

Ц. Островский
ПУЛАТ ҚАНДАЙ
ТОБЛАҒДИ

Р О М А Н

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий комитети
„ЕШ ГВАРДИЯ“ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1970

Бу роман билан кўп авлодлар таниш. Буни ота-оналарингиз, опа-сингилларингиз ҳам ўқиб чиққанлар. Шу китобни қўйниларига солиб фронтга кетган жангчилар ҳам бўлган. Шу китоб бутун дунёни кезиб, қўлдан-қўлга ўтди ва ҳамма қизиқиб ўқийдиган асар бўлиб қолди. Китоб авторининг номи «Пўлат қандай товланди» романининг қаҳрамони номи сингари ҳаммага таниш. Николай Островский билан Павел Корчагин бир-бирларидан ажралмас образлардир ва кўпдан бери ёшларни мардлик, жасорат ва мустақкам ирода руҳида тарбиялаб келмоқда.

ҲАМИД ОЛИМЖОН
таржимаси

І Қ И С М

БИРИНЧИ БОБ

— Арафа куні менінг ұйымға кимләр имтихон бергани келган эди, ўрнидан турсин!

Ряса¹ кийиб, бўйнига каттакон бут осган, юзи шишган киши шогирдларга хўмрайиб қаради.

Кичкинагина, дарғазаб кўзлар скамейкалардан қўзғалган олти болага — тўрт ўғил ва икки қизга худди санчилгандай тикилди. Болалар рясали кишига қўрқалпаса қараб-қараб қўйдилар. Поп қизлар томонига қўл силтаб:

— Сизлар ўтиринглар,— деди.

Қизлар енгил нафас олишиб, дарров ўтиришди.

Поп Василийнинг кўзлари тўрт болага тикилди:

— Қани, бери келинглар-чи, қўзичоқларим!

Поп Василий ўрнидан турди, стулни нарироқ суриб қўйди-да, уймалашиб турган ўғил болаларга яқин борди.

— Қайси биринг тамаки чекасан, жувонмарглар?

Тўрттала бола секингина жавоб берди:

— Биз тамаки чекмаймиз, тақсир.

Поп тутақиб, қизариб кетди.

— Чекмаймиз дейсанларми, аблаҳлар, бўлмаса хамиргга ким махорка сепди? Чекмайсизми? Хўп, ҳозир кўрамиз. Қани, ҳамманг чўнтақларингни ағдар-чи. Ҳа, тезроқ! Мен нима дедим? Ағдар чўнтақни ҳамманг!

Болалардан учтаси чўнтақларидаги нарсаларини олиб столга қўя бошлади.

¹ *Ряса* — православие руҳонийлари киядиган кенг енгли чопон. — *Ред.*

Поп махорка юқини қидириб болалар чўнтагининг чокларини диққат билан кўздан кечирди, лекин ҳеч нарса тополмагач, қора кўз, кул ранг кўйлакли ва тиззаси ямоқ кўк чолвар кийган тўртинчи болага ўтди.

— Ҳўш, сен нега қаққайиб турибсан?

Қора кўз бола яширин бир нафрат билан:

— Менинг чўнтагим йўқ, — деб оҳиста жавоб берди ва кўллари билан шимининг чокларини сийпалаб қўйди.

— Ҳа-ҳа, ҳали чўнтагинг йўқми? Сен ҳали бу аблаҳликни ким қилганлигини — хамирни ким расво қилганини билмайди дейсанми? Сен ҳали яна мактабда қоламан деб ўйлайсанми? Йўқ, қўзичоғим, сен осонлик билан қутула олмайсан. Ўтган сафар онанг ялиниб-ёлворгани учун мактабдан ҳайдамаган эдим, энди тамом. Чиқ синфдан! — поп унинг қулоғидан қаттиқ бураб, коридорга итариб чиқарди ва эшикни ёпди. Синфдаги болалар ғужанак бўлиб жим қолишди. Павка Қорчагиннинг нима учун мактабдан ҳайдалганига ҳеч ким тушуна олмади. Дарсдан орқада қолган олти шогирд ошхонада попни кутиб турганда, попнинг пасхага атаб қилинган хамирига Павканинг бир сиқим махорка селганини унинг яқин дўсти ва ўртоғи Серёжка Брузжаккина кўрган эди. Булар ўқиган дарсларидан попнинг уйида имтиҳон беришган эди.

Мактабдан ҳайдалган Павка зинапоянинг энг пастки поғонасида ўтириб қолди. У, уйга қандай қилиб боришини ва солиқ инспекториникида эртадан қора кечгача кухарка бўлиб ишловчи онасига нима дейишини ўйлар эди.

Павканинг ўпкаси тўлди.

«Энди нима қилсам экан? Ҳамма нарсага шу лаънати поп сабаб бўлди. Нима қилиб ҳам унинг хамирига махорка сепиб қолдим? Серёжа йўлдан урди-да: «Кел, шу илоннинг овқатини бир расво қилайлик» деди. Шундай қилиб, сепиб қўйдик. Серёжкага ҳеч гап бўлмас, лекин мени ҳайдаши турган гап».

Поп Василий билан бўлган бу душманлик жуда кўпдан бошланган эди. Вир куни Павка Мишка Левчуков билан ёқалашиб қолди. Шунда уни «овқат»дан маҳрум қилишди. Павка бўш синфда шўхлик қилмасин учун, ўқитувчи уни иккинчи синфга бошлаб келиб катталар орасига ўтказди. Павка орқадаги скамейкага ўтирди.

Қора пиджак кийган ориққина ўқитувчи ер, қуёш ва

юлдузлар ҳақида гапирар эди. Павка ернинг кўп миллион йиллардан бери мавжуд эканини, юлдузларнинг ҳам худди ерга ўхшаганини эшитгач, шунча ҳайрон қолдики, ўрнидан туриб ўқитувчига: «Дин дарслигида бундай ёзилган» дегуси келди-ю, лекин яна балога қолмай деб кўрқди.

Поп дин дарсидан Павкага ҳамма вақт беш кўяр эди. Бутун диний ашулаларни, эски ва янги ақидаларни Павка ёд билар эди. У қайси кунда худонинг нима яратганини ҳам аниқ билар эди. Павка ўқитувчининг айтганларини поп Василийдан суриштириб билиб олмақчи бўлди. Биринчи дин дарсидаёқ, поп креслога ўтириши билан, Павка қўлини кўтарди ва рухсат олиб, ўрнидан турди.

— Тақсир, нима учун юқори синфнинг ўқитувчиси ер миллион йилдан бери бор дейди, дин дарслигида беш минг йил...— Павка, попнинг қаттиқ қичқирғидан кўрқиб, дарров жойига ўтирди.

— Нима дединг, аблаҳ! Ҳали сен дин дарсини шу хилда ўрганаётирсанми?

Павка товуш чиқаришга улгурмасдан, поп унинг икки қулоғидан ушлаб, бошини деворга ура бошлади. Қалтакланган ва ўлгудай қути ўчган Павка бир минутдан сўнг коридорга чиқарилиб ташланди.

Павка онасидан ҳам хўи калтак еди.

Онаси эртасига мактабга бориб, поп Василийга ялинб-ёлвориб, Павкани қайтиб олишни сўради. Шундан бери Павка попни бутун вужуди билан ёмон кўриб қолган, ёмон кўрар ва кўрқар эди. У анчайин алам ўтказган кишини ҳам кечирмас, гуноҳсиз бўлган ҳолда шунча қийнаган попни эса сира эсидан чиқармас, унга қарши кек сақлар эди. Павка попдан яна кўп жабрлар кўрган: поп уни синфдан ҳайдаб чиқарар, арзимаган нарса учун ҳафталаб бурчакка тикка турғазиб кўяр, дарсларни эса бирон марта ҳам сўрамас эди. Шунинг учун, пасха арафасида имтиҳон бермоқ учун қоқоқ шогирдларга қўшилиб попнинг уйига борганида ошхонада пасха учун юғирлиб қўйилган хамирга махорка сепган эди.

Буни ҳеч ким кўрмаган бўлса ҳам, поп бу кимнинг иши эканлигини дарров фаҳмлади.

...Дарс тамом бўлди. Болалар ҳовлига чиқиб, Павкани ўраб олишди. У қовоғини солиб жим ўтирарди. Серёжа Брузжак синфдан чиқмади, у бу ишда ўзининг ҳам

айбдор эканлигини сезар, лекин ўртоғига ёрдам қила олмас эди.

Мактаб мудирини Ефрем Васильевич ўқитувчилар бўлмасининг очиқ деразасидан бошини чиқариб:

— Қорчагинни тездан менга айтиб юборинглар,— деб қичқирди. Унинг йўгон товуши Павкани сескантириб юборди.

Павка юраги пўкиллаганича ўқитувчилар бўлмасига қараб кетди.

Станция буфетининг ёши анчага бориб қолган, ранги заҳил хўжайини бир четда турган Павкани нурсиз кўзлари билан тезгина назардан кечириб чиқди-да:

— Ёши нечада?— деб сўради.

— Ун иккида,— деб жавоб берди онаси.

— Майли, қолсин. Шарт шу: ойига саккиз сўм олади, ишлаган кунларида овқат ейди, бир сутка ишлайди, бир сутка дам олади. Ўғирлик қилмаслиги шарт.

Онаси чўчиб кетиб:

— Сизга нима бўлди! Ўғирлик қилмайди, мен ка-филман,— деди.

— Бўпти, шу кунданоқ ишга тушсин,— деди хўжайин ва буфетда турган сотувчи хотинга ўғирилди:— Зина, бу болани идиш ювадиган бўлмага олиб бор, Фросенькага айт, бунини Гришканингни ўрнида ишлатсин.

Сотувчи хотин қўлидаги чўчқа гўшти кесиб турган пичоғини қўйиб, Павкага имо қилди, уни зал орқали идиш ювадиган бўлмага чиқилладиган ён эшикка бошлади. Павка унинг орқасидан борди, онаси уларнинг кетидан шошилиб борар ва Павкага шивирлар эди:

— Павлушка, дурустроқ ишлашга ҳаракат қил. Бадном бўлма.

Она ғамгин қарашлар билан ўғлини кузатиб, эшикка қараб юрди.

Идиш ювадиган бўлмада иш қизиб кетган: тарелкалар, вилкалар, пичоқлар стол устида тоғдай уюлиб ётар, бир неча хотин елкаларига ташланган чочиқлар билан уларни артар эди.

Сариққина, сочлари ҳурпайган, Павкадан сал каттароқ бир бола иккита катта самовар билан овора эди.

Бўлма катта дошқозондан чиқаётган буғ билан тўлган эди. Павка ишлаётган хотинларнинг башарасини дастлаб кўролмади. У бўлманингни ўртасида турар, нима қилишини ва ўзини қаёққа уришини билмас эди.

Сотувчи хотин Зина идиш юваётган хотинлардан бирига яқин келди ва елкасидан ушлаб:

— Мана, Фросенька, сизларга Гришанинг ўрнига янги бола келди. Қиладиган ишларини сен унга тушунтириб бер,— деди.

Зина Павкага Фросенькани кўрсатиб:

— Бу киши шу ернинг каттаси. У нима деса, шуни қиласан,— деди ва буфетга қайтиб кетди.

— Хўп,— деди Павка секингина ва олдида турган Фросяга «Нима қилай?»— дегандай кўз ташлади. Фрося эса пешонасидаги терини артиб, Павкага худди баҳо берадигандай бошдан-оёқ кўз югуртирди ва осилиб кетган энгини шимариб, ажойиб ёқимли товуш билан деди:

— Жонгинам, сенинг ишинг кўп эмас: мана шу кубни қайнатасан, демак, ҳамма вақт эрта билан қайноқ сув бўлиши керак. Утин ёрасан, албатта ундан кейин мана бу самоварларга ҳам қарайсан. Сўнгра, керак бўлганда, пичоқ, вилкаларни тозалайсан, ювиндиларни олиб чиқиб тўкасан. Иш топилади, қўзим, бекор қолмайсан,— деди Фрося Қострома шеваси билан. Унинг бу хилда гапиришини эшитиб, қизил юзи, пучуқ бурнини кўриб Павканинг таъби очилди.

«Бу дуруст хотинга ўхшайди», деди у ичида ва Фросяга қараб:

— Ҳозир нима иш қилай, хола?— деди-ю, дудуқлашиб қолди.

Бу ерда ишлаётган хотинларнинг қаттиқ кулгиси Павканинг сўнги сўзларини кўмиб юборди.

— Ха-ха-ха!.. Фрося жиянлик ҳам бўлиб қолди...

— Ха-ха!..— Ҳаммадан кўпроқ Фросянинг ўзи кулди.

Фрося бор-йўғи ўн саккиз ёшда бўлиб, Павка буф ичида унинг юзини дурустроқ кўрмаган эди.

Уялиб қолган Павка юзини болага ўгириб, ундан сўради:

— Мен ҳозир нима қилишим керак?

Аммо бола унинг саволига секингина кулиб:

— Холангдан сўра, у ҳамма нарсани тушунтиради, мен бу ерда вақтинча ишляпман,— деди-да, бурилиб ошхонага кириб кетди.

— Бу ёққа кел, вилкаларни артиш,— деди ишлаётган хотинлардан кексароғи.

— Нимага бунча куласизлар? Бола фақир бирон

ёмон нарса айтдимиз? Мана, буни ол-чи.—У Павкага сочиқ узатди,— бир учидан тишлаб, иккинчи учини торт. Мана бу вилкаларни ишқалаб тозала. Ҳеч бир кири қолмасин. Бизда бу нарса жуда қаттиқ қўйилган. Жаноблар вилкаларни текшириб туришади, агар бирон жойида кирини сезиб қолишса, иш расво бўлади. Хўжайка дарров ишдан ҳайдайди.

— Хўжайка дейсизми?— деди Павка тушунмай.

— Ахир мени ишга олган одам хўжайин-ку.

Идиш ювувчи хотин кулиб юборди.

— Бизнинг хўжайинимиз, ўғлим, ўлгудай танбал... Ҳамма иш хўжайканинг қўлида. У бугун йўқ. Ишлай-вер, сўнг кўрасан.

Идишхона эшиги очилди ва кир идишлар кўтарган учта официант¹ кириб келди.

Булардан бири — кенг яғринли, ёйлай, узунчоқ тўрт бурчак шаклидаги катта юзли киши:

— Чаққон қимирланглар. Ҳозир соат ўн иккидаги поезд келиб қолади, сизлар ҳали ҳам ивирсиб ётибсизлар,— деди.

У Павкага қараб:

— Бу ким?— деб сўради.

— Янги келди,— деди Фрося.

— Янги келдимиз?— деди у.— Хўш, ундай бўлса,— деди оғир қўлини Павканинг елкасига ташлаб, уни самовар томонга итарди,— самоварни ҳамма вақт қайнагиб туришинг керак... Кўряпсан, биттаси ўчиб қоляпти, иккинчиси зўрға жизилляпти. Бугун майли-ю, эртага ҳам шундай қилсанг, тумшуғинга соламан. Тушундингми?

Павка индамасдан самоварларга қарай бошлади.

Унинг меҳнат ҳаёти шундай бошланди. Павка ҳеч қачон ўзининг биринчи иш кунндагидай тиришган эмас. У тушунди: бу ер уйи эмаски, онасининг гапига қулоқ солмаса. Ёйлай киши, агар гапга қулоқ солмасанг тумшуғингга соламан, деб очиқ айтди.

Павка этигини ечиб, қўнжи билан самоварларга дам берган эди, тўрт пақир сув сигадаган қорни катта самоварларнинг карнайидан учқунлар отилиб чиқа бошлади. Павкага нима буюрсалар, шуни бажарар эди: ювинди тўла пақирларни кўтариб чуқурга чопар, куб

¹ Ошхонада овқат ташувчи.

эстига ўтин қалар, қайнаётган самоварларнинг иссиғида сочиқларни қуритар эди. Кечқурун, чарчаган Павка, ошхонага тушди. Идиш ювувчи кекса хотин Анисья, Павка чиқиб кетгач, эшикка қараб, деди:

— Бу боланинг эси жойида эмас: жиннига ўхшаб элади. Уни яхшиликдан бу ерга юборган бўлмасалар керак.

— Емон бола эмас,— деди Фрося,— уни қисташнинг ҳожати йўқ.

— Тезда чарчаб қолади,— деб эътироз билдирди Луша,— улар ҳаммаси дастлаб ишга шундай ёпишади...

Тун бўйи ухلامасдан елиб-югурган Павка эрта билан соат еттида қайнаб турган самоварларни ўз навбатчисига — безбет бир болага топширди.

Бола ҳамма нарса жойида эканига ва самоварларнинг қайнаб турганига қаноат ҳосил қилгач, қўлини чўнтагига солди; тишлари орасидан «чирт» этиб тупурди-да, назари илмагандай димоғини кўтариб, оқимтил кўзлари билан Павкага қаради ва эътирозга ўрин қолмайдиган бир тарзда:

— Ҳой, нотавон! Эрта соат олтида сменага кел,— деди.

— Нима учун олтида?— деб сўради Павка.— Смена соат еттида-ку.

— Еттида бўлса бўлаверсин, сен олтида кел. Агар маҳмаданалик қилаверсанг, башарангга соламан. Аҳмоқ, янгигина ишга кириб, дарров важгўйликни ўрганипти-я!

Идиш-товоқ ювувчи хотинлар ишни сменага келган хизматкорларга топшириб, икки боланинг гапига мароқ билан қулоқ солиб турар эдилар. Боланинг дағал муомаласи ва ножўя қилиқлари Павканинг гашини келтирди. У, боланинг афтига бир шапалоқ туширишга тайёрланиб, бир қадам босди-ю, лекин, биринчи кундаёқ ишдан қувилиш хавфи уни тўхтатди ва хит бўлиб, деди:

— Ҳаддингдан ошма, пихингни қайириб қўяман. Эртага соат еттида келаман. Муштлашиш бўлса, сендан қолишмайман, синашиб кўрмоқчи бўлсанг — марҳамат.

Бола кубга томон бир қадам чекинди ва тамом газабланган Павкага ҳайрон бўлиб қараб қолди. У Павкадан бундай қатъий жавобни кутмаган эди. Шунинг учун бир оз шахтидан тушди.

— Хўп, кўрамиз! — деб гудуллади у.

Биринчи кун тинчлик билан ўтди. Павка ҳалол ишлаб дам олиш ҳуқуқини қозонган одам сезгиси билан уйга қайтди. Энди у ҳам ишлайди ва унга ҳеч ким «сен текинхўрсан» деб айта олмайди.

Қуёш тахта заводининг баланд иморати орқасидан секин кўтарилар эди. Ҳадемай Павканинг кулбаси ҳам кўриниши керак.

Унинг кулбаси мана шу ерда, Лешчинскийнинг уйи орқасида.

«Ойим эҳтимол уйроқ ётгандир, мен ишдан қайта-ётирман,— деб ўйлади Павка ва ҳуштак чалиб тезроқ юрди. Мактабдан ҳайдаганлари ҳам ёмон бўлмади. У лаънати поп барибир менга кун бермас эди, энди мен унинг афтига тупураман,— Павка уйга яқин келиб, эшикни очар экан, эсига тушди:— У сариқнинг башарасини, албатта, дабдала қиламан!»

Онаси ҳовлида самовар билан овора эди, ўглини кўриб, ҳовлиққанича:

— Ҳа, қалай?— деб сўради.

— Яхши,— деб жавоб берди Павка.

Онаси нима тўғридадир уни огоҳлантирмоқчи эди. Павка тушунди, очиқ турган деразадан акаси Артёмнинг кенг елкаси кўринар эди.

— Ҳа, Артём келдими?— деди у хижолат тортиб.

— Кеча келган эди. Шу ерда қолиб депода ишламоқчи.

Павка ботинмайгина хона эшигини очди.

Стол ёнида тескари қараб ўтирган норғул акаси унга ўтирилди, қора қалин қошлар тагидан жиддий кўзлар Павкага тикилди.

— Ҳа, махоркачи, келдингми? Қалай, яхшимисан?

Акаси билан бўладиган суҳбатда Павка ҳеч қандай яхшилик кута олмас эди.

«Артём ҳамма тапни эшитяпти-ку,— деб ўйлади Павка,— сўкмаса, урмаса гўрга эди».

Павка Артёмдан кўрқар эди.

Артём уришадиганга ўхшамайди. У, тирсагини столга тираб, табуреткада ўтирар, масхара қилибми, нафратланибми, Павкага тикилиб қарарди.

— Хўш, демак, сен университетни тамомлаб, бутун илмларни ўрганиб олиб, энди ювиндига ишинг қолипти-да, шундайми?— деди Артём. Павка полнинг ёрилган

жойидан чиқиб турган миҳнинг қалпоғига қараганича жим қолди. Артём ўрнидан туриб ошхонага чиқиб кетди. Павел енгил нафас олиб, «урмайдиганга ўхшайди» деб қўйди.

Чой вақтида Артём синфда ўтган воқеани Павкадан бирма-бир сўради.

Павка ҳаммасини айтиб берди.

— Шундай безори бўлиб ўсадиган бўлсанг, охири нима бўлади? — деди онаси ҳасрат қилиб. — Нима қиламиз уни? Бу кимга тортди? Эй худойим, мен бу бола деб қандай балоларга дучор бўлдим!

Артём бўшаган пиёлани суриб қўйди-да, Павкага қараб деди:

— Менга қара, ука. Гап шундай бўлган бўлса, бундан буёғига эҳтиёт бўл энди, нағма чиқарма. Нима лозим бўлса, бажар. Агар бу ердан ҳам ҳайдалсанг, мен сенинг башарангни шундай чизма-чизма қилайки, қўяверасан. Эсингда тут. Онани қийнашни бас қил. Қаерга бошинг суқилса, шу ерда ишкал! Ҳар ерда бир говға чиқарасан. Энди бас! Бир йилча яна ишла, кейин депога шогирдликка олдиришга уриниб кўраман. Ювинди ичида одам бўлмайсан. Ҳунар ўрганиш керак. Ҳозир ёшсан, бир йилдан сўнг сўраб кўраман, эҳтимол олишса. Мен шу ерга ўтаябман, шу ерда ишлайман. Онам бундан сўнг ишламайди. Ҳар бир аблаҳ олдида хор-зор бўлгани етар энди. Сен, Павка, одам бўл.

Барваста Артём ўрнидан турди, стулга илиб қўйилган пиджагини кийиб, онасига:

— Менинг бир соатлик ишим бор, — деди ва энгашиб, эшикдан чиқди. Ҳовлида, дераза олдидан ўтиб боратуриб Павкага:

Сенга этик билан пичоқ олиб келган эдим, ойим олиб берар, — деди.

Вокзал буфети кеча-кундузи муттасил савдо қилар эди. Темир йўл узели олтига йўлни бирлаштирарди. Вокзал доим одам билан лиқ тўла бўлар, фақат кечаси икки поезд ўртасидаги танаффус вақтида икки-уч соат мобайнида осойишталик ҳукм сураар эди. Бу вокзалга юзлаб эшелон келар ва турли томонга тарқалар, фронтдан-фронтга ўтар эди. Фронтдан майиб ва ярадор киши-

ларни олиб келар, бу ёқдан эса бир хилда кул ранг шинель кийган янги кишиларни олиб кетар эди.

Павка икки йил шу ишда қолиб кетди. У ўша икки йил мобайнида ошхона билан кир идиш-товоқдан бўлак ҳеч нарсани кўрмади. Подвалдаги катта ошхонада иш қайнарди. Унда йигирмадан ортиқ одам ишларди. Ун официант ошхонадан буфетга қатнаб турарди. Павка энди саккиз сўм эмас, ўн сўм оларди. У икки йил ичида ўсди ва чиниқди. Бу давр ичида жуда кўп кулфатлар чекди. Қоракуяга ботиб ошхонада ярим йил ошпазлик ҳам қилди. Лекин зўравон бош ошпаз уни яна идиш ювадиган хонага ҳайдаб чиқарди, чунки ўжар бола унга ёқмади, у зўравонлик қилувчиларни чавоқлаб ташлаши ҳам мумкин эди. Бунинг учун уни аллақачон ишдан ҳайдаган бўлар эдилар, лекин ишга қобилияти уни сақлаб қолди. Павка ҳормай-толмай, ҳаммадан кўп ишлай олар эди.

Буфетда иш қистов бўлган соатларда, у патнисларни кўтариб, югуриб келиб, тўрт-беш зинани бирдан сакраб пастга, ошхонага тушар, яна кетга қайтар эди.

Кечаси буфетнинг иккала залида ҳам одам камайган вақтда, официантлар пастдаги қазноққа тўпланишар эди. Қизгин ва узоқ карта ўйини бошланар эди. Павка бир неча марта столларнинг устида турган пулларни кўрди, лекин у пулнинг бунча кўплигига сира ҳайрон қолмас эди, чунки булар навбатчи бўлган вақтларида ҳар бири ўттиз-қирқ сўмдан «чой пули» олишларини билар эди. Ярим сўмдан, бир сўмдан «чой пули» тўплаб, сўнгра ичишар ва картабозлик қилишар эди. Уларга Павканинг ғазаби келар эди.

«Лаънати аблаҳлар! — деб ўйларди у, — акам Артём уста слесарь бўлган ҳолда бир ойда фақат қирқ саккиз сўм олади, мен бўлсам ўн сўм оламан, булар эса, бир сутканинг ўзида шунча пул топишади. Нима учун? Қиладиган иши — овқат келтириб қўйиш-у, косани олиб кетиш: арақ ичиш-у, карта ўйнаб ютқазиш». Павка уларни ҳам хўжайинларидай ўзига ёт, душман ҳисоблар эди. «Бу разил одамлар бу ерда малайлик қилишади, болалари, хотинлари эса шаҳарда бойларга ўхшаб яшайди».

Улар гимназист формаси кийган ўғилчаларини, бемаллоқдан семириб кетган хотинларини олиб келардилар. «Буларнинг пули ўзлари хизмат қилаётган жаноб

хўрандаларнинг пулидан кўпроқдир», деб ўйларди Павка. Кечалари ошхона бурчакларида, буфетнинг омборларида бўладиган ишларга ҳам Павка ҳайрон қолмас эди. Идиш-товоқ ювадиган ёхуд савдо қиладиган ҳар бир хотин, ўзини бу ердаги кучли ва ҳукмрон кишиларга бир неча сўмга сотмасдан туриб, узоқ кун кўра олмаслигини яхши билади.

Павка турмушнинг энг чуқур жойларига, унинг тубига кўз ташлади. Турмушнинг ҳар бир янги ва номаълум нарсасига ғоят қизиқувчи Павкага бу кўрганларидан чирик ва ботқоқлик ҳиди анқир эди.

Артём укасини депога шогирдликка олдира олмади; ўн беш ёшдан кам бўлганлар шогирдликка олинмас экан. Павка эса, бу ердан чиқиб кетишни кутар ва қурум босган катта тош иморатга қараб талпинар эди.

Павка депога, Артём олдига тез-тез бориб турар, у билан бирга вагонларни қараб чиқар ва қўлидан келганча унга ёрдам қилмоқчи бўлар эди.

Фрося ишдан бўшаб кетганидан сўнг Павка айниқса зерика бошлади.

Ҳамма вақт кулиб турувчи қувноқ қиз энди йўқ эди. Павка қизга қанчалик ўрганиб, дўст бўлиб қолганлигини борган сари қаттиқроқ сезарди. Эрта билан идишхонага келганида, қочоқ аёлларнинг ғавғо ва шовқинларини эшитар экан, қандайдир бир бўшлик ва ёлғизлик ҳис этар эди...

Тунги танаффус вақтида сув қозонига ўтин қалаб бўлиб, Павка очиқ эшик олдида чўкка тушиб ўтирди. Кўзини қисиб оловга қаради — печканинг иссиғи жуда ёқди. Идиш-товоқ ювадиган хонада ҳеч ким йўқ эди.

У ўз фикрларининг қандай қилиб яқин ўтмишга, Фросяга қараб кетиб қолганини билмай қолди ва кўз олдига шу манзара очиқ келди:

Шанба кuni, тунги танаффусда Павка зинапоядан пастига, ошхонага тушди. Қизиққанидан муюлишда ўтин устига чиқиб, одатда карта ўйновчилар тўпланадиган омборчага қаради.

У ерда ўйин жуда қизгин борар эди. Банк ҳаяжонидан қизариб кетган Заливановнинг қўлида эди.

Зинапоядан оёқ товуши эшитилди, айланиб қараса, Прохоска тушиб келаётган экан, Павка зинапояннинг остига беркиниб, унинг ошхонага ўтиб кетишини кутиб

турди. Зинапоя ости қоронғи бўлганидан Прохошка уни кўра олмади.

Прохошка пастга қараб бурилди, Павка унинг кенг елкаси ва каттакон бошини кўрди. Тепадан зинапояда шошилиб келаётган яна кимнингдир енгил оёқ товуши эшитилди. Павка унинг жаранглаган овозини эшитди:

— Прохошка, тўхта.

Прохошка тўхтади, бурилиб тепага қаради-да:

— Нима дейсан?— деб гудурлади.

Юқоридаги оёқ товуши борган сари яқинлашар эди. Павка Фросяни кўрди.

Фрося официантни енгидан ушлаб, тутилиб-тутилиб маъюс товуш билан гапирди:

— Прохошка, поручик¹ берган пуллар қани, ахир?

Проخور унинг қўлини силтаб ташлади.

— Нима? Пул? Мен сенга бермаган эдимми?— деди жеркиб.

— У сенга уч юз сўм берган эди-ку, ахир!— деди.

Фрося ўпкаси тўлиб.

— Уч юз сўм дейсанми?— деди Прохошка заҳарханда қилиб.— Хўш, ўша пулнинг ҳаммасини олмоқчимсан? Кўрпангизга қараб оёқ узатсангиз бўларди, хонимча! Уша эллик сум берганимга ҳам жон дегин. Оббо! Олифта, ўқиган хотинлар ҳам бунча сўрамайди. Бир кечага эллик сўм олганингга ҳам шукур қилгин. Аҳмоқ одам йўқ. Яна ўн, йигирма сўм бераман, бас, аҳмоқ бўлмасанг— яна топасан, ишингни тўғрилайман.— Шу сўзларни айтиб Прохошка ошхонага қараб кетди.

— Паст, ифлос!— деди Фрося унинг орқасидан қичқириб ва ўтинга суяниб хўнг-хўнг йиғлади.

Бу гапни эшитган ва зинапоянинг тагида туриб, Фросянинг ўз бошини ўтинга уриб, куюниб йиғлашларини кўрган Павкани чулғаб олган ҳисларни тасвир қилиб бўлмас! Павка ўзини билдирмади, зинапоянинг чўян тиргакларига ёпишиб жим бўлди. Унинг миясидан бир зумда аниқ фикр ўтиб кетди:

«Аблаҳлар, буни ҳам сотиптилар-а! Эҳ, Фрося, Фрося!..»

Унинг Прохошкага бўлган яширин нафрати яна кучайди, бу муҳит унинг кўзига жирканч ва нафратли бўлиб кўринди. «Қани энди кучим етса-ю, шу аблаҳни

¹ Офицер унвони.

ўлганча урсам! Нима учун мен Артёмдай катта ва кучли эмасман!»

Печкадаги олов ёниб, ўчай деб қолди; унинг қизил алангаси титраб, узилиб, кул ранг бўлиб буралиши Павканинг назарида биров масхара қилиб тилини чиқариб кулаётганга ўхшар эди.

Уй ичи жимжит, фақат ўтиннинг ёниши ва жўмракдан томаётган томчиларнинг товуши эшитилар эди.

Климка ярқираб тозаланган сўнгги кастрюлни токчага қўйиб, қўлини артди. Ошхонада ҳеч ким йўқ эди. Навбатчи ошпаз ва ошхонада ишловчи хотинлар кийим ечадиган жойда ухлар эдилар. Ошхонада ҳар кеча шундай сукунат ҳукм сувар ва Климка бу соатларни Павка билан бирга юқорида ўтказар эди. Шогирд ошпаз қора кўз обжўшчи билан яхши дўст бўлиб олди. Климка юқорига чиқиб ёнаётган печканинг олдида чўкка тушиб ўтирган Павкани кўрди. Павка деворда ўзига маълум ва таниш бўлган гавданинг соясини кўриб бурилмасданок гапираверди:

— Климка, ўтир.

Шогирд ошпаз териб қўйган ўтиннинг устига чиқиб чўзилди ва жим ўтирган Павкага қараб:

— Хўш, оловни сеҳрляяпсанми?— деди кулиб.

Павка алангадан зўрға кўзини олди. Чарақлаб турган икки катта кўз Климкага тикилди. Климка у кўзларда очиқ ифода қилинмаган бир алам борлигини кўрди. Климка бундай аламни ўз дўстининг кўзида биринчи марта кўриши эди.

— Павка, бугун жуда ажойиб кўринадан,— деди у, ҳайратланиб ва бир оз жим қолгандан кейин сўради:— Сенга бирон гап бўлдими?

Павка ўрнидан туриб, Климканинг ёнига бориб ўтирди ва:

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деб секин жавоб берди.— Мен бу ерда жуда қийналаётирман, Климка,— деди ва тиззасида турган қўлларини мушт қилди.

— Сенга бугун нима бўла қолди?— деб яна сўради Климка тирсагига суянган ҳолда.

— Бугун дейсанми? Шу ерга ишга келганимдан бери шундай. Ўзинг қараб кўр, бу ерда нималар бўлаётти! Худди эшакдай ишлаймиз, раҳмат ўрнига истаган одам уриб тишингни синдиради. Ҳеч ким сени ҳимоя қилмайди. Сен билан мени хўжайинлар ишлаш учун ёллаган-

лар: бунда эса кучи етган ҳар бир киши калтаклайверади. Қанча зўр бериб ишласанг ҳам, ҳаммага бирданига маъқул бўлолмайсан, ёқтирмаганнинг ҳар бири ураверади. Ҳамма ишни жойига қўясан, ҳеч ким танбеҳ қила олмасин деб олти оёқ бўлиб югурасан-у, лекин биронтасининг сўраган нарсасини вақтида етказиб бермадингми, бўлди, бўйнингга туширади...

Климка қўрқиб кетиб:

— Бунчалик қичқирма, биров кирса, эшитиб қолади,— деди.

Павка ирғиб ўрнидан турди.

— Эшитса эшитар, барибир бу ердан кетаман. Кўчада қор кураш ҳам бу ишдан афзал, бу ерда бўлса... ҳаммаси ўғри ва мутгаҳам. Уларда шунчалик пул кўпки! Бизга ҳайвон деб қарайдилар. Қизларни бўлса, нима хоҳласалар, шундай қиладилар. Чиройли бўлса-ю, йўлга юрмаса, дарров қувадилар. Ундан кейин қаёққа бора олади? Қочоқларни, уйсиз аёлларни тўплашади. Оч, нонсиз шўрликлар қорин тўйгазиш учун бу ерга келади ва ҳар балога дучор бўлади.

У шунчалик ғазаб билан гапирар эдики, Климка гапни биров эшитиб қолишидан қўрқиб, ўрнидан сакраб турди-да, ошхонага чиқадиган эшикни ёпиб келди. Павка ҳамон юрагидаги дардларни тўкар эди:

— Климка, мана сени урсалар индамай турасан. Нима учун?

Павка стол олдидаги табуреткага ўтирди ва чарчатгандай бошини кафтига қўйди. Печкага ўтин ташлаб, Климка ҳам стол ёнига келди.

— Бугун ўқимаймизми?— деб сўради у Павкадан. —

— Китоб йўқ,— деди Павка,— киоска ёпиқ.

— Нега, бугун очмайдиган куними?— деди Климка ҳайрон бўлиб.

— Китобфурушни жандармлар олиб кетипти. Дўконидан бир нима чиқипти,— деди Павка.

— Нима учун?

— Сиёсат учун дейишяпти.

Климка ҳеч нарса англай олмасдан Павкага қаради.

— Сиёсат дегани нима ўзи?

Павка елкасини қисди.

— Қим билади! Агар кимки подшога қарши чиқса, шуни сиёсат дер эмишлар.

Климка қўрқиб, чўчиб тушди:

— Шундай одамлар ҳам борми?

— Билмасам.

Эшик очилди ва идишхонага уйқудан янгигина турган Глаша кириб келди.

— Нега ухлмасдан ўтирипсизлар? Ҳали поезд йўқ, бир соатча ухлаб олсаларинг бўлади. Бор, ёт, Павка, кубга мен ўзим қарайман.

Павканинг хизматкорлик даври унинг ўзи кутгандан эртaroқ ва хаёлига келмаган бир равишда тамом бўлди.

Январнинг совуқ кунларидан бирида Павка ўз ишини тугатиб, уйга кетишга тайёрланар, лекин унинг ўрнига қоладиган бола ҳали келмаган эди. Павка хўжайкага бориб, уйга кетаётганини айтган эди, у жавоб бермади. Чарчаган Павка иккинчи сутка қолишга мажбур бўлди ва кеч кирганда тамом кучдан кетди. Танаффус вақтида кубларни тўлдириш ва уни соат учда келадиган поезд вақтига қайнатиб қўйиш керак эди.

Павка жўмракни буради, лекин сув келмади. Водакчка сув бермади чоғи. Жўмракни очиқ қолдирди. Утин устига чўзилди, ҳорғинлик енгиб уйқуга кетди.

Бир неча минутдан сўнг жўмракдан шилдираб сув келди, кубга қуйилди, сув тўлиб чинни плиталардан ошиб, идишлар ювадиган хонанинг полига оқиб тушди, одатдагича, хонада ҳеч ким йўқ эди. Сув борган сари кўпайиб келар ва хонани боса берар эди. Полни босиб бўлган сув эшик тагидан залга қараб оқа бошлади.

Сув ухлаб ётган йўловчиларнинг юклари ва чамадонлари тагига қараб оқиб борди. Бунини ҳеч ким пайқамасди, фақат сув келиб пастда — полда ётган бир йўловчига текканидан кейингина у сакраб ўрнидан туриб, қичқириб юборди. Ҳамма ўз нарсасига қараб югурди. Тўполон бошланди.

Сув бўлса ҳамон кўпая борар эди.

Иккинчи залда столлардаги нарсаларни йиғиштириб юрган Прохошка йўловчиларнинг қичқириқларини эшитиб, югуриб қолди. Кўлмакнинг устидан ҳатлаб ўтиб, эшикка келди ва куч билан итарди. Димланиб турган сув эшик очилган замон залга уриб кетди.

Қий-чув кўтарилди. Официантлар идишхонага югурди. Прохошка ухлаб ётган Павкага ёпишди.

Боланинг оғриқдан ганграб қолган бошига калтак ёйилди.

У уйқуда, ҳеч нарсани англамас эди. Кўзларида худди чақмоқ чақилгандай бўлди ва оғриқ азоби унинг бутун баданига ёйилди.

Қалтак зарби билан ҳолдан толган бола уйига зўрға судралиб келди.

Қовоғи солинган Артём Павкадан эрта билан бутун нарсани сўраб олди.

Павка бутун бўлган воқеани айтиб берди.

— Сени ким урди?— секин сўради Артём.

— Прохошка.

— Хўп, майли, ёт.

Артём чарм тужуркасини кийиб, ҳеч нарса демасдан уйдан чиқди.

— Прохор деган официантни қаердан топсам бўлади?— деб сўради бир нотаниш ишчи Глашадан.

— Ҳозир келади, тўхтаб туринг,— деб жавоб берди у.

Каттакон гавда эшикка суянди.

— Хўп, кутаман.

Патнис тўла идиш кўтарган Прохор, оёғи билан эшикни итариб, идишхонага кирди.

— Мана шу киши бўлади,— деб Глаша Прохорни кўрсатди.

Артём бир-икки қадам илгари борди, қўлини салмоқ билан официантнинг елкасига ташлади ва унга тикилиб туриб сўради:

— Нима учун менинг укамни — Павкани урдинг?

Прохор қўлни елкасидан олиб ташламоқчи эди, лекин муштнинг даҳшатли зарби уни ерга ағанатди. У ўрнидан турмоқчи эди, лекин биринчисидан ҳам кучлироқ бўлган мушт уни ерга қапиштирди.

Идиш ювувчилар қўрқиб ўзларини четга олишди.

Артём бурилиб, хонадан чиқиб кетди.

Юзлари қонталашиб кетган Прохошка ётган ерида тўлғанар эди.

Артём кечқурун деподан қайтмади.

Онаси уни жандарм қамаб қўйганини билди.

Олти кундан кейин Артём кечқурун, онаси ухлаб ётган вақтда кириб келди-да, каравотда ўтирган Павкага яқин келиб мулойимлик билан сўради:

— Хўш, ука, тузалдингми?— деди ва унинг ёнига ўтирди.— Бундан ҳам ёмонлари бўлади... Майли, электростанцияга ишга кирасан, мен гаплашиб кўйдим. Иш ўрганасан.

Павка Артёмнинг йўғон қўлларини икки қўллаб қаттиқ қисди.

ИККИНЧИ БОБ

Кичкина шаҳарчани «Подшони тахтдан ағдариб ташлашти!»— деган ваҳимали овоза тутиб кетди.

Бунга шаҳарчадагиларнинг ишонгиси келмас эди.

Шинель устидан милтиқ осган иккита студент ва билакларига қизил лента боғлаган революционер солдатлар отряди бўрон ичида судралиб келган поезддан перронга тушди. Улар станция жандармларини, қари полковникни ва гарнизон бошлигини қамоққа олдилар, Шаҳарчадагилар энди ҳалиги хабарга ишондилар. Мингларча халойиқ қор босган кўчалардан майдонга оқар эди.

Озодлик, тенглик, биродарлик деган янги сўзларни улар зўр бир ташналик билан тинглар эдилар.

Ҳаяжон ва шодлик билан тўлган шовқинли кунлар ўтди. Жимлик чўкди. Меньшевиклар ва бундчилар хўжайин бўлиб ўрнашиб олган шаҳар управаси тепасига осилган қизил байроққина бўлиб ўтган ўзгаришдан дарак бериб турарди. Бошқа ҳамма нарса ҳамон эскича қолган эди.

Қиш охирида бу кичкина шаҳарга отлиқ гвардия полки жойлашди. Улар эскадрон-эскадрон бўлиб, ҳар кун эрталаб станцияга чиқар ва ғарби-жанубий фронтдан қочган дезертирларни тутар эдилар.

Отлиқ аскарларнинг ҳаммаси гавдали, бўлиқ ва зўравон одамлар эди. Офицерлар бўлса, кўпи граф ва князлар бўлиб, тилла погонлар таққан, чолворлари кумуш ҳошияли эди, ҳамма нарса худди подшо замонасидагидай — ҳеч қандай революция бўлмагандай эди.

Павка, Климка ва Серёжка Брузжак учун ҳеч нарса ўзгармади. Уша эски хўжайинлар ҳамон қолаверди. Фақат ёгин-сочинли ноябрь кунларидагина қандайдир, ўзгача бир ҳол юзага кела бошлади. Вокзалда «большевик» деган ғалати ном билан юрувчи — кўпчилиги окоп солдатларидан иборат бўлган янги одамлар пайдо бўлди.

Мустаҳкам туюлган ва салмоқли бўлган бу номнинг қайдан келганлиги ҳеч кимга маълум эмас эди.

Гвардиячиларга фронтдан қочаётган дезертирларни тутиш анча қийинлашиб қолди. Вокзал деразалари отишмалардан ҳар кун сина борди. Фронтдан тўда-тўда бўлиб аскарлар қочар ва тутиб қолмоқчи бўлганлардан найзалар билан олишиб қутулар эдилар. Декабрь бошларида улар эшелон-эшелон бўлиб қоча бошладилар.

Гвардиячилар вокзал атрофини беркитиб олдилар. Улар тутиб олмоқчи бўлган одамлар уларнинг ўзларини пулемётга тутар эдилар. Улимга кўникиб қолган кишилар вагонлардан туриб ўқ ёғдирар эдилар.

Фронтчилар гвардиячиларни шаҳарга қувиб кириб вокзални эгаллашди ва эшелонлар орқама-орқа ўта бошлади.

Бир минг тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг баҳорида уч ўртоқ Серёжка Брузжакникидан «олтмиш олти» ўйнаб қайтар эди. Улар Корчагинларнинг боғчасига кириб, майсалар устига ясландилар. Жуда зериккан эдилар. Одатдаги машғулотлар жонга теккан, кунни яхшироқ ўтказиш тўғрисида ўйлай бошладилар. Орқадан от туёқларининг товуши келди, кўчада отлиқ аскар кўринди. От бир сакради-да, кўчани боғчанинг пастак деворидан ажратиб турган зовурдан ўтди. От минган одам ерда чўзилиб ётган Павка билан Қлимкани қамчи билан имлади:

— Ҳой, йигитлар бу ёққа келинглар!

Павка билан Қлимка ўрнидан турдилар-да, югуриб девор олдига бордилар. Отлиқнинг бўйнигача тушириб кийган фуражкеси, гимнастёркаси, чолвори кўчанинг қалин чангига ботган эди. Белидаги солдат камарига тўппонча ва икки немис бомбаси осилган эди.

— Болалар, сув бермасаларинг бўлмайти, чанқаб кетдим!— деди у ва Павка сувга кетгандан сўнг, унга тикилиб турган Серёжкага қаради, — йигитча, шаҳар қандай ҳукумат қўлида?

Серёжа шоша-пиша унга шаҳар янгиликларини сўйлаб кетди:

— Икки ҳафтадан бери ҳеч қандай ҳукумат йўқ. Ўзимизни ўзимиз қўриқлаймиз, ҳукумат шу. Бутун аҳо-

ди навбат билан кечаси шаҳарни қўриқлашга чиқади. Сиз ўзингиз ким бўласиз?

— Қўй, кўп билсанг — тез қарийсан, — деб жавоб берди отлиқ кулиб.

Бир кружка сув кўтариб Павка чопиб келди.

Отлиқ ташналик билан сувни бир шимириб кружкани бўшатди-да, Павкага берди ва отини қамчилаб қарағайзор томон кетди.

— Бу ким бўлди? — дея Қлимкадан сўради Павка.

— Қайдан билай, — деди Қлимка елкасини қисиб.

— Эҳтимол, яна ҳукумат бошқа бўлар. Шунинг учун Лешчинскийлар ҳам кеча жўнаб қолди. Бойлар кетяптими, партизанлар келади деявер.

Серёжка бу сиёсий масалани мана шундай қатъий ва аниқ ҳал қилди.

Унинг далиллари шунча ишончли эдики, бунга Павка билан Қлимка ҳам дарров қўшила қолди.

Болалар бу тўғрида ҳали тузукроқ гапиришгунча йўқ эди, кўчадан яна от туёқларининг товуши келди. Учовлари ҳам деворга томон чопишди.

Улар ўрмон томондан, ўрмонбегининг уйи орқасидан келаётган одамлар ва араваларни зўрға кўрдилар; унча ҳам узоқ бўлмаган жойда, тош йўлда ўн беш отлиқ эгарларига милтиқларини кўндаланг қўйиб келяпти. Отлиқларнинг олдида икки киши бор: бири анча кекса, френч кийган, офицер камари боғлаб олган, кўкрагига дурбин осилган ва унинг ёнида ҳозиргина болалар билан сўзлашиб кетган отлиқ. Қарисининг френчида қизил бант.

— Мен нима деган эдим? — деди Серёжка ва тирсаги билан Павканинг биқинига туртди. — Кўрдингми, қизил бант. Партизанлар. Кўр бўлай агар, партизанлар... — У қувончидан қийқириб девордан кўчага қушдай учиб ўтди.

Икки ўртоғи ҳам унинг кетидан тушди. Учови ҳам танининг бир чеккасида туриб келаётганларга қарарди.

Отлиқлар жуда яқин келиб қолди. Болаларга таниш отлиқ бошини қимирлатди ва қамчиси билан Лешчинскийларнинг уйини кўрсатиб сўради:

— Бу ҳовлида ким туради?

Павка отлиқдан кейин қолмасликка ҳаракат қилиб, айтиб берди:

— Бу ерда адвокат Лешчинский туради. Кеча қочиб кетди. Сизлардан қўрққанга ўхшайди...

— Бизнинг ким эканимизни сен қаердан биласан?— деб кулиб сўради кекса киши.

Павка бантни кўрсатиб, жавоб берди:

— Ана у нима? Ўз-ўзидан кўриниб турипти-ку...

Бутун кўча шаҳарга кираётган отрядни қизиқиб томоша қилувчи аҳоли билан тўлди. Уч ўртоқ ҳам кўчада туриб, чангга ботган ва чарчаган қизил гвардиячиларга қарар эди.

Отряддаги якка-ягона замбарак, пулемёт ортган арвалар тош йўлдан шарақлаб ўтгандан кейин, болалар партизанларга эргашиб йўлга тушдилар. Отряд шаҳарнинг марказида тўхтаб квартираларга жойлаша бошлагандан сўнггина болалар уй-уйларига қайтдилар.

Кечқурун отряд штаби жойлашган Лешчинскийларнинг катта меҳмонхонасида, нақшбайд оёқли катта стол теварагида тўрт киши суҳбат қуриб ўтирар эди: буларнинг учи комсоставдан ва бири — отряд командири кексайиб сочларига оқ тушган ўртоқ Булгаков эди.

Булгаков губерна харитасини столга ёзиб қўйиб, унинг устидан тирноқлари билан чизиқларни кўрсатар ва рўпарада ўтирган яноғи кенг одамга қараб сўзлар эди:

— Ўртоқ Ермаченко, сен шу ерда жанг қилиш керак дейсан, мен эсам эрта билан чекиниш керак деб ўйлайман. Кечалаб кетилса яна яхшироқ бўлар эди, лекин одамлар чарчаган. Вазифамиз — немислар келиб етмасдан бурун Казатинга етиб олишдир. Бизнинг шу кучларимиз билан душманга қаршилик кўрсатаман дейиш кулгили... Бир тўп, ўттиз снаряд, икки юз найза ва олтиш қилич нима деган гап? Немислар селдай босиб келмоқда. Чекинаётган бошқа қизил қўшин қисмлари билан қўшилибгина уруша оламиз. Немислардан ташқари, жуда кўп ҳар хил контрреволюцион шайкалар ҳам бизнинг йўлимизда туришипти, буни назарга олишимиз керак, ахир. Менинг фикримча, эртага эрта биланок станция орқасидаги кўприкни портлатиб жўнаш керак. Немислар уни тузатгунча икки-уч кун ўтади. Уларнинг темир йўл бўйлаб ҳаракатлари тўхтаб туради. Ўртоқлар, сизлар нима дейсиз? Ҳал қилмоқ керак,— деб столда ўтирганларга мурожаат қилди.

Булгаковга ён билан ўтирган Стружков лабларини

қимтиб, харитага тикилди, сўнгра Булгаковга қаради ва ниҳоят машаққат билан бўғизига тиқилиб турган сўзларни айтди:

— Мен Булгаковни ёқлайман.

Ишчи кийимдаги ёш йигит ҳам қўшилди:

— Булгаков гапнинг тўғрисиини айтяпти.

Фақат кундуз кунни болалар билан сўзлашган Ермаченкогина йўқ деб бош чайқади:

— Шундай экан, нима қилиб отряд тўпладик? Немислар билан урушиш ўрнига жўнаб қолиш учунми? Менинг фикримча, шу ерда қолиб, немислар билан олишиш керак. Машмашалар жомга тегди... Менга қолса, мен шу ерда, албатта, урушар эдим...— деб стулни жаҳл билан суриб, ўрнидан турди ва нари-бери юра бошлади.

— Булгаков унга норози назар ташлади.

— Бир натижа чиқадиган бўлса урушмоқ керак, Ермаченко. Биз одамларни бекордан-бекорга ҳалок қилмаслигимиз керак. Бу — кулгили иш, ахир. Бизнинг орқамиздан оғир артиллерия ва бронемашиналарга эга бўлган бутун бир дивизия келмоқда... Уртоқ Ермаченко, боғалик қилиш керак эмас...— деди ва бошқаларга мурожаат қилиб сўзини тамом қилди:— Демак, масала ҳал, эртага эрта билан жўнаймиз.

— Навбатдаги масала — алоқа тўғрисида,— дея Булгаков кенгашни давом эттирди.— Биз энг охирда жўнаётган бўлганимиз учун, немисларнинг орқа томонида иш ташкил қилиш бизнинг бўйнимизга тушади. Бу ер — катта темир йўл узели, шаҳарчанинг иккита вокзали бор. Биз станцияда ишлаш учун ишончли бир ўртоқни топишимиз лозим. Ҳозир биз, бу ерда ишни йўлга қўймоқ учун ўзимиздан кимни қолдириш масаласини ҳал қиламиз. Кимни кўрсатасизлар?

→ Менинг фикримча, бу ерда матрос Жухрай қолиши керак,— деди столга яқин келиб Ермаченко.— биринчидан, Жухрай, ўзи шу ерлик. Иккинчидан, у слесарь ва монтер; у, станцияга ишга ҳам кириши мумкин. Фёдорнинг бизнинг отрядда юрганни ҳеч ким кўргани йўқ — у фақат кечаси келади. Ақлли йигит, ишни йўлга қўя олади, менимча, энг боп одам шу.

Булгаков бош ирғитди:

— Тўғри, фикрингга қўшиламан, Ермаченко. Уртоқлар, сизлар қарши эмасмисизлар?— деди бошқаларга

муружаат қилиб.— Қаршилар йўқ, демак, масала ҳал. Биз Жухрайга пул ва ишлаш учун мандат қолдирамиз... Энди, учинчи — сўнгги масала, ўртоқлар,— деди Булгаков,— шаҳарда мавжуд қурол-яроғ тўғрисида. Бу ерда бир милтиқ склади бўлиб, бунда подшо урушидан қолган йигирма минг милтиқ бор. Милтиқлар бир деҳқоннинг омборида турипти, одамларнинг эсидан чиқиб кетган. Менга буни ўша деҳқоннинг ўзи айтди. У шундан қутулсам дейди... Бу омборни немисларга қолдириш мумкин эмас, албатта. Мен уни ўт қўйиб, ёндириб юборсам дейман. Ҳам ҳозир ёндирсаг-у, эрта билангача ҳамма нарса бартараф бўлса дейман. Лекин, ёндириш жуда хавфли: сарой шаҳарнинг четида, камбағалларнинг ҳовлилари ўртасида. Деҳқонларнинг уйлари куйиб кетиши мумкин.

Соқоллари ўсиб чигаллашиб кетган Стружков безовталаниб қолди:

— Нима, нима учун ёндириш керак? Мен қуролларни аҳолига тарқатиш керак деб ўйлайман.

Булгаков дарров унга қаради:

— Тарқатиш керак, дейсанми?

— Тўғри, мана бу гап тўғри,— деди Ермаченко хурсанд бўлиб,— яроғларни ишчиларга ва бутун истаган аҳолига тарқатиш лозим. Жуда танг қилиб келган вақтда немисларнинг биқинига уришга яраб қолади. Уларнинг жуда қаттиқ сиқиши турган гап. Зўр кела бошлаганда одамларимиз қўлларига қурол олишар. Стружков тўғри айтди, тарқатиш керак. Қишлоққа олиб келинганда, яна соз бўлар эди. Деҳқонлар уни яхшироқ беркитиб қўйишарди. Немислар таловчиликка қаттиқ киришганда, бу милтиқлар жуда ҳам иш бериб қоларди-да.

Булгаков кулиб юборди.

— Шундай-ку, аммо немислар қуроллар топширилсин деб буйруқ чиқаргач, ҳамма уни олиб келиб топширади-ку, ахир.

Ермаченко норозилик билдирди:

— Ҳамма ҳам олиб келиб топширавермайди. Биров беради, биров бермайди.

Булгаков худди бир нарса сўрагандай, ўтирганларга қараб чиқди.

— Тарқатамиз, милтиқларни тарқатамиз,— деб ёш ишчи Ермаченко Стружковни қувватлади.

— Хўп. Демак, тарқатамиз,— деб қўшилди Булгаков ҳам.— Масала тамом,— деди ва ўрнидан турар экан, яна гапирди:— Энди биз эрта билангача дам ола оламиз. Жухрай келса менинг олдимга кирсин, гап бор. Сен, Ермаченко, тур, постларни қараб чиқ.

Ёлғиз қолган Булгаков меҳмонхона ёнидаги ётоққа ўтди ва матрас устига шинелини ташлаб ётди.

Павка эрта билан электростанциядан қайтиб келарди. У бир йилдан бери кочегарга шогирд бўлиб ишларди.

Кичкина шаҳарда фавқулодда бир жонланиш ҳукм суради. Бу жонланиш дарров унинг кўзига ташланди. Йўлда биттадан, иккитадан ва ҳатто учтадан милтиқ кўтарган кишилар унга жуда кўп учради. Павка нима гап эканини тушунмасдан, уйга қараб шошилди. Унинг кечаги танишлари Лешчинскийларнинг уйи олдида отга минарди.

Павка уйга чопиб кирди ва тезгина ювинди, Артёмнинг уйда йўқ эканини онасидан сўраб билгач, уйдан чиқиб, шаҳарнинг нариги четидаги Серёжка Брузжакнинг уйига қараб йўл солди.

Серёжка — машинист ёрдамчисининг ўғли. Унинг отасини ўзига қарашли кичкина уйи ва кичкина хўжалиги ҳам бор эди.

Серёжа уйда йўқ экан. Унинг тўладан келган, оппоқ юзли онаси Павкага совуққина қаради.

— Қим билади, қаёқда юрипти у. Тонг сал ёришди-ми уни тутиб бўлмайди. Қаердадир милтиқ бераётган эмишлар, эҳтимол, у ҳам ўша ёққа кетгандир. Бурнини ҳали эплолмайдиган сиздақа уришқоқларни бир боплаб савалаш керак. Жуда бевош бўлиб кетдинглар. Ҳеч тинчлик бермайсизлар. Она сутингиз оғзингиздан кетмасдан милтиққа ёпишасизлар-а! Сен у аҳмоққа айт, уйга биронта ўқ олиб келса ҳам бўйинини узаман; бўлмагур нарсаларни олиб келади-да, сўнгра балога қоласан. Сен ҳам ўша ёққа бормоқчимисан?

Павка, Серёжка онасининг қойишларига қулоқ солмасдан кўчага қараб чопти.

Кўчада бир эркак киши ўтиб борар ва иккала елкасига ҳам милтиқ осган эди.

— Амаки, қаердан олдингиз?— деди Павка унинг олдида бориб.

— Ҳов анави ерда, Верховинада беряптилар.

Павка жони борича ўша жойга қараб югура кетди.

Икки кўчани чопиб ўтди ва пиёда солдатларнинг найзалик оғир милтигини олиб кетаётган болага дуч келди.

— Милтиқни қаердан олдинг?— деб Павка болани тўхтатди.

— Мактабнинг рўпарасида отряддагилар улашаётгити. Энди ҳеч нарса қолмади, ҳамасини олиб кетишди. Туни билан тарқатишди, фақат қуруқ яшиклар қолди. Мана шу билан икки милтиқ олдим,— деди бола гердайнб.

Бу гапни эшитиб Павка кўп хафа бўлди.

«Оббо, уйга бормасдан тўғри ўша ёққа борсам бўлар экан. Агтанг, милтиқдан қуруқ қолдим-да»,— деди афсусланиб.

У, қандайдир бир фикрга келиб, бирдан бурилди, кетиб бораётган болани бир нафас ичида қувиб етди. Унинг қўлидаги милтиқни зўрлик билан тортиб олди.

— Сенда битта бор— етади, Бу менга,— деди Павка, эътирозга йўл қўймайдиган тарзда.

Куппа-кундуз куни қилинган босқинчиликдан ғазабланган бола Павкага ҳамла қилди: лекин Павка бир қадам кетга чекиниб, милтиқнинг найзасини унга тўғрилади ва қичқирди:

— Қоч, нобуд бўласан.

Бола аламига чидамасдан йиғлаб, ғазабидан сўкина-сўкина, кетига чопиб кетди. Павка хурсанд бўлиб, уйга югурди. Девордан ошиб, омборга кирди ва милтиқни шипга яшириб қўйди-да, хурсандликдан ҳуштак чалиб уйга кирди.

Украинанинг Шепетовка сингари кичкина шаҳарчаларида ёз оқшомлари жуда яхши бўлади; бундай жойларнинг ўртаси — шаҳар, чеккалари эса — қишлоқ.

Ёзнинг шундай жимжит кечаларида барча ёшлар кўчага чиқишади. Қизлар, жувонлар — ҳаммаси ўз айвонларида, боғларида, майдонларида, тўппа-тўғри кўчада ва иморатлар учун уйиб қўйилган ёғочлар устида тўда тўда, икков-учов бўлиб ўтиради. Ҳамма ёқни кулги ва ашула босиб кетади.

Ҳаво очилган гуллар-чечакларнинг атрига тўлади. Юлдузлар баланд осмонда порлаб кўринади, узоқ-узоқдан товушлар эшитилади...

Павка гармонини яхши кўради. У ўзининг севган кўшиқчиси — созини тиззасига кўйиб олади. Чаққон бармоқлар пардаларга сал тегиб юқоридан пастга тушиши билан гармон: кўшиққа тушади. Ашулалар гармоннинг ингичка овозларига кўшилиб оқиб кетади...

Гармонь куйлайди, шундай вақтда ўйнамасдан чидаб туриш мумкинми? Чидаб тура олмайсан киши, оёқлар ўзи ҳаракатга келади, ўйнаб кетади, гармонь авжга чиқади, яшаш қандай ширин...

Бу оқшом айниқса завқли бўлди. Павканинг уйи ёнидаги харилар устида шўх йигит ва қизлар ўтиришпти. Уларнинг ичида Павканинг кўшниси Галочканинг товуши ҳаммасиникидан ҳам баландроқ жаранглайди. Тоштарашнинг қизи ўйинни ва болалар билан ашула айтишни жуда яхши кўради. Унинг товуши қўнғироқдай.

Павка қиздан кўрқади. Унинг тили жуда ўткир. У, ёғоч устига — Павканинг ёнига ўтирди-да, уни маҳкам қучоқлаб, қаҳқаҳа урди:

— Гармонни хўп яхши чаласан-у, афсуски, ёшсан-да, бўлмаса ўзим тегиб қолардим. Гармончиларни яхши кўраман, уларни кўрганда юрагим сув бўлиб оқади.

Павка қип-қизариб кетди, яхшики оқшом, қоронғи-да кўринмайди. Бу шўх қиздан нари чекинган бўлди, қиз бўлса, маҳкам қучиб олган, кўйиб юбормайди.

— Нега қочасан, жоним? Вой, куёвча-е.— деди ҳазил билан.

Павканинг елкаси унинг ёш, қаттиқ кўкрагига тегди, у бундан ҳаяжонга тушиб, безовта бўлди, бутун атрофдаги кулги ҳамма вақт жимжит кўчани тўлдирди.

Павка Галочканинг елкасидан итариб:

— Гармонь чалгани кўймайсан ахир, сал нари борсанг-чи,— деди, яна кулги, қаҳқаҳа кўтарилди, ўчакиш, ҳазиллар авжга чиқди.

Гапга Маруся аралашди:

— Павка, бирон ҳазинроқ нарса чал, юракка тегсин. Гармонь секин чўзилди ва бармоқлар оҳиста ҳаракатга кирди. Ҳаммага таниш жонажон куй бошланди. Галина ҳаммадан аввал куйга кўшилди, унинг орқасидан Маруся ва бошқалар аралашди:

Уйларига тўпландилар
Ошно бурлақлар бари,

Бу уй хуш жой,
Бу меҳрибон,
Юракларни ёзгали.

Қўшиқни айтган жарангловчи ёш товушлар узоқларга,
ўрмонларга тарқалди.

— Павка!— деб Артём чақириб қолди.

Павка гармонини йиғиб, қайишларини боғлади.

— Чақирисяпти, мен кетдим.

Маруся ялинди:

— Ўтиратур, яна пича чал. Борарсан-да уйингга,— деди.

Аммо Павка уйга шошилди:

— Йўқ. Эрта яна чалишармиз, энди кетиш керак. Артём чақиряпти,— деди ва уйига қараб чопти.

Павка эшикни очиб, стол атрофида ўтирган Артёмнинг ўртоғи Романни ва яна таниш бўлмаган бошқа бир кишини кўрди.

— Мени чақирдингми?— деб сўради Павка.

Артём Павкага бош ирғитди ва нотаниш кишига қараб:

— Укам шу бўлади,— деди.

У ғадир-будур қўлларини Павкага узатди.

— Гап бундай,— деб укасига қаради Артём,— сен электростанциямизда монтер оғриб қолди деган эдинг. Эрта суриштириб кўр, унинг ўрнига ишнинг кўзини билладиган бошқа кишини олармикинлар? Агар олсалар, менга келиб айтасан.

Нотаниш одам гапга аралашди:

— Йўқ, мен ўзим у билан бирга бораман... Хўжайин билан ҳам ўзим гаплашаман.

— Албатта олишади. Станкович касал бўлгани учун станция бугун тўхтаб қолди ахир,— деди Павка.— Хўжайин икки марта одам қидирди, ҳеч кимни топмади. Ёлғиз биргина кочегар билан станцияни юргизиб юборишни истамади. Монтер эса терлама билан оғриб қолди.

— Мана, иш ҳам битди,— деди нотаниш одам.— Эрта билан келаман, бирга борамиз,— деди Павкага қараб.

— Хўп.

Павканинг кўзи ўзини кузатиб турган нотаниш одамнинг кўзларига тушди. Павка унинг тикилиб қарашидан бирмунча хижолат тортди.

Устидаги кул ранг пиджак бошдан-оёқ тугмаланган ва унинг кенг, бақувват елкасида таранг бўлиб турар эди. Унинг йўғон бўйни жуда томир ёйиб кетган қари дуб дарахтидай кучга тўлган эди.

Артём хайрлашар экан:

— Жухрай, ҳозирча хайр! Эрта укам билан бориб ҳамма ишни тўғрилайсан,— деди.

Отряднинг жўнаганига уч кун ўтгандан кейин, немислар шаҳарга кирди. Сўнгги кунларда тамом етим бўлиб қолган станция паровозининг гудоклари уларнинг келиб кирганидан дарак берди. Шаҳарда:

— Немислар келаётир,— деган хабар тарқалди.

Немисларнинг келиши аллақачон маълум бўлса ҳам, шаҳар бузилган чумоли уясидай бўлиб қолди. Лекин ҳеч кимнинг бунга ишонгиси келмас эди. Ҳолбуки, бу мудҳиш немислар қаердадир келаётиргина эмас, балки шаҳарни босиб олган эди.

Бутун аҳоли деворлардан, эшиклардан кўчага қарар, лекин чиққани қўрқарди.

Тўқ яшил мундир кийган немислар милтиқларини ўқталиб, кўчанинг ўртасидан эмас, балки икки томонидан келар эди. Милтиқларининг энли найзаси худди катта пичоққа ўхшарди. Бошларида оғир пўлат шлём. Орқаларида катта-катта тугун. Улар станциядан шаҳарга кирдилар. Келаётганларнинг охири кўринмасди, улар ҳар бир минутда ҳар қандай нарсага зарба беришга ҳозир тургандай, жуда эҳтиётлик билан қадам босарди, ҳолбуки, уларга зарба беришга ҳеч ким ҳозир ланаётгани йўқ эди.

Олдинда қўлларига маузер ушлаган иккита офицер борарди. Кўча ўртасида — гетман¹ старшинаси ва украинча кўйлак ҳам папоқ кийиб олган тилмоч борарди.

Немислар шаҳар марказидаги майдонга тўпланиб саф тортишди. Дўмбиралар чалинди. Унинг товушига бир тўда обивателлар тўпланди. Украинча кўйлак кийган гетманчи дорихонанинг зинапоясига чиқиб, баланд овоз билан комендант майор Корфнинг буйруғини ўқиб берди.

Буйруқ шундай эди:

¹ Атаман, бошлиқ.

§ 1.

Шаҳарнинг барча граждaнларига, қўлларидa бўлган яроғларни 24 соат ичида келтириб топширишни буюраман. Буйруқни бажармаганлар отилади.

§ 2

Шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилинади. Кеч соат 8 дан сўнг юриш тақиқланади.

Шаҳар коменданти майор КОРФ.

Авваллари шаҳар бошқармаси ва революциядан кейин Ишчи депутатлар Совети жойлашган бинога энди немис комендатураси ўрнашди. Бинонинг зинапоясида часовой турарди, у энди пўлат шлёмда эмас, балки император бургутининг катта сурати солинган каска кийган эди. Олиб келиб топшириладиган қуроолларга шу ерда омбор учун жой ҳам ажратилган эди.

Отилиш дўқидан қўрққан обивателлар кунни билан қурол ташиди. Катта ёшдаги одамлар кўзга кўринмади, қуроолларни фақат ёшлар ва болалар келтирди. Немислар ҳеч кимни қаммади.

Қурол келтириб беришни хоҳламаганлар, уни кечалари кўчага чиқариб ташлар ва эрта билан немис қоровули тўплаб ҳарбий аравага ортар ва комендатурага ташир эди.

Кундуз соат бирда қурол топшириш муддати тамом бўлгач, немис солдатлари ўлжани санаб кўрди. Милтиқ ҳаммаси бўлиб ўн тўрт минг, демак, қолган олти минг милтиқни немислар ололмаган. Улар ўтказган умумий тинтув жуда кам натижа берди.

Эртаси кун эрталаб, шаҳар четидаги яҳудийлар мозорида иккита темир йўл ишчиси отилди, тинтув вақтида уларнинг уйдан яширилган милтиқ топилган экан.

Артём буйруқни эшитиб уйга қараб чопди. Ҳовлида Павкани учратди, елкасидан ушлаб секин, лекин жиддий сўради:

— Складдан бирон нарса келтирганмидинг?

Павка милтиқ тўғрисида гапирмоқчи эмас эди, лекин акасига ёлгон сўзлагиси келмади ва ҳамма нарса-ни айтиб берди.

Биргалашиб омборга келдилар. Артём шипнинг таги-

га яшириб қўйилган милтиқни олди-да, затворини суғуриб, найзасини чиқарди ва уч томонидан ушлаб кучи борича милтиқни деворнинг қозигига урди, унинг қўндоғи учиб кетди. Милтиқнинг қолган майда-чуйдаларини боғнинг орқасидаги ялангликка иргитди. Найза ва затворини ҳожатхонага ташлади.

Шундан кейин, Артём укасига қаради:

— Сен энди бола эмассан, Павка, милтиқ ўйнашнинг кераги йўқлигини биласан. Сенга жиддий айтман — уйга ҳеч нарса олиб келма. Ҳозир бунинг учун бошинг кетиши мумкин. Эсингда тут, мени алдама, олиб келсанг-у, толиб олсалар энг аввал мени отадилар. Сенга, тирранча, қўл ҳам теккизмайдилар, замона ҳозир оғир, билдингми?

Павка ҳеч нарса олиб келмасликка сўз берди.

Ҳовлидан ўтиб уйга қараб борар эканлар, бир извош Лешчинскийларнинг эшиги олдига келиб тўхтади. Адвокат, хотини ва икки боласи — Виктор ва Нелли билан аравадан тушдилар.

— Қушлар учиб келишди, — деди Артём ғазаб билан. — Энди шундай ғалва бошландики, қўяверасан. Вой разиллар-ей, — деди-ю, уйга кирди.

Павка кун бўйи милтиқ қайғусини қилди. Бу вақт унинг дўсти Серёжка эски ташландиқ омборда, кучи борича чираниб, курак билан девор тагини ковламоқда эди. Ниҳоят, ўра қазилиб бўлди. Серёжа милтиқ улашилган вақтда олган учта янги милтиқни латта-путтага ўраб ўрага тиқди. У милтиқларни немисга беришни сира хоҳламас эди — у тунн бўйи шунча машаққатни ўлжасидан ажралаш учун чекмаган эди.

Милтиқларни кўмиб, шу ерни тепиб шиббалади, шиббаланган жойга бир тўда ташландиқ эски-тускиларни олиб келиб тўкди; ўз меҳнатининг натижасини синчиклаб қараб чиқиб, қаноатланарли топгандан сўнг, бошидан фуражқасини олиб пешона терини артди.

«Энди излайверсин. Топганида ҳам омбор кимники эканлиги маълум эмас».

Бир ойдан бери электростанцияда ишлаётган тунд монёр билан Павка дўстлашиб қолди.

Жухрай шогирд кочегарга динамонинг тузилишини кўрсатар ва уни ишга ўргатар эди.

Идрокли бола матросга маъқул бўлди. Жухрай бўш кунлари Артёмнинг олдига тез-тез келиб турар эди. Мулоҳазали, жиддий матрос турмушнинг борди-келдилари ҳақидаги бутун гапларни диққат билан тинглар ва хусусан Павка онасининг ўғли уни қийнаганлари ҳақидаги нолишларига диққат билан қулоқ солар эди. У ҳаяжонланган Мария Яковлевнага шундай уста таъсир қила олар эдики, она ўзининг ғамларини унутиб, дадиллашар эди.

Бир кун Жухрай Павкани электростанциянинг ҳовлисида терилиб қўйилган ўтинлар орасида кўриб қолиб тўхтатди ва кулиб туриб сўради:

— Онанг сени, муштлашишни яхши кўради, дейди. «Менинг ўғлим хўроздай уришқоқ» дейди.— Муштлашиш, умуман ёмон нарса эмас, фақат кимни уришни, нима учун уришни билиш керак.

Павка Жухрайнинг ундан кулаётганини ҳам, жиддий сўйлаётганини ҳам билмасдан жавоб берди:

— Мен бекордан-бекор муштлашмайман; ҳамма вақт ёмонлик қилганлар билангина муштлашаман.

Кутилмаганда Жухрай:

— Мен сенга ростакамига муштлашишни ўргатсам, хоҳлайсанми?— деди.

Павка ҳайрон бўлиб қаради.

— Ростакамига муштлашиш деганингиз нима?

— Кўрасан-да.

Шундай қилиб, Павка инглиз бокси тўғрисида биринчи қисқа лекцияни эшитди.

Бу илм осонлик билан қўлга кирмади, лекин Павка уни жуда яхши ўрганиб олди. Жухрай муштининг зарби билан оёқдан тойган Павка, неча марталаб боши билан юмалаб тушди, лекин у чидамли ва тиришқоқ шогирд бўлиб чиқди.

Иссиқ кунларнинг бирда Павка Климканинг олдидан қайтиб келиб, уйда чўзилиб ётди, нима қилишини билмасдан зерикди ва ўзининг яхши кўрган жойи, унинг орқаси— боғнинг бурчагидаги қоровулхонанинг томига чиқмоқчи бўлди. Ҳовлидан ўтиб, боққа кирди ва эски омборгача бориб, тепаликдан томга чиқди. Омбор тепасида эгилиб турган олчанинг қалин шохлари орасидан ўтиб, томнинг ўртасига борди ва офтобда ётди.

Қоровулхонанинг бир томони Лешчинскийларнинг уйига тақалган бўлиб, томнинг четидан бутун боғ ва

уйнинг бир бурчаги кўриниб турарди. Павка бошини сал кўтариб, ҳовлининг бир қисмини ва ўша ерда турган извошни кўрди. Лешчинскийларнинг уйида жойлашган немис лейтенантининг хизматкори ўз хўжайинининг кийимларини чўтка билан тозалаб тургани ҳам кўринар эди. Павка лейтенантни бир неча марта ҳовлининг эшиги олдида кўрган эди.

Лейтенант пакана, қизил юзли, мўйловини қирдириб, кичкина қилиб қўйган, ойнак таққан ва козирёги лакланган фуражка кийган одам эди. Павка лейтенантнинг деразаси боққа қарганини ва унинг томдан кўринадиган ён уйда жойлашганини ҳам билар эди.

Ҳозир лейтенант стол ёнида ўтириб бир нарса ёзди-да ёзган нарсасини олиб чиқди. Хатни хизматкорига бериб, боғдаги кичкина йўлка билан юриб, кўчага чиқадиган эшик олдига борди. Шийпон олдида тўхтади — у ким биландир гаплашар эди. Шийпондан Нелли Лешчинская чиқди. Лейтенант унинг қўлтиғидан олиб, эшикка қараб юрди, сўнгра иккови ҳам кўчага чиқди.

Павка бунинг ҳаммасини кўриб турди. Павка ухламоқчи бўлиб турар экан, лейтенантнинг бўлмасига кирган хизматкорини кўрди, у мундирни қозиққа осиб, боққа қараган деразани очди ва уйни йиғиштириб, эшикни ёпди-да, чиқиб кетди. Павка уни ўша замон отлар турган отхонада кўрди.

Очиқ деразадан Павкага бутун бўлма яққол кўринар эди, стол устида қандайдир камар ва яна ялтираб турган бир нарса ётар эди.

Нима эканлигини билишга жуда қизиқиб қолган Павка секингина томдан гилос шохига ўтди ва Лешчинскийларнинг боғига тушди. Энгашиб бир неча марта сакраб, очиқ турган дераза олдига келди ва бўлмага қаради. Стол устида қайиш камар ва ўн икки отар «манлихер» тўппончалик ажойиб ғилоф ётар эди.

Павка ҳовлиқиб кетди. Бир неча секунд иккиландию, ниҳоят, жасорат билан энгашиб чўзилди, тўппончанинг ғилофини тортди ва унинг ичидаги ялтираб турган янги тўппончани олиб боққа қараб чопди. Атрофга кўз ташлаб, тўппончани эҳтиётлик билан чўнтагига солди ва боғдан гилосга қараб югурди, маймундай сакраб тез томга чиқди ва орқасига қаради: хизматкор отбоқар билан баҳузур гаплашиб турар эди. Боғ жимжит... У томдан тушиб, уйга қараб чопди.

Онаси ошхонада овқат тайёрлаш билан овора эди, у Павкага парво қилмади.

Павка сандиқ орқасида ётган латтани олиб чўнтагига солди-да, секин эшикдан чиқди, сўнгра боғдан чопиб бориб, девордан ошди-да, ўрмонга борадиган йўлга чиқиб олди. Сонига қаттиқ урилиб бораётган тўппончани қўли билан ушлаб, Павка кучи борича эски, вайрон бўлиб ётган гишт заводига қараб югурди.

Оёқлари зўрға ерга тегар, қулоқларида шамол ғувуллар эди.

Эски гишт заводи жимжит, зоғ учмайди. Унда-бунда қулаган ёғоч том, синиқ гиштларнинг уюмлари ва бузилиб ётган хумдон кишининг кўнглига ғусса солар эди. Ҳамма ёғини ёввойи ўт босган бу ерга фақат уч ўртоққина ҳар замонда ўйнаш учун тўпланар эди. Павка ўзи ўғирлаган қиммат баҳо нарсани яшириш мумкин бўлган жуда кўп махфий жойларни билар эди.

Павка бузуқ хумдон устига чиқди ва эҳтиёткорлик билан атрофга қаради, йўл бўм-бўш эди. Қарағайлар секингина шитирлар ва шабада кўча чангини тўзитарди. Ҳамма ёқ қора мўм ҳиди билан тўлган.

Павка латтага ўралган тўппончани хумдоннинг энг тагига — бир бурчакка қўйиб, уни эски гишт билан бекитди. Унинг ичидан чиқиб, эски хумдонга кирадиган йўлни ҳам тўлдирди. Тўппонча яширган ерга белги қўйиб секин жўнади.

Унинг тиззалари салгина тиграр эди.

У «бунинг оқибати нима бўлар экан?» деб юраги орвиқар ва ваҳима босар эди.

Уйда бўлмаслик учун электростанцияга вақтидан аввал кириб борди. Қоровулдан калитни олиб двигателлар жойлашган уйга кирадиган катта эшикни очди. У печканинг тагини тозалар, қозонга сув қуяр ва печкага ўтин қалар экан:

«Ҳозир Лешчинскийларнинг боғида нималар бўлаётган экан?» — деб ўйларди.

Ярим кечаси Жухрай Павканинг олдига кирди: уни довлига чақириб секин сўради:

— Нима учун бугун сизларникида тинтув қилишди?

Павка қўрққанидан сакраб тушди.

— Тинтув?

Жухрай бир оз жим туриб, яна деди:

— Майли, аҳамияти йўқ. Сен нима ахтарганларини билмайсанми?

Павка нима ахтарганларини яхши билар эди, лекин Жухрайга тўппонча ўғирлаганини айтгиси келмади. Хавфсираганидан бутун борлиги титрар экан:

— Артёмни қамадиларми? — деб сўради.

— Ҳеч ким қамалгани йўқ, лекин уйни остин-устин қилишди.

Бу сўз уни озгина тинчлантирди-ю, лекин ҳамон қўрқуви босилмаган эди. Бир неча минут ҳар иккиси ўзи ҳақида ўйлаб қолди. Бири тинтувнинг сабабини билган ҳолда унинг оқибатидан қўрқар, иккинчиси билмагани учун бундан хавфсинар эди.

«Ким билсин, менинг тўғримда бирон нарса пайқашгандир? Артём менинг тўғримда ҳеч нарса билмайди, нима учун униқини тинтув қилишади? Эҳтиёт бўлиш керак» — деб ўйлади Жухрай.

Иккови ҳам индамасдан ўз ишига тарқаб кетди.

Лешчинскийлар ҳовлисида катта шов-шув кўтарилди.

Лейтенант тўппончанинг йўқолганини билиб хизматкорини чақирди, одатда одобли ва оғир бўлган лейтенант тўппончанинг йўқолганини билгандан сўнг хизматкорининг қулоқ-чаккасига бор қаҳри-заҳри билан шاپалоқ қўйди. Хизматкор эса, унинг зарбидан довдираб, ипдай чўзилганича типпа-тик турар ва кўзларини пирпиратиб айбдорларча давомини кутар эди.

Сўроққа чақирилган адвокат ҳам ғалаёнга келди ва унинг уйида шундай кўнгилсизлик юз бергани учун лейтенантдан афв сўради.

Бу гапларни эшитиб турган Виктор Лешчинский отасига, тўппончани қўшиллар, айниқса безори Павка Корчагин ўғирлаган бўлиши мумкин, деган фикрни баён қилди. Ота ўглининг фикрини шу ондаёқ лейтенантга тушунтирди, лейтенант ҳам тинтув учун дарҳол одам чақиришга буйруқ берди.

Тинтув ҳеч қандай натижа бермади. Тўппончанинг йўқолиш ҳодисаси Павкани шу қадар қалтис ишлар ҳам баъзан яхшилик билан тугаши мумкин эканига ишонтирди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

Тоня очиқ дераза олдида турар эди. У ўзига таниш боққа, шабадада силкинувчи, боғни ўраб олган, узун

мирза теракларга мунгганиб қарар эди. У ўз ҳовлиси-ни бутун бир йил кўрмаганига сира ишонгиси келмас эди. Гўё у, болаликдан бери таниш бўлган бу жойлардан кечагина кетиб, бугун эртанги поезд билан қайтиб келганга ўхшар эди. Бунда ҳеч нарса ўзгармапти: малина ниҳолчаларининг қаторлари аввалгидай тоза ва бежирим буталган, текис, тўғри олинган йўлкаларга унинг онаси севадиган «анютанинг кўзлари» деб аталадиган гуллар ўтқазилган эди. Боғ жуда тоза ва саранжом. Ўз ишига бино қўйган ўрмонбегининг қўли ҳамма жойга текканлиги кўриниб турарди. Тоняни ана шу озода ва бежирим тўғри-текис йўлкалар ғуссага солди.

Тоня ҳали ўқилиб тамом қилинмаган романни олди. Айвонга чиқадиган эшикни очди-да, зинапоядан югуриб боққа тушди, бўялган эшикчани итариб аста-аста водокачка олдидаги кўлга қараб юра бошлади.

Кўприкдан ўтиб, йўлга чиқди, йўл худди хиёбонга ўхшар эди; ўнг томонда — қалин дарахтлар билан ўралган кўл, чап томони — ўрмон.

У кўлга, эски тошчақар устига қараб борар экан, пастда, кўлда қимирлаётган қармоқни кўриб тўхтади.

Тоня энгашди-да, қинғир-қийшиқ толнинг новдаларини итариб туриб, яланг оёқ, иштонини тизасидан баланд қилиб шимариб олган, қуёшда қорайиб кетган болани кўрди. Унинг ёнида чувалчанглар солинган, занглаб кетган банкача турар эди. Бола ўз иши билан овора экан, унга шунча диққат билан қараб турган Тоняни пайқамади.

— Наҳотки бу ерда балиқ овланса?

Павканинг жаҳли чиқиб, бурилиб қаради.

Нотаниш қиз дарахт шоҳлари орасидан сувга энгашиб қараб турарди. Қиз кўк ёқали оқ матрос кофтаси билан, қисқа оч кул ранг юбка кийган. Тўқ сариқ туфли кийган гўзал оёқларида ҳошияли носки таранг турарди. Унинг қўнғир узун сочлари чиройли қилиб ўрилган эди.

Қармоқни ушлаб турган кўл сал титраб кетди-ю, қармоқнинг ипига боғланган пўкак қимирлаб, сув тўлқинланиб кетди.

Орқадан ҳаяжонли товуш эшитилди:

— Илиняпти, қаранг, илиняпти...

Павка довриаб қолди, қармоқни тортди, сувларни сачратиб, қармоқ илмоғида ётган чувалчангни чиқарди.

«Энди балиқ тутиб бўпман. Бу алвасти қаёқдан ҳам келди?» деб аччиғи келди ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун Павка қармоқни нарироққа, иккита тиканли дарахт ўртасидаги сувга ташлади. Холбуки, у ерга ташлаш керак эмас, чунки қармоқ томирларга илиниб қолиши мумкин эди.

Бу ҳол унинг эсига келди, лекин бурилмасдан, юқорида ўтирган қизга гўдирлади.

— Нимага пайсайсиз, балиқлар қочиб кетади.

Орқада кулган, масхара қилган овозни эшитди:

— Балиқлар сизнинг важоҳатингиздан қўрқиб аллақачон қочиб кетган. Кундуз кунни балиқ овлайдими, ахир? Шўрингиз қурсин, сиздақа балиқчининг?

Ҳозиргача одоб сақлаб турган Павкага бу жуда ортиқча бўлиб тушди. У ўрнидан туриб, кепкасини пешонасига туширди, у ҳамма вақт аччиғи чиққанда шундай қилар эди. Энг одобли сўзларни топиб гапирди:

— Ойимча, бирон ёққа йўқолсангиз бўлармиди, дейман.

Тоня, кўзларини сузиб, сал жилмайди.

— Вой, мен ҳали халақит беряпманми?— деди.

Қизнинг товушида энди масхара эмас, қандайдир дўстона бир оҳанг эшитилар эди. Қаёқдандир пайдо бўлган бу номаълум «ойимча»га айтиш учун энг қўпол сўзларни териб турган Павка бирдан ноилож бўлиб қолди.

— Майли, хоҳласангиз томоша қилаверинг. Менга барибир,— деди у. Ўтириб олиб яна пўкакка қаради. Пўкак қимирламаганидан, қармоқ томирга илиниб қолганлиги кўринар эди. Павка уни тортиб олишга жазм қилмади.

«Агар илинган бўлса, тортиб олиб бўлмайди. Унда бу тоза кулади. Кетақолса ҳам гўрга эди», деб ўйлади Павка.

Тоня сал эгилган ва енпил силкиниб турган шох устига яхшилаб жойлашиб олди, китобини тиззасига қўйиб, бошда уни жуда қўполлик билан қаршилаган ва энди жўрттага бепарво ўтирган, қуёшда қорайган, дағал қора кўзнинг ишини кузатар эди.

Ўтирган қизнинг акси сувда Павкага яққол кўриниб турарди. Қиз ўқиб ўтирарди. Павка илиниб қолган қармоқ ипини секин тортди. Пўкак чўкди: ип борган сари чўзилди.

Унинг кўнглидан: «Лаънати! Илиниб қолди» деган гап ўтди ва кўз қирини ташлаб сувда кулиб турган кўзларни кўрди.

Водокачка олдидаги кўприкдан икки киши ўтди. Булар еттинчи синфда ўқийдиган гимназистлар эди. Бир — депо бошлиғи инженер Сухорьконинг ўғли, малласоч, юзи сепкил билан тўлган, ўн етти ёшлардаги бола. У аҳмоқ дарбадар эди, уни мактабда чўтир Шурка деб атар эдилар, унинг қўлида яхши қармоқ бор эди. У олифталик билан папирос тишлаб борар эди. Унинг ёнида келишган, нозик йигит Виктор Лешчинский қадам ташлар эди.

Сухарько эгилиб, Викторга кўзини қисди:

— Жуда ғалати қиз-да, атрофда бунақаси йўқ. Романтик зот. Киевда олтинчи синфда ўқийди, бу ерга отасининг олдига ёзни ўтказишга қелган. Отаси — бу ернинг ўрмонбеги. Қиз синглим Лиза билан ошна. Мен унга бир кун кўпиртириб бир хат ёздим. Сизни яхши кўриб қолдим, жавобингизни сабрсизлик билан кутаман дедим. Ҳатто шоир Надсондан шунга боп бир шеър ҳам топдим.

— Хўш, сўнг нима бўлди?— деди Виктор мароқ билан.

Сухарько сал хижолат бўлди:

— Ноз қилди. Қогозни исроф қилма, депти. Бошда ҳамма вақт шундай бўлади. Мен бу ишларга жуда чиниқиб қолганман. Биласанми, судралиб, узоқ овора бўлиб юргим келмайди. Шундай оворагарчиликдан кўра, кечқурун ремонт баракларига бориб, уч сўмга чиройли хотинни топиб тоза маза қилиш мумкин, сўнгра таъми оғзингдан кетмай юради. Ҳеч қандай оворагарчилиги ҳам йўқ. Биз Валька Тихонов билан борар эдик. Сен ўша йўл мастерини биласанми?

Виктор афтини буриштирди:

— Шура, сен шундай ифлос ишларга ҳам юрасанми?— деди.

Шура папиросни чайнаб тупурди ва заҳарханда қилди:

— Оббо, озодани қара-ю, сизнинг нима қилиб юрганингизни ҳам биламиз!

— Мени бу билан таништирасанми?— деди Виктор унинг сўзини бўлиб.

— Бўлмаса-чи, юр, кетиб қолмасин, кеча эргалаб ўзи балиқ овлаётган эди.

Икки ўртоқ Тоняга яқинлашди. Сухарько папиросни оғзидан олиб, олифталик билан таъзим қилди.

— Салом, мадмуазель Туманова, балиқ овлаяпсизми?

— Йўқ, овлаётганларни томоша қиляпман,— деб жавоб берди қиз.

— Таниш эмасмисизлар?— Сухарько Викторнинг қўлидан ушлаб, уларни кўриштиришга шошилди.— Менинг дўстим, Виктор Лешчинский.

Виктор, ўнгайсизланиб, қўлини Тоняга узатди.

— Нега сиз бугун балиқ овламаяпсиз?— деди Сухарько сўз бошлаш учун.

— Қармоқ олиб келмабман,— деди Тоня.

— Мен ҳозир яна биттасини олиб келаман,— деди шошиб Сухарько.— Сиз ҳозирча меники билан тутиб туринг, ҳозир олиб келаман.

У, Тоня билан таништириш тўғрисида Викторга берган сўзини бажарди ва улар икковини ёлғиз қолдиришга уринди.

— Қўйинг, халал бермайлик,— деди Тоня.

— Кимга халал берамиз?— деб сўради Сухарько.— А, анавингами?— деди бута ёнида ўтирган Павкага кўзи тушиб.

— Бе, мен уни бир нафасда бу ердан қувиб юбораман.

Тоня уни тўхтата олмай қолди. У пастга — балиқ овлаётган Павка олдига тушди.

— Қармоғингни дарров йиғиштир,— деди Сухарько Павкага.— Қани тез, тезроқ,— деб такрорлади у. Павканинг унга парво қилмай балиқ тутишда давом этганини кўриб.

Павка бошини кўтарди ва ўқрайиб Сухарькога қаради.

— Секироқ! Мунча ўдағайлайсан?!

— Нима?— дея бақирди Сухарько.— Сен ҳали сўз ҳам қайтарасанми, исқирт! Жўна бу ердан!— деди ва чувалчанглар солинган банкани тегиб юборди. Банка учиб сувга тушди. Тонянинг юзига сув сачради.

— Сухарько уялмайсизми?— деди Тоня.

Павка чапчиб ўрнидан турди. У Сухарьконинг Артём ишлайдиган депо бошлиғининг ўғли эканини билар эди. Агар ҳозир унинг семиз, қип-қизил башарасига туширса

гимназист бориб отасига шикоят қилади ва иш бориб, албатта, Артёмга тақалади. Унинг дарҳол жазосини беришдан Павкани тийган бирдан-бир сабаб шу эди.

Павканинг ҳозир уражагини сезган Сухарько илгарига қараб югурди ва сувнинг лабида турган Павканинг кўкрагидан икки қўллаб итарди. Павка тирмашди, қалқиб кетиб сувга йиқилаёзди.

Сухарько Павкадан икки ёш катта. У уришқоқлик ва жанжалкашлик билан ном чиқарган эди.

Павканинг ғазаби қайнаб кетди.

— Ҳали шундайми? Мана бўлмаса!— деди Павка ва Сухарьконинг юзига тарсаки тушириб оловини чиқарди. Ўзини ўнгариб олишга қўймай, унинг гимназия курткасидан маҳкам тутиб, ўзига тортди-да, сувга олиб тушиб кетди.

Тизза бўйи сувга ботган Сухарько бор кучи билан тиришиб Павканинг кучли қўлларидан қутулмоқчи бўлар эди. Павка гимназистни итариб юбориб, ўзи қирғоққа чиқди.

Қутурган Сухарько Павкани ғажиб ташлагудай бўлиб, орқасидан югурди.

Павка қирғоққа сапчиб чиқди-да, югуриб келаётган Сухарькога қараб бурилди ва бокс дарсида эшитганларини эсига олди:

«Чап оёқни тираб, ўнг оёқ ростланади ва жиндай букилади. Зарба фақат қўл билан эмас, бутун гавда билан, пастдан юқорига, энгакка қараб берилади».

— Бир!..

Сухарьконинг тишлари зирқираб кетди. Энгакдаги оғриқнинг зарбига чидамасдан тилини тишлаб олди. У қўлларини кўтариб бутун гавдаси билан шалпиллаганча сувга тушди.

Қирғоқда турган Тоня ўзини тўтолмасдан кулар эди.

— Яша, яша!— дерди у чапак чалиб,— боппладинг!

Павка қармоқни тутиб олиб тортди, илиниб қолган ипни узиб, чопиб йўлга чиқди.

У, кетатуриб, Викторнинг Тоняга қараб:

— Павка Корчагин — ўтакетган безори бола, — деганини эшитди.

Станцияда нотинчлик бошланди. Йўлдан, темир йўлчилар иш ташлай бошладилар, деган овозлар келиб

¹ Гимнастёрка.

қолди. Катта қўшни станциядаги депо ишчилари катта тўполон кўтарди. Хитобномалар ташишда гумонсираб немислар икки машинистни қамади. Реквизиция¹ бошланиши, помешчикларнинг яна ўз ерларига қайтишлари важдан, қишлоқ билан боғланган ишчилар ўртасида катта ғалаён кўзгалди.

Гетман миршабларининг қамчиси деҳқонларнинг елкасида ўйнади. Губернада партизанлар ҳаракати кенгайди. Большевиклар ташкил қилган ўнларча партизан отрядлари пайдо бўлиб қолган эди.

Жухрай бу кунларда ҳаловат кўрмади. У шаҳарчада тургандан бери жуда катта ишларни қилди. Жуда кўп темир йўл ишчилари билан танишди, ёшлар тўпланадиган кечаларда бўлди, депо слесарлари ва тахта заводи ишчиларидан мустаҳкам бир группа ташкил қилди. Артёмнинг юрагига ҳам қўл солиб кўрди. Большевикларнинг ишига ва партияга қандай қарайсан? деган саволга, Артём — бу барваста слесарь — шундай жавоб берди:

— Фёдор, мен бу партияларга яхши тушунмайман, лекин керак бўлганда, ёрдам қилишга доим тайёрман. Менга ишонсанг бўлади.

Фёдор хурсанд бўлди — у Артёмнинг ўз кишиси эканини ва айтган сўзининг устидан чиқишини биларди. «У ҳали партияни англаб олишга қадар ўсиб етгани йўқ. Майли, ҳозир замон шундайки, тез фурсатда кўзи очилиб қолади», — деб ўйлади.

Фёдор электростанциядан депога ишга ўтди. Бу иш унинг учун қулай, чунки у электростанцияда темир йўлдан узилган ҳолда яшар эди.

Темир йўлда қатнов жуда катта эди. Немислар Украинадан нимани талаб олган бўлса — жавдари, буғдой, чорва... ҳаммасини минглаб вагонларда Германияга жўнатишар эди...

Гетман миршаблари станциядаги телеграфист Пономаренкони беҳосдан қўлга олдилар. Комендатурада уни жуда қаттиқ калтакладилар. У, Артёмнинг деподаги ўртоғи Роман Сидоренконинг ташвиқот қилиб юрганини айтиб берган бўлса керак.

Икки немис ва станция комендантининг ёрдамчиси бўлган гетманчи иш вақтида Романни излаб келиб

¹ Молларни ҳукуматга мажбурий олиш.

қолишди. Роман ишлаб турган дастгоҳнинг ёнига келиб гетманчи ҳеч нарса демасдан, унинг юзига қамчи солди.

— Аблах, олдимга туш! Гап бор,— деди у. Хунук бир иржайиб, слесарнинг енгидан судради.— Ташвиқотни бизнинг олдимизда юргизасан!

Нариги исканжада ишлаб турган Артём эговни ташлаб гетманчига яқинлашди, чекидан ошган ғазабини бир қадар тутиб, гудурлади:

— Нимага уни урасан, ифлос?

Гетманчи белидаги тўппончасига қўл узатиб орқага тисланди. Пак-пакана немис кенг найзали оғир милтиқни елкасидан олди ва затворини шиқирлатди.

— Тўхта!— деди ҳозир отишга тайёр турган немис. Узун бўйли слесарь бу жирканч солдат қаршисида бир иш қилишга ожиз ва кучсиз турар эди.

Уларнинг икковини ҳам олиб кетишди. Артём бир соатдан кейин қайтиб келди. Романи эса багажхона подвалига қамаб қўйишди.

Ун минутдан сўнг депода иш тўхтади. Депо ишчилари станция боғига тўпланишди. Уларга бошқа корхоналарнинг ишчилари, стрелкачилар ва материал омборида ишловчилар ҳам қўшилди. Ҳамма ҳаддан ташқари ғазабланган эди. Роман ва Пономаренконинг бўшагилишини талаб қилиб, кимдир хитобнома ҳам ёзиб келипти.

Гетманчи бир тўда миршаблар билан боққа югуриб келди-да, тўппончасини ўқталиб қичқирди:

— Агар ишга бормасаларнинг, қамоққа оламиз! Баъзи бировларни отамиз ҳам.

Шундан кейин, кўпчилик яна баттарроқ ғазабланиб кетди.

Ғазабланган ишчиларнинг қичқириқлари гетманчининг станцияга чекинишга мажбур қилди. Энди катта кўча, станция коменданти хабари билан шаҳардан етиб келган немис солдатлари тушган юк автомобиллари билан тўлган эди.

Ишчилар уй-уйларига тарқала бошлади. Ишдан ҳамма кетди, ҳатто станция навбатчиси ҳам қолмади. Жухрай олиб борган ишнинг натижаси кўринмоқда эди. Бу, станцияда биринчи оммавий ҳаракат эди.

Немислар перронга катта пулемёт ўрнатишди. У худди ҳуришга тайёр турган итга ўхшар эди. Немис капра:

ли дастага қўлини қўйиб, унинг ёнида чўкка тушиб ўтирипти.

Вокзалда зор учмайди.

Кечаси қамоққа олиш бошланди. Артёмни ҳам олиб келишди. Жухрай бу кеча уйда ётмагани учун уни топаша олмади.

Ҳаммани катта юк омборига тўплаб: ё ишга чиқасан, ёки ҳарбий судга кетасан, деб ультиматум қўйишди.

Темир йўлда қарийб бутун ишчилар иш, ташлади. Бир сутка ичида биронта ҳам поезд ўтмади. Юз йигирма километр нарида эса, йўлни кесиб, кўприкларни портлатган катта бир партизан отряди билан уруш давом этар эди.

Кечаси станцияга немис аскарларининг эшелони келди, лекин машинист, унинг ёрдамчиси ва кочегар паровозни ташлаб қочиб кетган эди. Ҳарбий эшелондан ташқари, станцияда яна икки состав жўнаш учун навбат кутар эди.

Станция коменданти, немис лейтенант, унинг ёрдамчиси ва бир тўда немислар оғир эшикларни очиб ичкари кирди.

Комендант ёрдамчиси:

— Қорчагин, Палентовский, Брузжак, сизлар ҳозир поезд бригадаси билан жўнайсиз. Рад қилган одам — дарҳол отилади. Борасизларми? — деди.

Уч ишчи ноилож бош қимирлатди. Конвой уларни паровозга ҳайдаб келди. Комендант ёрдамчиси бўлса, бошқа состав учун керак бўлган машинист, унинг ёрдамчиси ва кочегарнинг фамилиясини айтиб қичқирмоқда эди.

Паровоз учқунлар сочиб, оғир нафас олар ва қоронғиликни ёриб, пўлат излар устида тун қўйнига кириб борар эди. Артём ўтхонага ўтин қалаб, унинг темир эшикчасини оёғи билан ёпди, яшик устида турган чойнакнинг синиқ жўмрагидан бир қултум сув ютиб, чолмашинист Палентовскийга қаради.

— Ота, олиб кетяпмиз, дейсан-да, а? — деди унга.

Қовоқлари осилган чол:

— Орқангга найза тираб турса, олиб бормай иложинг борми? — деди жаҳл билан унга қараб.

— Ҳаммасини ташлаб, паровоздан тушиб қола қолай-

лик. — деди Брузжак, тендерда¹ ўтирган немис солдатига кўз қирини ташлаб:

— Мен ҳам шу фикрдаман, — деб гудурлади Артём, — фақат мана бу махлуқ орқамизда судралиб юрипти-да.

— Ҳа, — деди деразадан қараб, Брузжак.

Полентовский Артёмга яқинроқ келиб, секин шивирлади:

— Буларни олиб боришимиз мумкин эмас, биласанми? У ерда жанг бўлаётир. Кўзғолончилар йўлларни қўпориб ташлаган. Биз бу итларни олиб борсак, бир нафасда уларнинг жонини олади. Биласанми, ўғлим, подшо замонида ҳам забастовка вақтларида мен паровоз ҳайдаган эмасман. Ҳозир ҳам буларни олиб бормаيمان. Агар ўзимизникиларнинг устига жазо отрядини олиб борсак, ўлгунча юзимиз қора бўлади. Паровоз бригадаси қочиб кетган-ку, ахир. Боши кетишини билса ҳам, қўрқмасдан қочишипти, баракалла йигитларга! Бизнинг ҳам поездни у ерга етказишимиз ҳеч мумкин эмас. Сен нима дейсан?

— Тўғри, ота, лекин мана бунини қилмоқ керак, — деб кўзи билан солдатни кўрсатди.

Машинист юзини буриштиради, терлаган пешонасини лос билан артди ва ўзини қийнаб ётган саволга жавоб ахтаргандай қизарган кўзлари билан манометрга тикилди, сўнгра жаҳл билан сўкинди.

Артём чойнақдан сув ичди, иккови ҳам шу масалада ўйлар, лекин сўзни аввал бошлашга иккови ҳам журъат қилмасдан турар эди. Жухрайнинг сўзлари Артёмнинг эсига тушди:

— Сен, акаси, большевиклар партиясига ва коммунистик идеяларга қандай қарайсан?

— Ердамга ҳамма вақт тайёрман. Менга ишонишинг мумкин, — деган эди Артём. «Ердамни хўп бопладингми, жазо отрядини олиб бораётирмиз...»

Инструмент тўла яшикка энгашиб, Артём билан ёнма-ён турган Полентовский:

— Бунинг масаласини ҳал қилмоқ керак, тушундингми? — деди қийналиб. Артём сачраб тушди. Полентовский тишларини ғижирлатиб яна гапирди:

— Бошқа чора йўқ. Бошига туширамиз-у, регуляторни ва ричагларни печкага ташлаймиз, паровознинг

¹ Паровознинг сув ва кўмир қўядиган жойи.

брицини секинлаштирамиз-да, паровоздан ўзимизни
ашлаймиз.

Артём елкасидан оғир юк тушгандай енгил тортиб:

— Хўп,— деди.

Артём, Брузжак ёнига энгашиб, бу қарорни маши-
нист ёрдамчисига тушунтирди.

Брузжак дарров жавоб бермади. Уларнинг ҳар бири
ҳам жуда хавфли бир ишга бош қўшар эди. Ҳаммаси-
нинг ҳам уйда оиласи қолган. Айниқса, Полентовский
кўжабирдай жон: унинг уйида тўққиз киши қолган.

Лекин, улар ҳар бири ҳам поездни у ерга етказиш
мумкин эмаслигини тушунар эди.

— Хўп, мен рози, — деди Брузжак, — фақат уни
сим...— У, Артёмга ҳам маълум бўлган гапни айтиб та-
лом қилмади.

Артём регулятор билан овора бўлган чолга ўгирил-
ди ва бизнинг фикримизга Брузжак ҳам қўшилди, де-
гандай бошини қимирлатди ва тез ҳал қилинмаган ма-
сала билан қийналган ҳолда Полентовскийга яқин
келди.

— Энди, буни қандай қиламиз?

У Артёмга қаради.

— Сен бошла. Сен бақувватсан. Лом билам бир сол-
санг, тамом бўлади,— деди чол жуда ҳаяжонланиб.

Артём қовоғини солди.

— Мен буни қилолмайман. Қўлим бормайди. Суриш-
гириб келсанг, ахир, солдат айбли эмас. Уни ҳам найза
кучи билан ҳайдаганлар.

Полентовскийнинг кўзлари ёниб кетди:

— Айбли эмас, дейсанми? Бизни бу ёққа ҳайдаганла-
ри учун биз ҳам айбли эмасмиз-ку. Жаллодларни олиб
бораётгирмиз, ахир. Бу айбсизлар бориб, партизанларни
отади ахир, ё бўлмаса партизанлар айблими? Эй, но-
дон... Девдай йигитсан-ку, маънинг йўқ..

— Хўп,— деб Артём ғудурлади, ломни олар экан,
лекин Полентовский шивирлаб қолди:

— Мен оламан, менга қулайроқ. Сен белкуракни
олиб тендердан кўмир ташлашга чиқ. Агар даркор бў-
либ қолса, немисни белкурак билан соласан. Мен кў-
мирни майдалаган бўлиб уни созлайман.

Брузжак бош ирғади ва:

— Тўғри, чол,— деб регулятор олдига келди.

Қизил жиякли, козирёксиз мовут шапка кийган не-

мис милтиқни бутининг орасига олиб, тендернинг лабида сигара чекиб ўтирар ва ҳар замонда паровозда ивирсиб ётган ишчиларга қараб қуяр эди.

Артём кўмирни йиғиштирмоқчи бўлиб юқорига чиққанда ҳам, у унча эътибор қилмади. Полентовский тендер чеккасидаги катта кўмир бўлақларини йиғиштирмоқчи бўлиб, немисни нарироқ туришга имлаганда ҳам у индамасдан пастга тушиб, паровознинг будкасига чиқадиган кичик эшик ёнига сурилди.

Қаттиқ зарб билан тушган лом немиснинг бошини ёриб кетди ва Артём билан Брузжакни гангратиб қўйди. Немис эшик олдига йиқилди.

Кул ранг мовут шапка дарҳол қонга бўялди. Солдатнинг қўлидан тушган милтиқ темир бортга тегиб қапчиб кетди.

— Тамом,— деди Полентовский, ломни итқатар экан,— энди бизнинг кетга қайтишимиз мумкин эмас.

У бир оз жим қолди-ю, сўнг жимликни бузиб қичқирди:

— Регуляторни бураб ол, тез!

Уч минут ичида ҳамма, иш битди. Бошқарувчисиз қолган паровоз юришни секинлатар эди.

Йўл бўйидаги дарахтларни бирин-кетин ёритиб паровоз олға борар эди. Зулматни ёриб ўтмоқчи бўлган паровознинг чироқлари туннинг қалин чойшабига ўралар, паровоз жуда секин борар эди. У бутунлай қуввати кетгандай бўлиб секин-секин нафас олар эди.

— Сакра, ўғлим!— Артём Полентовскийнинг овозини эшитди ва қабзани ушлаб турган қўлини бўшатди, унинг қудратли гавдаси зарб билан олға учиб кетди ва сёқлари мувозанат сақлашга улгурмай Артём дўмбалоқ ошиб тушди.

Паровознинг икки зинасидан баравар яна икки кўланка сакраб тушди.

Брузжакнинг уй ичи жуда хафа эди. Сўнгги тўрт кун ичида Серёжканинг онаси Антонина Васильевна тамом ҳолдан толди. Эридан ҳеч бир дарак йўқ. У, немислар унинг эрини ҳам, Корчагин ва Полентовскийлар билан бирга поезд бригадасига олганларини билар эди. Бунинг устига кеча учта гетман миршаби келиб, сўка-сўка эрини сўраб кетди.

У бу сўзлардан қандайдир ёмон воқеа юз берганини янгилади, миршаблар кетгандан сўнг оғир дараксизликдан азобланган шўрлик хотин рўмолини ўради ва эридан бирон хабар топмоқ ниятида Мария Яковлевнанинг олдига бормоқчи бўлди.

Ошхонани йиғиштириб юрган катта қизи Валя она-сининг кетаётганини кўриб:

— Қаёққа, ойи?— деб сўради.

Антонина Васильевна қизига жиқ ёшга тўлган кўзлари билан қараб жавоб берди:

— Корчагинларникига бориб келай-чи. Балки уларникидан отанг тўғрисида бирон дарак эшитарман. Серёжка келса айт: станцияга. Полентовскийларникига бориб келсин.

Қиз онасининг елкасидан қучиб, тасалли бераркан, эшиккача ўзатиб чиқди ва:

— Хавотир бўлманг, ойи,— деди.

Мария Яковлевна Брузжак хотинини одатдагидай хуш қабул қилди. Иккала хотин бир-бирларидан бирон янгилик эшитмоқни кутган эди, лекин дастлабки сўзлардан оқ бу умид пучга чиқди. Кечаси Корчагинларникида ҳам тинтув бўлган. Артёмни қидиришган. Қетатуриб Мария Яковлевнага, ўғли келган замон комендатурага маълум қилишини буюришган.

Мария Яковлевна қоровулларнинг кечаси келганидан жуда қўрқди, у ёлғиз эди. Павка одатдагидай, кечаси электростанцияда ишлар эди.

Павка азонда кириб келди. Онасидан кечаси тинтув бўлганини ва Артёмни ахтаришганини эшитиб, акасининг гами унинг бутун борлигини эзаётганини сизди. Феъли-атворларининг бир бўлмаслиги ва Артёмнинг қаттиққўллик бўлиб кўринишига қарамасдан, ака-ука бир-бирларини жуда яхши кўрар эдилар. Бу, тил билан айтилмаган, лекин жиддий бир муҳаббат эди ва Павка, агар керак бўлган тақдирда, акаси учун ҳамма нарсани қурбон қилишга ҳам тайёр эканини аниқ сезар эди...

У ором ҳам олмасдан, Жухрайни ахтариб топмоқ учун станцияга — депога югуриб кетди. Аммо топа олмади, бу ердаги таниш ишчилардан ҳам акаси ва у билан жўнаганлар ҳақида ҳеч нарса била олмади. Машинист Полентовскийнинг оиласи ҳам ҳеч нарса билмас

эди. Павка ташқарида Полентовскийнинг кенжа ўгли Борисни учратди. Ундан кечаси Полентовскийларникида ҳам тинтув бўлганини эшитди. Отасини ахтариб кириштипти.

Бирон хабар тополмаган Павка уйга қайтди ва ўзини каравотга ташлади, шу замоноқ нотинч бир уйқунинг қучоғига ботди.

Валя тикирлаган эшикка қараб бурилди:

— Ким?— деб сўрар экан, занжирни туширди.

Эшик олдида Климка Марченконинг сап-сариқ пахмоқ сочли боши кўринди. Климка жуда тез чопиб келганга ўхшарди, у ҳансираар ва юзлари қизариб кетган эди.

— Ойинг уйдаими?— деб сўради Валядан.

— Йўқ, чиқиб кетди.

— Қаёққа кетди?

— Корчагинларникига шекилли,— деди Валя ва чопиб қайтиб кетмоқчи бўлган Климкани енгидан ишлаб тўхтатди.

У — тараддудда қизга қаради.

— Холамда ишим бор эди-да.

— Қанақа иш?— дея Валя уни ҳанг-манг қилиб қўйди.— Айт тезроқ, сариқ айиқ, айт, одамнинг юрагини ҳовлиқтирма,— дея буюрди.

Климка Жухрайнинг огоҳлантиришини ва хатни фақат Антонина Васильевнанинг қўлига бериш тўғрисидаги қаттиқ буйруғини унутди,ғижимланган бир парча қоғозни чўнтагидан чиқариб узатди. Сариқ Климка Серёжанинг оқ-сариқ сочли сингисининг амрини қайтара олмас, чунки бу гўзал қизга бўлган муносабатда, у ўз калавасини йўқотган ва ипнинг учини топа олмасдан юрар эди. Тўғри, бу камтарин ошпаз йигитча, Серёжанинг сингиси ўзига ёқиб қолганига ҳатто ичида ҳам иқрор бўлмас эди. У қоғозни берди, қиз дарров кўз югуртиб чиқди.

«Қимматли Тоня! Ташвишланма. Ҳамма иш жойида, соғмиз ва ҳеч зарар кўрганимиз йўқ. Тез кунда кўпроқ гап эшитарсан. Бошқаларга айт, ҳаммамиз саломатмиз, ташвишланмасинлар. Хатни йиртиб ташла. Захар».

Валя хатни ўқиб бўлиб, Климкага ёпишди:

— Сариқ айигим, жонгинам! Сен буни қаёқдан топдинг? Айт, қаердан олдинг,— деб бор кучи билан додираб қолган Климкани силкитди ва Климка яна гуноҳ қилиб қўйганини ўзи билмай қолди:

— Станцияда Жухрай берди,— деди-ю Климка буни айтмаслик кераклигини эслаб қолди-да,— у ҳеч кимга берма деган эди,— деди.

— Хўп, бўлади!— деди Валя кулиб.— Ҳеч кимга айтмайман. Қани маллавой, Павкага югур энди, у ерда ойимни ҳам топасан.

У ошпаз йигитчанинг орқасидан секин итарди Климка дарҳол югуриб чиқиб кетди.

Учовидан биронтаси ҳам уйга кайтмади. Кечкурун Жухрай Корчагинларникига кириб келди ва Мария Яковлевнага паровозда бўлиб ўтган бугун ҳодисани гапириб берди. Жухрай, уларнинг учови қишлоқда, Брузжакнинг амакисиникида жойлашган, уларнинг у ерда хавф-хатарсиз экани, лекин ҳозир қайтиб келишлари мумкин эмаслиги, немисларнинг ҳоли танг экани ва тез кунда аҳвол ўзгариб қолажagini айтиб, қўрқиб қолган Мария Яковлевнани тинчлантиришга уринди.

Юз берган бу воқеалар кетганларнинг оилаларини яна дўстлаштирди. Оилага ҳар замонда юбориладиган хатлар катта хурсандчилик билан ўқилар эди. Аммо уйлар ҳувиллаб қолган ва жимжит эди.

Бир куни Жухрай, тўсатдан Полентовскийнинг кампири олдига кириб келди ва унга пул берди.

— Мана, кампир, сизга эрингиздан пул келтирдим. Лекин ҳеч кимга айта кўрманг, билдингизми?

Кампир миннатдорлик билан унинг қўлини сиқди.

— Раҳмат, жуда қийналган эдим, болаларнинг овқати қолмаган эди.

Бу пул Булгаков қолдириб кетган пулдан эди.

«Хўш, бундан сўнг нима бўлади, кўрамиз. Забастовка рўёбга чиқмаган, отилишдан қўрқиб ишчилар ишга чиққан бўлса ҳам, лекин ўт туташди, энди уни ўчиролмайсан. Бунинг учовига ҳам офарин, мана булар пролетарлар»— матрос Жухрай Полентовскийларникидан депога кетатуриб зўр қаноат билан шундай деб ўйларди.

Эски темирчилик дўконининг қурум босган девори Воробьева Балька қишлоғининг йўлига қараган эди.

Печка қизигида ёруғ оловдан кўзларини қисиб, Полентовский ўтирар ва қўлидаги узун омбур билан қизиб чўққа айланган темир парчасини тобларди.

Артём ҳодага осилиб турган дамни босганда тери дамдан шишар эди.

Машинист очиқ чехра билан мийиғида қулиб деди:

— Ҳозир қишлоқда ҳунарманд одам очдан ўлмайдди. Ишдан кўп нарса йўқ. Бир-икки ҳафта ишласак, уйдагиларга ёғ, ун юбора оламиз. Деҳқонлар орасида, ўғлим темирчи ҳамма вақт обрўли бўлади. Бу ерда худди буржуйларга ўхшаб семириб кетармиз, хе-хе-хе. Захар бўлса ўзига бошқа бир олам, у — кўпроқ деҳқончиликка киришиб кетяпти. Амакиси билан далада қолиб кетяпти. Албатта, бу ўз-ўзидан маълум. Артём, сен билан бизнинг яғрин ва қўлдан бошқа қоққан қозигимиз ҳам йўқ. Биз умрлик пролетарлармиз-да, хе-хе-хе. Захар бўлса иккига бўлинган, бир ёғи паровозда бўлса, бир ёғи қишлоқда, — деди у ва омбур билан қизиган темирни қимирлатиб қўйди-да, ўйлаб туриб, жиддий давом этди:— Бизнинг ишимиз, ўғлим, хуржин. Агар немисларни тез вақт ичида ҳайдашмаса, ё Екатеринбургга ёки Ростовга жўнаб қолиш керак бўлади, бўлмаса ҳиқилдоғимиздан тутиб, осмон билан ер ўртасида муаллақ қилиб қўйишади.

— Тўғри,— деб қўйди Артём.

— У ерда бизникиларнинг аҳволи қалай экан? Гайдамаклар безор қилаётганмикин?

— Ҳа, ота, иш пачава бўлди, энди уй-жойдан кечсак ҳам бўлади.

Машинист кўкимтил иссиқ темир парчасини ўчоқдан олди ва тезгина сандон устига қўйди.

— Қани, ўғлим, ур!

Артём сандон олдида турган босқонни олиб куч билан кўтариб темирга урди. Ерқин учқунлар енгилгина чарсиллаб, бутун уй ичига тарқалди ва қоронғи бурчакларни ёритиб кетди.

Полентовский қизиган темирни босқон зарбига созлаб, айлантриб турар ва темир у истаган ҳолга кириб, худди мумдек чўзилар эди.

Темирчилик дўконининг очиқ эшиклариди қоронғи кеча иссиқ шамол билан нафас олар эди.

Пастликдаги кўл — қоп-қора ва жуда каттадек кўри-

нади; уни ҳар томондан ўраб олган қарағайлар шабадада силкинар эди.

Гранит қирғоқдаги ўсиқ ўтлар ичида ётган Тоня — «Худди жони борга ўхшайди-я!» деб ўйлайди. У ётган пастқамлик орқасидаги баланд тепалик — ўрмон, пастда эса, жарнинг этаккинасида — кўл. Қояларнинг кўланкалари кўл қирғоқларини яна ҳам қорайтириб кўрсатади.

Бу — Тонянинг энг севган ери. Станциядан бир чақирим келадиган бу жойда кўпорилган, синдирилган эски тошлар ўрнида, ташландиқ, чуқур ҳавзаларда булоқлар пайдо бўлиб, учта оқар кўл ҳосил бўлган. Пастда, кўлга тушадиган жойда шапиллаган овоз эшитилди. Тоня бошини кўтарди-да, шохларни суриб, пастга қаради: офтоб қорайтирган бир гавда қирғоқдан кўлнинг ўртасига қараб қулочкашлаб сузиб бораётир. Тоня чўмилиувчининг қуёшда қизарган елкасини ва қоп-қора бошини кўрди. У худди денгиз айғири сингарни сувни сачратади ва сузар экан — айланади, дўмбалоқ ошади, шўнғийди ва ниҳоят чарчаб, чарақлаб турган офтобдан кўзини қисиб, қулоччини керади ва озгина букчайиб, орқаси билан ётади. Тоня шохларни қўйиб юборди. У: «Бу одобсизлик бўлар» деб ўйлаб кулиб қўйди ва китоб ўқишга бошлади.

Лешчинский берган китобни ўқиб ўтириб, жуда мароқланиб кетган Тоня, тўқайни майдондан ажратиб турган гранит тепаликдан кимнингдир ошиб ўтганини биллиб қолди, фақат ошиб ўтувчининг оёғидан китоб устига кичкина кесак тушгандан сўнг у, беҳосдан сесканиб кетиб, бошини кўтарди ва майдончада турган Павка Корчагинни кўрди. Павка кутилмаган учрашувдан ҳайрон бўлиб, уялиб турар ва тезроқ кетишни ўйлар эди.

Павканинг ҳўл сочларига қараб туриб, Тоня: «Ҳали чўмилиб юрган шу экан» деб ўйлаб қўйди.

— Сизни қўрқитиб юбордимми? Сизнинг бу ерда эканлигингизни билмай, беҳосдан келиб қолдим, — дер экан Павка тепаликка тирмашди. У Тоняни таниган эди.

— Менга халақит бераётганингиз йўқ. Агар хоҳласангиз бирор нарса ҳақида гаплашишимиз ҳам мумкин.

Павка ҳайрон бўлиб Тоняга қаради:

— Сиз билан нимани ҳам гаплашардик?

Тоня жилмайиб қўйди.

— Хўш, нимага туриб қолдингиз? Мана бу ерга ўтирсангиз бўлади, — деб Тоня тошни кўрсатди. — Отингиз нима?

— Павка Қорчагин.

— Менинг отим 10-я. Мана танишиб ҳам олдик.

Павка уялганидан кепкасини гижимлар эди.

— Демак, сизнинг отингиз Павка экан-да?— деди Тоня жимликни бузиб,— нега Павка дейсиз? Бу хунук эшитилади-ку. Павел яхшироқ-ку. Мен сизни Павел деб атайман. Сиз бу ерга тез-тез келиб...— У «чўмилиб тура-сизми» демоқчи эди, лекин чўмилиб юрганини кўрганини билдиришни истамасдан:— томоша қилиб юрасизми?— деб қўйди.

— Йўқ, ҳар вақт эмас,— деб жавоб берди Павел,— бўш бўлган вақтларимда.

— Бирон жойда ишлайсизми?— деб Тоня суришти-ра бошлади.

— Электростанцияда кочегарман.

— Павел, сиз шунчалик уста муштлашишни қаердан ўргангансиз? — деб Тоня кутилмаган бир саволни бериб қўйди.

— Менинг муштлашим билан нима ишингиз бор?— деб Павел койиниб жавоб берди.

— Қорчагин, жаҳлингиз чиқмасин,— деди Тоня ўз саволининг Павелга ёқмаганини сезиб,— мен жуда қи-зиқаман. Хўп солдингиз-да! Бунча шафқатсиз бўлиш ях-ши эмас! — деди-да, қаҳқаҳа уриб кулиб юборди.

— Нима, сиз унга ачинасизми?— деди Павел.

— Йўқ, сира ачинмайман, аксинча. Сухарько ўз на-сibasини олди. Мен ўша томондан жуда завқландим. Айтишларича, сиз кўп муштлашармишсиз.

— Ким айтди?— деб олдини олди Павел.

— Мана, масалан. Виктор Лешчинский сизни жуда ўтакетган уришқоқ деяпти.

Павел хўмрайиб қолди.

— Виктор аблаҳ бола, оқсуяк, ўшанда саломат қол-ганига шукур қилсин. Унинг менинг тўғримда нималар деганини мен эшитган эдим, лекин қўлимни булғатгим келмади.

— Павел, нега сўкинасиз? Бу яхши эмас,— деб Тоня Павелнинг сўзини бўлди.

Павелнинг туклари тикка бўлди.

Қаёқдан ҳам мен бу тентак қиз билан майнالاшиб қолдим? Бошингга чиқмоқчи бўлади, амр қилади, дам унга «Павка» ёқмайди, дам «сўкинма» дейди — деб Павел ўйланиб қолди.

— Нима учун сиз Лешчинскийни ёмон кўрасиз?— деб сўради Тоня.

— У — чолвор кийган оймча, оқсуяк, ўлсин. Шунда қаларни кўрганда қўлим қичийди; у бармоқларингни босиб эзмоқчи бўлади, чунки у бойвачча, у ҳамма нарса ни қилиши мумкин эмиш. Мен унинг бойлигига тупураман, қўл теккизиб кўрсин-чи, нима қилар эканман, уларнинг кўзини мушт билан очиш керак,— деди у ҳаяжон билан.

Тоня, Лешчинскийни ўртага солганига пушаймон бўлди. Афтидан, эскидан бери эркатой гимназистга Павел кек сақлаб юрса керак; Тоня гапни бошқа мавзуга бурди; у Павелнинг иши ва оиласини сўрай бошлади.

Павел кетмоқчи бўлганини ҳам унутиб, қизгинанинг саволига муфассал жавоб бера бошлаганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Павел нега ўқишни давом эттирмадингиз?

— Мактабдан ҳайдашди.

— Нима учун?

Павел қизариб кетди.

— Попнинг хамирига махорка сепган эдим. Шундан кейин мени ҳайдашди. Поп жуда заҳар одам, менга сира кун бермас эди,— деди Павел ва бутун воқеани унга айтиб берди.

Тоня унинг гапларига қизиқиб қулоқ солди. Павел энди тортинмай қўйди, худди қадрдон дўсти билан ўтиргандай, ҳамма нарса ни ҳикоя қилди, у ўз акасининг ҳали қайтиб келмаганини ҳам айтди. Улар шу дўстона суҳбатда майдончада бир неча соат ўтириб қолганларини сезмай қолишди. Ниҳоят, Павел бир нарса эсига тушиб, ирғиб турди.

— Ишга бориш вақтим бўлди-ку. Менинг гап бериб ўтиришимни қаранг-а, қозонларга ўт қўйишим керак эди, энди Данило жанжал кўтаради,— деди безовта бўлиб,— хайр бўлмаса, яхши қиз! Энди шаҳарга қараб югуришим керак.

Тоня жакетини кийиб, тезгина ўрнидан турди.

— Менинг ҳам кетишим керак, юринг, бирга кетдик.

— Йўғ-е, мен чошиб кетаман. Менга етиб юра олмай-сиз?

— Нима учун? Биз бирга чопишамиз; қани, ким ўзар экан?

Павел назари илмагандай қаради:

— Чопишасизми? Мен билан барабар бўлиш қайда!

— Кўрармиз, аввал бу ердан чиқиб олайлик.

Павел тошдан сакраб ўтди. Тоняга қўлини узатди. Улар чопиб ўрмон ичидаги, станцияга олиб чиқадиган кенг текис йўлга чиқишди.

Тоня йўл ўртасида тўхтади.

— Қани, энди чопамиз: бир, икки, уч. Етиб олингчи! — деди-да, Тоня елдай учиб кетди. Ботинкаларининг товони тез-тез ялтирар, кўк жакети шамолда ҳилпирар эди.

Павел унинг орқасидан югурди.

У: «Бир нафасда қувиб етаман-а!» деб ўйлади. Кўзга сал-пал чалиниб бораётган жакет орқасидан югуриб, у фақат станцияга озгина қолганда, йўлнинг охирида унга етиб олди ва елкасидан маҳкам ушлади.

— Хўш, қушча қўлга тушдими, — деди ҳансираб қувноқлик билан.

— Қўйиб юборинг, оғрийди, — деб Тоня унинг қўлидан чиқиб кетди.

Иккаласининг ҳам юраги дук-дук урар, ҳансирашар эди. Шунчалик қаттиқ чопишдан сўнг чарчаб кучдан кетган Тоня тасодифан Павелга суянди ва бу уни Павелга яқинлаштириб юборгандай бўлди. Бу бир нафасгина эди, холос. Лекин сира эсдан чиқмайдиган бўлиб қолди.

— Менга ҳеч ким ета олмас эди, — деди унинг қўлларидан бўшалар экан Тоня.

Иккови хайрлашди. Хайрлашар экан, Павел кепкасини силкитди ва шаҳарга чопиб кетди.

Павел кочегарканинг эшигини очиши билан ўчоқ олдида ивирсиб юрган кочегар Данило унга хўмрайиб қаради.

— Келардинг-да! Нима, бу ерда сенинг малайинг борми?

Павел кулиб, кочегарнинг елкасига уриб қўйди ва унинг гапини маъқуллагандай:

— Чол, бир нафасда оловни қизитиб юбораман, — деди ва қаланиб қўйилган ўтинга епишди.

Ярим кечада Данило ўтинлар устига ётиб хуррак тортар экан, Павел бутун двигателни мойлаб, лос билан қўлларини артди ва яшиқдан «Жузеппе Гарибальдининг олтмиш иккинчи сонини олиб неаполли «қизил кўйлакчилар»нинг афсонавий йўлбошчиси Гарибальдининг

жуда кўп саргузаштларини тасвирлаган мароқли роман-ни ўқишга тушди.

«Қиз: ўзининг гўзал, кўм-кўк кўзлари билан герцогга қаради...»

«Бу қизнинг кўзлари ҳам кўм-кўк,— Павел Тоняни эслади.— У жуда ажойиб, анави бойвуччаларга ўхшамайди,— деб ўйлади у,— ҳам чопганда қушдай учади».

Кундузги учрашувдан маст бўлган Павел, двигателнинг борган сари кучаяётган шовқинини эшитмади, двигатель қаттиқ ҳаракатдан титрар, машинанинг каттакон маховиги шиддатли айланар ва Павелнинг ўзи турган бетон платформа силкинар эди.

Павел стрелкани бир неча даража юқорига кўтарилиб, сигнални кўрсатувчи қизил чизиқдан ошиб кетган манометрга кўз ташлади.

— Оббо лаънати-е,— деди Павел ва яшиқдан сакраб тушиб буғ чиқарадиган ричакка қараб югурди, уни икки марта айлантирди ва ташқаридан, кочегарканинг қувуридан дарёга чиққан буғнинг бўғиқ товуши эшитилди. Ричагни пастга тушириб, Павел насосни ҳаракатга келтирадиган гидраакларга тасмани ўтказди.

Павел Данилога қаради, у оғзини карнайдай очиб, бепарво ухлар ва бурнидан жуда хунук товушлар чиқарар эди.

Ярим минутдан сўнг манометрнинг стрелкаси ўзининг эски жойига қайтди.

Павел билан ажралишгандан сўнг Тоня уйига қараб кетди. У қора кўз йигитча билан ҳозирги учрашув тўғрисида ўйлар, суюнар, лекин нега суюнганини ўзи ҳам билмас эди.

«Қандай ғайратли, матонатли-я! Мен ўйлаганча дагал ҳам эмас. Ҳар ҳолда, анави сўлакайи оққан гимназистларга сира ўхшамайди...»

У бошқа тоифадан, шу кунгача Тоня яқинига ҳам келмаган муҳитдан чиққан эди.

«Уни ўргатиб олиш мумкин,— деб ўйлади Тоня,— яхши ўртоқ бўлади».

Тоня уйига яқинлашганда боқчада ўтирган Лиза Сухарько, Нелли ва Виктор Лешчинскийларни кўрди. Виктор ўқиб ўтирар эди. Қизлар эса Тоняни кутиб турганга ўхшар эдилар.

Тоня ҳамма билан саломлашиб, скамейкага ўтирди.

Маъносиз ва бачкана гаплар давом этаркан, Виктор Лешчинский келиб Тонянинг ёнига ўтирди ва секингина:

— Романни ўқиб бўлдингизми?— деб сўради.

— Айтгандай, роман...— Тоня унинг гапини оғзидан олди. — Мен уни...— Тоня, романни кўл бўйида унутиб қолдирибман, деб айтиб юбораёзди.

— Қалай, роман ёқдимми?— деб диққат билан унга тикилди Виктор.

Тоня ўйга талди ва ботинкасининг тумшуғи билан йўлканинг қумига қандайдир чиройли бир шаклни чизар экан, бошини кўтарди ва унга қаради.

— Йўқ, мен ундан ҳам қизиқроқ бошқа бир романни бошладим.

— Ҳали шундайми?— деди Виктор ранжиброқ.— Езувчиси ким экан?

Тоня ёниб турган кўзларидаги истеҳзо билан унга қаради.

— Ҳеч ким...

Тонянинг онаси балконда туриб:

— Тоня, меҳмонларни уйга олиб кир, чой тайёр бўлди,— деб чақирди.

Тоня иккала қизни қўлтиқлаб уйга бошлади. Виктор уларнинг орқасидан келар экан, Тоня айтган сўзлар устида бош қотирар ва мағзини чақолмас эди.

Лекин ёш кочегарнинг ҳаётига белгисиз равишда кириб борган биринчи, ҳали тушунилиб етмаган туйғу жуда янги ва ноаниқ ҳаяжонли эди. Бу туйғу шўх ва тўполончи йигитчани тинчсизлантирар эди.

Тоня ўрмонбегининг қизи; ўрмонбеги бўлса, Павел назарида, адвокат Лешчинский билан баббаравар эди.

Қашшоқлик ва муҳтожликда ўсган Павел ўзи бой деб билган одамларга нафрат билан қарар эди. Павел ўз туйғусига эҳтиёт билан ҳадиксираб қарар, Тоняни содда, тошчақар қизи оддий Галинага ўхшатмас ва шунинг учун Тоняга ишончсизлик билан қарар, бу ўқимишли, гўзал қиз томонидан ўзига — кочегарга нисбатан юз бериши мумкин бўлган ҳар қандай масхара ва менсимасликка қарши қаттиқ зарба беришга тайёр турар эди.

Ўрмонбегининг қизи билан Павел бир ҳафта учрашмагач, бугун кўл бўйига боришга қарор қилди. Учрашиш умиди билан йўлни атайлаб Тонянинг қўраси олди-дан солди. Қўранинг девори ёнидан секин борар экан,

боғнинг бурчагида турган таниш қизни кўриб қолди. Девор олдида ётган қарағай кучаласини кўтарди ва унинг матроскасини кўзлаб туриб отди. Тоня дарров бурилиб қаради. Қиз Павелни таниб, югуриб девор ёнига келди. Унга қўлини берар экан, қувноқ жилмайиб қўйди.

— Келар кунингиз бор экан-ку, — деди у қувониб. — Шунча кундан бери қайда эдингиз? У кунни кўл бўйига борган эдим, китобимни унутиб қолдирибман. Сиз келарсиз деб ўйлаган эдим. Қани бу ёққа — бизнинг боққа киринг.

Павел бош чайқади:

— Йўқ, бормайман.

— Нега?— деди Тоня, қошларини чимириб.

— Отангиз койир. Мен билан гаплашганингиз учун сиз ҳам балога қоларсиз. Бу жулдурни қаердан топдинг, дерлар.

— Павел, унақа бўлмаган гапларни гапирманг,— деди Тоня аччиғланиб.— Тез киринг бу ёққа. Отам ҳеч нарса демайди. Мана ўзингиз кўрарсиз. Киринг.

У чошиб бориб боғ эшигини очди ва Павел тортиниbroқ унинг кетидан юрди.

— Китоб ўқишни яхши кўрасизми?— деб сўради Тоня ерга қоқилган юмалоқ стулга ўтиришар экан.

— Жуда ҳам яхши кўраман.

— Ўқиган китобларингиздан ёққани қайси?

Павел ўйланиб туриб, жавоб берди:

— Жузеппа Гарибальди.

— Жузеппе Гарибальди,— деб тўғрилади Тоня.— Бу китоб сизга жуда ҳам ёқадими?

— Ҳа, мен унинг олтмиш беш сонини ўқиб чиқдим, ҳар сафар ойлик олганда бештадан сотиб оламан. Гарибальди хўп одам бўлган-да,— деди Павел ҳайрат билан.— Ана қаҳрамон! Мен унга қойилман! У душманлар билан қанча олишмасин, ҳамма вақт баланд келган. Денгиздан ҳамма мамлакатларни айланиб кўриб чиққан. Қани энди, у ҳозир бор бўлганда, мен унга қўшилган бўлар эдим. У ўзига шерикликка ишчиларни олган, ҳамма вақт камбағаллар учун олишган.

— Кутубхонамизни кўришни истайсизми? ← деди Тоня унинг қўлидан ушлаб.

— Йўқ, уйингизга кирмайман,— деди Павел қатъий.

— Бунча қайсарсиз? Ё кўрқасизми?

Павел ўзининг кир яланг оёқларига қаради ва энсасини қашиди.

— Ойингиз ёки дадангиз қувиб чиқармайдими?

— Қўйсангиз-чи, шу гапларни, бўлмаса мен сиздан тамом аразлайман,— деди Тоня аччиғланиб.

— Лешчинский ўйига киргизмайди-ку, биздақалар билан йўлакда туриб гаплашади. Мен бир иш билан уларникига борган эдим. Нелли уйга ҳам киргизмади. Ким билади, гиламларни ифлос қилади, деб ўйлади-ми? — деди Павел кулиб.

— Юринг, юринг,— деди Тоня унинг елкасидан ушлаб ва балконга қараб итарди.

Тоня Павелни овқатхона орқали, дуб ёғочидан қилинган катта жавон турган хонага олиб ўтди ва жавонни очди. Павел қатор тизилиб қўйилган юзларча китобларга кўз югуртиб, умрида кўрмаган бундай бойликдан ҳайратда қолди.

— Ҳозир сизга қизиқ бир китоб топамиз. Сиз ҳам доим келиб, китоблардан олиб туришга ваъда берасиз. Хўпми?

Павел хурсанд бўлиб бошини қимирлатди.

— Мен китобни яхши кўраман.

Улар бир неча соатни хушчақчақлик билан кўнгилли ўтказдилар. Тоня уни онаси билан таништирди. Бу унчалик ҳам мудҳиш бўлмади. Тонянинг онаси Павелга маъқул тушди.

Тоня Павелни ўз бўлмасига олиб ўтиб, китоб ва дарсликларини кўрсатди.

Пардоз столчасида кичкина ойна турар эди. Тоня Павелни унинг олдига олиб борди ва кула-кула деди:

— Сочларингиз нега бунча пахмоқ бўлиб кетипти? Сира текислатиб турасизми?

— Усгандан кейин тамом олдириб ташлайман, бошқа нима ҳам қилиш мумкин,— деди Павел ўнғайсизланиб.

Тоня кулиб туриб, столдан тарақни олиб унинг чигал, жингалик сочларини тараб қўйди.

— Мана энди тамом бошқача бўлди,— деди у Павелга кўз югуртиб.— Сочни яхшилаб тараб туриш керак, бўлмаса худди ёввойи одамга ўхшаб қолибсиз.

Тоня унинг ранги ўчган сариқ кўйлагини ва эскириб қолган чолворини синчиклаб қараб чиқди, лекин ҳеч нарса демади.

Павел унинг қараганини сезиб қолди ва кийимидан уялиб хижолат тортиди.

У билан хайрлашар экан, Тоня тез-тез келиб туришини сўради ва икки кундан сўнг биргалашиб балиқ овига боришга ваъда олди.

Павел яна бўлмалар орқали ўтгуси, Тонянинг онаси билан тагин учрашгуси келмади, шу сабабли бир сакраб, даразадан боққа ошиб туша қолди.

Артём уйдан кетиши билан Қорчагинлар оиласининг аҳволи оғирлашди. Павелнинг ишлаб топганигина етмасди.

Мария Яковлевна «қайтадан ишга киришимга қандай қарайсан? Лешчинскийларга хизматчи керак экан» деб ўгли билан маслаҳатлашган эди. Лекин Павел рози бўлмади:

— Йўқ, ойи, мен яна бир ишга кираман. Тахта заводига тахта тахловчилар керак экан. Пешингача ўша жойда ишласам, иккимизга етади, сен ишга кирма, сўнгра Артём онангни ишлатмасдан кун кўра олмапсанда, деб хафа бўлади.

Она ўзининг ишлаши зарур эканини қанча исбот қилса ҳам, лекин Павел қаттиқ туриб олди, охири она ҳам кўнди.

Эртаси кунийёқ Павел тахта заводига ишга кирди. У янгигина тилинган тахталарни қуритиш учун ёяр эди. Павел у ерда мактабдоши, Мишка Левчуков ва Ваня Кулишовни учратди. Павел Миша иккиси ишбайга ишлайдиган бўлди. Улар анчагина пул топа бошладилар. Павел кунни тахта заводидида ўтказиб, кечқурун электростанцияга чопар эди.

Унингчи кун кечқурун Павел топган пулларини онасига олиб келди. Пулни бера туриб, у ийманиб илтимос қилди:

— Ойи, менга сатин кўйлак олиб бер, кўк сатин, эсингда борми, бултур кийган эдим-ку. Бунга пулнинг ярми кетади, мен яна ишлаб топаман, кўрқма, кўйлагим жуда эскириб кетди,— деди Павел ўзининг илтимосига яна ўзи афв сўрагандай бўлиб.

— Албатта, албатта олиб бераман, қўзим. Бугуноқ олиб бераман, эртага тикаман. Рост айтасан, ҳеч янги кўйлагинг йўқ,— деди ва меҳрибон кўзлари билан ўглига қарарди она.

Павел сартарошхона олдида тўхтади ва чўнтагидаги бир сўмни ушлаб кўриб, эшикни очди.

Сартарош, уни кўриб креслога имо қилди:

— Утиринг.

Юмшоқ ва ўнғай креслога ўтириб олгандан кейин Павел ўзининг уялган ва саросима юзини ойнада кўрди.

— Машина билан олайми?— деб сўради сартарош.

— Майли, йўқ, йўқ, ишқилиб бошлаб қўйинг. Хаҳ, оти қурсин, сизлар нима дейсизлар уни,— деди у қийналиб бармоқ ҳаракатлари билан кўрсатди.

— Тушундим,— деб кулиб қўйди сартарош.

Чорак соатдан сўнг Павел терга ботган, қийналиб кетган, лекин сочлари жуда яхши текисланган ва таралган ҳолда сартарошхонадан чиқди. Сартарош унинг қаттиқ сочларини эпга келтириш учун жуда кўп уринди, охирда сув ва тароқ ўз кучини кўрсатди.

Павел кўчага чиқиб эркин нафас олди ва кепкасини яна ҳам тортиброқ пешонага тушириб қўйди.

«Онам кўрса нима дер экан»— деб ўйларди Павел.

Павел ваъда қилган бўлса ҳам, балиқ овлашга келмади ва бу Тонянинг аччиғини чиқарди.

«Бу кочегар бола жуда бепарво кўринади» деб хафа бўлди Тоня, лекин Павел кейинги кунларда ҳам келмагандан сўнг у соғина бошлади.

Тоня томошага кетмоқчи бўлиб турар экан, онаси унинг бўлмасининг эшигини очди:

— Тоня, сенга меҳмон келди. Кираверсинми?— деди.

Эшик олдида Павел кўринди. Тоня уни дарров таний олмади.

У янги кўк сатин кўйлак ва қора чолвор кийган эди. Пардозланган этиги ярқирарди. Тоня дарров унинг сочлари текисланганини ва аввалгидай тўзғиб ётмаганини кўрди; кир-чир юрадиган кочегар унинг кўзига тамом бошқача бўлиб кўринди.

Тоня ўзининг ҳайратини сўзламоқчи эди, лекин усиз ҳам ўзини ўнғайсиз сезиб турган Павелни уялтирмаслик учун бу таажжубли ўзгаришни пайқамагандай бўлди.

— Уятсиз, нега балиқ овлашга келмадингиз? Ваъда-нгиз шунақа экан-да,— деб Тоня уни койишга бошлади.

— Мен бу кунларда тахта заводда ҳам ишлаб, кела олмадим,— деб унинг сўзини бўлди Павел.

У ўзига кўйлак, чолвор олмоқ учун бу кунларда ўлар-тириларига қарамасдан ишлаганини айта олмади.

Лекин, буни Тонянинг ўзи ҳам сездн ва унинг Павелга йиғиб қўйган гина-қудуратлари изсиз тарқаб кетди.

— Юринг, кўл бўйига борамиз,— деди Тоня.

Улар боққа чиқиб, ундан кўлга томон ўтиб кетдилар.

У энди ўзининг дўсти — Тоняга каттакон сирни очди: лейтенантнинг тўппончасини қандай ўғирлаганини сўзлаб берди ва яқинда ўрмонга кириб отиб кўришга ваъда берди.

— Тагин бориб айтиб қўйма,— деди у бехосдан Тоняни «сенсирашга» кўчиб.

— Мен ҳеч қачон сенинг сирингни бировга айтмайман,— деб ваъда берди Тоня.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Ўтқир, омонсиз синфий кураш бутун Украинани ўраб олди. Ҳар бир янги жанг янги қатнашчиларни туғдиради. Қўлига қурол олганларнинг сони кундан-кунга ўсиб борарди.

Обиватель учун тинч кунлар орқада қолиб кетди.

Бўрон кучаяр ва замбаракларнинг гумбурлаши эски чордеворларни титратар, обиватель бўлса подвалларнинг девор тағларига, ўзи қазиган чуқурларга бекинар эди.

Губернани ҳар хил ранг ва ҳар хил кийимдаги петлюрачи бандаларнинг сели босди: кичик ва катта баъколар, ҳар хил Голублар, Архангеллар, Ангеллар, Гордилар ва сон-саноксиз бошқа бандитлар ўлкани тутиб кетди.

Собиқ офицерлар, ўнг ва сўл украин эсерлари — бир тўда бошкесарларни йиғиб олган ҳар бир дадил авантюрист ўзини атаман эълон қилар ва баъзи-баъзида сариқ-кўк байроқ кўтариб, ўзини петлюрачи деб танитар, ўз кучи ва имконияти доирасида ҳокимиятни қўлга олар эди.

Кулаклар ва атаман Киновалецнинг Галиция қамал корпуси полклари билан кучайтирилган мана шу ҳар хил рангдаги бандитлардан «Бош атаман Петлюра» ўзининг полк ва дивизияларини тузди. Мана бу эсер-кулак фитнасига қизил партизан отрядлари тез ёриб кирар, ана шунда юз ва мингларча туёқлар, тачанкалар, артиллерия араваларидан ер ларзага келар эди.

Ана шу ғовғали ўн тўққизинчи йилнинг апрель ойида,

Ўлгидай қўрқиб, ўзини йўқотиб қўйган обиватель эрта-лаб уйқудан очилган кўзларини ишқалаб, уйчасининг деразаларини очар ва ўзидан илгарироқ уйғонган қўш-нисидан ваҳима билан:

— Автоном Петрович, шаҳар қайси ҳукумат қўли-да?— деб сўрарди.

Автоном Петрович бўлса, чолворини кўтариб, қўрқа-писа атрофига қарарди:

— Билмадим, Афанас Кириллович, кечаси кимлар-дир келди. Кўрамиз: агар яҳудийларни таласа, демакки, петлюрачилар, агар «ўртоқлар» бўлса, дарров гаплари-дан маълум бўлади. Бирон балога дучор бўлмаслик учун қайси портретни осай деб қараб турибман. Менинг қўшним Герасим Леонтьевич суриштирмасданоқ Ленин-нинг портретини осиб қўйиб, тоза қўлга тушди, унинг уйига уч киши босиб кирди, булар Петлюра отрядидан бўлиб чиқди. Портретни кўриш биланоқ уй эгасига ёпишдилар. Биласизми, йигирма қамчи уришди-я.— «Биз, сен итвачча коммунист шўртумшуқнинг етти қават терингни шиламиз» дейишди. У ўзини қанча оқламасин, фарёд солмасин, фойда бермади.

Обиватель кўчадан ўтиб кетаётган бир тўда қуролли одамларга кўзи тушиб, деразани ёпар ва бекинарди. За-мон ёмон...

Ишчилар эса Петлюра босқинчиларининг сариқ ҳа-во ранг байроқларига нафрат билан қарар эдилар. Бу ўтакетган шовинизм тўлқини қаршисида ожиз қолган ишчилар, ўтиб борувчи қизиллар қисмлари шаҳарчага босиб кирган ва ҳар томондан келиб қолган сариқ-кўк байроқчиларнинг додини берган вақтдагина жонланар эди. Жонажон қизил байроқ бир-икки кун шаҳар бош-қармаси томида ҳилпираб турар ва қисмлар кетиши би-ланоқ яна қоронғилик босар эди.

Ҳозир Заднепровье дивизиясининг «кўрки ва ифти-хори» бўлган полковник Голуб шаҳарда хўжайинлик қи-ларди.

Кеча унинг икки минг каллакесардан иборат отряди тантана билан шаҳарга кирди. Отряд олдида, апрелнинг иссиқ қуёшига қарамасдан, кавказ чакмони ва кўзи бар-расидан қилинган тепаси жигар ранг запорожье шапка-сини кийган, ханжар ва нақшланган кумуш қилич осил-ган черкаскада, гўзал қора аргумоқ миниб пан полков-ник ўтди.

Пан полковник Голуб — келишган одам: қошлари қора, лекин тинимсиз ичаверишдан юзи сўлгин ва сал саргайган. Унинг оғзида трубка. Пан полковник революциягача қанд заводининг ерларига қарайдиган агроном бўлиб ишлади, бундай турмуш, албатта, одамни зериктиради. Уни атаманлик билан солиштириб бўлмайди ва у мамлакатни қоплаган фитна, офатлар ичида сузиб, пан полковник Голуб бўлиб юзага чиқди.

Шаҳарчанинг бирдан-бир театрида, шаҳарга келиб кирганлар шарафига тантанали кеча уюштирилди. Бунда петлюрачи зиёлиларнинг бутун «қаймоғи»: украин ўқитувчилари, иккита поп қизи — тўнғич гўзал Аня ва кенжа — Дина, майда-чуйда панзодалар, граф Потоцкийнинг собиқ хизматчилари ва ўзларини «озод казаклар» деб атовчи бир тўда мешчанлар, украин эсерларининг сўнги қолдиқлари тўпланган эди.

Театр одам билан лиқ тўла. Ҳар хил рангдаги зебзийнатларни бўйинларига осган, ленталар таққан ва гулдор миллий украин кийимларини кийган ўқитувчилар, поп хотинлари ва мешчан қизлари оёқларида шпор жаранглаган старшиналар тўдаси билан ўралиб олинган эди. Улар худди запорожьеликларни тасвир қилган қадимги картинадан кўчирилган расмларга ўхшар эдилар.

Полк оркестрининг овозлари ҳамма ёқни тутган. Саҳнада «Назар Стодоля» деган асарни қўйишга шошилинч тайёргарлик борарди.

Электр йўқ эди. Бу ҳақда штабдаги пан полковникка хабар қилишди. Ўз келиши билан кечани безатмоқчи бўлиб турган пан полковник, адъютанти хорунжий Поляница (аслда, собиқ подпоручик Полянцев)нинг хабарини тинглаб, парвосизлик билан буюрди:

— Чироқ бўлсин. Ўлсанг ҳам монтёрни топ, электростанцияни юргиз.

— Хўп, бўлади, пан полковник.

Хорунжий Поляница, ўлмасданоқ, монтёрларни топди.

Бир соатдан сўнг икки петлюрачи Павелни электростанцияга олиб келди. Монтёр ва машинистни ҳам худди шундай қилиб топиб келишди.

Поляница кўп сўзлаб турмади:

— Агар соат еттигача ёнмаса, учовинғизни ҳам осаман, — деди ва қўли билан темир чангакни кўрсатди.

Бу қисқагина айтилган хулоса ўз ишмини қилди, белгиланган муддатга чироқ ёнди.

Пан полковник кеча жуда қизиган пайтда, кўкракларини кўпчиган, сариқ сочли хуштори билан кириб келди. У пан полковник турган ҳовли эгаси бўлган буфетчининг қизи эди.

Бой буфетчи ўз қизини губерна шаҳарининг гимназиясида ўқитган эди.

Саҳнанинг энг олдидаги фахрий ўринга ўтириб бўлиб, пан полковник бошлашга ишора қилди, дарҳол парда кўтарилди. Томошабинларнинг кўзи, саҳнадан чопиб чиқиб кетаётган режиссёрга тушиб қолди.

Томоша вақтида биттадан хотин олиб келган старшиналар ҳар ерда ҳозир Поляница томонидан келтирилган зўр самогонни ичар ва талаб олинган ҳар хил таомларни ҳузур қилиб ер эди. Спектакль тамом бўлгунча ҳаммаси қаттиқ маст бўлиб қолди.

Сакраб саҳнага чиққан Поляница артистларча қўлини кўтарди ва:

— Қадрдонларим, ҳозир танца бошлаймиз,— деб эълон қилди.

Залдагилар олқишлади. Кечани қўриқлаш учун сафарбар қилинган петлюрачи солдатлар стулларни олиб зални бўшатгунарлича, ҳамма ҳовлига чиқиб турди.

Ярим соатдан сўнг театрнинг чанги осмонга чиқди.

Петлюрачи старшиналар, қизишиб кетиб, иссиқдан қизарган гўзал маҳаллий хонимлар билан гопак ўйнар ва уларнинг оғир оёқларининг тепкисидан театрнинг эски биноси титрар эди.

Худди шу пайтда тегирмон томондан шаҳарга қуролли отлиқ отряд кириб келди.

Шаҳар четида пулемётлар билан турган петлюрачилар заставаси келаётган отлиқларни кўриб, ташвишга тушиб қолди ва пулемётларга ёпишди. Затворлар шарақлади. Қоронғида:

— Тўхта. Келаётган ким?— деган қаттиқ товуш эшитилди.

Қоронғиликдан икки қора шарпа ажралди, унинг бири заставага яқин келиб, йўғон, қаттиқ товуш билан қичқирди:

— Мен — атаман Павлюкман, ўз отрядим билан келаётирман; сизлар голубчиларми?

— Шундай,— деди олдинга чиққан старшина.

— Отрядимни қаерга жойлайман?— деб сўради Павлюк.

— Ҳозир телефон қоқиб штабдан сўрайман,— деб жавоб берди старшина ва йўл бўйидаги кичкина уйга кириб кетди.

Бир минутдан сўнг у ердан югуриб чиқиб:

— Ҳой йигитлар, пулемётни олиб дарҳол пан атаманга йўл беринглар,— деб буюрди.

Павлюк жиловни тортди. От, атрофи томошабинлар билан тўлган ёруғ театр олдида тўхтади.

— Уҳў, бу ерда ишлар жойида кўринади,— деди у, ёнида тўхтаган ясавулга ўгирилиб.— Гукмач, биз ҳам тушамиз. Бир мазза қилайлик. Ўзимизга боп хотинлар топамиз, бу ерда улар ачиб ётипти. Эй, Сталежко,— деб қичқирди у,— йигитларни квартираларга жойлаштир. Биз шу ерда қоламиз. Мен билан конвой ҳам қолади,— деди ва отдан тушди. От қалқиб кетди.

Икки қуролли петлюрачи Павлюкни театр эшиги олдида тўхтатди:

— Билетингизни кўрсатинг.

Павлюк уларга олайиб қаради, биттасини елкаси билан итариб кириб кетди. Унинг орқасидан отряднинг ўн икки кишиси ҳам худди шу йўсинда ичкари кирди. Уларнинг отлари шу ерда, девор тагига боғланиб қўйилди.

Кириб келган одамларни ҳамма дарров пайқади. Уларнинг ичида Павлюк ўзининг йирик гавдаси билан ажралиб турар эди. Павлюк яхши мовутдан тикилган офицер френчи-кўк гвардия чолвори ва папақ кийган эди. Унинг елкаси оша ўтказилган камарга маузер осилган, чўнтагидан қўл гранатаси кўриниб турарди.

Ҳозиргина Голубнинг муовини гир айланиб ўйнаб ўтди ва унинг кетидан танца қилаётганлар тўдаси атрофида турганлар:

— Бу ким?— дея шивирлашиб қолдилар.

Голуб муовини билан попнинг тўнғич қизи рақсга тушди. Айланганда юқорига кўтарилган юбка, мароқ билан томоша қилиб турган ҳарбийлар олдида ҳаддидан ошиб кетган поп қизининг шоҳи лозимини очиб юборди.

Оломонни елкаси билан ёриб Павлюк даврага кирди.

У эси оғиб, поп қизининг оёқларига қаради, тили билан қақраб кетган лабини ялади, ўртадан ўтиб, тўғри

оркестрга қараб бориб, саҳнанинг чеккасида тўхтади ва қамчини силкиб:

— Чал гопакни,— деди.

Оркестрни бошқариб турган дирижёр аҳамият бермади.

Шунда Павлюк қўлини баланд кўтариб унинг яғринига қамчи солди, дирижёр бир нарса чаққандай сапчи тушди.

Музыка бирданига тўхтади, залга жимжитлик чўкди.

— Бу беодоблик,— деди буфетчининг қизи қизи кетиб.— Сенинг бунга йўл қўйишинг керак эмас,— асабийланиб, ёнида ўтирган Голубнинг тирсагини қисди.

Голуб секин ўрнидан туриб, олдида турган стулни оёғи билан итариб юборди ва уч қадам ташлаб, Павлюкнинг олдида тўхтади. Қарасаки, урган киши Павлюк экан.

Уездда хўжайинлик қилишга рақобатчи бўлган бу одамда Голубнинг ўчи кўп эди.

Бир ҳафта аввал Павлюк пан полковникка очиқдан-очиқ бир тўғаноқ солган эди.

Голубчиларнинг бир неча марта адабини берган қизиллар полки билан уруш қизиб турган вақтда, Павлюк уруш орқасидан большевикларга зарба бериш ўрнига, қизилларнинг енгил заставаларини янчиб, бир кичкина жойни эгаллаган ва атрофига пистирма қўйиб, ўша жойнинг ўзида мисли кўрилмаган таловчилик қилган эди. Бу «довюррак» петлюрачи яҳудий аҳолинигина талаган эди, албатта.

Бу орада қизиллар голубчилар ўнг қанотининг кулини кўкка созуриб, жўнаб кетди.

Энди бўлса бу сурбет ротмистр бу ерга босиб кирди, бу ҳам етмагандай, унинг, яъни пан полковникнинг дирижёрини уришга журъат қилди. Йўқ, бунга у йўл қўя олмас эди. Агарда у ҳозир бу талтайиб кетган атаманчанинг яхшилаб таъзирини бермаса, ўзининг обрўси бутун полкда бир пул бўлажагини Голуб яхши билар эди.

Иккови бир-бирларига қаттиқ тикилиб, бир неча секунд жим туриб қолди.

Бир қўли билан қиличнинг дастасини маҳкам сиқиб ва иккинчи қўли билан чўнтагидаги наганни ушлаб кўриб, Голуб:

— Нега менинг одамларимни урасан, аблаҳ,— деб бақирди.

Павлюкнинг қўллари секин маузернинг қинига қараб жилди.

— Секинроқ, пан Голуб, секинроқ: йўқса, оёқда тура олмайдиган бўлиб қоларсиз. Жонимга тегманг, жаҳлим чиқиб кетади.

Бу гап Голубнинг сабр косасини тошириб юборди.

— Буларни ушланг, театрдан чиқариб ташланг ва ҳар бирини йигирма беш қамчидан уринг,— деб қичқирди у.

Старшиналар, худди ит қувгандай, павлюкчиларга қараб ёпирилдилар.

Кимнингдир ўқ отганидан чиққан товуш полга урилган электрик лампочкадай пақиллаб кетди ва муштлашувчилар залда худди икки ит галасидай айланишасудралиша бошладилар. Тўполон қирғинида бир-бирларини қиличлар билан чопар, сочларини юлишар, бўғизига ёпишардилар, булардан ўлгидай қўрқиб кетган хотинлар инграшар ва чийиллашарди.

Бир неча минутдан сўнг, қуролсизлантирилган павлюкчиларни ура-ура ҳовлига қувиб чиқариб, кўчага ҳайдадилар.

Павлюк муштлашиш вақтида папагини йўқотди, унинг юзини моматалоқ қилдилар, қуролсизлантирдилар. У ўзини йўқотиб қўйди ва отряди билан отларга миниб, кўча бўйлаб чошиб кетди. Кеча барбод бўлди. Бу ҳодисадан сўнг хурсандчилик қилиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади. Хотинлар рақсга тушишдан тамом бош тортиб, уйга обориб қўйишни талаб қилдилар. Голубнинг сочлари типпа-тик бўлди.

— Залдан ҳеч ким чиқарилмасин, эшикка соқчилар қўйилсин!— деб буйруқ берди.

Поляница дарҳол буйруқни ижро қилди.

Голуб изҳор қилинаётган норозиликларга қайсарлик билан жавоб берди:

— Азонгача танца қиламиз, жаноблар ва хонимлар, вальсни мен ўзим бошлаб бераман.

Музыка янгидан чалинди, лекин ҳеч ким хурсандчилик қила олмади.

Полковник поп қизи билан бир давра ҳам айланиб улгурмаган эдики, соқчилар эшикдан югуриб кириб:

— Павлюкчилар театри ўраб олаётир,— деб қичқиришди.

Саҳнанинг кўчага қараган деразаси шарақлаганча ичкарига тушди. Синдирилган рамдан пулемётнинг катта тумшуғи суқулди. У типирчилаб қолган одамларга қараб бурилар ва ҳамма худди шайтондан қўрққандай, зал ўртасига уймаланар эди.

Поляница шипда ёниб турган минг кучли лампага ўқ узди, у бомбадай ёрилиб, чил-чил бўлиб тўкилди.

Зал қопқоронғи. Кўчадан:

— Ҳамманг ҳовлига чиқ!— деган қичқириқ ва жуда хунук сўкишлар эшитилди.

Хотинларнинг ўзидан кетиб, бақириб, чинқиришлари, саросимага тушган старшиналарни тўплашга ҳаракат қилиб, залда югуриб юрган Голубнинг қаттиқ овозлари ҳовлидаги отишлар ва ҳайқириқлар — ҳаммаси фавқул-одда катта бир ғовғага айланди. Поляницянинг илон балиқдай сакраб чиқиб, орқа йўлакдан кўчага ўтганини ва Голубнинг штабига қараб югуриб кетганини ҳеч ким пайқамай қолди.

Ярим соатдан сўнг шаҳарда чинакам жанг бошланди. Кеча сукунатини тинмай отилган ўқларнинг товуши бузди, пулемётлар тўхтовсиз тариллар эди. Ўзини қаёққа уришини билмай қолган обивателлар иссиқ каравотларидан тушиб, деразаларга келиб ёпишиб олдилар.

Отишмалар тўхтади, фақат шаҳарнинг атрофидан ҳар замонда пулемётнинг тариллаши эшитиларди.

Жанг тугади. Тонг ёриша бошлади...

Погром тўғрисидаги овозлар бутун шаҳарга ёйилди. Бу овозлар яҳудийларнинг дарёга борадиган ифлос сой тепалиги устига қўндирилган кичик, пастак, қийшиқ деразали уйларигача бориб кирди.

Уй деб аталган шу қутичаларда яҳудий камбағаллари ҳаддан ташқари оғир аҳволда кун кечирар эди.

Серёжа Брузжак бир йилдан ошиқ ишлаётган босмаҳонанинг наборшиклари ва ишчилари яҳудийлардан эди. Серёжа улар билан худди туғишгандай дўстлашиб кетди: уларнинг ҳаммаси бир тан-бир жон бўлиб, қорни катта, мағрур хўжайин Блюмштейн жанобларига қарши турар эдилар. Хўжайин билан босмаҳонада ишловчилар орасида муттасил кураш давом қилар эди.

Блюмштейн уларнинг қонини кўпроқ сўриб олишга, камроқ ҳақ тўлашга ҳаракат қилар ва шу заминда босмаҳона бир неча марта икки-уч ҳафталаб ёпилиб қолган эди; босмаҳоначилар иш ташлар эдилар. Улар ўн тўрт киши эди. Уларнинг энг кичиги Серёжа ўн икки соатлаб босма машинани айлантирар эди.

Серёжа бугун ишчиларнинг тинчсизланганларини сезиб қолди. Сўнгги ҳаяжонли ойларда босмаҳона заказдан-заказга кўчиб ишлар эди. Ҳозир унда «бош» атаманнинг хитобномалари босилмоқда эди.

Сил наборшик Мендель Серёжани бурчакка чақирди.

У ўзининг ғамгин кўзлари билан Серёжкага қараб: — Шаҳарда погром бўлишлигини биласанми, — деди.

Серёжа унга ҳайрон бўлиб қаради:

— Йўқ, билмайман.

Мендель ўзининг ориқ, сариқ қўлини Серёжанинг елкасига қўйди ва оталарча ишонч билан гапирди.

— Погром бўлади, бу аниқ. Яҳудийларни калтаклайдилар, Серёжа, сен шу фалокатда ўртоқларингга ёрдам беришни хоҳлайсанми, йўқми, деб сўрамоқчи эдим, — деди у.

— Қўлимдан келадиган бўлса, албатта, хоҳлайман. Гапир, Мендель.

Наборшиклар улар сўзига қулоқ солиб турардилар.

— Сен яхши боласан, Серёжа, биз сенга ишонамиз. Сенинг отанг ҳам ишчи-ку. Ҳозир уйингга югур, отанг билан маслаҳат қил: у бир неча чол ва хотинларни ўз уйида яширишга рози бўлармикан, биз аввал ким яширинишини сўзлашиб оламиз, албатта. Сўнгра яна кимникига яшириш мумкинлиги тўғрисида гаплашиб кўрамиз. Бу бандитлар ҳозирча русларга тақилмаётир. Югур, Серёжа, вақт ўтмасин.

— Хўп, Мендель, кўнглинг тўқ бўлсин: мен ҳозир Павка ва Климкага чопиб бораман, улар албатта, қабул қиладилар.

— Буёққа қара-чи, Серёжа, — деб Мендель кетмоқчи бўлиб турган болани тўхтатди.

— Павка ва Климка деганинг кимлар ўзи? Сен уларни яхши биласанми?

Серёжа дадил бош ирғитди.

— Бўлмаса-чи, менинг ўртоқларим: Павел Корчагин, акаси слесарь.

— Ҳа, Корчагинми, — деди Мендель хотиржам бў-

либ,— мен уни танийман, бир ҳовлида турганман. Уни-
кига жойлаш мумкин. Бўлмаса, жўна Серёжа, жавоби-
ни тез олиб қайт.

Серёжа учиб кўчага чиқди.

Павлюк отрядининг голубчилар билан жанг қилгани-
га икки кун ўтгандан сўнг погром бошланди.

Тор-мор келтирилган ва шаҳардан қувиб чиқарилган
Павлюк орқасига қайтиб кетиб, қўшни бир қишлоқни
ишғол қилди. Тунги жангда Павлюкнинг йигирма ки-
шиси қирилди, голубчилардан ҳам худди шунча киши
кам чиқди.

Улганларни тезгина қабристонга олиб бориб, ўша
кундаёқ секинасида кўмиб қайтдилар. Мақтанадиган
ҳеч нарса бўлмагани учун ҳеч қандай тантана ҳам қи-
линмади, икки атаман, санқиб юрган иккита ит каби
талашиб қолдилар ва шунинг учун кўмиш маросимида
шов-шув кўтариш ўнғайсиз кўринди. Поляница Павлюк-
ни қизил бандит деб эълон қилиб, кўмиш маросимини
тантана билан ўтказмоқчи эди. Лекин Василий деган
поп раҳбарлик қилаётган эсерлар комитети бунга қар-
ши чиқди.

Тунги тўқнашиш Голуб полкида ва айниқса одам-
лари кўпроқ қирилган, Голубнинг юз отлиқ соқчилар
отрядида катта норозилик туғдирди. Бу норозиликни
бартараф қилиш ва руҳни кўтариш учун Поляница Го-
лубга «тирикчиликни енгиллатиш» таклифини қилди.
Поляница погromни «тирикчиликни енгиллатиш» деб
атарди. Отряддаги норозиликни кўрсатиб, у Голубга
погром бошланишиг зарурлигини исбот қилди. Буфет-
чининг қизига уйланиш тўйи арафасида шаҳарда тинч-
ликнинг бузилишини хоҳламаган Голуб Полянициянинг
дўқи натижасида погromга рози бўлди.

Тўғри, пан полковникнинг эсерлар партиясига кири-
ши муносабати билан, бу погrom уни бир оз ўнғайсиз-
лантирар эди. Чунки, яна душманлар унинг номи атро-
фида, полковник Голуб таланчи, деган хунук гаплар
тарқатишлари ва буни, албатта, «бош» атаманга еткази-
шлари турган гап эди. Лекин, ҳовирча Голуб «бош»
атаманга унча ҳам қарам эмас, у отряднинг бутун оғир
ва енгилликларини ўз бўйнига олгани ҳолда уни ўзи
таъминлар эди. «Бош» атаманинг ўзи ҳам ўзига қан-

дай шахслар хизмат қилаётганини яхши тушунар эди; ўзи ҳам реквизициядан тушган пуллардан директориянинг эҳтиёжлари учун бериб туришни бир неча бор талаб қилган эди. Погром қилиб ном чиқарган Голуб яна бир марта погром қилса ҳеч нарса бўлмас эди.

Погром тонг ёришаётганда бошланди.

Шаҳарча устида ҳали тонг тумани сузар эди. Тартибсиз, эгри-бугри солинган яхудий кварталлари, бўм-бўш кўчалар ҳали жонсиз эди.

Кичкина, қоронги, деразалар пардаланган ва панжара билан маҳкамланган эди.

Ташқаридан, бу уйлардаги одамлар худди қаттиқ тонг уйқусида ётгандай кўринса ҳам, уйларда ҳамма уйғоқ эди. Кийиниб бўлган одамлар бошланадиган бахтсизликка тайёрланар, кичик-кичик уйларга тикилишар ва фақат ҳеч нарсадан хабари бўлмаган ёш болаларгина оналарининг қўлларида тинчгина ухлар эди.

Бу тонгда Голуб конвойининг бошлиғи, лўлига ўхшаган қопқора юзлари қиличдан ямоққа тўлган Саломига Голубнинг адъютанти Поляницяни зўрға уйғотди.

Адъютант аранг уйғонди. У жуда бемаза туш кўрган эди; букур алвасти жилпанглаб унинг кекирдагини тирнар, адъютант тун бўйи ундан қутула олмаган эди. Ниҳоят, оғриқдан ёрилгудай бўлган бошини кўтарди ва Саломиганинг уйғотаётганини тушунди.

— Турсанг-чи, хумпар,— деб елкасидан тортди Саломига,— кеч бўлиб кетди, бошлаш керак. Яна кўпроқ ичсанг бўлар эди.

Поляниця тамом уйғонди, ўтириб олди, зардаси қайнаб юзини буриштириб турди.

— Нимани бошлаш керак?— деб Саломигага қараб нурсиз кўзларини бақрайтирди.

— Нимани дейсанми? Жухудларнинг ичагини ағдаришни, билмайсанми?

Поляницянинг эсига келди: ҳа, тўғри. У тамом унутиб қўйишти, кеча хуторда тоза ичишди. Пан полковник ҳам ўзининг қайлиғи ва бир тўда улфатлари билан ўша ерга тўпланишган эди.

Голуб погром вақтида шаҳардан чиқиб кетишни мувофиқ кўрди. Чунки, сўнгра мен йўқ вақтимда, шундай англашилмовчилик бўлиб ўтипти, деб қутулиш мумкин эди.

Усиз ҳам Поляница ҳамма нарсани саранжом қилаверади, у, — «тирикчиликни енгиллатиш»нинг катта мутахассиси-ку!

Бошидан бир пақир сув қўйгандан кейингина унда муҳокама қобилияти пайдо бўлди.

У штабга турли буйруқлар бериб юрди.

Юз отлиқ соқчи аскарлар отларга минган. Эҳтиётқор Поляница кутилиши мумкин бўлган қийинчиликларнинг олдини олиб, шаҳарни станция ва ишчилар посёлкасидан ажратиб турган ерга застава (қоровулар) қўйишга буюрди.

Лешчинскийларнинг боғида йўлга тўғриланиб пулемёт ўрнатилди.

Агар ишчилар бу ишга аралашиб қолгудай бўлса, уларни ўқ ёмғири қаршилаши аниқ эди.

Бутун тайёрлик ишлари тамом бўлгандан сўнг, адъютант ва Саломига сакраб отга минди.

Йўлга тушар экан, Поляница эслаб қолди:

— Тўхта, унутаёздим. Иккита арава ол: Голубга сеп йиғамиз. Ҳа... ҳа... ҳа... Биринчи ўлжа, ҳамма вақт командирга биринчи хотин бўлса — ҳа... ҳа... ҳа... менга, адъютантга. Тушундингми, гаранг?— деди Саломигага қараб.

Саломига сариқ кўзларини жовдиратиб қаради ва:

— Ҳаммага ҳам етади,— деди.

Тош йўл билан жўнашди. Олдида адъютант билан Саломига, орқада соқчилар тўда бўлиб борар эди.

Туман тарқаб, тонг ёришди. «Фукснинг атторлик савдоси» деган, занглаган бир вивеска осилган икки қаватлик бино олдига етгач, Поляница отининг жиловини тортди.

Унинг ингичка оёқ саман бияси ўйноқлаб, оёғини тошга урар эди.

— Қани, худо қўлласа, шу ердан бошлаймиз,— деди отдан тушар экан, Поляница.

— Ҳай, йигитлар, отдан тушинглар,— деб қичқирди у, ўзидан илгари ўтган соқчиларга қараб.— Томошани бошлаймиз,— деди ва янгидан тушунтирди: Йигитлар, ҳеч кимни ўлдирмайсиз, унинг ўз вақти келади. Агар иштаҳа жуда зўр бўлмаса, кечгача хотинларга ҳам тақилмайсиз.

Соқчилардан бири тишини гижирлатиб, норозилик билдирди:

— Бу нима деганингиз, пан хорунжий, агар яхшиликча розилик билан иш битадиган бўлса-чи?

Атрофдан шовқин кўтарилди. Поляница гапириб турган соқчини завқ билан маъқуллаб қараб турар эди.

— Албатта, агар яхшиликча, розилик билан бўладиган бўлса, билганингни қил, уни тақиқлашга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

Поляница магазиннинг ёпиқ эшиги олдига келиб, оёғи билан қаттиқ тепди, лекин мустаҳкам дуб эшик ҳатто қимирламади ҳам.

Бу ердан бошламаслик керак эди. Адъютант муюлишдан ўтиб, қиличини ушлаганча, Фукснинг квартирасига кирадиган эшикка қараб юрди. Саломига унинг орқасидан борди.

Кўчадан от туёғи товуши эшитилди. Дўкон эшиги олдида от тўхтаганини пайқаган ва одам товушини эшитган уйдаги кишиларнинг юраги орзиқиб кетди. Уйда уч киши бор эди.

Бой савдогар Фукс кечагина ўз қизлари ва хотини билан шаҳардан қочган, уйдаги буюмларни қўриқлаш учун ювош ва заиф ўн тўққиз яшар хизматчи қиз Ривани қолдирган эди. Ёлғиз уйда якка қолиб қўрқмасин учун Ривага ўз қариялари — ота-онасини олиб келишни ва Фукс ўзи қайтгунча бирга туришни буюрди.

Ҳийлакор савдогар бўшгина Ривани эҳтимол погром бўлмас, улар гадоёлардан нима ҳам оларди, деб алдаб, юпатиб кетди ва ҳатто қайтиб келгандан сўнг, унга бир кийимлик ҳадя қилишга ҳам ваъда берди.

Учаласи ҳам жон-пони чиқиб қийналиб, балки ўтиб кетишар, балки янглишгандир, балки бу уй олдида тўхтамагандир, балки қўрққанларига шундай бўлиб кўринаётгандир,— деган умидлар билан қулоқ солар эдилар. Лекин, бу умидларни пучга чиқариб, магазин эшигини қаттиқ тарақлатишди.

Қари, сочлари кумушдай оқ Пейсах, болаларча қўрққан кўм-кўк кўзларини жовдиратиб, магазинга кирадиган эшик олдида туриб, шивирлаб калима қайтарар эди. У эътиқодли бир мутаассибнинг эҳтироси билан қудратли Иеговага ёлворар, кулфатларни қайтаришни ўтинар экан, унинг ёнида турган кампир шивирлаб айтилган халимага қулоқ солиб, уйга яқинлашиб келаётган оёқ товушларини эшитолмай қолди.

Рива энг ичкари уйдаги катта дуб буфет орқасига яширинди.

Эшикнинг дағал ва қаттиқ урилиши, чолу кампирнинг бутун вужудини жонсарак титроққа солди.

— Оя!

Эшик яна қаттиқроқ урилди ва ғазабланган кишиларнинг сўкинишлари эшитилди.

Лекин қўл кўтариб, занжирни очишга дармон йўқ эди.

Эшикни қўндоқ билан ура бошладилар, эшик тамбаси ажралиб сина бошлади.

Уйга лиқ тўлган қуролли кишилар ҳамма жойни титкилай бошлади. Магазиннинг эшиги қўндоқ билан урилиб ағдарилди. Унга кирдилар ва ташқари эшикнинг тамбаларини очдилар.

Талончилик бошланди.

Газлама, пойабзал ва бошқа ўлжалар билан аравалар тўлгандан сўнг, Саломига Голубнинг уйига қараб жўнади ва қайтиб келатуриб қаттиқ чинқирикни эшитди.

Поляница соқчиларга магазинни шипшийдан қилишни топшириб уйга кирди. Учовини, ўзининг кўкимтир югурик кўзларидан ўтказиб, қарияларга:

— Йўқолинг!— деди.

Чол ҳам, кампир ҳам қимирламади.

Поляница илгарига қараб қадам ташлади ва секин қилични қинидан суғурди.

— Онажон,— деб додлаб қичқирди қиз.

Мана шу қичқирикни Саломига эшитган эди.

Поляница етиб келган ўртоқларига ўгирилиб қараб:

— Буларни йўқотинглар,— деди ва уларга қарияларни кўрсатди, уларни куч билан итариб эшикка чиқардилар, бу вақт етиб келган Саломигани кўриб, Поляница унга:

— Сен эшикни тутиб тур, мен бу қизча билан гаплашиб оламан,— деди.

Фарёдни эшитган чол Пейсах эшикка югурар экан, кўкрагига тушган қаттиқ зарба уни деворга олиб бориб урди. Чол оғриқдан нафаси қайтиб қолди, лекин ҳар доим жим юрадиган кампир Тойба худди она бўридай Саломигага ёпишди.

— Вой, қўйиб юборинг, нима қилаётирсиз?

Кампир эшикка қараб интилар эди. Саломига, кўйлагига жони борича чанг солган кампирнинг қўлини олиб

ташлай олмади. Пейсах ўзига келиб, кампирга ёрдамга югурди.

— Қўйиб юборинг, қўйиб юборинг... Вой қизим!

Чол-кампир бир бўлиб Саломигани эшик олдидан итариб юборишди. У ғазаб билан наганини олди ва темир сопи билан чолнинг оппоқ бошига солди, Пейсах тил тортмасдан йиқилди.

Уйдан Риванинг фарёди тинмай эшитилар эди.

Эсидан озган Тойбани кўчага чиқариб ташлаганларидан сўнг, бутун кўча қаттиқ ҳайқиреишлар ва ёрдам сўраб ёлворишлар билан тўлди.

Уй ичидаги қичқиреиқлар тўхтади.

Поляница уйдан чиқиб, эшикнинг занжирига қўл чўзиб турган Саломиганинг юзига қарамасдан, тўхтатди:

— Кирма, ўлиб қолди: мен уни ёстиқ билан сал бекитиб қўйган эдим,— деди-да, Пейсахнинг жасадидан ҳатлаб ўтиб, қора лахта қонга оёқ босди.

— Ишни ноқулай бошлаб қўйдик,— деди у кўчага чиқиб.

Бошқалар ҳам жимгина, унинг орқасидан йўлга тушдилар, пол ва зинапояларда уларнинг қонли излари қолди.

Шаҳарда погром давом этар эди. Ўлжаларни бўлиша олмаган погромчилар ўртасида андак талашишлар ҳам авжланар, баъзи жойларда қиличлар ҳам ўйнатишлар ва ҳамма жойда деярли муштлашишлар эди.

Пивохонадан ўн пақирли дуб бочкаларни кўчага қараб думалатардилар.

Сўнгра яна уйма-уй кириб кетишарди.

Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмади. Ўйларни ахтариб, бурчакларни титкилашиб ўлжаларни кўтариб, жўнашлар эди; уйларда латта-путталар, титкиланиб сўкилиб ташланган ёстиқ ва тўшақларнинггина пари тўзиб қолар эди. Биринчи кун фақат иккита қурбон берилди: Рива ва унинг отаси, лекин тун жуда катта ҳалокат келтирди.

Бу қашқир галалари кечки пайтда ҳаддан ташқари ичиб қутуришди. Ичкиликдан карахт бўлган петлюрачилар кечани кутар эди.

Тун қоронғилиги уларга катта эрк берди. Қоронғида одамни мажақлаш осон: ҳатто қашқир ҳам тунни севади, ҳолбуки, у ҳам фақат ожизларга ҳужум қилади.

Бу икки мудҳиш тун ва уч кунни кўплар сира ҳам унутмаслар. Қанча майиб этилган, парчаланган жон

эгалари, бу қонли соатларда сочига оқ тушган қанча ўсмирлар, қанча-қанча тўкилган кўз ёшлари!.. Қим билади: кимсасиз қолган юраклар, ювиб юбориш мумкин бўлмаган иснод ва ҳақоратлар келтирган бу чидаб бўлмас ғазаблар ва тасвир қилиб бўлмас аламлар, мангу қайтмасга ҳалок бўлган яқинларининг ғамлари билан тирик қолганлар бахтиёрмиканлар. Тор кўчаларда бутун нарсадан хабарсиз ҳолда, жон талвасаси билан қўлларини чўзиб зўрланган, қийналган ва майиб этилган ёш қизларнинг таналари ётар эди.

Фақат дарё бўйидаги темирчи Наумнинг уйда, унинг ёш хотини Саррага ёпишган қашқирларгина қаттиқ зарбага учраб адабини еди. Йигирма тўрт яшар йигит кучига эга бўлган, пўлат мускуллик полвон темирчи ўз рафиқасини бермади.

Кичкина уйда юз берган қисқа, лекин мудҳиш олишувда икки петлюрачининг боши худди чириган тарвуздай учиб кетди. Қаттиқ ғазабга тўлган темирчи, икки жонни шиддат билан мудофаа қиларди. Бу хавфни сезиб дарё бўйига тўпланган голубчиларнинг бекордан-бекорга отишлари узоқ вақтгача тўхтамай турди. Ҳамма ўқларини отиб бўлиб, Наум энг сўнгги ўқни Саррага узди ва қўлига найза ушлаган ҳолда ўлимни қаршилашга югурди. У қўрғошин дўлига учраган ҳолда биринчи зинапоядаёқ йиқилди ва ўзининг оғир гавдаси билан гумбурлаб ерга тушди.

Семиз отларини араваларига қўшиб яқин қишлоқлардан келган бақувват мужиклар шаҳарда пайдо бўлди. Улар араваларини ўзлари хуш кўрган нарсалар билан тўлдириб, Голуб отрядидаги ўз ўғиллари ва яқинлари мудофаасида икки-уч марталаб қишлоққа қатнашга ва яна шаҳарга қайтишга шошилдилар.

Отаси билан бирликда подвал ва чердакда босмаҳона ишчиларининг ярмини яширган Серёжа Брузжак полиздан ўтиб уйига қайтаркан, кўчада қочиб бораётган бир одамни кўрди.

Узун этакли ямоқ сюртук кийган, шапкасиз, қўрқувдан юзи мурдага айланган яҳудий чол қўлларини силкитиб чоғиб, зўрға нафас олиб борарди. Саман от минган петлюрачи унинг орқасидан қуварди. Орқадан яқинлашаётган от туёғининг товушини эшитган чол, ўзини мудофаа қилгандай қўлини кўтарди. Серёжка учиб кўчага чиқди ва отга ёпишиб чолни тўсди.

— Тегма, ит, бандит! — деди.

Отлик, қиличнинг зарбини тўхтатиб қолишни истамади ва уни орқаси билан ёш боланинг сарик соч бошига туширди.

БЕШИНЧИ БОБ

Қизиллар «бош» атаман Петлюранинг қисмларини қисиб борар эди. Голубнинг полки фронтга чақирилган. Шаҳарда фронт орқасини сақловчи озгина ҳарбий куч ва комендатурагина қолди.

Одамлар жонланиб қолди, вақтинча осойишталикдан фойдаланиб, яҳудий аҳоли ўлганларни кўмиб олди ва яҳудий маҳаллаларининг кичкина уйларида яна ҳаёт бошланди.

Жимжит кечаларда узоқдан гумбурлаш товуши эшитилиб қоларди. Қаердадир жанг бўлмоқда.

Темир йўлчилар станциядан кетиб, қишлоқма-қишлоқ иш ахтариб юрардилар. Гимназия ёпилди.

Шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон этилди.

Жуда кўнгилсиз, қоп-қоронғи кеча.

Бундай кечаларда жуда катта очилган кўзлар ҳам бу қоронғиликни енголмайди ва тўғри келган ўрага йиқилиб бошини ёришдан қўрқмаган одамлар кўр-кўрона пайпаслаб ҳаракат қилади.

Бундай кечаларда беҳудага чироқ ёқмай уйда ўтириш кераклигини обиватель яхши билади. Чироқни кўриб келиши мумкин. Қоронғида ўтиришдан яхшиси йўқ — тинч бўлади. Тинчимайдиган одамлар ҳам бор. Билганларини қилсин. Обивательнинг улар билан иши йўқ. Лекин унинг ўзи бундай безовталиққа рози бўлмайди, ишонингизки, рози бўлмайди.

Мана шундай кечада бир одам юрар эди.

У Корчагиннинг уйига етиб олиб, деразани секин тикирлатди, жавоб бўлмагач, иккинчи марта қаттиқроқ ва узоқроқ тикирлатди.

Павел туш кўриб ётарди: одамга ўхшамаган қандайдир ажойиб бир махлук унга пулемёт тўғрилайди. У қочмоқчи, лекин қочадиган жой йўқ: пулемёт бўлса жуда даҳшатли суратда тақирлагани-тақирлаган.

Қаттиқ тақирлатишдан ойна ларзага келди.

Павел ўрнидан сопчиб турди, ким тақирлатаётганини билиш учун, дераза ёнига келди. Лекин қора шарпадан бошқа ҳеч нарса кўрмади.

Павел ёлғиз эди. Онаси қизиникига кетган, қизининг эри қанд заводида машинист бўлиб ишлар эди. Артём бўлса қўшни қишлоқда қорин тўйғизиш учун болға уриб темирчилик қилар эди.

Фақат Артёмгина тақирлатиши мумкин эди.

Павел деразани очишга қарор қилди.

— Ким у?— деди қоронғиликка қараб.

Дераза орқасидан кўринган одам йўғон ва дағал товуш билан:

— Мен, Жухрай,— деб жавоб қилди.

Икки қўл дераза тахтаси устига ташланди ва Фёдор кўтарилиб Павел билан юзма-юз турди.

— Ётгани келдим. Жой берасанми, оғайни?— деб шивирлади у.

— Албатта,— дея дўстона жавоб берди Павел,— сўз бўлиши мумкинмас. Деразадан ошиб тушақол.

Барваста Фёдор деразадан кира бошлади.

У деразани ўзининг зўр гавдаси билан тўсиб, узоқ туриб қолди.

У нимагадир қулоқ солиб турди ва ой булутлар орасидан чиқиб, йўллар ёригандан сўнг, диққат билан кўчани қараб чиққач, Павелга ўгирилди.

— Кампирни уйғотиб қўймаймизми? Ухлагандир,— деди Фёдор.

Павел уйда ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ эканини айтди. Матрос ўзини эркинроқ сизди ва қаттиқроқ гапира бошлади.

— Ука, бу каллакесарлар менинг орқамдан пайимга тушди, станциядаги сўнгги тўполоннинг ўчини олаётир. Агар оғайнилар иноқроқ бўлганида, погром вақтида биз у «сарик кўйлақларни» жуда яхшилаб кутиб олган бўлардик. Лекин, ҳали халойиқ ўзини ўтга ташлашдан тортинади. Иш бузилди. Энди менинг изимни ахтаришмоқда. Икки марта ўраб ҳам олишди. Бугун сал бўлмаса қўлга тушиб қолар эдим. Уйга келаётиб, сарой олдида тўхтадим. Қарасам: боғда биров дарахтга ёпишиб турипти, лекин найзаси сирни билдириб қўйди. Мен изимга қайтдим. Мана, тўғри бу ерга келдим. Мен, ука, бу ерда бир неча кун яшириниб тураман. Қарши эмасанми? Жуда соз.

Жухрай пишиллаганча, лойга ботган этикларини ечди.

Павел Жухрайнинг келганидан хурсанд эди. Сўнгги кунларда электростанция ишламагани учун, кимсасиз уйда Павел жуда зеркиб қолган эди.

Улар ётишди, Павел дарров ухлаб қолди. Лекин Фёдор анчагача папирос чекиб ётди. Сўнгга каравотдан тушиб, яланг оёқ секин дераза олдига келди. У узоқ вақт кўчага қараб турди. Яна келиб ётиб, ҳорғинлик енгиб, уйқуга кетди. Унинг ёстиқ тагига суқилган қўли оғир тўппонча устида ётар ва ўз ҳарорати билан уни иситар эди.

Жухрайнинг беҳосдан кечаси келиб қолиши ва унинг саккиз кун бирга кечирган ҳаёти, Павел учун жуда аҳамиятли эди. У биринчи марта, матросдан жуда ҳам кишини ҳаяжонлантирувчи муҳим янги нарсаларни эшитди ва бу кунлар ёш кочегар учун ҳал қилувчи кунлар бўлиб қолди.

Икки ёқдан ўралиб, тўзоққа тушгандай бўлган матрос мажбурий равишда бўйнига тушган бекорчиликдан фойдаланиб, ўлкани ҳалок қилиб ётган ифлос кучларга бўлган ғазаб ва ўтли нафратини ташналик билан тингловчи Павелга пайвандлар эди.

Жухрай содда тилда аниқ, равшан, тушунарли сўзлади. Унда ҳал бўлмаган, қоронғи ҳеч нарса йўқ. Матрос ўз йўлини жуда яхши билади ва Павел ҳам: социал-революционерлар, социал-демократлар, Польша социалистлар партияси деган чиройли исмлар билан аталувчи ҳар хил рангдаги партиялар ишчиларнинг ашаддий душмани эканини ва барча бойларга қарши курашувчи бирдан-бир мустаҳкам, революцион партия фақат большевиклар партияси эканини тушуна бошлади.

Павел шу кунгача буларнинг ҳаммасини жуда чувалаштириб юрар эди.

Бу зўр, кучли одам, денгиз тўлқинларида чиниққан, ўз йўлига қаттиқ ишонган большевик, бир минг тўққиз юз ўн бешинчи йилдан бери РСДРП(б)нинг аъзоси, Болтиқ денгизи матроси Фёдор Жухрай ўзининг мафтун кўзлари билан унга тикилган ёш кочегарга турмушнинг аччиқ ҳақиқатларини очиб ташлади.

— Мен ҳам, ука, болалик вақтимда худди сенга ўхшаган эдим,— деб бошлади у.— Кучимни, қаёққа сигдиришни билмас эдим. Менинг шўх табиатим жим юришга

қўймас эди. Муҳтожликда ўсдим. Бойларнинг тўқ ва ясанган болаларини кўрганда чидаб туролмас эдим. Мен уларни кўп урганман, лекин бундан отамнинг мени қаттиқ калтаклашидан бошқа ҳеч нарса чиқмаган. Якка-якка курашиш билан турмушни тузатиб бўлмайди. Мана сенда, Павел, ишчилар иши учун яхши бир курашчи бўлишга ҳамма нарса бор, фақат ёшлик қиласан ва синфий кураш ҳақида тушунчанг камроқ. Сен одам бўласан, мен буни биламан, шунинг учун мен сенга ҳақиқий йўлни кўрсатиб бераман. Ювош ва сўлжайганларни кўрсам чидаёлмайман. Ҳозир бутун ер юзида ёнғин бошланди. Қўллар қўзғалди, эски турмушни йўқотишлари керак. Лекин бунинг учун оналарининг эрка ўғиллари эмас, суварак ёруғдан қочгандай, кураш вақтида тешикларга яширинадиган одамлар эмас, фидокор, шафқатсиз равишда олишадиган, иродали одамлар лозим,— деди муштини столга қаттиқ уриб.

Жухрай ўрnidан турди ва қўлини чўнтагига тиқиб, қовоғини солиб нари-бери юра бошлади.

Уни бекорчилик эзарди. Фёдор бу шаҳарчада қолганига пушаймон бўлди ва бундан сўнг ҳам бу ерда қолаверишни фойдасиз билиб, фронт орқали Қизил Армия қисмларига ўтиб кетишга қарор қилди.

Шаҳарда тўққизта партия аъзосидан иборат группа қолган ва ишни шуларнинг ўзи олиб бориши керак эди.

«Менсиз ҳам ишлайверарсиз, мен ортиқ қўл қовуштириб ўтира олмайман. Бас, бусиз ҳам ўн ой бекор ўтиб кетди»— деб ўйлади Жухрай асабийланиб.

— Сенинг ўзинг кимсан?— деб сўраб қолди бир кун Павел ундан.

Жухрай ўрnidан турди ва қўлларини чўнтагига солди. У саволни дарров тушуна олмади.

— Қимлигимни ҳали билмайсанми?

— Мен сени ё большевик ёки коммунист деб ўйлайман,— деб жавоб берди Павел.

Жухрай ўзининг йўл-йўл кўйлак қоплаган кенг кўрагига ҳазил билан уриб, кулиб юборди.

— Бу, ука, равшан. Бу, большевик ҳам, коммунист ҳам бир нарса бўлганга ўхшаган бир факт,— деди ва бирданига жиддийлашди.— Агар шуни тушунсанг ва менинг ичак чавоғимни суғуриб олишларини хоҳласанг, буни ҳеч ерда, ҳеч кимга айтасанг. Тушундингми?

— Тушундим,— деб жиддий жавоб берди Павел.

Ҳовлида одамларнинг товуши эшитилди ва тақирлатмасданоқ эшикни очишди. Жухрай бирдан қўлини чўнтагига суқди-ю, дарров яна қайтиб олди. Уйга ранги кетган, ориқлаб қолган, боши боғланган Серёжа Брузжак кирди, унинг орқасидан Валя билан Климка киришди.

— Салом,— деди Серёжа ва кулиб Павелга қўлини узатди.— Биз учовимиз сеникига меҳмон бўлиб келдик. Валя мени ёлғиз кўчага чиқармайди, қўрқади. Климка бўлса Валяни ёлғиз чиқаришга қўрқади. У сап-сариқ бўлса ҳам, кишини қаерларга ёлғиз юбориш хатарли эканини тушунади.

Валя ҳазиллашиб кафти билан унинг оғзини беркитди.

— Бекорчи гапни гапирганини қара,— деб кулди қиз.— У бугун Климкага тоза ёпишиб олиб сира кун бермади.

Климка оппоқ тишларини кўрсатиб, кулиб қўйди.

— Қасал одамга бир нима деб бўладими ахир! Қиличнинг зарбидан мияси айниб қолган, шунинг учун вайсайверади.

Ҳамма кулиб юборди.

Қалтак зарбидан оғриб қолган Серёжа, ҳали тузалиб кетмагани сабабли Павелнинг каравотига чўзилди ва дўстлар ўртасида қизгин суҳбат бошланиб кетди. Доим шўх, ғам билмас ва энди эзилиб, оғир бўлиб қолган Серёжа Жухрайга, петлюрачи қандай урганини айтиб берди.

Жухрай Павелникига келганларнинг ҳаммасини биларди. У Брузжакларникига кўп борган эди. Курашда ҳали ўз йўлини тополмаган, лекин ўз синфининг интилишларини аниқ ифода қила олган бу ёшлар Жухрайга жуда ёқарди. У булардан ҳар бирининг ўз уйларида яҳудий оилаларини яшириб, погромдан сақлаб қолганлари тўғрисидаги ҳикояларини диққат билан тинглар эди. Бу кеч Жухрай уларга бўлиб турган ҳодисаларни англатиш учун большевиклар тўғрисида, Ленин тўғрисида жуда кўп гапирди.

Павел ўз меҳмонларини ярим кечада узатди.

Жухрай кечқурунлари чиқиб кетиб, ярим кечада қайтарди. У жўнаб кетиши олдидан, қоладиган ўртоқларининг ишлари ҳақида гаплашиб олар эди.

Бу кеча Жухрай қайтмади. Павел эрта билан уйқудан туриб, бўш каравотни кўрди.

Павелнинг кўнгли хижил бўлди ва дарров кийиниб уйдан чиқди. Уйни қулфлаб, калитни белгиланган ерга қўйди ва Фёдор ҳақида бирон хабар билиш учун, Климаканикига борди. Климаканинг кир ювиш билан овора бўлган пакана ва чўтиргина онаси Корчагинининг: «Фёдорнинг қаёқда эканини билмайсизми?» деган сўроғига жаҳл билан жавоб берди:

— Сенинг Фёдорингдан бошқа дардим йўқми? Уша бедавонинг касофатига Зозулиханинг бутун уйини остин-устин қилишди. Сенга унинг нима кераги бор? Бу қанақангги улфатчилик эди? Хўп топишибсизлар: Климака, сен...— деди жаҳли билан кирини сиқиб.

Климаканинг онаси сергап, бир зум жағи тинмайдиган хотин эди.

Павел Климаканикидан чиқиб Серёжа ёнига борди. Ўзининг хавотирлиги ҳақида сўзлади. Валя сўзга аралашди.

— Нимадан хавотир бўласан? Эҳтимол, у бирон танишиникида қолгандир,— деди, лекин, унинг товушида ишонч сезилмасди.

Павел Брузжакларникида ўтира олмади. Овқатланиб кетишга қанча қистасалар ҳам, кўнмай чиқиб кетди.

Жухрайни кўриш умидида яна уйга қайтди.

Эшик ҳамон қулф. Хафа бўлиб кетди, кимсасиз бўш уйга киргиси келмай тўхтади.

Уйга ботиб, бир неча минут ҳовлида туриб қолди ва қандайдир туманли бир сезги йўлга солгандай, саройга қараб юрди. Сарроф тагига чиқиб, ўргимчак уяларини бузиб ўтиб, ўзига таниш бурчакдан латтага ўралган оғир «манлихер»ни олди.

Павел саройдан чиқди ва чўнтагидаги тўппончанинг вазминлиги солган ҳаяжон билан станцияга кетди.

Жухрайдан ҳеч дарак топмади ва қайтатуриб, ўрмонбегининг таниш уйи олдида қадамини секинлатди. Ўзига аниқ бўлмаган бир умид билан уйнинг деразаларига қаради: лекин боғ ва ҳовли кимсасиз эди. Уйдан ўтиб, боғнинг ўтган йилги чирик барглари билан ифлосланиб ётган йўлкаларига кўз ташлади. Боғ қаровсиз ва бўм-бўш кўринарди. Ғамхўр боғбоннинг қўли тегмаганлиги кўриниб турган бу боғ ва кўҳна, катта уйнинг кимсасизлиги, сукутга чўкканлиги уни яна ғуссага солди.

Тоня билан бўлган сўнгги ўпкалашув аввалгиларга қараганда жиддийроқ эди. Бу воқеа тахминан бир ой илгари, кутилмаган бир вақтда юз берган эди.

Қўлини чўнтагига суқиб, шаҳарга қараб секин борар экан, Павел бу ўпкалашнинг қандай юз берганини эсига олди.

Йўлда бўлган тасодифий учрашишларнинг бирида Тоня уни уйига таклиф қилди.

— Дадам билан ойим Большанскийларникига, именинага¹ кетади, уйда ёлғиз ўзим қоламан. Кел, Павел, менда Леонид Андреевнинг «Саша, Жигулёв» деган жуда қизиқ китоби бор, ўқиймиз. Ўзим ўқиб чиқдим. Лекин яна жон деб сен билан қайтадан ўқиб чиқар эдим. Кечани яхшилаб ўтказамиз. Келасанми?

Қалин-қўнғир сочларини бекитиб турган оппоқ шапочка тагида, унинг катта кўзлари Корчагинга, нима дейсан дегандай, қараб турар эди.

— Келаман.

Улар хайрлашди.

Павел машиналарга қараб югуриб кетди. Бутун бир кечани Тоня билан бирга ўтказиш ҳақидаги, фикр унинг кўзига печкани яхшироқ ёнаётгандай, ўтинларни қаттиқроқ чарсиллаётгандай кўрсатди.

Уша куни кечқурун Павел кенг кўча эшигини тақилатди, Тоня чиқиб эшикни очди-ю, хижолат тортиб:

— Меҳмонлар келиб қолишди, уларни сира кутмаган эдим. Павел, лекин кетма,— деди.

Корчагин кетмоқчи бўлиб эшикка қараб юрди.

— Уйга кир,— деб, Павелнинг енгидан тортди қиз,— сен билан танишиб олсалар зарар қилмайди,— деди ва маҳкам ушлаб Павелни овқатхона орқали ўз бўлмасига олиб кирди.

У Павелни бўлмага олиб кириб, ўтирган йигит, қизларга қаради ва:

— Таниш эмасмисизлар? Менинг дўстим Павел Корчагин,— деди.

Бўлманинг ўртасига қўйилган кичкина стол атрофида жуда келишган, қорачагина, гунча даҳан, сочларини сатангчасига тараб қўйган гимназистка Лиза Сухарько ва Павел танимаган, узун бўйли, эгнида яхши тикилган қора пиджак, сочларини вежеталь сепиб ялтиратиб

¹ Туғилган ва исм қўйилган кунда бўладиган зиёфат.

тараб қўйган, кўк кўз йигит бўлиб, улар ўртасида гимназистларнинг бежирим курткасини кийган Виктор Лешчинский ўтирар эди. Тоня эшикни очиши билан Павел Викторни кўрди.

Лешчинский Павелни дарров таниди ва унинг узун ингичка қошлари ҳайрат билан чимирилди.

Павел эшик олдида бирдан тўхтаб, Викторга ёмон назар ташлади. Тоня бу ўнғайсиз жимликни ўртадан кўтариш учун Павелни ўтиришга таклиф қиларкан, Лизага қараб:

— Таниш,— деди.

Лиза Сухарько Павелни мароқ билан кўздан кечириб, ўрнидан қўзғалди.

Павел бирданига орқасига бурилди-ю, қоронғи овқатхона орқали ташқарига қараб юрди. Тоня зинапода уни қувиб етди ва елкасидан маҳкам ушлади:

— Нега чиқиб кетдинг? Мен жўрттага улар сен билан танишсин, деган эдим,— деди ҳаяжонланиб.

Павел елкасидан унинг қўлини олиб ташлади ва:

— Бу алжираганлар олдида мени намоён қилишнинг кераги йўқ. Мен булар билан улфат бўла олмайман. Улар эҳтимол сенга ёқар, лекин мен уларни кўргани кўзим йўқ. Агар ўшалар билан дўст эканингни билганимда эди, ҳеч қачон олдинга келмаган бўлар эдим.

Тоня жаҳлини яширишга уриниб, унинг сўзини бўлди.

— Мени тергашга нима ҳақинг бор? Мен сенинг дўстларинг ким эканини ва сеникига кимлар келаётганини сўраётганим йўқ-ку.

Павел зинадан боққа тушатуриб:

— Келсалар келаверсинлар, лекин мен бошқа келмайман,— деди ва эшикка қараб чопиб кетди.

У шундан бери Тоня билан кўришмади. Погром вақтида, Павел монтёр билан бирга жон сақлаб қолган яҳудий оилаларини электростанцияга беркитиб юрганларида, Тоня билан бўлган бу ўпкалашув эсдан чиққан эди. Бугун яна у билан учрашгуси келиб қолди.

Жухрайнинг дараксиз бўлиб кетиши ва уйдаги ёлғизлик уни эзар эди. Баҳор ёмғиридан ўйдим-чуқур бўлиб қолган тош йўл ўнгга қараб бурилди.

Ноқулай, худди йўл устига солинган, қўпол, қийшиқ деворли уйнинг орқасида икки кўча қўшилар эди.

Эшиклари пачақланган, «Минерал сувлар савдоси» деб ёзилган вивескаси чаппа бўлиб ётган, бузилган киоска олдидаги муюлишда Виктор Лешчинский Лиза билан хайрлашди.

Қизнинг қўлларини ушлаб турар экан:

— Келасизми? Алдамайсизми?— деди Виктор маъноли қараб.

Лиза қийшанглаб жавоб берди:

— Келаман, келаман, кутинг.

Лиза кетар экан, келишини билдирувчи жозибали қўй кўзларини сузиб унга жилмайди. У ўн қадамча юриб, бурилишда катта кўчага чиқиб келаётган икки кишини кўрди. Олдинда келаётгани кенг яғринли барваста ишчи бўлиб, пиджагининг тугмалари ечилган ва унинг тегидан йўл-йўл матрос кўйлак кўришиб турар, шапкаси пешонасига туширилган, кўз атрофлари кўкариб кетган эди.

У қўнжи калта сариқ этик кийган, оёқларини хиёл букиб, қаттиқ-қаттиқ қадам ташлар эди.

Ундан уч қадам орқада, сариқ кўйлак кийган ва камарида иккита ўқдон осилиб турган петлюрачи унинг елкасига найзасини қадагандай ҳайдаб борарди.

У жун шапкаси остидан сезгир ва қисик кўзларини маҳбуснинг яғринларига тиккан эди. Унинг махоркадан сарғайган мўйловлари икки томонга қараб шопдай бўлиб кетган эди.

Лиза қадамини секинлатиб, кўчанинг нариги бетига ўтди. Қизнинг орқасидан кўчага Павел чиқди.

Унг томонга — уйга қараб бурилатуриб, у ҳам келаётганларни кўрди.

Павел турган ерида қотиб қолди. Олдинда келаётганнинг Жухрай эканини дарров билган эди.

«Ҳа, шунинг учун қайтмаган экан-да» деб ўйлади Павел.

Жухрай яқинлашди. Корчагиннинг юраги гупиллай бошлади. Бошидан минг хил фикрлар кетма-кет ўтар, уларни тўплаб бир қарорга келиш мумкин бўлмас эди. Бир қарорга келмоқ учун муддат жуда қисқа эди. Унга фақат: Жухрай ҳалок бўлди, деган нарсагина равшан эди.

Яқинлашаётганларга қараб, Павел ўзини ўраб олган сезгилар ичида чувалиб, ҳовлиқиб қолди.

«Нима қилмоқ керак?»

Сўнги дақиқада чўнтагида тўппончаси бор эканлиги эсига келиб қолди. Олдидан ўтиши билан, анави милтиқлининг орқасидан отиш керак, шунда Фёдор қутулади. Шу қарор бошқа ҳамма хаёлларни бошдан чиқариб ташлади. Тишларини гижирлатди. Ахир, кечагиша Фёдор унга, «Бунинг учун фидокор йигитлар керак...» деб ўтирган эди-ку!

Павел дарров орқасига қаради. Шаҳарга чиқадиган кўча кимсасиз, зоғ учмайди. Олдиндан, қисқа баҳорги пальто кийган бир аёл кўчани кесиб ўтишга шошилар эди. У халал бермайди. Павел муюлиш ёнидаги иккинчи кўчани кўра олмади. Фақат узоқда, станция йўлида одамларнинг қораси кўринар эди.

Павел тош йўлнинг четроғига яқинлашди. Жухрай ўзидан бир неча қадам наридаги Корчагинни кўрди.

Унга кўз қирини ташлаб олди. Қалин қошлар қимирлаб кетди. Павелни таниди ва қадамни секинлатди. Унинг елкаси найзанинг учига тегиб қолди.

— Қани, юр, қўндоқ билан солиб қоламан!— деди соқчи бақириб.

Жухрай каттароқ қадам ташлади. У Павелга бир-нима демоқчи бўлди-ю, лекин айтмади ва саломлашгандай қўлини силкитди, холос.

Сариқ мўйловнинг диққатини ўзига жалб қилишдан қўрқиб Павел Жухрайни ўтказиб юборди ва гўё бу ҳодисаларнинг унга дахли йўқдай, четга бурилди.

«Агар унга қараб отсам-у, уролмасдан, ўқ Жухрайга тегса нима бўлади...» деган мудҳиш фикр унинг миясини кемирарди.

Ахир, петлюрачи ёнгинангга келиб қолган бир вақтда узоқ ўйлаш мумкинми?

Бирдан шундай бир ҳодиса юз берди: сариқ мўйловли соқчи Павелга ёндошди, Павел эса бирдан унга ташланиб милтиққа ёпишди ва уни пастга қараб тортди.

Найза қарсиллаб тошга тегди.

Петлюрачи бундай ҳужумни кутмаган эди. Бир нафас довлдираб қолди, лекин яна бор кучи билан милтиқни ўзига тортди. Павел жон жаҳди билан тармашиб уни қўйиб юбормади. Ўқ чиқиб кетди. Ўқ тошга тегиб, визиллаб ариққа тушди.

Ўқ товушини эшитган Жухрай чўчиб орқасига бурилди, соқчи жонининг борича Павелнинг қўлидан милтиқни тортар эди. У боланинг қўлларини қайириб, мил-

тиқни буради. Павел милтиқни қўйиб юбормади. Жуда дарғазаб бўлган петлюрачи Павелни ерга ағнатди. Лекин, ҳамон милтиқни ололмади. Ерга йиқилар экан, Павел соқчини ҳам ўз орқасидан судради ва шу пайтда уни милтиқни бўшатиб юборишга мажбур қиладиган куч ҳам йўқ эди.

Жухрай икки сакраб Павелнинг ёнида ҳозир бўлди. Унинг темирдай қаттиқ муштуми айланиб келиб соқчининг бошига тушди, петлюрачи шу заҳотнёқ ерда ётган Қорчагиндан ажралди ва яна икки қаттиқ мушт еб, оғир бир қопчиқдай ерга қараб ағдарилди.

Ўша кучли қўллар Павелни ердан кўтариб, оёққа бостирди.

Муюлишдан юз қадамча узоқлашган Виктор, «Гўзалнинг қалби хиёнат қилишга мойилдир» деган ашулани хиргойи қилиб борар эди. У ҳали, Лиза билан бўлган учрашиш ва эртага хароба завод олдида кутнш тўғрисида берилган ваъданинг таъсиридан маст эди.

Гимназиянинг энг ашаддий ухажорлари ўртасида, Лиза Сухарько севги масаласида энг жасур қиз, деган гаплар юрар эди.

Ҳаёсиз, мутакаббир Семён Заливанов бир кун Викторга, мен Лизани қўлга туширдим, деб қолди. Лешчинский Семёнга унча ишонмаса ҳам, Лиза гўзал ва жозибадор қиз бўлгани учун, у, Семённинг сўзи тўғрими, йўқми эканини эртага текшириб кўрмоқчи бўлди.

«Агар келиб қолса мен жиддий туриб оламан. У ўпишга йўл қўйди-ку, ахир. Агар Семён ёлгон айтмаган бўлса...» Унинг фикрлари бўлинади. У икки петлюрачини ёнидан ўтказиб туриб, четроққа чиқди. Улардан бири думи қирқилган отда, брезент оқ пақирни силкитиб борар ва от суғоргани кетаётгани кўриниб турарди. Иккинчиси калта бурма камзул, кенг кўк чолвор кийган ва отлиқнинг тиззасидан ушлаб, кулиб нимадир сўйлар эди.

Виктор уларни ўтказиб юбориб, яна йўлда давом этмоқчи бўлган эди, тош йўлдан қарсиллаб чиққан ўқ товуши уни тўхтатди. Виктор бурилиб, ҳалиги отлиқнинг ўқ чиққан томонга қараб от чоптирганини кўрди. Унинг орқасидан, қўлига қилич ушлаганча иккинчиси ҳам югурди.

Лешчинский уларнинг кетидан чопди, тош йўлга яқинлашиб, иккинчи ўқ товушини эшитди. Муюлишдан чиққан отлиқ, ҳовлиқиб, Викторга қараб ташланди. У отини оёғи билан ва брезент пақири билан урар эди. У биринчи дуч келган дарвоза олдидаёқ отдан ирғиб тушди ва қўра ичидагиларга:

— Йигитлар, милтиқларингни олинглар, анави ерда бизнинг одамни ўлдириб қўйишди,— деб бақирди.

Дам ўтмасдан, бир неча одам затворларини шиқирлатиб ҳовлидан чопиб чиқди.

Викторни қамашди.

Тош йўлга бир неча одам тўпланди. Уларнинг орасида Виктор билан Лиза ҳам бор эди. Лиза гувоҳ сифатида ушланган эди.

Жухрай билан Корчагин Лизанинг олдидан чопиб ўтганларида, у қўрққанидан қотиб қолган эди. У, петлюрачига ҳужум қилган — Тоня таништирмоқчи бўлган бола эканини билиб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Улар кетма-кет чопишиб, бировнинг қўраси деворидан ошиб туриши биланоқ, тош йўлда бир отлиқ пайдо бўлди. У, милтиқ ушлаб қочиб бораётган Жухрай ва ердан қўзғаламан деб кучаниб ётган соқчини кўриб, отини деворга қараб солди.

Жухрай орқасига қаради ва милтиқни тўғрилаб унга ўқ узди, отлиқ орқага чекинди.

Соқчи яраланган лабларини зўрға қимирлатиб, бўлиб ўтган ҳодисани сўйлаб берди.

— Сенга нима бало бўлди, тентак, қўлингдаги маҳбусни қочириб юрибсан? Энди йигирма беш таёқ ейдиган бўлдинг.

Соқчи ғазаб билан ғудурлади:

— Сен жуда доно кўринасан-а, қўлингдагини қочирдинг, эмиш! Улаканинг менга ёпишиб олишини ким билипти.

Лизани ҳам сўроқ қилишди. Соқчи нима деган бўлса, у ҳам шуни айтди. Лекин ҳужум қилган кишини таниганини бекитди. Барибир, уларни комендатурага олиб кетишди.

Фақат кечкурунгина комендантнинг буйруғи билан уларни бўшатиб юборишди.

Комендант ҳатто Лизани уйигача узатиб қўйишни ҳам таклиф қилди. Лекин қиз рад қилди. Комендант-

нинг оғзидан арақ ҳиди анқир ва ундан яхшилик кутиш мумкин эмаслиги кўриниб турар эди.

Лизани Виктор узатиб кетди.

Станция анча узоқ; Виктор бўлиб ўтган ҳодисадан хурсанд, Лизани қўлтиқлаб борар эди.

— Маҳбусни ким қутқарганини биласизми?— деб сўради Лиза уйга яқинлашатуриб.

— Йўқ, қаёқдан билай.

— Тоня бизни бир ёш йигитча билан, таништириб қўймоқчи бўлган оқшом эсингизда борми?

Виктор тўхтади.

— Павел Корчагин биланми?— деб сўради ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, унинг фамилияси Корчагин эди шекилли, Эсингиздами, у ғалати бир тусда чиқиб кетган эди? Маҳбусни ўша қутқарди.

Виктор ажабланганича туриб қолди.

— Янглишаётганингиз йўқми?

— Йўқ, мен уни дарров танидим.

— Нега бўлмаса комендантга айтмадингиз?

— Сиз ҳали мени шундай ифлосликни қилади, деб ўйлайсизми?— деди Лиза ғазабланиб.

— Сиз, ифлослик деб нимани айтасиз? Соқчига ким ҳужум қилганини айтиб бериш сизча ифлосликми?

— Сизча ифлослик эмасми? Сиз уларнинг нималар қилаётганини унутибсиз. Сиз гимназияда қанча яҳудий етим қолганини билмайсизми? Яна Корчагинни ҳам айтиб беришимни хоҳлайсизми? Раҳмат, сизни бундай ўйламаган эдим.

Лешчинский бундай жавобни кутмаган эди. Лиза билан уришиб қолишни истамас эди, шунинг учун бошқа нарсалар ҳақида сўз очишга ҳаракат қилди:

— Жаҳлингиз чиқмасин, Лиза, ҳазиллашдим. Сизнинг шунча принципиал эканингизни билмаган эдим,— деди у.

— Сиз ёмон ҳазил қилдингиз,— деди Лиза совуққина.

— Келасизми?— деб сўради Виктор Лизаларнинг уйи олдида, хайрлашатуриб ва Лизанинг:

— Билмайман,— деган мужмал жавобини эшитди.

Йўлда кетатуриб, Виктор ўйланиб қолди:

«Хайр, агар сиз ойимча, буни ифлослик деб ўйлай-

диган бўлсангиз, мен бошқача фикрдаман. Албатта, ким-кимни қутқаргани менинг учун аҳамиятсиз!»

Унга, яъни поляк шляхтасининг ўгли Лешчинскийга улар ҳам, булар ҳам ёқмас эди. Барибир, ҳадемай, Польша легионлари келиб қолади, ана унда Речь Посполита асл шляхталарининг чинакам ҳукумати бўлади. Лекин, ҳозир, аблаҳ Қорчагинни йўқотиш имконияти мавжуд. Улар дарров бунинг калласини оладилар.

Виктор шаҳарда ёлғиз қолган эди. Холасиникида, қанд заводида директор вазифасини ўтаб турувчининг хотининикида турар эди. Отаси бўлса, онаси ва Нелли билан аллақачондан бери Варшавада яшар ва Сигизмунд Лешчинский у ерда кўзга кўринарли бир мансабни ишғол қилар эди.

Виктор комендатурага келиб, очиқ турган эшикка кирди.

Бирмунча вақт ўтар-ўтмас, у тўрт петлюрачи билан бирга Қорчагинларнинг уйига қараб жўнади.

— Ана, шу ерда,— деди у оҳистагина, ёруғ деразани кўрсатиб ва:

— Мен кетаверсам ҳам бўладими?— деб сўради ёнида турган офицердан.

— Марҳамат, ўзимиз ҳам эплаймиз. Хизматингизга раҳмат.

Виктор тезгина йўлкадан юриб кетди.

Павел елкасига сўнгги зарбани оларкан, қўлларини чўзиб, уни олиб кирганлари қоронғи уйнинг деворига келиб урилди. Азоб чеккан, калтакланган, эзилган Қорчагин тимискиланиб, супага ўхшаган бир жойни топиб ўтирди.

Қамалишни кутмаган вақтда уни қамадилар. «Петлюрачилар қандай қилиб уни билдилар? Уни ҳеч ким кўрмаган эди-ку. Энди нима бўлади? Жухрай қаёқда қолди?»

У Жухрай билан Қлимканинг уйида ажралишди. Павел Серёжаникига жўнади, Жухрай бўлса, шаҳардан чиқиб кетиш учун қоронғи тунни кутиб қолди.

«Тўппончани қарға уясига бекитганим жуда яхши бўлган экан,— деб ўйлади Павел.— Топиб олганларида, мени тамом қилар эдилар. Лекин мени қандай қилиб билдилар экан?» деган савол уни қийнар эди.

Петлюрачилар Қорчагинларникидан жуда оз нарса

ололдилар. Акаси ўзининг костюми билан гармонини қишлоққа олиб кетган; онаси ҳам ўзининг сандиқчасини олиб жўнаган эди, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилган петлюрачилар жуда оз ўлжа топдилар.

Лекин уйдан комендатурагача бўлган йўлни Павел ҳеч қачон унутмайди. Кеча қоронғи, кўзингни қанча катта очсанг ҳам фойдаси йўқ. Осмон булут. Икки биқин ва орқадан раҳмсизча урилган, сурилган Павел ихтиёрсиз, телбаларча юриб борар эди.

Ташқаридан товушлар эшитилди. Қўшни бўлмага комендатура қоровуллари жойлашган. Эшик остидан чироқ нури тушиб турарди. Қорчагин ўрнидан турди ва девор ёнидан юриб, уйни айланиб чиқди. У, супа қаршисида мустаҳкам панжарали дераза борлигини сизди. Уни ушлаб кўрди — жуда пухта ишланган. Бу ер илгари оғбор бўлганга ўхшайди.

У эшикка яқин келиб, бир минутча қулоқ солиб турди. Сўнгра секингина эшикни тортиб қаради. Эшик жуда хунук ғижирлади.

— Ғижирламай ўл, аблаҳ, — деб сўкинди Павел.

Эшикнинг торгина тирқишидан супа четида ўтирган бировнинг қоқ, бурушиқ оёқларининг қийшиқ бармоқларини кўрди. Эшикни яна тортди, у осонгина очилди. Супада ўтирган, уйқу босган, увишган бир киши ўридан қўзғалди ва бит босган бошини беш бармоғи билан қашлаб, узоқ вайсади. Эринчоқлик билан болоҳонадёр сўкинди-да, тепада осилиб турган милтиққа қўл узатиб, савлат билан гапирди:

— Эшикни ёп, яна бошингни суқсанг, жазонгни бераман...

Павел эшикни ёпди. Қўшни бўлмадагилар хахолаб юборди.

Павел бу кеча жуда кўп нарсани ўйлаб чиқди. Қурашга қатнашиш юзасидан бўлган биринчи ҳаракат Қорчагин учун муваффақиятсиз тугади. Уни биринчи қадамдаёқ қўлга тушириб, сичқонни яшикка қамагандай қамадилар.

Павел ўтирди. Сал мудроқ босиши билан онасининг ажин тушган юзи ва меҳрибон кўзлари кўз олдига келди. Павел «Яхшики онам йўқ, ҳам озроқ» деб қўйди.

Полга деразадан сал ёруғ тушди.

Қоронғилик секин-секин чекина бөшлади. Тонг яқинлашарди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Кўхна катта бинонинг фақат парда тортилган битта деразаси ёруғ эди. Ҳовлида занжирга боғлаб қўйилган ит — Трезор жуда қаттиқ вовиллаб қолди.

Уйқу босиб турган Тоня онасининг сөкингина овозини эшитди:

— Йўқ, Тоня ҳали ухлагани йўқ. Қиринг, Лиза, — деди у. Дугонасининг енгил қадамлари, эркаловчи жўшқин қучоқлашлари Тонянинг уйқусини қочирди. Тоня ҳорғин табассум қилди.

— Лиза, яхшиям келдинг. Бугун ҳаммамиз жуда хурсандмиз, кеча дадамнинг хасталигининг хатари ўтди. Бугун кун бўйи тинч ухлади. Биз ҳам ойим билан уйқусиз тунлардан қутулиб, бир оз дам олдик. Қани, Лиза, янгиликлардан гапир, — деб Тоня дугонасини диванга тортди.

— Янгиликлар жуда кўп. Уларнинг бир қисмини фақат сенга айта оламан, — деди Лиза ва Екатерина Михайловнага қараб, маккорона кулиб қўйди.

Тонянинг онаси улугсифат хотин; ўттиз олтига кирганига қарамасдан, ёш қизларга ўхшаш жонли ва чаққон; кўк кўз, ўзи хунуккина бўлганига қарамасдан, истараси иссиқ хотин; у қизларга қараб жилмайди.

— Жоним билан бир неча минутдан сўнг мен сизларни ёлғиз қолдираман. Ҳозирча ҳаммабоп янгиликлардан гапиринг, — деди у, стулини диванга яқин қўя туриб.

— Биринчи янгилик, биз бундан сўнг ўқимаймиз. Мактаб кенгаши еттинчи синфни битирганлик тўғрисида шаҳодатнома беришга қарор қилди. Мен жуда хурсандман, — деди Лиза қувониб. — Алгебра ва геометрия шунча жонимга тегдики, бунинг ҳаммасини шунча ўқитиш нима учун керак экан! Уғил болалар, эҳтимол, яна ўқишни давом эттирарлар, лекин қаерда ўқишларини ўзлари ҳам билмайдилар. Ҳамма ёқда фронт, уруш, даҳшат... Бизларни эса эрга беришади, хотиндан бўлса ҳеч қандай алгебрани талаб қилмайдилар, — деди Лиза ва қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

Қизлар билан озгина ўтиргандан сўнг, Екатерина Михайловна ўз бўлмасига чиқиб кетди.

Лиза Тоняга яқинроқ ўтириб, уни қучоқлаб олди ва шивирлаб муқошида ўтган тўқнашишни сўзлай кетди:

— Тоня, чопиб кетаётган одамни... таниб қолганимдан сўнг менинг қанчалик ҳайрон бўлганимни билсанг эди... Сен нима дейсан? У ким бўлиши мумкин?

Унинг ҳикоясини мароқ билан тинглаб турган Тоня ҳеч нарса деёлмасдан елкасини қисди.

— Қорчагин,— деб айтиб юборди бирдан Лиза.

Тоня ирғиб тушди.

— Қорчагин?

Тоняга таъсир этганидан хурсанд бўлган Лиза, Виктор билан бўлиб ўтган жанжал ҳақида сўзлай бошлади.

Лиза ўз ҳикоясига берилиб кетиб, Тоня Туманованинг ранги ўчиб кетганини, унинг ингичка бармоқлари кўк кўйлагини асабий ғижимлаганини сезмай қолди. Лиза Тонянинг юраги қўрқув билан нақадар сиқилгани, гўзал кўзларининг қалин киприклари нима учун шунчалик пирпираганини билмади.

Бадмаст офицер тўғрисидаги ҳикоя Тонянинг қулоғига кирмас эди. Уни биргина: «Виктор Лешчинский ҳужум қилган ким эканини билади. Лиза нима учун унга айтақолипти» деган фикр қийнади ва беихтиёр бу гапни товушини чиқариб айтди.

— Нима дединг?— сўради Лиза англай олмай.

— Нима учун сен, Павлушкани, яъни Қорчагинни Лешчинскийга айтдинг, у бориб чақиб қўяди-ку...

— Йўғ-е, мен ундай деб ўйламайман. Нимага у бундай қилсин?— деб Лиза эътироз билдирди.

Тоня юраги ҳовлиқиб, тиззаларини маҳкам сиқди.

— Сен, Лиза, ҳеч нарсани билмайсан: Улар Қорчагин билан бир-бирига ёв, бунинг устига яна бошқа бир гап ҳам бор... Павлушани Викторга айтиб, сен катта хато қилибсан.

Лиза Тонянинг ҳаяжонланганини фақат энди сезди ва унинг «Павлуша» тўғрисида бунчалик куйиб сўзлаши, ўзи учун шу дамгача қоронғи бўлиб юрган нарсаларга равшанлик киргизди.

Лиза бирданига ўзини айбдор сезди ва хижолат тортиб сукут қилди.

У «демак, бу ҳақиқат» экан деб ўйлади.

Ажаб, Тоня бирданига шунчалик берилиб қолипти, яна кимга? Оддий бир ишчига... Лизанинг шу мавзуда гаплашгуси бор эди, лекин одобсизлик деб сўз очмади.

Нима билан бўлса ҳам, ўз айбини ювмоқ учун Лиза Тонянинг қўлини ушлади.

— Сен жуда хавотир бўляпсанми, Тоня?

Тоня паришонлик билан:

— Йўқ, эҳтимол Виктор мен ўйлагандан кўра виждонлироқдир, — деб жавоб берди, холос.

Бир оздан сўнг уйга уларнинг синфдоши семиз, ювош йигитча Демьянов келиб кирди.

У келганга қадар икки қизнинг суҳбати жўнашиб кетмасдан турган эди.

Тоня ўртоқларини кузатиб, бир ўзи анчагача кўчада туриб қолди. У эшикка суянган ҳолда, шаҳарга чиқадиган қоронғи йўлга қаради. Совуқ билан намлик ва баҳорий бир гўзаллик билан тўлган доимий шабада унинг юзларига урилар эди. Узоқда шаҳар уйларининг кичкина деразалари хираланиб, қизариб кўринарди. Унга ёт бўлган шаҳар ана ўша ерда. Ундаги уйларнинг бирида унинг исёнчи дўсти дунёда бўлаётган нарсалардан, хавф-хатардан хабарсиз ўтирипти.

Эҳтимол, у Тоняни унутгандир ҳам, уларнинг кейинги учрашишларидан сўнг қанча кунлар ўтиб кетди ахир. Павел ўшанда ҳақсиз эди, лекин ҳамма нарса аллақачон унутиб юборилган. Эртага Тоня уни кўради, кишини ҳаяжонга солувчи гўзал дўстлик яна ўрнига келади, дўстлик тикланади. Тоня буни биледи. Фақат тун хиёнат қилмасин. Тун қандайдир жуда машъум, худди яширинча бир нарсани кутаётганга ўхшайди... Совуқ.

Тоня йўлга сўнгги марта назар ташлаб, уйга кирди. Урнига ётиб кўрпага ўралди: фақат тун хиёнат қилмаса бас!.. деган фикр билан уйкуга кетди.

Эрта тонгда уйдагиларнинг ҳаммаси уйқудалигида Тоня ўрнидан туриб кийинди. Ҳеч кимни уйғотмаслик учун секин-секин юриб ҳовлига чиқди; катта бароқит — Трезорни ечиб олиб, у билан бирга шаҳарга жўнади. Корчагинларнинг уйи олдига етгач, нима қилишини билмай бир нафас тўхтаб қолди. Сўнгра эшикни итариб, ҳовлига кирди. Трезор думини ликиллайтиб олдинда борар эди.

Шу кун эрта тонгда Артём ҳам қишлоқдан келган эди. У қишлоқдаги темирчи хўжайини билан бирга аравада келди. Ишлаб топган бир қоп унни елкасига қўйиб ҳовлига кирди. Темирчи ҳам унинг орқасидан

бошқа майда-чўйдаларини кўтариб кирди. Артём очиқ турган эшик олдида тўхтаб:

— Павка!— деб қичқирди.

Лекин жавоб ололмади.

— Уйга олиб киравер-да!— деди унга яқинлашган темирчи.

Майда-чуйдаларни ошхонага қўйиб, Артём уйга кирди ва ҳайрон бўлиб қотиб қолди. Ҳамма ёқ ағдар-тўнтар қилинган, эски увадалар уй юзида сочилиб ётар эди.

— Бу нима деган гап бўлди?— деб гудурлади Артём темирчига қараб.

— Ҳа, жуда бесаранжом-ку,— деди у ҳам.

— Павел қаёққа кетипти?— деди газаблана бошлаган Артём.

Лекин сўрагани уйда ҳеч ким йўқ эди.

Темирчи хайрлашиб, жўнаб кетди.

Артём ҳовлига чиқиб атрофга қарай бошлади.

«Бу нима деган говга, тушунолмай қолдим-ку. Уй очиқ, Павка йўқ».

Орқасида оёқ товуши эшитилди. Артём бурилиб қаради. Каттакон ит қулоғини диккайтириб, унинг олдида турар эди. Нотаниш бир қиз уйга қараб келар эди.

— Павел Қорчагинда зарур ишим бор эди,— деди қиз, секин Артёмни кўздан кечирар экан.

— Менга ҳам керак, ким билади, қаёққа даф бўлипти. Мен ҳозир келдим; уй очиқ, ўзи йўқ. Павел керакмиди сизга?— деб қизга қаради Артём.

Қиз жавоб бериш ўрнига сўради:

— Сиз Қорчагиннинг акаси — Артёммисиз?

— Ҳа, нима эди?

Қиз унга жавоб бермади ва ҳаяжон билан очиқ турган эшикка қаради. «Нимага кеча келмадим? Наҳотки, наҳотки...» Унинг юраги яна ҳам ғаш бўлди.

— Сиз келсангиз уй очиқ. Павел йўқ эканми? — деб ўзига қараб турган Артёмдан сўради қиз.

— Павелда нима ишингиз бор эди?

Тоня унга яқин келди, атрофни кўздан кечиргандан сўнг, шошилганича гапира бошлади:

— Мен аниқ билмайман-у, агар уйда бўлмаса, демак, уни қамаганлар.

— Нима учун? — деди чўчиб кетган Артём.

— Уйга кирайлик, — деди Тоня.

Артём жим туриб, уни тинглади. Тоня билганларининг ҳаммасини айтиб берди. Артём ғазабга келди.

— Эҳ, лаънати. Энди буниси бормиди! Уз ғамим озмиди! — деди у ғамгин. — Уйдаги бесаранжомликнинг тагига энди етдим. Қандай шайтон ёш болани бу жоғарога аралаштириб қўйди? Энди уни қаердан ахтармоқ керак? Сиз кимнинг қизи бўласиз?

— Мен ўрмонбеги Тумановнинг қизиман. Павелни танийман.

— Ҳа-а, — деди Артём чўзиб, — мен унга қорни тўйсин деб ун олиб келган эдим. Бу ерда бунақа гап...

Тоня билан Артём индамай бир-бирига қарашди.

— Мен кетдим. Сиз, эҳтимол, уни топарсиз, — деди Артём билан хайрлашатуриб Тоня. — Кечқурун кирман, хабар оламан.

Артём бош ирғитди.

Деразанинг бир бурчида қиш уйқусидан уйғонган кичкина бир пашша визиллар эди. Қирилиб кетган кўҳна диваннинг бир четида ёш деҳқон хотин тиззасига қўлини қўйиб, ифлос тахта полга паришон ҳолда тикилиб ўтирар эди.

Комендант лабининг бир чеккасида папиросни қисиб, катта-катта ёзиб, варақни тўлдириб ва «Шепетовка шаҳарининг коменданти хорунжий» деган ёзув тагига завқ билан жимжимадор қилиб илмоқли бир имзо чекди.

Эшикдан шпорнинг жаранлагани эшитилди. Комендант бошини кўтарди.

Унинг олдида бир қўли боғланган Саломига турар эди.

— Қандай шамол учирди? — деди комендант уни қаршилаб.

— Шамол жуда жойида-я, қўлимни учуриб кетди, — деди Саломига ва аёл киши борлигига қарамасдан қаттиқ сўкинди.

— Хўш, бу ерга қаратгани келдингизми?

— У дунёда қаратамиз. Ҳозир фронтда сиқиб сувингни чиқараётирлар.

Комендант боши билан аёлни кўрсатиб, уни тўхтатди.

— Кейин гаплашамиз.

Саломига бутун оғирлиги билан ўзини курсига ташлади ва УНР деб ёзилган учқиррали давлат белгиси ўйилган кепкасини қўлига олди.

— Мени бу ерга Голуб юборди,— деб секин сўз бошлади. — Тез кунда бу ердан сичли ўқчилар дивизияси ўтади. Умуман бу ернинг тўполони чиқади: мен тартиб ўрнатишим керак. Эҳтимол, «бош атаман» ҳам келиб қолар, у билан бирга бирор ажнабий ғозбўйин ҳам келади, албатта. «Яшашни енгиллаштириш» ҳақида ҳеч ким сўз очмаслиги керак. Нима ёзаётибсан?

Комендант папиросини лабининг у бурчидан-бу бурчига олди.

— Бу ерда, менинг қўлимда битта муттаҳам бола ўтирипти. Станцияда темир йўлчиларни бизга қарши қўзғатган ўша Жухрай қўлга тушипти.

— Хўш, хўш? — деб унга яқинроқ келди Саломига.

— Станция комендантга тентак Омельченко уни бир казак билан бу ерга жўнатган экан. Ҳозир менда қамоқда ётган бола куппа-кундуз куни уни қутқазипти. Казакнинг милтигини тортиб олиб, тишларини синдиришипти-да, шу билан йўқолишипти. Жухрай ғойиб бўлди, бу бола қўлга тушди. Мана ҳужжатларни ўқиб кўр-чи, — деди ва ёзилган бир неча варақ қоғозни Саломиганинг олдига суриб қўйди.

У соғ чап қўли билан варақлаб, тезгина қараб чиқди. Ўқиб бўлиб комендантга тикилди ва:

— Сен ҳам ундан ҳеч нарса аниқлай олмадингми? — деди.

Комендант асабийланиб фуражкасининг козирёгини тортиб қўйди.

— Беш кундан бери тортишяпман. Жим: «Ҳеч нарса билмайман. Мен қутқарганим йўқ» — дейди. Зоти пасти бир ўғри. Соқчи казак уни таниб қолиб, бу баччағарни ўлдириб қўяёзди. Мен зўрға ажратиб олдим. Станцияда Омельченко казакка йигирма беш шомпол урипти. Энди ушлаб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ. Мен отиш учун рухсат сўраб штабга қоғоз ёзаман.

Саломига нафрат билан тупурди.

— У менинг қўлимда бўлса тилга кирар эди-я! Сўроқ қилиш, маҳсум, сенинг ишинг эмас. Семинаристдан комендант чиқармиди! Уни калтакладингми?

— Сен ҳам жуда ҳаддингдан ошасан... Ҳазилингни

ўзингга қил. Бу ерда мен комендантман, менинг ишимга аралашмай қўяқол! — деди қизишиб.

Саломига кеккаяётган комендантга қараб хахолаб кулиб юборди.

— Ҳа-ҳа... маҳсум, мунча ҳам шишинма, ёрилиб кетасан. Ишингни бошингга торт, яхшиси — айт, қаердан икки шиша самогон топиш мумкин? — деди.

— Шундай демайсанми? Топса бўлади, — деди комендант илжайиб.

— Бунинг бўлса, — дея Саломига бармоғи билан қозони кўрсатди, — яхшилаб жазосини берсинлар десанг, ёшини ўн олти эмас, ўн саккиз қил. 6 нинг бошини озгина бурсанг 8 бўлади. Бўлмаса, тасдиқ қилмасликлари мумкин.

Улар омборда уч киши эди. Эски чакмон кийган, серсоқол чол супа устида қунушиб, кенг суруп чолвор почалари ичидаги оёқларини йиғиштириб ётар эди. Чолни унинг саройига келиб қўнган петлюрачининг оти йўқолиб қолгани учун қамашган. Полда соат ва бошқа қимматбаҳо нарсаларни ўғирлашда айбланган, кўзлари ўғрининг кўзига ўхшаш маккор, энгаги узун арақфуруш кампир ўтирар эди. Бурчакда, дераза тагида, гижимланган фуражкасига бошини қўйиб, ярим ҳушсиз ҳолда Қорчагин ётар эди.

Омборга гулдор рўмолини деҳқон хотинларникига ўхшатиб ўраган, кўзлари қўрқувдан катта-катта очилган ёш аёлни олиб кирдилар. Аёл бир нафас тикка тургандан кейин, арақфуруш кампирнинг ёнига ўтирди.

Кампир янги келган аёлни тезгина кўздан кечириб:

— Қамадиларми, қизим? — деб бидирлай бошлади.

Жавоб олмаганига қарамасдан яна тинмади:

— Нега сени бу ерга ташлашди? Арақфурушлик қилибмидинг?

Деҳқон аёл ўрнидан турди, бижилдоқ кампирга қаради-да:

— Йўқ, акам учун қамашди, — деб секингина жавоб берди.

— Аканг нима қипти? — деди кампир яна.

Чол гапга аралашди.

— Нега сен уни безовта қиласан? Эҳтимол унинг юрагига қил сиғмаётгандир, сен бўлсанг ҳамон кавлаганинг кавлаган.

Кампир тезгина супага ўгирилди.

— Сенинг нима ишинг бор? Мен сен билан гаплашаётганим йўқ-ку.

Чол тупурди ва:

— Одамга ёпишаверма деяпман! — деди.

Жимлик чўкди. Аёл катта рўмолини ёзиб, бошини қўлининг устига қўйиб чўзилди.

Арақфуруш кампир овқат ейишга тутинди. Чол оёғини полга узатиб юборди ва шошмасдан махорка ўраб чекди. Сассиқ тутун ҳалқа-ҳалқа бўлиб омборга ёйилди.

Оғзини тўлдириб кавшар экан кампир:

— Тинчгина овқат егани ҳам қўймайсан, чекавериб ҳаммани саситиб юбординг, — деб минғирлаб қолди.

— Озиб қоламан деб қўрқасанми? Тез кунда эшикка сиғмай кетасан. Ҳаммасини ўз ичингга тикқандан кўра анави болага жиндак берсанг бўлмайдимиз? — деди чол заҳарханда билан.

Кампир аччиғи чиқиб қаради.

— Мен унга: егин, дедим — ўзи хоҳлмайди. Мен билан ишинг бўлмасин, тилингни тий, сенинг овқатингни еганим йўқ.

Ёш аёл арақфуруш кампирга ўгирилди ва:

— Нима учун қамалганини билмайсизми? — деди имо билан Қорчагинни кўрсатиб.

Кампир у билан гаплашгани учун хурсанд бўлиб дарров сўзлай кетди:

— Узи шу ерлик бола. Кухарка Қорчагиннинг ўғли, кенжаси.

Кампир энгашиб унинг қулоғига шивирлади:

— Большевикни қутқарипти. Бир матрос бор эди. Қўшни Зазулиханикида турар эди. Ушани қутқарипти, — деди.

Ҳали ташқарида бўлиб ўтган гап аёлнинг эсига тушди: «Мен отиш учун рухсат сўраб штабга қоғоз ёзаман...»

Кетма-кет келган эшелонлар станцияни тўлдира бошлади. У томондан сичли мерганларнинг батальонлари тўда-тўда бўлиб ёғилар эди. Йўлда пўлат қопланган тўрт вагонли «Запорожец» деган бронепоезд ўрмаларди. Платформалардан тўпларни туширар эдилар. Юк вагонларидан отларни олиб чиқиб, уларни шу ердаёқ

эгарлаб миниб, талатўп бўлиб юрган пиёда аскарларнинг ўртасини ёриб ўтар ва кавалерия отряди тизилаётган станция ҳовлисига қараб чопар эдилар.

Старшиналар ўз қисмларининг номерларини айтиб бақирар эдилар.

Вокзал ари уясидай ғувиллар эди. Шовқинлашиб, тартибсиз тўда-тўда бўлиб юрган одамлар секин-секин взводларга тизилдилар ва бир нафасда шаҳарга қуролли аскарлар кириб борди. Кеч кирганга қадар тош йўлда шаҳарга кирган сичли мерганлар дивизияси араваларининг кети узилмади. Ниҳоят буларнинг кетидан бир юз йигирма кишилик штаб ротаси бақириб ашула айтиб ўтди:

Қандай шовқин, не тўполон,
Бу нима гавғо?
Украинада Петлюра
Бўлибди пайдо...

Қорчагин ўрнидан туриб, чўзилиб, деразадан қаради. У оқшом ғира-ширасида кўчада ўтиб бораётган филдиракларнинг шақирлашларини, кўп оёқларнинг тапиллашини ва кўп киши томонидан айтилган ашулани эшитди.

— Шаҳарга аскарлар кираётганга ўхшайди, — деди кимдир орқадагилардан.

Қорчагин ўгирилиб қаради.

Гапирган, кеча қамалган қиз эди.

Павел унинг ҳикоясини эшитган эди. Арақфуруш кампир ахир уни гапга солган эди. У шаҳардан етти чақирим нарида бўлган қишлоқдан экан. Унинг акаси Грицко қизил партизан бўлиб, советлар вақтида камбағаллар комитетига раҳбарлик қилипти.

Қизиллар кетган вақтда, пулемёт лентасини белига боғлаб Грицко ҳам чиқиб кетипти. Энди унинг оиласига сира кун бермас эканлар. Уларнинг биттагина оти бор экан, уни ҳам олиб кетишипти. Шаҳарга ҳайдаб олиб кетилган отаси қамоқда ётавериб жонида жон қолмапти. Оқсоқол — Грицко қийнаганлардан бири, шунинг учун у уларнинг уйига ҳар кун минг хил одамни бошлаб келаверипти. Ниҳоят оила тамом қашшоқланипти. Одам ушлагани кеча қишлоққа комендант келган экан. Уни ҳам оқсоқол Грицконикига эргаштириб келипти. Комендантнинг кўзи қизга тушиб қолиб, «сўроқ қилиш учун» деб уни шаҳарга олиб келипти.

Корчагин ухлай олмади. Тинчлиги йўқолди. «Энди нима бўлар экан?» деган мужмал бир ўй уни чулғаб олди.

Катлак зарбидан аъзойи бадани қақшар эди. Конвой ҳайвоний бир ғазаб билан уни калтаклаган эди.

У ёмон хаёллардан қутулиш учун, хотинларнинг гапига қулоқ сола бошлади.

Қиз комендантнинг унга ёпишганини, дўқ қилганини, алдаб кўрганини ва охирида зарбага учраб, дарғазаб бўлганини жуда майин бир товуш билан ҳикоя қилар эди. «Қамайман, — деди комендант менга, — подвалга ташлайман. Сен у ердан омон чиқмайсан».

Бурчакларни қоронғилик босди. Энди нафасни бўғадиган, нотинч тун кирди. Номаълум эртанги кун ҳақидаги фикрлар мияни яна чулғайди. Бу еттинчи тун бўлишига қарамай, у худди бир ой ётганга ўхшайди. Қуруқ ерда ётиб бўлмайди, аъзойи-бадани қаттиқ оғрийди. Энди омборда фақат уч киши қолди. Чол ўз уйида печка устида ётгандай, супада ётиб хуррак тортади. Чол ўзини улуғвор, оғир тутади ва тун кирдими, ётиб қаттиқ ухлаб қолади. Арақфуруш кампирни хорунжий арақ топиб берсин учун бўшатди. Христина билан Павел полда қарийб ёнма-ён ётишади. У, кеча деразадан Серёжани кўрди. Серёжа кўчада узоқ турди ва ғусса билан уйнинг деразаларига қараб юрди.

«Менинг шу ерда эканимни биладиганга ўхшайди» — деб ўйлади Павел.

Уч кун давомида аччиқ қора нон бурдаларини олиб кириб беришди. Қим берганини ҳам айтишмади. Комендант икки кунгача сўроқ қилиб қийнади.

— Бу нима деган гап бўлди экан? — деб ўйлади Павел.

Сўроқда ҳеч нарса айтмади, ҳаммасидан тонди. Нима учун сукут қилганини ўзи ҳам билмасди. Уқиган китобларидаги қаҳрамонларга ўхшаб жасур ва мард бўлишни истарди. Лекин, кечаси уни уйдан олиб чиқиб, катта буғ тегирмон олдидан олиб боришар экан, олиб кетаётганлардан бири: «Хорунжий жаноблари, буни судраб юрамизми? Отиб ташлаб қўяқолайлик» деганда, уни даҳшат босди. Ахир, ўн олти ёшда ўлиб кетиш — жуда мудҳиш-ку. Улим — мангу яшамаслик деган нарса-ку, ахир.

Христина ҳам ўйлайди. У, бу боладан кўра кўпроқ гапни билади. Бола, эҳтимол, ҳали билмас... Христина эса эшитган.

Павел ухламайди, кечалари билан уришиб чиқади. Христинанинг унга жуда раҳми келади, лекин унинг ўз ғами ҳам бор, у комендантнинг даҳшатли сўзларини унута олмайди: «Мен сен билан эртага гаплашаман. Мен билан бўлишни хоҳламасанг, қоровулхонага жўнайсан. Қазаклар қайтармайдилар. Ўзинг танла!» — деган-ку, ахир комендант.

«Оҳ, қандай оғир ва ҳеч ердан шафқат кутиш мумкин эмас! Грицконинг қизилларга қўшилиб кетишида менинг нима айбим бор? Оҳ, дунёда яшаш қанчалик оғир», — деб ўйлайди қиз.

Алам бўғзидан бўғади. Мудҳиш бир умидсизлик ва қўрқув қамчилагандай, Христина ҳўнграб йиғлаб юборади.

Бу оғир алам ва умидсизлик ёш танани титратар эди.

Бурчакдаги девор олдида кўланка қимирлади.

— Сенга нима бўлди?

Христина ўз аламларини индамас қўшниси олдига тўқди. У жим ўтириб тинглади ва кўлини Христинанинг кўли устига қўйди.

— Лаънатилар, мени расво қилишади, — деди Христина йиғлаб ва ҳали нима эканлиги ўзига ҳам маълум бўлмаган даҳшатдан энтикиб, — мен соб бўлдим. Улар кучли.

Павел қизга нима дея олар эди. Айтадиган ҳеч нарса йўқ. Ҳаётнинг ўзи сиртмоқ бўлиб бўғмоқда.

Эртага қизни чиқармасдан улар билан олишса-чи. Унда ўлгидай калтаклашар; қилич билан бошга солишдан ҳам қайтишмайди — унда иш тамом. У ғам заҳарлаган қизни озгина бўлса ҳам юпатиш учун кўлларини силади. Қиз йиғисидан тўхтади. Ташқарида эшик олдида турган соқчи ҳар замонда ўткинчиларга қараб: «Ҳай, ким у келаётган?» деб қичқирар ва яна жимлик чўқарди. Чол маст уйқуда. Минутлар жуда секин ўтади. Павел, қизнинг кўллари уни маҳкам қучоқлаб олиб, ўзига тортганини билмай қолди.

— Жонгинам, менга қарагин; — дея ҳароратли лаблар шивирлади, — барибир, мен расво бўламан. Офицер бўлмаса, бошқаси тажовуз қилади. Ол мени йигитча,

сен ўзимизникисан, жоним, менинг қизлигимни ўша итлар олмасин.

— Христина, нима деяпсан? — деди Павел қийналиб.

Лекин қиз уни маҳкам ушлаб олган эди. Бу қайноқ ва юмшоқ лаблардан узоқлашиш қийин. Қизнинг сўзлари нақадар содда ва майин! Бу сўзлар нима учун айтилаётганини у билади ахир.

Бу куннинг ўйлари қаёққадир учиб кетди. Эшикдаги қулф, сариқ казак, комендант, ҳайвонларча калтаклашлар, нафасни бўғувчи уйқусизлик билан ўтган етти тун унутилди, фақат бир нафасгина қайноқ лаблар ва кўз ёшлари билан сал намланган юз қолди.

Бирданига Тоня эсига тушди.

«Уни, унинг ажойиб, меҳрибон кўзларини унутиш мункинми ахир?»

Қизнинг қўлларидан ажралишга куч етмади. Худди маст одамдай ўрнидан туриб панжарани ушлади. Христинанинг қўллари яна уни топиб олди.

— Хўш, нима дейсан?

Бу саволнинг замирида қанчадан-қанча сезги ётар эди. Павел унга томон энгашиб, қўлларини қаттиқ қисди ва:

— Йўқ, бўлмайди, Христина, мен бу ишни қилолмайман. Сен жуда яхшисан, — деди ва яна нималардир дедию, нима деганини ўзи ҳам билмади.

Павел қаддини ростлади, чидаб бўлмас бу жимжитликни бузиш учун супага қараб юрди. Супанинг четига ўтириб, чолни туртди.

— Бобо, тамакингдан бер, — деди.

Қиз бурчакда рўмолига бурканиб йиғлар эди.

Кундуз комендант келди, казаклар Христинани олиб чиқишди. Қиз Павелга қараб кўзи билан хайрлашди. Кўзлари гинага тўлиқ эди. Унинг орқасидан эшик ёпилгандан сўнг, Павелнинг руҳи яна огирлашди ва дили сиёҳ бўлди.

Чол кечга қадар Павелдан бирор сўз ҳам эшита олмади. Қоровул ва комендатура командаси алмашди. Кечқурун янги кишини олиб киришди. Павел уни таниди: бу — қанд заводининг дурадгори Долинник эди. Норғул, пастбўй, соғлом, сариқ кўйлак устидан эски пиджак кийган бу одам ўшанинг ўзи эди. У диққат билан омборга кўз югуртириб чиқди.

Уни Павел 1917 йил февраль ойида, революция бу

шаҳарчага ҳам етиб келган вақтда кўрган эди. Шовқин-тўполон билан ўтган намойишларда у фақат биттагина большевикнинг сўзларини тинглар эди. Бу большевик — Долинник эди. У йўл устидаги деворга чиқиб олиб, солдатларга нутқ сўзлар эди. Унинг:

— Солдатлар, большевикларга ишонаверинг, улар хоинлик қилмайди, — деган сўнги сўзи Павелнинг ёдида қолган эди.

У шундан бери дурадгорни учратмаган эди.

Чол янги қўшни келишидан хурсанд бўлди. Кўринишча, узун кун бўйи индамасдан ўтиравериш унга жуда оғир эди. Долинник супада, унга яқинроқ келиб ўтирди, у билан бирга папирос чекиб олди ва ҳамма нарсани суриштира кетди.

Ундан сўнг Корчагиннинг ёнига ўтди.

— Хўш, сен қандай яхши гаплар айтиб берасан? — деб боладан сўради. — Қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг?

Қисқа-қисқа жавоб олаверганидан сўнг, Долинник ўз ҳамсухбатининг унга ишончсизлик билан қараганини ва шунинг учун ҳам бунча камгап эканини сизди. Лекин дурадгор бу болага қандай айб қўйганларини билгандан сўнг, ҳайрон бўлиб ўзининг маъноли кўзлари билан Корчагинга тикилди ва ёнма-ён ўтирди.

— Шундай қилиб, Жухрайни қутқариб қолдим, дегин? Сени қўлга олганларини мен билмабман ҳам.

Павел бу кутилмаган аҳволдан тирсагига суяниб бошини кўтарди.

— Қайси Жухрайни, мен бунга билмайман. Менинг бўйнимга айб тақайверганлари билан иш битадимми?

Долинник жилмайиб, унга яна ҳам яқинроқ келди.

— Қўй, дўстим, бундай қилма, мендан бекитмай қўяқол. Мен сендан кўра кўпроқ биламан. Жухрайни мен ўзим узатдим. У энди ўз жойига етиб олди. Фёдор менга бу воқеанинг ҳаммасини айтиб берган эди, — деди секингина, чолга эшитдирмай.

Бир оз жим ўтиргандан сўнг, нималар ҳақидадир ўйлаб яна сўзлай бошлади:

— Сен жуда керакли йигит экансан. Лекин бу гапларнинг ҳаммасини уларнинг билишлари ва сенинг бу ерда ётишинг яхши бўлмади. Бу жуда ёмон бўлди.

У пиджагини ечиб полга ёзди, деворга суяниб ўтириб яна папирос ўрашга тутинди.

Долинникнинг сўнги сўзлари Павелга ҳамма нарса ни очиб ташлади. Долинник ўз одамларидан экани равшан бўлди. Модомики, Жухрайни узатипти — демак, у бизнинг одам.

Кечкурун Павел, Долинникнинг Петлюра казаклари орасида ташвиқот қилганлиги учун қамаганини билди. У, Губерна революцион комитетининг солдатларга, таслим бўлиб, қизилларга ўтиш тўғрисидаги хитобномасини тарқатиб юрган вақтда ўша варақа билан қўлга тушиб қолган эди.

Эҳтиёткор Долинник Павелга жуда оз нарса айтиб берди.

«Ким билсин, — деб ўйларди у, — ҳали калтаклашар. Бу ҳали ёш-ку».

Ярим кечада уйқуга ётатуриб, у қисқагина қилиб ўзининг хавотирлиги ҳақида гапирди.

— Биз иккимизнинг аҳволимиз жуда ҳам чатоқ деса мумкин, Корчагин. Кўрамиз, оқибати нима бўлади.

Эртаси кун омборда янги маҳбус пайдо бўлди, бу бутун шаҳарда машҳур бўлган узун қулоқ, ингичка бўйин сартарош Шлёма Зельцер эди. У қизишиб, имошоралар билан Долинникка ҳикоя қилди:

— Ана шундай қилиб, Фукс, Блувштейн, Трахтенберг унга туҳфа кўтариб чиқадилар. Олиб борадиган бўлсангиз, олиб бораверинг, дейман мен уларга. Аммо бутун яҳудий аҳолиси номидан ким қўл қўяди? Кечирасиз, ҳеч ким. Уларга бўлса қўл қўйишдан манфаат бор. Фуксда — магазин, Трахтенбергда — тегирмон. Менинг нима бор? Бошқаларнинг нимаси бор? Бу гадоиларда ҳеч нарса йўқ. Аммо, менинг тилим узун. Бугун яқинда келган старшиналардан бирининг соқолини олатуриб сўрадим: «Айтинг-чи, — дедим, — бу погромни атаман Петлюра биладими, йўқми? У бу делегацияни қабул қилармикин?» дедим. Эй... неча марта мен тилимдан тутилганман! Мен ҳалиги старшинани жуда созлаб қириб, упалаб қўйганимдан сўнг нима қилди деб ўйлайсиз — у менга пул тўлаш ўрнига, ўрнидан турди-да, хукуматга қарши ташвиқот юргизганинг учун, деб мени қамоққа олди.

Зельцер муштуми билан ўз кўкрагина урди.

— Қандай ташвиқот? Мен нима қилибман? Мен фақат ундан сўрадим... Мана шунинг учун қамашди.

Зельцер қизишиб, Долинникнинг кўйлагидаг туг-

мани айлантлар ва унинг дам у тирсагига, дам бу тирсагига туртар эди.

Долинник шунчалик ғазабланган Шлёманинг сўзларини тинглаб туриб, беихтиёр кулди. Сартарош тингандан сўнг, Долинник:

— Эй, Шлёма, ўзинг ақлли одамсан-ку, ақлсизнинг ишини қилиб қўйибсан. Хўп вақтида гапирибсан-да. Мен сенга бу ерга тушиб қолишни сира маслаҳат кўрмас эдим, — деди жиддий.

Зельцер унинг сўзларига тушунаётгандай тикилди ва яна умидсизланиб, қўл силтади.

Эшик очилди. Павелга таниш бўлган арақфуруш хотинни омборга итариб киргиздилар. У ўзини олиб келган казакни қарғаб қолди.

— Комендантинг билан қўшмозор бўл, илойим, арагим заҳар бўлсин.

Часовой унинг орқасидан эшикни бекитди ва ташқаридан қулф солаётгани эшитилди.

Кампир сулага ўтирди. Чол ҳазиллашиб уни табрик қилган бўлди:

— Яна келдингми, олашақшақ? Майли, ўтир, меҳмон бўласан, — деди.

Арақфуруш кампир хўмрайиб чолга қаради ва тугунини олиб, Долинникнинг ёнига, полга ўтирди.

Бир неча шиша арағини олиб, уни яна қамашипти.

Эшик орқасидаги қоровулхонадан шовқин ва тапир-тупир юриш товуши эшитилди. Кимдир қаттиқ овоз билан буйруқ берар эди. Омбордаги барча маҳбус эшикка қаради.

Кўримсиз, алмисоқдан қолган эски қўнғироқхонали кичик черков олдидаги майдонда шаҳарча учун фавкуллода бир ҳодиса бўлиб ўтди. Мукамал қуролланган сичли мерганлар дивизиясининг қисмлари майдонни уч томонидан саф тортиб, ўраб олди.

Олдинда, черков дарвозасидан бошлаб, мактаб деворигача учта пиёда полк шахмат тартибида саф тортди.

Петлюра «директория»си жанговар дивизиясининг ҳамма ёнига ўқ осилган, бошларига ошқовоққа ўхшаш беўхшов рус темир шлёмлари кийган солдатлари милтиқларини оёқларига тираганча бир оломон тўдасига ўхшаб турардилар.

Собиқ подшо армиясининг запасларидан яхшилаб кийиниб олган, ярмидан кўпи бнгли равишда советларга қарши курашаётган кулаклардан иборат бу дивизия стратегия жиҳатидан жуда муҳим бўлган темир йўл узелини сақлаш учун шаҳарчага туширилган эди.

Шепетовкадан беш томонга қараб ялтираган темир излар чўзилиб кетган эди. Бу пунктдан ажралиш Петлюра учун ҳамма нарсани бой бериш деган гап эди. Усиз ҳам «директория»га кафтдайгина территория қолган. Петлюрачиларнинг пойтахти Винница деган кичкина шаҳарчага жойлашган эди.

«Бош атаман» қисмларни шахсан кўздан кечириб чиқмоқчи бўлди. Уни кутиб олиш учун ҳамма нарса тайёр эди.

Янгидан сафарбар қилинганларнинг полки кўздан нарироққа — орқа сафларга, майдоннинг бурчагига жойлаштирилди. Бу ерда яланг оёқ, ҳар хил кийимдаги ёшлар тўпланган эди. Тунги одам овида печка устидан ёки кўчадан тутиб олинган бу қишлоқ болаларининг ҳеч бири урушга боришни истамас эди.

— Аҳмоғи йўқ, — дейишар эди улар.

Петлюра офицерлари муяссар бўлган энг катта иш — сафарбар қилинганларни конвой билан шаҳарга келтириш, уларни роталарга, батальонларга бўлиб ҳисоблаш ва қурооллар тарқатишдан иборат бўлди.

Лекин эртаси куниеқ буларнинг учдан бир қисми йўқолди ва қолгани борган сари озая борди.

Уларга этик беришнинг ўзи ҳам бир енгилтаклик эди, аслда этик ҳам кўп эмас. «Чақириққа ҳеч ким яланг оёқ келмасин» деган буйруқ жуда ажойиб натижа берди. Оёқларига сим ёки каноп билан боғлаб илантириб қўйилган бу чориқлар қаёқдан топилди экан?

Уларни парадга яланг оёқ олиб чиқишди.

Пиёдалар орқасидан Голубнинг отлиқ полки қатор бўлиб турар эди.

Отлиқлар томошабинларнинг олдини тўсиб ўтказмай турдилар, ҳамма олдинга интилар, парадни кўргиси келар эди.

«Бош атаман»нинг ўзи келар эмиш. Шаҳарда бундай томошалар жуда тансиқ, шунинг учун бепул томошадан ҳеч кимнинг қуруқ қолгиси келмасди.

Полковниклар, ясавуллар, попнинг иккала қизи, бир тўда украин ўқитувчилари, бир гуруҳ «эркин» казак-

лар, шаҳар бошқармасининг букурдан келган раиси — умуман «жамоатчилик»нинг танланган намояндалари черков пиллапоясига тўпландилар. Уларнинг орасида пиёдаларнинг бош инспектори ҳам бор, у черкаска кийган бўлиб, парадга қўмондонлик қилиши керак эди.

Поп Василий черковда, пасха байрамига махсус кийимларни кийиб ясанар эди.

Петлюрани кузатишга тантанали равишда тайёрланди. Сарик-зангори байроқни олиб келиб тиклаб қўйишди. Сафарбар қилинганлар унга қараб қасамёд қилишлари зарур эди.

Дивизия командири Петлюрани олиб келиш учун шалақ бўлиб қолган «форд» машинада вокзалга жўнади.

Пиёдаларнинг инспектори келишган, олифта, бурама мўйлов полковник Чернякин чақирди.

— Ёнингизга бирон кишини олиб, комендатура ва орқа томонни текшириб чиқинг, ҳамма ер тоза ва покиза бўлсин. Қамалганлар бўлса, кўздан кечиринг, арзимайдиганларини ҳайдаб чиқаринг.

Черняк хўп деди-ю, дуч келган ясавулни олиб жўнаб кетди. Инспектор попнинг катта қизига қараб:

— Овқат қалай, ҳаммаси жойидами?— деди мулоимлик билан.

— Албатта, у ерда комендант уриниб ётипти,— деди у чиройлик инспекторга тикилиб.

Бирданига ҳамма жонланиб қолди. Бир отлиқ тош йўлда отнинг бўйнига ёпишиб чопиб келар эди. У қўлини кўтариб:

— Келишяпти!— деб қичқирди.

— Ҳамма жой-жойига! — деб бақирди инспектор.

Старшиналар сафларига қараб чопдилар.

«Форд» черков эшиги олдига етгандан кейин, оркестр «Украина ҳали ўлмаган» маршини чалиб юборди.

Дивизия командири орқасидан «бош атаман Петлюранинг ўзи» автомобилдан қўполгина тушди. У ўрта бўйли, бўйни қип-қизил бўлиб, боши тумор шаклида эди. Унинг устида гвардия мовутидан тикилган кўк камзул, замш қинга солинган кичкина браун тўппонча белига боғланган сариқ камарда осилиб турар эди. Унинг бошида уч қиррали ялтироқ нишон қадалган «керепка» телпаги бор эди.

Симон Петлюранинг жуссасида ҳеч қандай жанговарлик кўринмас ва ҳарбий одамга ҳам ўхшамас эди.

У нимадандир хўмрайиб, инспекторнинг қисқа рапортини тинглади. Сўнгра шаҳар бошқармасининг раиси табрик билан мурожаат қилди.

Петлюра саф тортиб турган полклардан кўзини узмай табрикни паришонлик билан эшитди ва:

— Кўрикни бошлаймиз,— дея инспекторга имлади.

Байроқ ўрнатилган кичкина сўри устида Петлюра ўн минутлик нутқ билан солдатларга мурожаат қилди.

Петлюра йўлда чарчаган бўлса керак, ўз нутқини жуда руҳсиз сўзлади. У нутқини солдатларнинг «Шараф! Шарафлар бўлсин!» деб расмий қичқиришлари остида тамом қилди. Сўридан тушаркан, терлаган пешонасини рўмолча билан артди. Сўнгра инспектор ва дивизия командири билан бирга қисмларни кўриктан ўтказди.

Петлюра, сафарбар қилинганларнинг сафлари олди-дан ўтатуриб, асобийланиб лабларини ташлади ва нафрат билан кўзларини қисди.

Кўрик сўнгида сафарбар қилинганларнинг взводлари уймалашиб, байроқ ёнида инжил ушлаб турган поп Василийга яқин келиб, аввал инжилни, сўнгра байроқнинг бир бурчинни ўпар экан, қутилмаган бир ҳодиса юз берди.

Бир делегациянинг қандай қилиб майдонга ўтгани ва Петлюрага яқин келганини ҳеч ким билмай қолди. Бадавлат ўрмон саноатчиси Блувштейн, унинг кетидан аттор Фукс ва яна уч катта савдогар қўлида туҳфа кўтарган ҳолда келар эди.

Блувштейн эгилиб гаъзим қилди ва патнусни Петлюрага узатди. Патнусни Петлюранинг ёнида турган старшина олди.

— Яҳудий аҳоли сиз давлат сардорига ўзининг салимий ҳурмат ва садоқатини изҳор қилади. Мана табрикнома, марҳамат қилгайсиз.

Петлюра қоғозга кўз югуртирар экан.

— Яхши,— деб гудуллаб қўйди.

Лекин, дарров Фукс арз бошлади:

— Биз, корхоналар очишга имконият беришингизни ва погромдан қутқаришингизни жуда ўтиниб сўраймиз,— деб талаффузи оғир погром сўзини Фукс зўрға айтди.

Петлюра газабланиб қовоғини солди.

— Менинг армиям погром билан шугулланмайди, Сиз буни унутмаслигингиз керак.

Фукс нима дейишини билмай ҳайрон бўлиб қолди.

Петлюра асабийланиб елкасини қисди. У, бу қадар бемаҳал пайдо бўлган делегациядан газабга келди. Орқага ўгирилди. Голуб қора мўйловини ямлаб унинг орқасида турарди.

— Пан полковник, сизнинг казакларингиздан шикоят қилишяпти. Нима гап эканини текширинг ва чора кўринг,— деди Петлюра ва инспекторга қараб:— Парадни бошлаймиз,— деди.

Бу шўрлик делегация Голуб билан учрашишни сира кутмаган эди ва дарров кўздан йўқолишга шошилди.

Томошабинларнинг бутун диққати расмий тантананинг ҳозирланишига қаратилган эди. Кескин команда товушлари эшитилди.

Голуб Блувштейнга яқин келиб, зоҳирда мулойим юз билан, жуда равшан қилиб:

— Йўқолинг бу ердан, динсиз махлуқлар. Бўлмаса гўштингизни котлет қиламан,— дея шивирлади.

Оркестр гуриллаб чалинди ва майдондан олдинги қисмлар ўта бошлади. Солдатлар Петлюра турган жойга етгач, шуурсиз равишда «шараф!» деб қичқирар ва тош йўлдан ён кўчага қараб бурилишарди. Роталарнинг олдида бораётган янги, носвой ранг кийимлар кийган старшиналар ҳассаларини ўйнатиб, сайр этиб юрган одамларга ўхшаб, бепарво қадам босар эди. Солдатларнинг шомпол олиб юрганларидай, ҳасса билан юриш расмини ҳам биринчи марта сичлилар чиқарди.

Энг орқада сафарбар қилинганлар келар ва бир-бирларига қоқилиб, итаришиб, тартибсиз равишда борардилар.

Яланг оёқларнинг шипиллаб қадам ташлаши эшитиларди. Старшиналар бутун кучларини сарф қилиб уларни тартибга келтиришга уринсалар ҳам бўлмади. Иккинчи рота яқинлашар экан, ўнг томонда бораётган суруп кўйлакли ёшгина бир йигит оғзини очиб, анқайиб, «бош атаман»га тикилди ва чуқурга тойиб кетиб, шалолаб тош йўлга қулаб тушди.

Милтиқ тошга урилиб, шарақлаб учиб кетди. Йигитча ўрнидан турмоқчи бўлган эди, орқадан келувчилар уни яна думалатиб кетди.

Томошабинлар хахолаб юборди. Взвод сафи бузилиб, майдондан тартибсиз ўтавердилар.

Бечора йигитча, милтиқни кўтарганича шерикларини зўра қувиб етди.

Петлюра бу кўнгилсиз ҳолдан юзини ўгирди, колоннанинг ўтиб бўлишини кутмасданоқ автомобилга қараб юрди.

Унинг орқасидан бораётган инспектор:

— Пан атаман овқатга қолмайдиларми?— деб секин сўради.

— Йўқ!— дея қисқагина жавоб қайтарди Петлюра.

Черковнинг баланд девори орқасидаги томошабинлар ичида Серёжа Брузжак, Валя ва Қлимка ҳам парадни томоша қилиб турар эди.

Панжарага маҳкам тирмашган Серёжа пастда турганларнинг юзига тўла нафрат билан тикилар эди.

— Юр, Валя, кетайлик, найрангбозлик тамом!— деди Серёжа панжарадан қўлларини олар экан, ҳаммага эшиттириб. Одамлар ажабланиб унга қаради.

У ҳеч кимга аҳамият бермасдан, эшикка қараб юрди. Кетидан синглиси билан Қлимка ҳам жўнашди.

Полковник Черняк ясовул билан от чоптириб келиб, комендатура олдида тўхтади ва сакраб отдан тушди. Улар отларни чопарга тутқизиб, дарров қоровулхонага кирдилар.

— Комендант қайда? — деб кескин сўради Черняк чопардан.

— Билмайман, қаёққадир кетди.

Черняк ифлос қоровулхонани кўздан кечирди, унда старшинанинг олдида ўрнидан туришни ҳам ўйламаган комендатура казаклари эски, увада кўрпа-ёстиқларда чўзилишиб ётар эди.

— Бу қандай оғилхона?— деб бақирди Черняк,— нима учун болалаган тўнғиздай ёйилиб ётиб олдингиз?— дея ётганларга пўписа қилди.

Казаклардан бири ўтириб олиб кекирди ва:

— Нимага бақирасан? Бизнинг ўз бақироғимиз борку!— деб тўнғиллади.

— Нима дединг?— дея Черняк яна илгари юрди,— сен ким билан гаплашяпсан, сигир тумшук? Мен — полковник Черняк бўламан. Эшитдингми, итвачча? Уринларингдан ҳозир тур, бўлмаса ҳаммангни калтаклайман!— деди қизишиб кетган полковник ва ер тепиниб

у ёқдан-бу ёққа юрди. — Бир минут ичида бутун қоровулхона ахлатдан тозалансин, каравотлар тартибга солинсин, башараларингни ювиб, бир оз одамга ўхшанглар. Қимга ўхшайсиз, биласизми? Сиз казак эмас, йўлтўсар бандитларга ўхшайсиз.

Унинг ғазаби чексиз эди. Йўл устида турган ювинди идишини тепиб юборди.

Ясовул ҳам ундан қолишмади, у жуда қаттиқ сўкиниб, думли қамчисини ўйнатиб, ётганларни ўрнидан турғизар эди.

— Бош атаман парад қабул қиляпти, бу ерга ҳам кириб қолиши мумкин, тезроқ қимирланглар.

Ишнинг жиддий тус олаётганини ва шомполларнинг ҳақиқатан ишлаб қолишлари мумкин эканини кўриб, казаклар жонсарақ бўлиб югуришиб қолди, чунки Чернякнинг номи ҳаммага жуда машҳур эди.

Иш қизиб кетди.

— Маҳбусларни кўриш керак, — деб таклиф қилди ясовул. — Қим билади, булар кимларни олиб ўтирган эканлар. Бош атаман кириб қолса — иш чатоқ бўлиши мумкин.

— Калит кимда? — деб Черняк часовайдан сўради. — Дарров очинглар.

Старший шошилиб бориб, қулфни очди.

— Комендант қайда? Нима, мен уни кутиб ўтиравераманми? Дарров топиб, бу ёққа чақиринг, — буюрди Черняк. — Соқчилар ҳовлига чиқарилсин, саф қилинсин... Нега милтиқларнинг найзаси йўқ?

— Биз кечагина алмашиндик, — дея баҳона топди старший.

У комендантни ахтаргали югурди.

Ясовул оёғи билан омбор эшигини итарди. Полда ётган бир неча киши ўрнидан турди, қолганлари ётганича қолаверди.

— Эшикларни очингиз, — деди Черняк. — Жуда қоронғи-ку.

У маҳбусларнинг юзларига қаради ва:

— Нима учун ётибсан? — дея супада ўтирган чолдан сўради.

Кўрқиб кетган чол ўрнидан турди, чолворини кўтариб тутила-тутила сўзлади.

— Узим ҳам билмайман. Қамадилар. Мана ётиб-

ман. Ҳовлидан от йўқолиб қолди, мен ҳеч гуноҳкор эмасман.

— От кимники?— дея ясовул унинг сўзини бўлди.

— Подшолик от. Уни меникига қўнганларнинг ўзлари пул қилиб ичишди. Энди ҳамма айбни менга юкляптилар.

Черняк сабрсизлик билан елкасини учирди, чолни бошдан-оёқ тезгина кўздан кечириб чиқди.

— Лаш-лушларингни йиғиштир, жўда бу ердан! — деди чолга, сўнгра арақфуруш кампирга ўгирилди.

Чол ўзини бўшатиб юборишларига дарров ишона қолмади ва ясовулга қараб ожиз кўзларини пирпиратди:

— Энди мен кетаверайми?

У, йўқол, тезроқ йўқол, дегандай бўлиб, бошини қирлатди.

Чол супадаги халтасини тезгина боғлади-да, ўзини эшикка урди.

— Сен нима учун қамалгансан?— дея арақфуруш кампирдан сўроқлай бошлади Черняк.

Кампир бир парча сомсани кавшана-кавшана жоврай кетди:

— Мен сизга айтсам, пан бошлиқ, гуноҳим бўлмаса ҳам қамаб қўйдилар. Мен тулман, аввал самогонини ичиб ўзимни қамаб қўйишди.

— Самогон сотармидинг?— деб сўради Черняк.

— Шу ҳам савдо бўлдими?— деди хафа бўлиб кампир.— Ана, комендант тўрт шиша олиб, бир тийин ҳам тўламади. Ҳамма ҳам шундай қилади: самогонни ичади-да, пулини бермайди. Шу ҳам савдо бўлдими?

— Бас қил, ҳозир чиқиб кет, йўқол, юзингни кўрмай.

Кампир буйруқнинг такрор этилишини кутмади, саватини олиб, миннатдор бўлиб эгилганича орқаси билан эшикка етди ва:

— Худо барака берсин, умрингизни узун қилсин, бошлиқ жаноблари, — деди.

Долинник кўзини катта очган ҳолда, бу томошани кузатиб турарди. Маҳбусларнинг ҳеч бири бунга тушунолмас эди. Лекин, бир нарса — бу келганлар маҳбуслар устидан қарайдиган улуғлар экани аниқ эди.

— Сен нима учун ётибсан?— деди Черняк Долинникка мурожаат қилиб.

— Пан полковник олдида дарров ўриндан туриш керак!— деб вағиллади ясовул.

Долинник секин ва оғирлик билан полдан қўзғалди.

— Нима учун ётибсан, дейман?— дея Черняк саволни такрорлади.

Долинник полковникнинг бурама мўйловларига, соқоли теп-текис қирилган юзига ва тамғаси ялтираб турган янги «керенка» шапкасига бир неча секунд қараб турар экан, бирдан унинг миясига «гар иш ўнгидан келиб қолса-чи?» деган фикр келди.

— Мени соат саккиздан сўнг шаҳарда юрганим учун олиб келиб қамадилар,— дея у эсига келган нарсани дарҳол айта қолди ва оғир бир вазиятда кутиб турди.

— Нега кечаси сандирақлаб юрасан?

— Кечаси эмас, соат ўн бирлар эди, холос.

У гапирар ва бу кутилмаган толега ўзи ҳам ортиқ ишонмас эди.

— Жўна! — деган қисқагина жавобни эшитганда, Долинникнинг тиззалари букилиб кетди.

Долинник пиджагини унутиб, эшикка қараб юриши билан ясовул навбатдаги маҳбусни сўроқлай бошлади.

Қорчагинни энг кейин сўрадилар. У бутун кўрганлари олдида калавасини йўқотган ҳолда ўтириб, қандай қилиб Долинникни қўйиб юборганларини ҳам пайқамай қолди. У нималар бўлаётганини англай олмас эди. Ҳаммани бўшатиб юборишаётипти. Лекин, Долинник... У, кечаси юрганим учун қамадилар деди... Ниҳоят, у тушунди.

Полковник ориқ Зельцерни ҳам одатдагидай сўроқлай бошлади.

— Нима учун ётибсан?

Ранги ўчган, ҳовлиққан сартарош, жўшқинлик билан жавоб берди.

— Менга, сен ташвиқот юргизасан, дейишади, лекин менинг ташвиқотим нимадан иборат эканини ўзим ҳам тушунмайман.

— Нима? Ташвиқот! Нима тўғрида ташвиқот юргизасан?— деди Черняк зийракланиб.

Зельцер нима қилишини билмасдан, қўлларини силкитди.

— Билмайман, мен, фақат бош атаманга илтимоснома бериш учун яҳудий аҳолидан имзо тўплаётганларини айтган эдим.

— Қандай илтимоснома?— дея ясовул билан Черняк Зельцерга яқинроқ келишди.

— Погромни бекор қилиш ҳақида. Биласизми, бизда жуда даҳшатли погром бўлди. Аҳоли юрагини олдириб қўйган.

— Бўлди,— деди Черняк унинг сўзини кесиб,— биз илтимоснома нима эканини кўрсатиб қўямиз, лаънати жуҳуд,— деди, ясовулга бурилиб.— Мана буни маҳкамроқ тутиш керак. Штабга олиб борилсин. У билан ўзим гаплашаман, илтимосномани ким бермоқчи эканини ўшанда билиб оламиз,— деди.

Зельцер эътироз билдирмоқчи эди, лекин ясовул қўлини қаттиқ силкиб елкасига қамчи туширди.

— Бас қил, мутгаҳам!

Зельцер оғриқдан букчайиб, бурнакка тиқилди. Унинг лаблари титради, йиғидан ўзини зўрға тўхтатди.

Энг кейин Корчагин ўрнидан турди. Омборда маҳбуслардан фақат у билан Зельцер қолган эди.

Черняк ёш боланинг олдида турар ва уни қора кўзлари билан синчиклаб қарар эди.

— Хўш, сен бу ерда нима қилиб ётибсан?

Полковник ўз саволига дарров жавоб олди:

— Мен эгардан бир парча чарм қирқиб олган эдим.

— Қандай эгардан?— дея сўради полковник тушунмасдан.

— Бизникида иккита казак туради, мен ўшанинг эски эгаридан бир парча чарм қирқиб олган эдим, шунинг учун казаклар мени шу ерга олиб келиб топширдилар,— деди озодликка чиқиш умиди билан тўлган ҳолда яна қўшиб қўйди:— Агар мумкин эмас эканини билган бўлсам...

Полковник назарига илмагандай Корчагинга қаради...

— Бу комендант нима қилаётпти ўзи-я? Шу ҳам маҳбус бўлдимми?— деди ва эшикка қараб қичқирди.— Уйингга жўна, лекин отангга айтки, у сенинг яхшилаб адабингни бериб қўйсин. Қани югур.

Ўзига ишонмасдан, юраги кўкрагини ёриб чиқишга тайёр турган Корчагин, Долинникнинг полда ётган пиджагини судраганича эшикка қараб югурди, у қоровулхонани ўтиб, ташқарига чиққан Чернякнинг орқасидан ҳовлига чиқди.

Ундан эшикка келди ва кўчага чопди.

Омборда ёлғиз шўрлик Зельцер қолди, У, қамчи азо-

бида шуурсиз равишда эшикка қараб бир неча қадам босган эди, қоровулхонага часовой кириб эшикни ёпди, қулфни илиб эшик олдида турган курсига ўтирди.

Черняк, мамнун бўлиб, зинапояда ясовулга қаради:
— Бу ерга кирганимиз яхши бўлди, кўргин, қанча ахлат тўпланиб қолипти. Комендантни бир-икки ҳафта қамаб қўямиз. Хўш, кетдикми?

Старший ҳовлида ўз отрядини сафга тизар эди. Полковникни кўрди-ю, югуриб келиб рапорт берди.

— Ҳамма нарса жойида, пан полковник.

Черняк оёғини узангига қўйиб, сакраб отга минди. Ясовул асов от билан овора экан, юганларни йиғиштираётган Черняк старшийга қараб:

— Комендантга айт: у тўплаб қўйган ахлатнинг ҳаммасини чиқариб юбордим. Унга айтасан: бу қилиқлари учун мен уни икки ҳафта қамайман. Анави қамоқда қолган маҳбусни эса ҳозир штабга жўнат. Қоровул тайёр турсин!— деди.

— Хўп бўлади, пан полковник,— дея старший честь берди.

Отларнинг биқинларига оёқлари билан туртиб, ясовул билан полковник парад тамом бўлган майдонга қараб чошиб кетдилар.

Қорчагин еттинчи девордан ошиб тушгандан сўнг тўхтади. Унда ортиқ югуришга мадор қолмаган эди.

Шамоллатилмайдиган сассиқ омборда очлик билан ўтган кунлар уни кучдан оздирди. Уйга бориб бўлмайди, Брузжакларникига борса-ю, биров билиб қолса, бутун оилани хароб қилишлари мумкин. Қаёққа бориш керак? У нима қилишини билмади ва қўраларнинг орқа ҳовлилари ва полизларни ўтиб чопаверди, кўкраги кимнингдир деворига бориб урилгандан сўнггина ҳушига келди.

Павел атрофига қараб: баланд тахта девор ўраб олган ўрмонбегининг боғини таниди. Чарчаган оёқлар, ниҳоят уни шу ерга олиб келипти. У бу ерга етиб кела олишини ўйлаганмиди? Йўқ, албатта.

Қандай қилиб ўрмонбегининг қўраси олдидан чиқиб қолди, ахир?

Бу саволга жавоб бера олмади.

Бирон жойда дам олиш ва сўнгра қаерга боришни ўйлаш керак; боғда тахтадан ясалган шийпон бор, бу ерда уни ҳеч ким кўролмайди.

Корчагин сакраб тахтага тирмашди, деворга миниб, боққа ўзини ташлади. Дарахтлар орасидан зўрга кўри-
ниб турган уйни кўздан кечириб, шийпонга қараб юрди.
Шийпоннинг тўрт томони очиқ. Ёзда уни ёввойи ток
ўраб олади, лекин ҳозир яланғоч.

Девор томонга қараб бурилди, лекин кечиккан эди,
орқасидан итнинг қаттиқ вовиллаши эшитилди. Уй то-
мондан сап-сарик ҳазон босган йўлкада, бутун боғни бо-
шига кўтариб каттакон ит унга қараб югуриб келар эди.

Павел мудофаага тайёрланди.

Биринчи ҳужум оёқ зарби билан қайтарилди. Лекин,
ит иккинчи ҳужумга тайёрланди. Ким билади, Павелга
таниш бўлган янгроқ товушнинг — Трезор, қайт!— де-
ган жаранглаши эшитилмаганда, бу кураш нима билан
тугаган бўлар эди.

Йўлкада чопганича Тоня келар эди. Тоня Трезорнинг
бўйинбоғидан тортди:

— Қандай қилиб бу ерга кириб қолдингиз? Ит қошиб
олса нима бўлар эди? Яхшики, мен...— деди-ю девор
олдида турган Павелга қараб ҳайрон бўлиб қолди.

Тоня дудуқланиб қолди. Унинг кўзлари каттароқ
очилди. Адашиб шу ерга кириб қолган бу бола Павелга
жуда ҳам ўхшарди.

Девор олдида турган бола қимирлади:

— Сен... Сиз мени танимаяпсизми?— деди секин.

Тоня қичқириб юборди ва ҳовлиқиб Корчагинга яқин
борди.

— Павлуша, сенмисан?

Трезор унинг қичқирганини ҳужум қилишга буйруқ
деб тушунди ва вовиллаб илгарига сакради.

— Трезор, йўқол бу ердан!

Трезор Тонядан бир неча мушт егач, думини қисиб
уйга қараб кетди.

— Қутулиб чиқдингми?— деди Тоня Павелнинг қўл-
ларини қисиб.

— Эшитган эдингми?

Тоня ўз ҳаяжонини босолмасдан жўшқинлик билан
сўзлади.

— Ҳаммасини биламан. Менга Лиза айтиб берди.
Қандай қилиб бу ерга келиб қолдинг? Сени чиқариб
юборишдими?

Корчагин ҳорғинлик билан жавоб берди:

— Янглишиб чиқариб юборишди-ю, мен қочавердим.

Балки энди қидириб ётгандирлар. Бу ерга келиб қолганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Шийпонда дам олмақчи эдим,— деди узр сўрагандай.— Жуда чарчадим.

Тоня унга бирпас тикилиб турди-да, қизганиш, меҳрибонлик, ваҳм ва шодлик сезгисига чулганган ҳолда, унинг кўлларини қисди.

— Павлуша, жоним Павка, азизим... Мен сени яхши кўраман... Эшитдингми?.. Қайсар, нега ўшанда кетиб қолдинг? Энди кирасанми менинг уйимга? Энди сира ҳам кўйиб юбормайман. Бизники тинч, хоҳлаганингча тура оласан.

Корчагин бош чайқади:

— Агар мени сизникидан топиб олсалар, нима бўлади? Қирмайман.

Кўллар бармоқларни яна ҳам қаттиқроқ қисди, киприқлар пирпираб, кўзлар чақнаб кетди.

— Агар кирмасанг, бундан сўнг мени сира ҳам кўрмайсан. Артём йўқ-ку, ахир, уни конвой билан паровоз ҳайдатиб кетишди. Ҳамма темир йўлчиларни сафарбар қилишяпти. Шундай маҳалда қаёққа борасан?

Корчагин Тонянинг ҳаяжонини тушунар, лекин ўзи учун азиз бўлган бу қизни балога қолдиришдан қўрқар эди. Кўрган кўргуликлар уни толиқтириб, дам олгуси келар, очлик қийнар эди. У рози бўлди.

Уйда, Тонянинг бўлмасидаги диванда ўтирар экан, ошхонада она-бола ўртасида шундай гап бўлиб ўтди.

— Ойи, қулоқ солгин. Ҳозир менинг бўлмамда Корчагин ўтирипти, эсингда борми? Менинг шогирдим. Сендан ҳеч нарсани бекитмайман. У бир большевик матросни қутқаргани учун қамалган эди. Қочипти, лекин қўнадиган жойи йўқ,— дер экан унинг товушлари титради.— Ойижон, бизникида қолишига рози бўлишингни жуда сўрайман,— деди Тоня.

Қизнинг кўзлари ялингандай онасига тикилди.

Она синовчи кўзлар билан Тоняга қараркан:

— Хўп, мен қарши эмасман-у, лекин уни қаерга жойлайсан?— деди.

Тоня қизариб кетди ва хижолат тортиб:

— Менинг бўлмамдаги диванда ётиб юраверади. Отамга ҳозирча айтмасак ҳам бўлади,— деб жавоб берди.

Она Тонянинг кўзлариға тикилди:

— Шунча йиғлашларнинг сабаби ҳам шу экан-да?

— Ҳа.

— Ҳали у ёш бола-ку.

Тоня асабийлашиб, ўз енгини гижимлар эди.

— Ҳа, лекин у қочмаганда, уни катта одам сингари отиб ташлаган бўлишар эди.

Екатерина Михайловна ўз уйига Қорчагиннинг келиб қолганидан хавфсирар эди. Унинг қамоққа олинган бўлиши, Тонянинг унга жуда яхши қарагани ва ўзининг уни тамом танимаганлиги безовта қилар эди.

Тоня рўзғор ташвишига тушиб кетди.

— Ойи, чўмилса бўларди. Мен ҳозир тўғрилайман. У худди қочегардай қоп-қора. Ахир, у неча кун ювинмаган.

Тоня у ёқдан-бу ёққа югурар, уринар, ваннани иситар, уст-бош тайёрлар эди. У чопиб келиб, тушунтириб ҳам ўтирмасдан, Павелни қўлидан ушлаб чўмилишга судраб қолди.

— Бутун кийимларингни ечиб ташлагин. Кийимлар мана бу ерда. Қир кийимларингни ювиш керак. Мана буни киясан,— дея стол устига яхшилаб тахланиб қўйилган оқ йўл-йўл ёқалик кўк матросча кўйлак билан шимни кўрсатди.

Павел ҳайрон бўлиб атрофига қаради, Тоня жилмайди.

— Бу менинг маскарадларда киядиган кийимим. Сенга лойиқ келади. Қани, бошла, мен кетдим. Чўмилиб бўлгунингча мен овқат тайёрлайман.

Тоня эшикни ёпди. Қорчагин тезгина ечинди ва ваннага тушди.

Бир соатдан кейин Тоня, онаси ва Қорчагин дастурхонга ўтиришди.

Ҳаддан ташқари оч қолган Қорчагин уч тарелка овқат еганини ўзи ҳам билмай қолди. У аввал Екатерина Михайловнадан уялган эди, лекин унинг дўстона муомиласини кўриб ўзлашиб кетди.

Овқатдан кейин учовлари Тонянинг бўлмасида ўтиришганда Павел Екатерина Михайловнанинг илтимосига кўра бошдан кечирганларини айтиб берди.

— Энди нима қилмоқчисиз?— деди Екатерина Михайловна.

Павел ўйланиб қолди.

— Артёмни кўрмоқчиман, ундаң кейин бу ердан қочиб кетаман.

— Қаерга?

— Уманьга ёки Киевга борсам деб турибман. Ҳозир билмайман, лекин бу ердан кетишим зарур.

Павел аҳвол бу қадар тез ўзгарганига ишониб етмас эди.

Эрталабгина қоронғи омборда ётган эди. Ҳозир эса Тонянинг ёнида, оппоқ уст-бош кийиб, ҳаммадан ҳам кўра озода бўлиб ўтирипти.

Ҳаёт баъзан шундай ўзгариб кетар экан-да; бир қарайсанки, қоронғилик босади, бир қарайсанки, қуёш сенга кулиб қараб туради. Агар, яна қамалиш хавфи бўлмаса, Павел ҳозир жуда бахтиёр йигит бўлар эди.

Лекин ҳозир Павел бу каттакон ва осойишта уйда эканлигида уни қўлга олишлари мумкин.

Ҳар нима бўлса ҳам бу ердан кетиш керак.

Бироқ Павелнинг бу ердан буткул кетишга сира-сира кўнгли йўқ эди.

Қаҳрамон Гарибальди тўғрисида китоб ўқиш қандай яхши. Павелнинг Гарибальдига нақадар ҳаваси келган эди, ҳолбуки, Гарибальдининг ҳаёти оғир, ҳамиша қувғинга учраб юрар эди. Павел ниҳоят етти кунгина азоб чекди-ю, бу етти кун назарида бир йилдай кўринди.

Афтидан, Павелдан катта қаҳрамон чиқмайдиган кўринади.

— Нимани ўйлаб қолдинг?— дея Тоня унинг орқасидан энгашиб сўради. Қизнинг кўзлари жуда меҳрибон кўринди.

— Тоня, Христинанинг ҳикоясини айтиб берайми?— деди Павел секин.

— Айт!— деди Тоня қизиқиб.

— ...У сўнгра қайтиб келмади,— деди Павел. Бу сўнги сўзларни у жуда қийинлик билан айтди.

Соат тиқ-тиқ этиб турарди. Тоня бошини эгиб, йирлагудай бўлиб, оғриганига ҳам қарамай, лабларини қаттиқ тишлаган эди.

Павел унга қаради.

— Мен бу ердан шу куниёқ чиқиб кетишим керак,— деди у.

— Йўқ, йўқ, бугун ҳеч қаёққа кетмайсан.

Илиқ ва нозик бармоқлар Павелнинг қаттиқ сочлари орасида секингина сузиб, эркалаб тарай бошлади.

— Тоня, сен менга ёрдам қилишинг керак. Дедодан Артёмни сўраш ва Серёжага хат олиб бориш зарур.

Тўппончам қарға уясида ётипти. Ҳазимнинг боришим мумкин эмас, уни Серёжка олиб беради. Сен шуларни қила оласанми?

Тоня ўрнидан турди.

— Мен ҳозир Сухарьконинг олдига, сўнгра у билан депога бораман. Хатингни ёз. Серёжага олиб бориб бераман. Қаерда туради? Агар келаман деса, сенинг қаерда эканингни айтаверайми?

Павел ўйлаб туриб:

— Майли, кечқурун боққа ўзи олиб келсин,— деб жавоб берди.

Тоня уйга кеч қайтиб келди. Павел қаттиқ уйқуда эди. Қизнинг иссиқ қўллари тегиши билан дарров уйғонди. Тоня шод, табассум билан сўзлади.

— Артём ҳозир келади. У янгигина келипти. Уни Лизанинг отасига бир соатга кафилга беришибди. Паровози депода турипти. Мен сенинг бу ерда эканингни унга айта олмадим, бир зарур нарса бор, шуни топшираман, дедим. Ана ўзи ҳам келиб қолди.

Тоня эшикка қараб чопди. Артём ўз кўзларига ишонмади. Артём эшик олдида худди қотиб қолгандай тўхтаб қолди. Терлама билан оғриб, кабинетда ётган отаси, эшитмасин учун Тоня Артёмни уйга киритиб эшикни ёпди.

Артём икки қўллаб бағрига тортар экан, Павелнинг суяклари қисирлаб кетди.

— Укажоним! Павка!— деди Артём.

Шундай қилиб, Павел эрта билан кетадиган бўлди... Артём уни Брузжакнинг Қазатинга жўнайдиган паровозига ўрнаштирадиган бўлди.

Одатда қаттиқ кўнгилли Артём, укасининг тақдирини билмасдан кўп азоб чеккан ва кайфини йўқотган эди. У ҳозир чексиз бахтиёр эди.

— Демак, эрта билан соат бешда материал складига келасан. Паровозга ўтин юклашади, сен ҳам шунга чиқиб оласан. Сен билан гаплашгим бор эди, лекин кетар вақтим бўлиб қолди, эртага ўзим узатарман. Биздан темир йўл батальони тузаётирлар. Худди немислар вақтидагидай қоровул назорати остида юрамиз.

Артём хайрлашиб чиқиб кетди.

Бирпасда қоронғи тушди. Серёжа боғнинг панжара-

си олдига келиши керак эди. Унч кутган Қорчагин қоронғи уйнинг у бурчидан-бу бурчига юрар эди. Тоня онаси билан бирга отасининг олдида эди.

Павел, Серёжа билан қоронғиликда учрашиб бир-бирларининг қўлларини маҳкам сиқиди. Серёжа билан бирга Валя ҳам келди. Жуда секин сўзлашишди.

— Тўппончани олиб келмадим. Ҳовлингни петлюрачилар босиб ётипти. Аравалар турипти, ўт ёқиптилар. Дарахтга чиқиш сира мумкин бўлмади. Жуда ёмон бўлди-да, — деди Серёжа ўзини оқлаган бўлиб.

— Зарари йўқ, қўявер, — деди Павел уни тинчлантирмоқчи бўлиб. — Бўлмагани яхши, йўлда билиб қолсалар, бошим кетади. Аммо, сен уни албатта олиб қўй.

Валя унга яқин келиб:

— Қачон кетасан? — деб сўради.

— Эртага, Валя, тонг қоронғисида жўнайман.

— Қани, сен қандай қилиб қутулдинг, айтиб берчи? — деди Валя.

Павел шивирлаб, ўз саргузаштларини тезгина айтиб чиқди.

Дўстона хайрлашдилар. Серёжа ҳазил ҳам қилмас, ҳаяжонланар эди.

— Оқ йўл, Павел бизни унутиб юборма, — деди Валя зўрға, унинг ўпкаси тўлиб кетган эди.

Чиқиб қоронғида кўздан йўқолдилар,

Уй жимжит. Фақат юриб турган соатнинг чиқиллаши эшитилади. Олти соатдан сўнг ажралишлари керак бўлганидан, бу икковининг эсига ухлаш сира келмайди. Эҳтимол, улар бундан сўнг бир умр кўришмаслар. Шу қисқа муддат ичида уларнинг ҳар бирида уйғонаётган миллион-миллион фикрлар, сўзларни айтиб бериш мумкинми ахир!

Эҳтирос нималигини ҳали тушунмайдиган фақат юракнинг уришидан хиёл ҳис қилинадиган, қўли тасодифий равишда ёрининг кўксига тегиб кетган вақтда қўрқиб олиб қочадиган ёш қалбларнинг дўстлиги, ошиқ ва маъшукларнинг сўнгги қадамни босишдан эҳтиёт қиладиган ёшлик, чексиз гўзал ёшлик... Севганингни бўйнингга ташланган қўлидан ва ўт сингари куйдирувчи бўвасидан ёқимли нарса бўлиши мумкинми?

Дўстликнинг бутун даврида бу иккинчи бўса эди. Қорчагинни онасидан бошқа ҳеч ким эркаламас, лекин

кўпроқ урар эдилар. Шунинг учун бу эркалаш яна ҳам кучлироқ сезилар эди.

Омонсиз қора турмушда ўсган Павел бунчалик шодлик ҳам бор эканлигини билмас эди. Бу қиз эса йўлда дуч келган катта бахт эди.

У қизнинг сочларидан келган хушбўй ҳидни сезади ва кўзларини кўриб тургандай бўлади.

— Тоня, мен сени шунчалик яхши кўраманки, сўз билан айтиб бера олмайман, қўлимдан келмайди...

Унинг фикрлари бўлинади. Бу ихчамгина тана нақадар итоаткор... Аммо, ёш қалблар дўстлиги ҳаммадан ҳам олий.

— Тоня, тўполонлар тамом бўлгандан сўнг, мен албатта, монтер бўламан. Агар мендан айниб кетмасанг, агарда сенинг ҳаракатларинг ўйинчоқ бўлмасдан, жиддий бир ҳаракат бўлса, мен сенга жуда яхши эр бўла оламан. Ҳеч қачон урмайман, агар сенга озор берсам, хафа қилсам, жоним чиқсин.

Қучоқлашганча ухлаб қолишдан ва она кўриб қолиб бирон ёмон нарса ўйлашдан кўрқиб, улар ажралишди.

Бир-бирларини унутмасликка қатиқ аҳдлашиб, ухлаганларида тойг ёриша бошлаган эди.

Екатерина Михайловна азон паллада Корчагинни уйғотди.

У сапчиб ўрнидан турди.

У ванна хонасига қўйилган ўз кийимлари ва этигини кияр, Долийникнинг пиджагини устига ташлар экан, Екатерина Михайловна Тоняни уйғотди.

Рутубатли тонг туманида улар тез одимлар билан станцияга қараб юришди. Айланиб ўтиб ўтин складига яқинлашганларида Артём ўтин юкланган паровоз олдида уларни сабрсизлик билан кўтар эди.

Ўз буғига кўмилган «шчука» номли бақувват паровоз пишқириб келиб тўхтади.

Паровоз кабинкасининг ойнасидан Брузжак қараб турар эди.

Улар тезгина хайрлашдилар. Павел паровоз зиналарининг темир дасталарига маҳкам тирмашди. Юқорига чиқди. Бурилиб қаради. Йўл устида иккита таниш киши — узун бўйли Артём ва унинг ёнида кичкинагина, келишган хушқомат Тоня турар эди.

Шамол Тоня кўйлагининг ёқаларини тинимсиз қайи-

рар, қўнғир сочларининг ҳалқалари орасида ўйнаб тарқатар эди. У қўлини силкитиб хайрлашди.

Артём йиғлашдан зўрга ўзини тутиб турган Тоняга қия боқди ва хўрсинди:

— Ё мен тентакман, ёки буларнинг бир винти жойида эмас. Вой, Павел тушкур. Эй, хумпар! — деди жилмайиб.

Поезд бурилишдан ўтгандан сўнг Артём Тоняга қаради:

— Хўш, келинг энди дўст бўламиз! — деди у ва каттакон қўли билан Тонянинг кичик қўлларини қаттиқ қисди.

Борган сари тезлашаётган поезднинг товуши узоқдан эшитилар эди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Бутун атрофи окопларга тўлган ва тиканли симлар билан ўргимчак уяси сингари ўралиб олинган шаҳар бир ҳафтадан бери замбаракларнинг гумбурлашлари, милтиқларнинг қарсиллашлари остида ётиб-турар эди. Шаҳарда фақат ярим кечадан кейингина жимжитлик бошланарди. Ҳар замонда чиққан якка-дукка ўқ товушлари бу жимликни бузар; пистирмага қўйилган аскарлар бир-бирларининг қайдалигини билиш учун аҳён-аҳёнда ўқ узишар эди. Тонгда бўлса вокзал батареясида одамлар гувиллашиб тўпланишарди. Замбаракнинг қора мудҳиш оғзи очилиб, даҳшатли суратда йўталарди. Одамлар уни янги қўрғошин билан озиқлантирарди, тўпчилар ипни тортиши билан ер ларзага келарди. Шаҳардан уч чақирим наридаги қизиллар ишғол қилган қишлоқ тепасида даҳшатли ҳайқириқ билан ҳамма ёқни кар қилиб ўқлар учар ва тушган ерни қўпориб осмонга кўтарарди.

Кўҳна поляк монастирининг ҳовлисига қизиллар жойлашган. Монастирь қишлоқ ўртасидаги баланд тепаликликда эди.

Батареянинг ҳарбий комиссари ўрток Замостин бошини замбарак хартумига қўйиб ухлаб ётган эди, сакраб ўрнидан турди. У оғир маузер осилган камарини сиқиброқ боғлади, учиб келаётган снарядга қулоқ солиб, унинг ерга тушиб ёрилишини кутиб турди ва жанглаган товуши билан қичқирди:

— Уртоқлар, қолганини эртага ухлаймиз, туринглар!— деган товуш ҳовлини тутди.

Тўпчилар шу ерда, ўз тўплари ёнида ухлаган эдилар. Улар ҳам ҳарбий комиссарнинг худди ўзидай ўринларидан сакраб турдилар. Елғиз Сидорчуккина секин қимирлаб, уйқу босган бошини зўрға кўтарар экан:

— Оббо, аблаҳлар-ей, тонг сал ёриши билан дарров вақиллайдилар-а. Бу қандай расво одамлар экан,— деди.

Замостин хахолаб кулиб юборди.

— Онгисиз унсурлар-да. Сидорчук, сенинг уйқинг келгани билан ҳам ҳисоблашмайдилар,— деди у кула-кула.

Койинган Сидорчук ғудуллаб ўрнидан турди.

Бир неча минутдан сўнг монастир: ҳовлисида турган замбараклар гумбурлаб қолди. Шаҳарга снарядлар ёғила бошлади. Қанд заводининг баланд трубасига ўрнатилган тахта устига петлюрачи офицер ва телефонист ўрнашган эди.

Улар труба ичидаги темир зинапоялардан юқорига чиққан эдилар.

Уларга бутун шаҳар худди кафтда тургандай яққол кўринар ва шунга қараб замбаракчиларнинг отишларини бошқарар эдилар. Шаҳарни ўраб олган қизилларнинг ҳар бир ҳаракати кўриниб турарди. Бугун большевикларда катта жонланиш кўринди. «Цейс» дурбинида улар қисмларининг бутун ҳаракатлари кўриниб турди. Бронепоезд темир йўл бўйлаб тўхтовсиз ўқ узиб, Подольск вокзалига томон юрмоқда. Унинг орқасидан пиёдалар ҳам кўринди. Қизиллар шаҳарчани олиш учун бир неча марта ҳужум ҳам қилдилар. Аммо сичли мерганлар шаҳарга кирадиган жойларни окоплар қазиб, маҳкамлаб олган эди. Окоплар олов қуюнида қайнар эди. Бутун атроф ўқларнинг шиддатли товушлари билан тўлган эди. Бу товушлар, ҳужум пайтида яна ҳам авжга чиқар, даҳшатли гулдирашга айланар эди. Қўрғошин ёмғири остида қолган большевик қисмлари, инсон чидаб бўлмас ҳужумга тўзим бера олмасдан, ўққа учган таналарни майдонда қолдириб, орқага чекинар эди.

Бугун шаҳарга устма-уст қатъий зарбалар берилди. Ҳаво замбарак товушлари билан безовта тўлқинланади. Ерга ётиб, пусиб, сурилиб илгарилаб бораётган больше-

вик қисмлари завод трубасининг тепасидан кўришиб турди. Улар вокзални деярли ишғол қилдилар. Сичлилар ўзларида бор кучларининг ҳаммасини жангга солдилар. Аммо вокзалда юзага келган ўпирилишни йўқотиб бўлмади. Белни маҳкам боғлаб, ишга жиддий киришган большевик қисмлари, фронтни ёриб, вокзал кўчаларига кирди. Қисқа ва даҳшатли зарба билан ўзининг сўнгги позициясидан, шаҳар атрофидаги боғлар ва полизлардан қувиб чиқарилган, вокзални қўриқловчи петлюрачи сичли мерганларнинг учинчи полки тўп-тўп бўлиб югурганича шаҳарга ташланади. Уларга сира омон бермасдан, йўлда дуч келган петлюрачи постларни найза билан шипириб, қизил аскар қисмлари кўчаларни тўлдирди.

Ўз оиласи ва яқин қўшнилари билан ертўлага яширинган Серёжа Брузжакни ҳеч қандай куч тутиб тура олмади. Унинг кўчага чиққиси келар эди. У онасининг зорланишларига қулоқ солмасдан, зах ертўладан чиқди. Уйнинг олдидан ҳар томонга ўқ сочиб, визиллаб броневтомобиль «Сагайдачний» ўтди. Унинг орқасида ваҳмага тушиб тарқалиб кетган петлюрачилар югуриб борар эди. Петлюрачилардан бири Серёжаларнинг ҳовлисига кирди. У шошганича ўқдонни, шлёмини ва милтигини ташлаб девордан сакраб ўтиб, полизга яширинди. Серёжа кўчага қарашга қарор қилди: ғарби-жанубий вокзалга борадиган йўлдан петлюрачилар югуриб келмоқда. Уларнинг чекинишларини броневтомобиль пана қилиб борар эди. Шаҳарга чиқадиган тош йўл бўш эди, лекин йўлга бир қизил аскар чопиб чиқди. У, ерга ётиб олиб тош йўл бўйлаб ўқ узди. Унинг орқасидан иккинчиси чиқди, ана учинчиси... Серёжа уларни кўриб турипти: улар чопиб бора туриб сал энгашадилар-у ўқ узадилар. Юзлари офтобда қорайиб, кўзлари ўйнаб кетган бир хитой эғнидаги ички кўйлак устидан пулемёт ленталари тақиб олган ва икки қўлига гранаталар ушлагани ҳолда катта тош йўлдан барала югурмоқда, ёш қизил аскар ҳамманинг олдида қўл пулемётини тўғрига ростлаб бораётир. Бу — шаҳарга кирган қизилларнинг биринчи қисми эди. Серёжа жуда хурсанд бўлиб кетди. У тош йўлга чиқиб:

— Яшасин ўртоқлар!— дея кучининг борича қичқирди.

Хитой, олдида тўсатдан тушган бу болани, оз бўл-

маса ағанатган эди. У Серёжага ташланмоқчи бўлган эди, боланинг шодликка тўлиб кўриниши уни тўхтатди.

Хитой энтикканча, унга қараб:

— Петлюра қаёққа қочди?— дея қичқирди.

Серёжа унинг сўзини эшитмади. У югуриб ҳовлига кирди. Петлюрачи ташлаб кетган ўқдонни ва милтиқни олиб қизиллар қисми орқасидан чопди. Ғарби-жанубий вокзалга ёриб киргандан кейингина уни кўриб қолдилар. Қизиллар снаряд ва ҳарбий кийим-бош юкланган бир неча эшелонни ажратиб олиб, душманини ўрмонга қувиб бўлгандан сўнг озгина дам олиш ва қайтадан тузилиш учун бу ерда тўхтадилар. Бир ёш пулемётчи Серёжага яқин келиб:

— Уртоқ, қаердан сен?— деб сўради, ҳайрон бўлиб.

— Мен шу ерлик, шаҳарчаданман. Мен фақат сизларнинг келишларингизни кутиб турган эдим.

Серёжани қизил аскарлар ўраб олди.

— Мен буни биламан,— деди хитой, хурсанд жилмайиб.— Бу бола қичқирди: «Яшасин ўртоқлар!» деди... бу большевик — бизники, яхши бола,— деб завқланиб Серёжанинг елкасига қоқди.

Серёжанинг юраги хурсандчиликдан дукиллар эди. Уни дарров ўзлариники қилиб олдилар. Серёжа улар билан бирга найзабозлик қилиб вокзални олишда қатнашди.

Шаҳарчага жон кирди. Кўп азоб-уқубат чеккан аҳоли подвал ва ертўлалардан чиқди. Улар шаҳарга кириб бораётган қизилларни кўриш учун дарвозаларга қараб чопдилар. Антонина Васильевна ҳамда Валя қизил аскарлар билан бирга бораётган Серёжани кўриб қолишди. У, ўқдонни белига боғлаган, елкасида милтиқ, бош яланг эди.

Ташвишга тушган Антонина Васильевна қўлларини силкитди.

Унинг ўғли Серёжа катта ғовғага аралашиб қолипти! Бу иш унга қиммат тушар! Ўзингиз ўйлаб кўрингиз у бутун шаҳарнинг кўз олдида милтиқ кўтариб кетаётпти-я! Охири нима бўлади?

Шундай хаёллар билан ваҳимага тушган Антонина Васильевна чидаб тура олмади:

— Серёжа, уйга жўна дейман, тез! Мен сен аблаҳнинг жазонгни бераман! Урушга аралашининг маъно-

сини ўшанда биласан!— деб қичқирди ва тўхтатиш ни-
ятида ўғли томонга қараб юрди.

Аммо Серёжа, онаси неча марталаб қулогини чўзиб-
урган ўғил бўлганидан онасига тикилиб қаради, номус
ва хўрликдан қизариб:

— Бақирма, бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман!— дея
дағал жавоб қайтарди ва тўхтамасдан ўтиб кетди.

Антонина Васильевна тутақиб кетди:

— Хаҳ, ҳали гап қайтарадиган бўлдингми? Хўш, ун-
дай бўлса, уйга қайта кўрма!— деди куюниб.

— Келмасам, келмасман!— деди Серёжа ва онасига
қайрилиб ҳам қарамади.

Антонина Васильевна нима қилишини билмасдан йўл
устида қотиб қолди. Офтобда қорайган, чанг босган
жангчилар саф тортиб унинг олдидан ўтиб борарди.

— Йиғлама, онажон! Ўғлингни комиссар қилиб сай-
лаймиз,— деган кимнингдир қаттиқ кулгили товуши
эшитилди.

Бутун взвод қаҳқаҳа кўтарди. Ротанинг олдида бора-
ётган ўткир товушлар ашула кўтарди:

Ўртоқлар, дадилроқ илгари,
Курашда руҳ билан қайнайлик.
Ҳуррият, озодлик йўлини
Кўкрагимиз билан очайлик...

Ҳамма ашулага қўшилиб, авжга кўтардилар. Умумий
хорда Серёжанинг жарангловчи овози ҳам эшитилди.
У, янги оилани топди. Бундаги бир найза уники —
Серёжаники эди.

Лешчинскийлар қўрасининг дарвозасига қоқилган оқ
картонга қисқа қилиб «Ревком» деб ёзиб қўйилган эди.

Унинг ёнида плакат. Бир қизил аскарнинг бармоғи
ва икки кўзи ўқувчининг кўкрагига қаратилган бўлиб,
тагига: «Сен Қизил Армияга кирдингми?» — деб ёзиб
қўйилган эди.

Бу тилсиз ташвиқотчиларни кечаси дивизия сиёсий
бўлими ходимлари ёпиштирди. Ревкомнинг Шепетовка
меҳнаткашларига қартилган хитобномаси ҳам шу ерга
ёпиштирилган эди.

«Ўртоқлар! Пролетар қўшини шаҳарни олди.
Совет ҳукумати тикланди. Аҳолини осойиштали-
ка чақирамиз. Қонхўр погромчилар қувилди,

уларнинг янада қайтиб келмаслиги учун, ўшаларни тамом қуритиш учун Қизил Армия сафига кирингиз. Бугун кучингиз билан меҳнаткашлар ҳукуматини қўллангиз. Шаҳардаги ҳарбий ҳокимият гарнизон бошлиғи қўлида. Гражданлар ҳокимияти — революцион комитет қўлидадир.

Ревком раиси *Долинник*.

Лешчинский қўрасида янги одамлар пайдо бўлиб қолди. Ҳали кечагина «ўртоқ» сўзини айтганнинг боши кетар эди, бугун у ҳар қадамда такрорланмоқда. «Ўртоқ» сўзи ифода қилиб бўлмас бир ҳаяжон билан айтилмоқда!

Долинник ҳордиқни ҳам, уйқуни ҳам унутди.

Дурадгор революцион ҳокимиятни йўлга қўяр эди.

Боғдаги кичкинагина бўлманинг эшигига бир парча қоғоз ёпиштирилиб, унга қалам билан «Партия комитети» деб ёзилган эди, бу ерда оғир, саботли аёл ўртоқ Игнатьева ўтиради.

Дивизия сиёсий Совет ҳокимиятининг органларини тузишни шу хотин билан Долинникка топширган эди.

Орадан бир кунгина ўтди. Шу вақт ичида стулларда қизматчилар пайдо бўлди, машинка чиқирлай бошлади. Озиқ-овқат комиссарлиги ташкил этилди. Комиссар Пижицкий — чаққон ва асабий одам. Пижицкий қанд заводида механик ёрдамчиси бўлиб ишлаб келган эди. Совет ҳокимияти мустақамланишининг биринчи кунларидаёқ у, большевикларга нисбатан яширин нафрат сақлаб келган фабрика маъмуриятидаги оқсуяк табақанинг астойдил додини бера бошлади.

Фабрика йиғинида у, трибунанинг четига муштумини уриб, ўзини ўраб олган ишчиларга қараб, полякча қилиб, қаттиқ, кескин сўзлар айтди.

— Албатта, — деди у, — илгари содир бўлган бемазагарчиликлар энди такрорланмайди. Бизнинг оталаримиз ва ўзимиз умр бўйи Потоцкийнинг батраги бўлиб келдик. Биз уларга саройлар қуриб бердик, бунинг эвазига еб тўймас граф бизга иш вақтида очдан ўлиб қолмаслигимиз учунгина овқат берди.

Граф Потоцкийлар, князь Сангушқола неча йиллардан бери бизнинг елкамизга миниб келди! Бизнинг орамизда, Потоцкий асоратида сақланган руслар ва украинларга ўхшаган поляк ишчилари озми ахир? Мана шу ишчилар орасида графларнинг малайлари: «Совет

ҳокимияти сизларнинг ҳаммангизнинг сиқиб сувингизни ичади» деган иғволар тарқатган.

Бу — энг разил тухмат, ўртоқлар. Турли халқларнинг ишчилари ҳеч қачон ҳозиргидай озодликни кўрган эмас.

Барча пролетарлар бир-бирига қардошдирлар. Лекин панларни сиқиб қўямиз, бунга амин бўлинг.— Унинг кўтарилган қўллари ҳавода доира чизиб яна трибунанинг чеккасига тушади.— Бизни, биродарларимизнинг қонларини тўкишга мажбур қилаётган ким? Короллар ва дворянлар кўп асрлардан бери поляк деҳқонларини туркларга қарши юбориб келганлар ва ҳамма вақт бир халқ иккинчи бир халққа ҳужум этган ва тор-мор қилган. Қанча-қанча одамлар ўлган, қанча кулфатлар юз берган! Бу, ахир кимга керак эди, бизгами? Лекин бунинг ҳаммаси тездан йўқолади. Бу аблаҳларнинг куни тугади. Большевиклар ҳамма буржуйлар учун мудҳиш бўлган «Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз!» деган шиорни бутун дунёга тарқатди. Бизнинг нажотимиз, бахтли турмушга бўлган умидимиз ишчиларнинг биродарлиги билан вужудга келади. Ўртоқлар, Коммунистлар партиясига кирингиз!

Польша республикаси ҳам тузилади, албатта, у совет республикаси бўлади, унда Потоцкийлар бўлмайди, биз уларни илдиздан йўқотиб ташлаймиз. Советлар Польшасининг хўжайини ўзимиз бўламиз. Бронек Пташинскийни қайсингиз билмайсиз? У, ревком томонидан бизнинг заводнинг комиссари қилиб тайинланди. Ғариб-бенаво бўлиб юрганлар, энди ҳузур-ҳаловат кўрадилар. Бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлади, ўртоқлар. Фақат у биқиниб юрган илонларга қулоқ солмангиз! Агар бизнинг ишчилик ишончимиз қўллаб юборса, дунёдаги барча халқларнинг биродарлигини вужудга келтирамиз. Вацлав бу сўзларни ўзининг содда ишчи қалбининг энг чуқур ерларидан чиқариб айтди.

У трибунадан тушар экан, ёшлар олқишлар билан уни узатдилар. Фақат кексаларгина фикр айтишдан қўрқишар эди. Ким билади? Эҳтимол, эртага большевиклар чекина-да, ҳар бир сўзинг учун жавоб берарсан. Дорга осмасалар ҳамки, заводдан ҳайдаб чиқаришлари турган гап.

Ориққина, келишган ўқитувчи Чернопижский маориф комиссари эди. Маҳаллий ўқитувчилар ичида большевикларга содиқ бирдан-бир киши ҳозирча шу эди.

Махсус вазифалар бажарувчи рота ревком қаршисидаги бинога жойлашди. Унинг қизил аскарлари ревкомда навбатчилик қилардилар. Кечқурун боғнинг эшиги олдига эҳтиёт учун «максим» пулемёти қўйилади. Унинг ўқ тўла лентаси буралиб қутичага тушиб туради. Унинг ёнида милтиқли иккита қоровул турарди.

Ўртоқ Игнатъева ревкомга қараб борар эди. У ёшгина қизил аскарга диққат билан қараб:

— Неча ёшдасиз, ўртоқ?— деб сўради.

— Ун еттига кирдим.

— Шу ерликмисиз?

— Ҳа, мен фақат ўтган кун, жанг пайтида армияга кирдим! — деб жавоб берди табассум билан қизил аскар.

Игнатъева унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Отангиз ким?

— Машинист ёрдамчиси.

Долинник бир ҳарбий киши билан кўча эшикдан кирди. Игнатъева унга қараб:

— Мана, комосмол райкомига мувофиқ киши топдим. Ўзи шу ерлик,— деди.

Долинник Серёжани кўздан кечирди.

— Кимнинг ўғлисан?

— Захарнинг.

— Ҳа, Захарнинг ўғлимисан? Бўпти, бор, болаларни ишга сол.

Серёжа ҳайрон бўлиб уларга қаради ва:

— Ротани нима қиламан?— деди.

Долинник зинапояга қадам босар экан:

— Уни ўзимиз тўғрилаймиз,— деди.

Эртаси куни кечқурун Украина коммунистик ёшлар союзининг маҳаллий комитети ташкил қилинди.

Янги турмуш шунча тез ва қутилмаганда бошланди. Серёжа фақат шу билан нафас оладиган бўлди. Бу янги турмуш уни ўзининг енгилмас гирдобига тортиб олди. Жуда яқинда туришига қарамасдан, Серёжа оиласини тамом унутди.

Серёжа Брузжак — большевик. У, чўнтагидаги бир парча қоғозни ўнинчи марта қўлига олди. Унда УҚП(б) Комитетининг бланкасида Серёжанинг комсомоллиги ва комитет секретари экани ёзилган эди. Агар бирон киши ишонмайдиган бўлса, гимнастёрканинг камарида осилган, қўлда ясалган брезент қинда қимматли Павелдан

ёдгор қолган баҳайбат «манлихер» тўппонча турар эди. Бу — энг ишончли мандат. Ҳай, аттанги, Павел йўқ!

Серёжа бугун кунни ревком топшириқларини бажариш билан ўтказар эди. Мана ҳозир ҳам уни Игнатьева кутиб турипти. Улар станцияга, дивизия сиёсий бўлимига борадилар, унда ревком учун адабиёт ва газеталар беришади. У чопиб кўчага чиқди.

Сиёсий бўлим ходими уларни ревком эшиги олдида автомобилда кутиб турарди.

Вокзал анча узоқ. Штаб ва биринчи Украина совет дивизиясининг сиёсий бўлими шу вокзалда, вагонларга жойлашган. Игнатьева йўлда Серёжани гапга солиб борди.

— Сен комсомол йўли билан нима ишлар қилдинг? Ташкилот туздингми? Уз ўртоқларинг, ишчиларнинг болалари орасида агитация ишлари олиб боришинг керак. Тез фурсат ичида коммунистик ёшлар уюшмасини вужудга келтириш зарур. Эртага комсомолнинг хитобномасини ёзиб, бостирамиз. Сўнгра ёшларни театрга тўплаб, митинг ўтказамиз. Дивизия сиёсий бўлимида Устинович билан таништириб қўяман. У ҳам ёшлар орасида иш олиб бораётган бўлса керак.

Устинович ўн саккиз яшар қиз бўлиб чиқди. Унинг қўнғир сочлари кесилган. Устига мош ранг гимнастёрка кийган ва ингичка камар билан нозик белини маҳкам боғлаган эди. Серёжа ундан жуда кўп янгиликлар эшитди ва ишда ёрдамлашажаги ҳақида ваъда олди. Хайрлашар экан, бу қиз Серёжага бир қанча китоб ва маҳсус равишда кичкина бир китобча — комсомолнинг программа ва уставини топширди.

Кечқурун ревкомга қайтиб келишди. Валя уни боғда кутар эди. У Серёжани койишга тушди:

— Уялмайсанми? Нима бало, уйдан бешиб кетдинг? Ойим ҳар куни йиғлайди, дадам ғазабланади. Жанжалга қолсан,— деди.

— Ҳеч нарса қилмайди, Валя. Уйга боришга вақтим йўқ. Улай агар, вақтим йўқ. Бугун ҳам бора олмайман. Лекин сенга айтадиган гапим бор. Юр бу ёққа.

Валя ўз акасини таниёлмай қолди. У тамом ўзгарипти. Унга гўё биров электр токи юборгандай. Серёжа синглисини стулга ўтқизди ва сафсатасиз сўзга киришди:

— Гап бундай. Комсомолга кирасан. Тушунмадинг-

ми? Коммунистик ёшлар союзи. Мен бу ишнинг каттаси-ман. Ишонмайсанми? Мана, ўқиб кўр!

Валя ўқиб чиқди ва хижолатда акасига қараб:

— Мен комсомолда нима қиламан?— деди.

Серёжа елкасини учирди.

— Нима? Иш топилмайди, дейсанми? Азизим! Мен тун бўйи ухламайман. Агитация юргизиш керак. Игнатъева бундай деди: ҳамма ёшларни театрга тўплаймиз ва Совет ҳокимияти ҳақида сўзлаймиз. Мен нутқ сўзлармишман. Мен бунинг кераги йўқ, деб ўйлайман. Чунки, нутқ сўзлашни билмайман. Гапдан адашиб қолсам, нима бўлади? Хўш, энди сен айт-чи: комсомолга киришга нима дейсан?— деди у синглизига тикилиб.

— Билмадим, ойим хафа бўлар дейман.

— Ойимга қулоқ солиб ўтирма, Валя,— деди Серёжа қаршилиқ билдириб,— у бу гапларни тушунмайди. Фақат болаларим ўз олдимда бўлсин, дейди. У Совет ҳокимиятига сира қарши эмас. Аксинча, хайрихоҳ. Лекин урушга менинг болаларим эмас, бошқалар борсин, дейди. Бу тўғрими? Жухрайнинг гаплари эсингда борми? Ана, Павел онасига қараб ўтирмади. Энди бизнинг дунёда яшайдиган замонимиз келди. Хўш, Валя, наҳотки, кирмасанг? Жуда яхши бўлар эди-да! Сен қизлар, мен йигитлар орасида ишлар эдик. Зарғалдоқ Қлимкани бугунданок қўлга оламан. Қани, энди нима бўлди, кирасанми, Валя? Бу тўғрида менинг қўлимда кичкина китобча ҳам бор,— деди ва китобчани чўнтагидан олиб Валяга узатди.

Валя акасидан кўзини олмасдан:

— Агар яна петлюрачилар келиб қолса-чи, унда нима бўлади?— деб сўради секин.

Серёжа биринчи марта бу ҳақда ўйланиб қолди.

— Мен, албатта, бошқалар билан бирга кетаман. Лекин сени нима қиламиз? Ойим ҳақиқатан бахти қора бўлиб қолади,— деди ва жим бўлиб қолди.

— Мени ёзиб қўй, Серёжа, лекин ойим билмасин, ҳеч ким билмасин, фақат сен бил-у, мен билай. Бугун ишингда ёрдам қиламан. Шундай бўлгани яхши,— деди кескин.

— Тўғри айтасан, Валя.

Бўлмага Игнатъева кирди.

— Уртоқ Игнатъева, бу — менинг синглим Валя. Мен у билан идея ҳақида гаплашдим. У жуда боп. Фақат

онамиз чатоқ. Валяни қабул қилганимизни ҳеч ким билмаслиги мумкинми? Агар бизга чекинишга тўғри келиб қолса, албатта мен милтиқ ушлаб кетавераман, лекин Валя ойимни қизғанияпти,— деди.

Игнатьева столнинг бир бурчига ўтириб диққат билан унинг сўзларини тинглар эди.

— Яхши. Шундай бўлгани яхши,— деди Игнатьева.

Театр биноси, ўтказиладиган митинг ҳақида бутун шаҳарга ёпиштирилган эълонларни ўқиб келган сергап ёшлар билан лиқ тўлган. Қанд заводи ишчиларининг духовой оркестри чалиб турипти. Залдагиларнинг кўпи гимназия ва юқори бошланғич мактабнинг ўқувчилари эди.

Уларнинг ҳаммаси митинггагина эмас, балки ундан кейин қўйиладиган спектаклга қизиқиб келган.

Ниҳоят, парда кўтарилди. Ҳозиргина уезддан етиб келган уезд комитетининг секретари ўртоқ Разин минбарга чиқди.

Ориққина, қотма ва қирра бурун бу одам ҳамманинг диққатини ўзига тортди. Унинг нутқини жуда қизиқиб тингладилар. У бутун мамлакатни чулғаб олган кураш ҳақида гапирди ва ёшларни Коммунистлар партияси атрофига тўпланишга чақирди. Разин уста бир нотик каби сўзлар, ўз нутқида кўпчилик тушунмаган «ортодоксал марксистлар», «социал-шовинистлар» ва шу каби сўзларни кўп ишлатар эди.

У сўзини тамом қилгач, ҳамма қаттиқ қарсак чалди.

Разин сўзни Серёжага бериб, ўзи жўнаб кетди.

Ҳақиқатан, Серёжани қўрқитган нарса юз берди. У, гапира олмади. «Нималар ҳақида, нима сўзлаш керак?» деган фикр уни азоблар ва ранги оқариб сўз тополмас эди.

Игнатьева стол орқасидан шивирлаб, унинг жонига оро кирди:

— Ячейка тузиш ҳақида гапир,— деди.

Серёжа дарров амалий чораларга ўтди:

— Ўртоқлар, ҳаммангиз эшитдингиз, энди ячейка тузишимиз керак. Шу фикрни қайсингиз ёқлайсиз?

Зал жимжит бўлиб қолди.

Устинович ёрдамга келди. У Москвадаги ёшлар уюш-

малари ҳақида гапира бошлади. Хижолат тортган Серёжа бир четда турар эди.

Уни йиғилиш қатнашчиларининг ячейка тузишга бундай муносабатда бўлишлари ҳаяжонга солар, у залдагиларга хафаланиб қарар эди. Устиновични диққат билан тинглашмади. Зиливанов Устиновичга нафрат билан қарар экан, Лиза Сухарькога нималардир пичирлади. Гимназиянинг юқори синфларида ўқувчи, бурунларига қалин қилиб упа суртган қизлар олдинги қаторда ўтириб, атрофга маккорона кўз ташлаганларича, нималардир сўзлашарди. Бурчакда, саҳнага кирадиган жойда, бир тўда ёш қизил аскарлар турар эди. Серёжа улар орасида ўзига таниш пулемётчини кўриб қолди. У, саҳнанинг чеккасида ўтирар ва олифта кийиниб олган Лиза Сухарько билан Анна Адамовскаяга жирканиб кўз ташлар, ўтирган жойида асабийланар эди. Қизлар эса ўз йигитлари билан сира тортинмасдан сўзлашар эди.

Устинович сўзини тингламаётганларини сездди ва теътамом қилиб, ўрнини Игнатъевага берди. Игнатъева сескин гап бошлади ва ҳаммани жим қилди.

— Ёш ўртоқлар,— деб сўз бошлади у,— сизнинг ҳар бирингиз бу ерда эшитган гапларингиз тўғрисида ўйлаб кўроласиз. Мен ишонаманки, томошабинлар эмас, балки революцияга актив қатнашадиган курашчи ўртоқлар сизнинг орангиздан топилади. Сизлар учун бутун эшиклар очиқ, фақат гап ўзларингизда. Биз сизларнинг ўз гапларингизни эшитмоқчимиз. Хоҳловчиларни сўзга чиқингиз чақирамиз.

Зални яна сукунат босди. Сўнг орқадаги қатордан овоз кўтарилди:

— Мен гапирмоқчиман.

Саҳнага айиқ боласига ўхшаган, кўзлари гилайроқ Миша Левчуков чиқди.

— Агар иш шундай бўлса, большевикларга ёрдам қилиш керак бўлса, мен қарши эмасман. Мени Серёжа биледи. Мен комсомолга ёзиламан.

Серёжа шодланиб жилмайди.

— Мана кўрдингизми, ўртоқлар! — деб Серёжа дарров саҳнанинг ўртасига ўтди.— Мен Миша ўз кишимиз демадимми, чунки унинг отаси — стрелкачи, у вагон остида қолган. Шу сабабли Миша билим ололмай қолди. Гимназияни тамом қилмаган бўлса ҳам, бизнинг ишимизга тез тушуниб олди.

Шовқин ва қичқирриқлар зални тутиб кетди. Аптека-ринг ўғли, сочига зеб бериб тараб олган йигитча — гим-назист Окушев сўз сўради ва гимнастёркасини тўғрилаб қўйиб гапира бошлади:

— Ўртоқлар, мени кечиринглар, бизни нима қилмоқ-чи эканларини мен тушунолмайд қолдим. Нима, сиёсатга аралашайликми? Унда қачон ўқиймиз? Биз гимназияни тамом қилишимиз керак. Агар спорт жамияти тузсалар, тўпланиш, ўқиш мумкин бўладиган клуб очсалар бошқа гап эди. Сиёсат билан шуғулланиб бошимиз кетар! Ке-чиринг, бунга ҳеч ким рози бўлмас, деб ўйлайман.

Залда кулги кўтарилди. Окушев саҳнадан сакраб ту-шиб жойига бориб ўтирди. Унинг орқасидан ёш пуле-мётчи сўзга чиқди. У фуражкасини пешонасига суриб қўйиб, ўтирганларни газаб билан кўздан кечирди ва:

— Куласизларми, газандалар?— деб бақирди.

Унинг кўзлари ёниб турган икки чўққа ўхшарди. У чуқур нафас олди ва газабидан бутун вужуди титраб, гап бошлади:

— Менинг фамилиям — Жаркий Иван. Мен отамни ҳам, онамни ҳам билмайман. Боқимсиз эдим; гадойлик қилар, деворлар тагида ётар эдим. Оч эдим, қўнадиган жойим йўқ эди. Турмушим итеникига ўхшар эди, сизга ўхшаган бойваччалар буни билмайди. Мана, Совет ҳо-кимияти келди-ю, қизил аскарлар мени топиб олишди. Бутун взвод мени ўзига ўғил қилди, кийинтирди, саво-димни чиқарди, ҳаммадан муҳими — инсонлик тушунча-сини берди. Мен шу туфайли большевик бўлиб олдим ва умримнинг охиригача большевик бўлиб қоламан. Кураш-нинг нима учун бўлаётганини мен яхши биламан: кураш биз камбағаллар учун, ишчилар ҳокимияти учун бораё-тир! Мана сизлар худди айғир отдай кишнайсиз, аммо икки юз ўртоғимизнинг шаҳар четида мангу ҳалок бўл-ганини билмайсиз...— Жаркийнинг овози худди тордай жаранглади.— Улар бизнинг ишимиз, бизнинг бахтимиз учун жонларини фидо қилдилар. Улар бутун мамла-қатда, бутун фронтларда ҳалок бўлмоқда. Сизлар бўл-сангиз шундай бир шароитда бу ерда ўйин-кулги билан овора эдингиз. Сиз, ўртоқлар,— дея у бирдан президи-умга қараб бурилди,— буларга мурожаат қиляпсиз-лар,— деди бармоғи билан зални кўрсатиб,— булар ҳали тушунадими? Йўқ! Қорни тўқнинг қорни оч билан нима иши бор! Бу ердан биргина киши чиқди. У ҳам камба-

гал, етим. Сизлар бўлмасангиз ҳам эплеймиз!— деди у газаб билан мажлисга хитоб қилиб,— ялинмаймиз, сиздақалар бизга керак ҳам эмас. Бундайларни пулемёт билан қириш керак!— деб энтикиб қичқирди Иван ва саҳнадан иргиб тушиб, ҳеч кимга ҳам қарамай, эшикка томон жўнади.

Президиум аъзоларидан ҳеч ким кечага қолмади. Ревкомга қараб кетишар экан, Серёжа қизишиб гапирди:

— Емон машмаша бўлди-да! Жаркий ҳақли. Бу гимназистлар билан ҳеч нарса чиқаролмадик. Одамнинг жаҳли чиқади,— деди.

— Ҳайром қоладиган ҳеч нарса йўқ,— дея унинг сўзини бўлди Игнатьева,— пролетар ёшлар бу ерда деярли йўқ. Кўпчилик — ё майда буржуазия ёки шаҳар интеллигенцияси, обивателлар. Ишчилар орасида ишлаш керак. Тахта ва қанд заводига таян! Аммо, митингдан ҳар ҳолда бирор фойда чиқади. Уқувчилар ичида яхши ўртоқлар ҳам бор.

Устинович Игнатьевани қувватлади:

— Бизнинг вазифамиз, Серёжа, ўз идеяларимиз ва шиорларимизни ҳар бир кишининг онгига етказишдан иборат. Партия ҳар бир янги ҳодисага бутун меҳнаткашларнинг диққатини жалб қилади. Биз ҳали қанча-қанча митинг, кенгаш ва съездлар ўтказамиз. Дивизия сиёсий бўлими станцияда ёзги театр очади. Эрта-индин агитпоезд келиб қолса, ишни жонлантириб юборамиз. Эсингизда бордир: Ленин, агар меҳнаткашларнинг кўп миллионли оммасини курашга тортмасак, енга олмаймиз,— деган деди.

Ярим кечада Серёжа Устиновични станцияга узатиб қўйди. Хайрлашар экан, Устиновичнинг қўлини маҳкам қисди ва бир секунд ушлаб турди. Устинович сал жилмайиб қўйди.

Шаҳарга қайтатуриб, Серёжа ўз уйига бурилди.

Серёжа жим туриб, онасининг койишларига қулоқ солди. Отаси гапга киргач, Серёжа ўзи активлашиб кетди ва Захар Васильевични тезгина мот қилиб қўйди.

— Ота, қулоқ сол, немислар замонида иш ташлаганларингда ва паровозда часовойни ўлдирганларингда, сен оиланг ҳақида ўйладингми? Ўйладинг. Шундай бўлса ҳам кетдинг, сенинг ишчилик номусинг шунга мажбур қилди. Оила ҳақида мен ҳам ўйладим. Биламан:

агар биз чекинсак, унда мен учун ҳам сизларни қийнайдилар. Бордию, биз ғолиб келсак, унда бизнинг қўлимиз баланд келади. Мен уйда ўтира олмайман. Сенинг ўзинг ҳам буни яхши тушунасан. Жанжалнинг нима кераги бор? Мен яхши, хайрли ишга киришдим, сен мени қувватлашинг, ёрдам беришинг лозим. Сен бўлсанг жанжаллашяпсан. Ота кел, ярашайлик. Унда ойим ҳам менга бақирмайдиган бўлиб қолади,— дер экан, у ўзининг ҳақ эканлигига ишониб, эркаланиб кулди ва тиниқ зангор кўзлари билан отасига қаради.

Захар Васильевич сўрида ўтирганича безовталанар ва қуюқ ўсган мўйлови, тикандек соқоллари орасидан жилмаяркан сарғиш тишларини кўрсатар эди.

— Кишининг онгига таъсир қилмоқчисан-а, тирми-зак? Тўппонча тақиб олдим, энди мени дадам ура олмайди, деб ўйлайсанми?

Аmmo унинг товушида ўдағайлаш йўқ эди. У хижолат билан жойида типирчилаб, қадоқ қўлларини ўғлига узатиб:

— Босавер олға, Серёжа, шиддат билан кўтарилиб кетаётган экансан, шаштингни қайтармайман, фақат биздан тониб кетма, келиб тур, — деди.

Тун. Қия турган эшикдан зинапояга ёруғлик тушиб турипти. Юмшоқ, духоба диванлар билан безалган катта уйда, адвокатнинг кенг столи атрофида, беш киши ўтирипти. Долинник, Игнатьева, Чека раиси — қирғиз башара ва бошига кубанка кийган Тимошенко, ревкомнинг икки ходими — узун бўйли темир йўлчи Шудик ва депо ишчиси япасқи бурун Остаптуқлар комитет мажлисини қилишар эди.

Долинник стол орқали энгашиб, Игнатьевага қаттиқ тикилганича, хириллаган товуш билан кетма-кет уқтирар эди:

— Фронтга таъминот, ишчиларга овқат керак. Бизнинг келишимиз биланоқ савдогарлар ва бозордаги чайқовчилар нарх-наволарни ошириб юбордилар. Совет пуллари ўтмаяпти. Молни ё эски николай пулига ёки керенский пулига сотишади. Шу куннинг ўзидаёқ қатъий баҳоларни қўйиб чиқишимиз керак. Биз яхши биламизки, чайқовчиларнинг ҳеч бири қатъий баҳога сотмайди. Молларини яширадилар. Унда тинтув ўтка-

замиз ва кишиларнинг терисини шилиб олувчиларнинг бутун молларини мусодара қиламиз. Бу ерда лапашанг бўлиб ўтираверсанг иш битмайди. Бундан сўнг ишчиларнинг оч қолишларига йўл қўйиш мумкин эмас. Уртоқ Игнатьева, ҳаддан ошиб кетманглар деб огоҳ лантириб қўяётир. Бу унинг зиёлиларча юмшоқлигидан келган гап. Зоя, сен хафа бўлма. Мен ҳақиқатни гапир- япман. Гап майда савдогарларда эмас. Бугун мен ахборот олдим: қовоқхоначи Борис Зоннинг уйида яширин ертўла бор эмиш. Бу ертўлага ҳали петлюрачилар келмаган вақтдаёқ катта магазинчилар жуда кўп молларни бекитган эканлар,— деди ва маъноли заҳарханда қилиб Тимошенкога қаради.

— Сен қаёқдан эшитдинг?— дея ҳайрон бўлиб сўради Тимошенко. Бундай хабарларни ҳаммадан бурун у эшитиши керак экан. Долинникнинг билгани унга жуда алам қилди.

— Ха-ха!— Долинник қулди.— Мен ҳамма нарсани кўриб тураман, оғайни, мен фақат ертўлани эмас,— дея давом қилди у сўзида,— кеча, сенинг дивизия бошлиғининг шофери билан ярим шиша самогон шимирганигни ҳам биламан.

Тимошенко стулда ўтирганича типирчилаб қолди. Унинг сариқ юзига қон югурди.

— Мана, бало!— деди у, ҳайрат билан. Аммо, қовоғини солган Игнатьевага қараб жим бўлди. У: «Шайтон дурадгор! Унинг ўз Чекаси борга ўхшайди», деб ўйлаб, ревком раисига қараб қўйди.

— Мен Сергей Брузжакдан эшитдим,— дея давом қилди Долинник.— Унинг буфетда ишлайдиган бир дўсти бор шекилли.— У ошпазлардан Зоннинг авваллари бутун нарсалар билан уларни бемалол таъмин қилганини эшитган. Кеча Серёжа аниқ маълумот топиб келди: омбор ҳақиқатан ҳам бор экан, фақат уни топиш керак. Сен, Тимошенко, одамларни, Серёжани ҳам ол, бугуноқ омборни, албатта, топиш керак! Агар топилиб қолса, биз ишчиларни ва дивизия озиқ-овқат бўлимини таъминлаймиз.

Ярим соатдан сўнг саккиз қуролли киши қовоқхоначининг уйига кирди, икки киши кўчада, дарвоза олдида қолди.

Пакана, ўн пақирли бочкадай юмалоқ, малла тиканак соқолли хўжайин, ёғоч оёғи билан дўқиллаб юриб

келди ва бегона одамларга қараб, хириллаган бўғиқ товуш билан:

— Нима гап, ўртоқлар? Бемаҳалда нима қилиб юрибсизлар?— деди.

Зоннинг орқасида, унинг қизлари халатларини ёпишиб, Тимошенконинг электрик фонаридан тушаётган ёруғликдан кўзларини юмиб туришар эди. Қўшни бўлмада инқиллаб, унинг семиз хотини кийинар эди.

Тимошенко:

— Тинтув қиламиз! — деган икки оғиз сўз билан масалани тушунтирди.

Пол бошдан-оёқ текширилиб чиқилди. Ғўла билан тўла катта сарой, омбор, ошхона ва кенг ертўла — ҳаммаси яхшилаб текширилди. Аммо яширин ертўланинг изи топилмади.

Қовоқхоначининг хизматкор қизи ошхона ёнидаги кичкина уйчада маст уйқуда ётар эди. У шундай қаттиқ ухлаган эканки, буларнинг кирганини ҳам билмай қолди. Серёжа уни секин уйғотди:

— Хўш, сен шу ерда ишлайсанми?— дея сўради уйқу элитган қиздан.

Қиз кўрпасини елкасига тортди, қўли билан фонарь нурини бекитди ва ҳеч нарса англамасдан ҳайрон бўлиб:

— Ишлайман. Сизлар ким бўласиз?— деди.

Серёжа тушунтирди ва кийинишга буюриб ўзи чиқди.

Кенг овқатхонада Тимошенко хўжайинни сўроқ қилди. Қовоқхоначи пишқирар, оғзидан тупугини сачратиб, ҳаяжон билан сўзлар эди.

— Нима дейсизлар, ахир? Менинг бошқа ертўлам йўқ. Вақтингизни бекорга ўтказманг. Инонтираманки, йўқ. Қовоқхонам бор эди, энди камбағал бўлиб қолдим. Мени петлюрачилар таладилар, ўлдираёздилар, мен Совет ҳукуматидан хурсандман, нималарим бор эканини кўриб турибсиз,— дея қисқа, йўгон қўлларини силкитди, қонга тўлган қип-қизил кўзлари Серёжага, Серёжадан яна бурчакка, ундан шипга қараб югурар эди.

Тимошенко асабийланиб лабини тишлар эди.

— Демак, ҳамон яширасиз, айтмайсизми? Сўнгги марта таклиф қиламан, ертўлани кўрсатинг,— деди унга тикилиб.

— Ҳай, сизга нима бўлди, ҳарбий ўртоқ,— дея қо-

воқхоначининг хотини сўзга қўшилди,— биз ўзимиз оч-миз. Ҳамма нарсамизни олиб кетишди,— деди ва йиғламоқчи эди кўзига ёш келмади.

— Очсиз-у, лекин хизматкор қиз сақлаб яшайсиз,— деди Серёжа.

— Ҳай, ўша хизматкор бўлдимиз? Битта камбағал қиз бизникида туради. Борадиган жойи йўқ, ана Христинанинг ўзи айтсин.

— Бас, бўлди,— дея ўшқирди Тимошенко, тоқати тоқ бўлиб,— ишни бошлаймиз!

Ташқарида тонг отди, лекин қовоқхоначининг уйида ҳамон қаттиқ тинтув давом қилар эди. Ўн уч соатлик излашнинг натижасиз чиққанидан ғазаби келган Тимошенко тинтувни тўхтатмоқчи эди, лекин кетишга ҳозирланиб турган Серёжа, хизматкор қизнинг ўз бўлмасида туриб:

— Эҳтимол, ошхонада, печка остидадир,— дея пи-чирлаганини эшитиб қолди.

Ўн минутдан кейин, рус печкаси ағдарилиб, ундан пастга тушадиган темир қопқоқ очилди. Орадан бир соат ўтгач, бочка ва қоплар ортган икки тоннали юк машинаси, шу ерда тўпланган оломонни ҳайрон қолди-риб, қовоқхоначининг ҳовлисида чикиб жўнади.

Жазирама иссиқ кунда Мария Яковлевна кичкина тугунчани кўтариб, вокзалдан келди. Павел ҳақида Артёмнинг гапларини эшитиб анча йиғлади. Онанинг бошига қора кунлар келди. Яшаш учун ҳеч нарса йўқ. Мария Яковлевна қизил аскарларнинг уст-бошларини ювадиган бўлиб қолди ва шу туфайли қизил аскарлар унга ҳарбий паёк — озиқ беришди.

Артём бир куни кечқурун одатдагидан кўра жадал-роқ қайтиб келди ва дераза тагидан тапиллаб ўтиб, эшикни очиб, остонадан ўтар экан:

— Павкадан хат келди,— деди онасига.

«Қимматли акам Артём,— деб ёзган эди Павел,— севикли акам, жуда саломат бўлмасам ҳам, соғ экан-имни сенга маълум қиламан. Сонимга ўқ теккан, лекин тузалаётирман, доктор суягингга зарар қилмаган дейди. Мен учун ташвишланма, ҳаммаси ўтиб кетади. Агар отпускаи олсам ҳарбий касалхонадан чиққандан сўнг бораман. Онаминг олдига бора олмадим, лекин

шундай бўлиб чиқдики, мен энди ўртоқ Котовский номидаги отлиқлар бригадасининг қизил аскарлари ҳисобланаман. Котовскийнинг қаҳрамонлиги сизга маълумдир. Бундай одамларни мен ҳали кўрганим йўқ эди, Бригада командирини жуда ҳурмат қиламан, Онам қайтди-ми? Агар уйда бўлса, кенжа ўғлидан алангали салом айт, Ташвишга солганим учун узр сўрайман, деб уканг.

Артём, ўрмонбегиникига бориб, шу хат ҳақида гапириб бер».

Мария Яковлевна жуда кўп ёш тўқди. Бевош ўғил бўлса, қаерда ётганини, адресини ҳам ёзмапти,

Серёжа вокзалдаги «Дивизия сиёсий бўлимининг агитпропи» деб ёзилган кўк вагонга жуда кўп келар эди. Бу вагондаги кичкина бўлмада Устинович билан Игнатъева ишларди. Оғзидан папирос тушмайдиган Игнатъева лабларида сал кулиб қўярди.

Комсомол райкомининг секретари Серёжа Устинович билан шунчалик яқинлашиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. У вокзалдан той-той китоб ва газеталар олиб келиш билан бирга, у ердаги қисқа учрашишлардан номаълум бир шодлик туйғуси билан қайтадиган бўлди.

Дивизия сиёсий бўлимининг ёзги театри ҳар куни қизил аскарлар ва ишчилар билан лиқ тўларди. Йўл устида 12-армиянинг турли рангдаги плакатлар ёпиштирилган агитпоезди турарди. Бунда кечаю кундуз ҳаёт қайнарди: босмахона ишларди, газеталар, варақалар, хитобномалар чиқариларди. Фронт яқин эди. Серёжа кечқурун тасодифан театрга келиб қолди ва Устиновични қизил аскарлар орасидан топди.

Кечаси Устиновични станцияга, дивизия сиёсий бўлими ходимлари турадиган жойгача узатар экан:

— Ўртоқ Рита, нима учун ҳадеб сени кўргим келарди? Сен билан гаплашиш жуда кўнглилли! Учрашгандан сўнг одам тетикланиб кетади ва ишлаб чарчамайди, — деганини Серёжанинг ўзи ҳам билмай қолди.

Рита Устинович бирдан тўхтаб қолди ва:

— Биласанми, ўртоқ Брузжак, кел, гапни бир жойга қўяйлик, сен бундан сўнг бундай ҳиссиётларга берилмайсан. Мен буни ёмон кўраман, — деди.

Серёжа жазо олган мактаб шогирдидай қизариб кетди:

— Мен сени дўстим деб айтган эдим, — деб жавоб берди Серёжа, — сен бўлсанг мени... Нима, мен бирон контрреволюцион сўз айтиб қўйдимми? Уртоқ Устинович, мен бундан кейин сира гапирмайман, албатта.

Серёжа тезгина қўл узатиб хайрлашди-да, шаҳарга чопиб кетди.

Серёжа вокзалга қаторасига бир неча кун келмай қолди. Игнатьева чақирганда ҳам ишни баҳона қиларди. У ҳақиқатан ҳам жуда банд эди.

Бир кун кечаси уйига қайтаётган Шудикка кўчада ўқ уздилар. Бу кўчада кўпинча қанд заводининг юқори табақа хизматчилари бўлган поляклар яшар эди. Шу муносабат билан тинтувлар бошланди. Пилсудскийчиларнинг «Стрелец» деб аталадиган ташкилотининг бир қанча қурол ва ҳужжатлари топилди.

Ревкомдаги кенгашга Устинович ҳам келди. У, Серёжани четга тортиб секин сўради:

— Сенга нима бўлди, мешчанлик иззат нафсинга тегдими? Хусусий гапни умумий ишга аралаштирасанми? Бундай қилиш сира ярамайди, ўртоқ.

Серёжа яна ҳар хил нарсаларни баҳона қилиб кўк вагонга келадиган бўлиб қолди.

Серёжа уезд конференциясида бўлди. Икки кун қизгин тортишувлар кетди. Учинчи кун бутун пленум аъзолари билан бирга қуролланиб, кеча-кундуз демай, жанг қилди. Петлюранинг ҳали тамом тугатилмаган старшинаси Заруднийнинг шайкаси билан дарёнинг нариги ёғидаги ўрмонлар ичида олишди. Ундан қайтиб, Игнатьеваникида Устиновични учратди. Станцияга узатиб борди ва хайрлашатуриб, унинг қўлини қаттиқ қисди.

Устинович аччиғланиб қўлини тортиб олди. Серёжа яна узоқ вақт агитпроп вагонига келмади. Керак бўлган вақтларда ҳам Усинович билан атайлаб учрашмади.

Ҳатто Устинович, нега бундай қиласан, сабабини тунтунтирсанг-чи, деб қистаганда ҳам у қўлини силтаб, тўнглик билан жавоб берарди:

— Сен билан нимани гаплашаман? Яна менга бирон мешчанлик ёки ишчилар синфига хиёнат тамғасини босарсан, қўй!

Қизил байроқли Кавказ дивизиясининг эшелонлари станцияга тушди. Қора мағиздан келган уч командир ревкомга кириб келди. Узун бўйли қотма, камар боғлаб олган командир Долинникка хиралик қилиб:

— Менга юз арава пичан берасан, бошқа гап йўқ, отлар очдан ўлаётир,— деди.

Серёжа икки қизил аскар билан пичан топишга юборилди. Улар бир қишлоқда кулаклар шайкасига дуч келиб қолдилар. Қизил аскарларни қуролсизлантиришди ва уриб ўлар ҳолатига етказишди. Серёжа калтакни озроқ еди, уни ёш деб аядилар. Қамбағаллар комитетининг ходимлари уларни шаҳарга олиб келди.

Қишлоққа отряд юборилди. Эртаси куни пичан келтирилди.

Оиласини ташвишлантиришни истамай, Серёжа Игнатъеваникида ётди. Устинович ҳам келди. Серёжа бу кеч биринчи марта унинг шунчалик қаттиқ ва эркалаб қўл сиққанини сездики, Серёжа ўзи бунчалик қаттиқ сиқишга ҳеч бир жасорат қила олмаган бўларди.

Иссиқ авжига чиққан туш пайтида Серёжа вагонга чопиб келиб Қорчагиннинг мактубини Ритага ўқиб берди ва ўртоғи тўғрисида ҳикоя қилди.

— Урмонга бориб, кўлда чўмиламан,— деди кетаётиб Серёжа.

Устинович ишдан бошини кўтариб, уни тўхтатди:

— Тўхта, бирга борамиз.

Улар ойнадай тиниқ кўл бўйига келиб тўхташди. Илиқ тиниқ сувнинг ёқимли шабадаси ўзига тортар эди.

— Сен кўчага чиқадиган жойга бориб пойлаб тур... Мен чўмилиб чиқаман,— деди Устинович.

Серёжа кўприк олдидаги тошга юзини кунга бериб ўтирди. Унинг орқасида сув шапиллар эди.

У йўлдан келаётган Тоня Туманова ва агитпоезднинг ҳарбий комиссари Чужанинни дарахтлар орасида кўриб қолди. Чиройлик, эғнидаги яхши тикилган френч устидан портупеяси¹ таранг тортилган, фарчиллама хром этик кийган бу киши Тоняни қўлтиқлаб, нималардир сўзлаб келар эди.

Серёжа Тоняни таниди. Павелнинг мактубини олиб келган шу қиз эди. У ҳам таниб, Серёжага тикилиб қа-

¹ Портупея — қилич осиб юрадиган қайиш.

ради, улар Серёжа олдига келгач, у, чўнтагидан хатни чиқариб, Тоняни тўхтатди.

— Жиндак тўхтанг, ўртоқ... Менда қисман сизга ҳам тегишли бўлган бир хат бор.

— У мактубни Тоняга узатди. Тоня қўлини Чужанин-дан бўшатиб олиб, хатни ўқиди. Хат унинг қўлида тит-рар эди. Хатни Серёжага бературиб:

— Унинг ҳақида бошқа ҳеч нарса билмайсизми?— деб сўради Тоня.

— Йўқ.

Орқадан Устиновичнинг оёқлари остида шарал гижир-лади. Чужанин Ритани кўриб:

— Кетдик...— деди секингина Тоняга.

Устинович истеҳзо ва нафрат аралаш овоз билан уни тўхтатди:

— Ўртоқ Чужанин! Сизни поезддагилар кунбўйи из-лашди.

— Ҳечқиси йўқ. Менсиз ҳам иш битади,— деб жавоб берди Чужанин.

— Бу шалоқни қачон ҳайдар эканлар!— деди Усти-нович Тоня билан кетаётган ҳарбий комиссарнинг ор-қасидан қараб.

Ўрмонда дуб дарахтлари шитирлайди. Хушҳаво кўл кишини ўзига тортади. Серёжанинг жуда чўмилгиси келди.

Серёжа чўмилиб келганда, Устинович йўл устида қулаб ётган қайин дарахти устида ўтирган эди.

Улар сўзлашиб қалин ўрмон ичига кириб кетишди. Қалин ва юмшоқ майсага келиб ўтиришди. Ўрмон жим-жит. Дуб дарахтлари нималарнидир шивирлашади. Усти-нович қўлларини бошига қўйиб, майсага ётди. Унинг ямоқ ботинка ичидаги келишган оёқлари ўт ичига кўми-либ кетди. Тўсатдан Серёжа унинг оёғига кўз ташлаб қолди ва ботинкасидаги ямоқларни кўздан кечирди. Сўнгра ўзининг этигига кўз ташлади ва бармоқлари чи-қиб турган тешигига қараб кулди.

— Нега куласан?

Серёжа этигини кўрсатиб:

— Қандай қилиб шу этикларни кийиб, душманга қарши урушамиз?— деди.

Рита жавоб бермади. У битта узун, кўм-кўк ўтни олиб тишлаган ҳолда бошқа нарса тўғрисида ўйлар эди.

— Чужанин — ёмон коммунист,— деди у ниҳоят.—

Барча сиёсий ходимларимиз йиртиқ-ямоқларда юради, у бўлса фақат ўзи ҳақида ғам ейди, холос, бизнинг партиямизга тасодифан кириб қолган одам... Фронтда аҳвол ҳақиқатан жиддий. Мамлакатимизга жуда қаттиқ урушларни бошидан кечиришга тўғри келади,— деди ва бир нафас жим туриб яна давом этди:— Сергей, бизнинг ҳам сўз, ҳам милтиқ билан ишлашимиз керак бўлади. Марказий Комитет комсомолнинг тўртдан бир қисмини фронтга сафарбар қилиш тўғрисида қарор чиқарганидан хабаринг борми? Биз бу ерда узоқ туриб қолмасмиз деб ўйлайман.

Серёжа уни тинглар ва товушида қандайдир фавқулодда бир оҳанг борлигини сезиб ҳайрон бўлар эди. Унинг ёш билан намланиб ярқираб турган қора кўзлари Серёжага тикилган эди.

Серёжа Ританинг кўзларида худди ойнадай ҳамма нарса кўриниб турганини ўзига айтиб юборишига сал қолди, лекин дарҳол ўзини тутиб олди.

Рита тирсагига таянди.

— Тўппончанг қани?

Серёжа бўш камарини сийпалаб, алам билан:

— Қишлоқда кулақлар шайкаси олиб қўйди,— деди.

Рита гимнастёркасининг чўнтагига қўл солиб, ярқираб турган браунинг тўппончани олди.

— Анави дубни кўряпсанми, Серёжа,— дея у, тўппончанинг учи билан йигирма беш қадам наридаги, тилим-тилим бўлиб ёрилиб кетган дарахтни кўрсатди ва қўлини кўзигача кўтариб, деярли нишонга олмасдан отди. Упирилган пўстлоқ майсага тушди.

— Кўрдингми?— деди у, гурурланиб ва яна отди. Пўстлоқ яна майса устида шитирлади.

— Ма,— деди Рита унга тўппончани бературиб,— кўрамиз, сен қандай отасан.

Серёжа отган уч ўқдан бири бекор кетди. Рита жилмайди.

— Мен ҳамма ўқинг бекор кетар, деб ўйлаган эдим.

Тўппончани ерга қўйиб, Рита майса устига ясланди. Гимнастёркаси тагидан унинг дўппайиб турган кўкраги кўтарилиб турар эди.

— Серёжа, бери кел,— деди у секингина.

Серёжа қизга яқинлашди.

— Осмонни кўряпсанми? Кўм-кўк, Сенинг кўзларинг ҳам худди шундай-ку. Бу яхши эмас, Сенинг кўзларинг

пўлатдай кул ранг бўлиши керак. Кўк кўз — бу ортиқ даржада нозик.

Қиз бирданига унинг қўнғир сочли бошини қучоғига олиб, лабларидан қаттиқ ўпди.

Орадан икки ой ўтди. Куз келди.

Дарахтларни қора чойшабга ўрагандай, сездирмасдан тун ҳам чўкди. Дивизия штабининг телеграфисти аппарат тепасида энгашиб, «морзе»нинг тиқирлашлари-га қулоқ солар ва ундан чиқаётган ленталарни тутиб олар эди.

У нуқта ва чизиқлардан ҳосил бўлган жумлаларни тезгина қоғозга ёзар эди:

«Биринчи дивизия штабининг бошлиғига, копияси Шепетовка шаҳар ревкомининг раисига. Шу телеграммани олиш билан ўн соат ичида шаҳардаги барча муассасаларни эвакуация қилишни таклиф этаман. Шаҳарда бир батальон қолдирилсин, у, уруш участкасига қўмондонлик қилувчи Н-полкнинг командири ихтиёрига берилсин. Дивизия штаби, дивизия сиёсий бўлими ва барча ҳарбий муассасалар Баранчев станциясига кўчирилсин. Ижроси дивизия бошлиғига билдирилсин.

И м з о».

Ун минутдан сўнг шаҳарнинг жимжит кўчаларидан фонарь кўзларини ялтиратиб мотоцикл физиллаб ўтди. Тириллаб келиб ревком биноси олдида тўхтади. Мотоциклчи телеграммани ревком раиси Долинникка берди. Одамлар ивирсиб қолишди. Алоҳида рота сафланди. Бир соатдан сўнг ревком юкларини ортган аравлар шаҳардан ўта бошлади. Юк Подольск вокзалида вагонларга ортилди.

Серёжа телеграммани тинглаб, мотоциклчи орқасидан чопиб чиқди.

— Уртоқ, сиз билан бирга станцияга борсам бўлади-ми?— деб сўради шофёрдан.

— Орқамга ўтир, лекин маҳкам ушла!— деди шофер.

Поезд составига уланиб қўйилган вагондан ўн қадамча нарида, Серёжа Ританинг елкасидан ушлади ва ўзининг энг қимматли бир нарсасидан ажраётгандай пичирлади:

— Хайр, Рита, азиз дўстим! Яна кўришармиз, фақат мени унутма,— деяр экан у, ҳозир йиғлаб юборишидан қўрқиб кетди. Кетиш керак эди. Ортиқ гапиришга мажол қолмаганидан, унинг қўлларини қаттиқ-қаттиқ қисди.

Тонг отганда шаҳар ва вокзал кимсасиз, бўм-бўш эди. Энг сўнгги поезднинг паровози, гўё видолашгандай гудок чалди ва станция орқасида, йўлнинг икки томонида, шаҳарда қолдирилган батальоннинг мудофаа қисмлари жойлашди.

Дарахтларни яланғочлаб, барглар тўкилар эди. Шамол тўкилган япроқларни секингина учириб кетар эди.

Қизил аскарлар шинели кийган ва устидан ўқдонлар осиб олган Серёжа ўнтача қизил аскар билан қанд заводи олдидаги чорраҳани ишғол қилди. Улар полякларни пойлашар эди.

Автоном Петрович қўшниси Герасим Леонтьевичнинг эшигини тақиллатди. Герасим Леонтьевич, ҳали кийиниб улгурмаган экан, очилган эшикка қаради:

— Нима гап?

Автоном Петрович милтиқ ўқталиб ўтиб кетаётган қизил аскарларни кўрсатди ва ошнасига имлади.

— Кетаётирлар.

Герасим Леонтьевич талваса ичида унга тикилди.

— Полякларнинг кийимидаги белгилари қанақа эканлигини биласизми?

— Бир бошлик бургут шекилли.

— Қаердан топса бўлади?

Автоном Петрович ғазаб билан бўйнини қашиди.

— Уларга ҳеч нарса эмас,— деди у бир оз ўйлаб тургандан сўнг,— улар кетиворишди. Сенинг бўлса қандай қилсам янги ҳукуматга ёқар эканман деб, бошинг гаранг.

Пулемёт жимликни бузиб, тариллади. Вокзалда тўсатдан паровоз чинқирди ва замбарак гумбурлади. Огир снаряд ҳавони ёриб баланд осмондан увиллаганича учиб ўтди. Завод орқасидаги йўлга тушиб йўл четидаги дарахтларни қора тутун қоплади. Кўчадан минут сайин орқа-олдига қараб — қовоқлари осилган қизил аскар қисмлари чекинар эди.

Серёжанинг муздек бир томчи кўз ёши думалаб юзига тушди. У тезгина ёшини артиб, ўртоқларига қаради. Иўқ, ҳеч ким буни кўрмади.

Серёжанинг ёнида тахта заводида ишловчи ориқ, новчадан келган Антек Клопотовский борар эди. Унинг бармоқлари милтиқ тепкисиди эди. Антек хафа ва безовта. Унинг кўзи Серёжанинг кўзига тушди ва Антек ўзининг яширин фикрларини айтиб берди:

— Бизникиларни, айниқса менинг қариндошларимни қаттиқ таъқиб қилишади. «Поляк» бўлатуриб, «Польша қўшинларига қарши курашди» дерлар. Чолни тахта заводидан ҳайдаб, тоза калтаклайдилар. Бобойга биз билан юр дедим, аммо оилани ташлашга кўзи қиймади. Вой, лаънатилар-эй! Улар билан тезроқ тўқиниша қолсак эди!— дея Антек, кўзига тушиб қолган қизил аскар шлёмини асабий равишда тузатиб қўйди.

...Ўзинг ифлос, уйлариңг хунук, кўчалариңг эгри-бугри бўлса ҳам, хайр энди, шаҳарчам, хайр! Яқинларим, қариндошларим, хуш қолинглар. Хайр Валя, подпольега яширинган ўртоқлар, хайр! Шафқатсиз, ёт ва қабиҳ поляк қўшинлари яқинлашаётир.

Куйлаклари мазутга беланиб қорайган дено ишчилари қайғу ичида қизил аскарларни узатдилар.

— Ўртоқлар, биз яна қайтиб келамиз! — дея қичқирди Серёжа ҳаяжон билан.

САККИЗИНЧИ БОБ

Гира-шира тонг қучоғида дарё ялтираб кўринади; сув қирғоқ тошларига урилиб шовиллашдан тўхтамайди. Унинг ўрта ерлари эса тинч, худди оқмаётгандай, қирғоқдан ўртага қараб борган сари дарё секин оқаётгандай; кул ранг, ялтираб кўринарди. Ўртаси қоп-қора гирдоб бўлиб тагига тортаётгандай кўринарди. Дарё гўзал ва улуғвор. Гоголь ўзининг «Днепр гўзал...» деган ўлмас сўзларини шу дарё ҳақида ёзган. Унг қирғоқ баланд, тикка жар. У Днепрга қараб тоғдай йўналган-у, лекин унинг кенглигини кўриб тўхтаб қолганга ўхшарди. Чап қирғоқ — пастқам қумлоқдан иборат. Баҳор тошқинларидан сўнг Днепр бу жойдан ўз қирғоқларига қайтган.

Дарё бўйидаги торгина окопда беш киши бекиниб «максимка» олдида ётар эди. Бу — 7-ўқчи дивизиясининг олдинги пистирмаси.

Серёжа Брузжак пулемёт олдида дарёга қараб ён-бошлаб ётмоқда.

Узлуксиз тўқнашишлар ва поляклар артиллериясининг қаттиқ ўт очишидан заифланган қисмлар кеча Киевни ташлаб чиқиб, чап қирғоққа ўтиб, шу ерда мустақамландилар.

Бироқ чекиниш, оғир қурбонлар ва ниҳоят, Киевни душманга бериб қўйиш жангчиларга қаттиқ таъсир қилди. 7-дивизия қуршовларни қаҳрамонларча ёриб ўтиб, ўрмонлар орқали юриб, Малин станцияси ёнида темир йўлга чиқди. Станцияни ишғол қилган поляк қисмларига шиддатли зарба бериб, уларни ўрмонга қувди ва Киевга йўл очди.

Қизил аскарлар гўзал шаҳарнинг қўлдан берилганига жуда хафа эдилар.

Поляклар темир йўл кўприги олдидаги чап қирғоқда Дарницадан қизил қисмларни сиқиб чиқариб, кичкина бир майдонни ишғол қилдилар.

Бироқ поляклар қанча ҳаракат қилсалар ҳам, қаттиқ қарши атакаларга учраб, олдинга силжиёлмадилар.

Серёжа тез оқаётган дарёга қарайди ва ўтган кунларини хотирлайди.

Кеча, худди туш пайтида, бошқа ҳамма жангчилар сингари ғазаб билан ёнган Серёжа ҳам оқ полякларга қарши қилинган атакада иштирок этди. Худди кечанинг ўзида биринчи марта, муртсиз поляк билан кўкракма-кўкрак тўқнишди. У, қиличдай узун француз найзаси суқулган милтиқни ўқталиб, нималардир қичқириб, қуёнга ўхшаб сакраб Серёжага ташланди. Серёжа унинг ғазаб билан катта очилган кўзларини кўрди. Кўз очиб юмгунча Серёжа найзасининг учи билан полякнинг найзасига урди ва ялтираб турган француз найзаси четга итқитилди.

Поляк йиқилди.

Серёжа тап тортмади. Шунчалик самимий сева оладиган ва дўстига вафодор бўлган Серёжа ҳали яна кўп душманни ўлдиражагини ҳам билади. У сержаҳл ва заҳар йигит эмас, лекин у, жаҳон паразитлари томонидан юборилган, алданган, заҳарланган солдатлар ҳайвоний бир нафрат билан унинг республикасига хужум қилаётганларини ҳам билади.

Серёжа ер юзида одамлар бир-бирини ўлдирмайдиган кунни яқинлаштирмоқ учун ўлдирди.

Парамонов унинг елкасига туртиб:

— Орқага қайтайлик, Серёжа, бўлмаса, бизни пай-қаб қолишади,— деди.

Павел Қорчагин бир йилдан бери тачанкага, тўп олдидаги аравага, қулоғи кесилган саман отга миниб, жонанжон мамлакатда кезди. У улғайди ва чиниқди. Азоб ва қийинчиликлар ичида ўсди.

Оғир патрон халталарини осиб, қон чиқар даражада шилинган териси қотиб улгурди ва елкасида милтиқ қайишидан қаттиқ қадоқ қолди.

Шу йил ичида Павел жуда кўп мудҳиш нарсаларни ўз бошидан кечирди. Ўзига ўхшаган жулдур кийимли, аммо ўз синфининг ҳокимияти учун бўлган курашда сўнмас аланга билан ёнган минглаб бошқа жангчилар билан бирга у ўз Ватанининг у бошидан, бу бошигача ниёда юриб чиқди ва фақат икки марта зўр бўрондан узлиб қолди.

Биринчи марта сонидан ўқ еди. Иккинчи марта йнгирманчи йилнинг совуқ февраль кунларида терлама касалига дучор бўлиб қолди.

Терлама касали 12-армиянинг полк ва дивизияларини полякларнинг пулемётларидан кўра даҳшатлироқ қирди. Армия кенг бир ерни, қарийб бутун Шимолий Украинани эгаллаб, полякларнинг бундан кейинги силжишларини тўсиб турди. Павел ҳам тузалар-тузалмас ўз қисмига қайтиб келди.

Полк ҳозир Қазатиндан Уманга борадиган темир йўл тармоғидаги Фронтówka станцияси ёнида бўлган позициясини ишғол қилган эди.

Станция ўрмон ичида эди. Эгалари ташлаб кетган, вайрон бўлган кичкина кулбалар вокзалнинг кичкинагина биноси қаторида паноҳ топган эди. Бу ерларда кун кўриш жуда мушкуллашди. Уч йилдирки, уруш дам тинади, дам яна қутуради. Фронтówka шу вақт ичида кимларнигина кўрмади!

Яна янги катта ҳодисалар яқинлашиб қолди. Жуда ҳам сийраклашиб кетган, қисман тарқалган 12-армия поляк армияларининг қисуви билан Киевга чекина борди; бу вақт пролетар республикаси, ғалаба маршидан маст бўлиб қолган оқ полякларга қарши қақшатқич зарба беришга тайёрланмоқда эди.

Курашларда чиниққан биринчи отлиқ армиянинг дивизиялари уруш тарихида мисли кўрилмаган юриш билан узоқ Шимолий Кавказдан Украинага ташланар эди. Тўртинчи, олтинчи, ўн биринчи ва ўн тўртинчи отлиқ дивизиялар бири орқасидан иккинчиси, Умань районига яқинлашар ва фронт орқасида тўпланиб, йўл-йўлакай Махно шайкаларини тор-мор қилиб, ҳал қилувчи жангларга тайёрланар эдилар.

Ўн олти ярим минг қилич, чўл қуёшида куйган ўн олти ярим минг жангчи.

Олий қизил қўмондонликнинг ва ғарби-жанубий фронт қўмондонлигининг бутун диққати бу тайёрланаётган қатъий зарбани пилсудскийчилар пайқаб қолмасликларига қаратилган эди. Бу отлиқларни республика ва фронтлар штаби жуда авайлаб сақлар эди.

Умань участкасида актив жанг ҳарақатлари тўхта-тилган. Москва билан фронт штаби жойлашган Харьков ўртасида, Харьков билан 14 ва 12-армияларнинг штаблари ўртасида бевосита телеграф орқали узлуксиз гаплашиш давом этди. Ингичка телеграф ленталарида телеграфистлар: «Полякларнинг диққати отлиқ армиянинг группаларига қаратилишига йўл қўйилмасин» деган махфий буйруқларни «Морзе»да қабул қилиб олишарди. Поляклар ҳужум қилиб, Будённий отлиқ армиясининг дивизияларини урушга тортиш хавфи туғилган жойлардагина актив жанг борар эди.

Гулхан чарсиллаб, ловиллаб туради. Қора тутун орқама-орқа ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўкка кўтарилади. Искар-топар тутунни ёмон кўради; у тез, жонининг борича қо-чади, ўт атрофида кенг давра билан қизил аскарлар чўзилган, гулхан уларнинг юзини ёритади.

Гулханда кичкина қозонлар қайнайди.

Сув кўпиради. Енаётган ғўлача остидан чиққан аланганинги ўгринчи тили кимнингдир қўнғир сочларини ялади. У койиб, ўзини четга тортди-да:

— Тфу, шайтон! — деди.

Атрофдагилар қаҳқаҳа кўтардилар.

Мовут гимнастёрка кийган, мўйловларини қирдирган кекса қизил аскар милтигининг учини ўтга қаратиб, гудурлади:

— Азаматни кўринг, илмга берилиб кетиб, оловдан ҳам кўрқмайдиган бўлиб қопти...

— Корчагин, сен бизга ўқиганингни айтиб бер-чи.

Куйган сочларининг учларини ушлаган ёш қизил аскар кулди.

— Ўртоқ Андрощук, чинакамига яхши китоб экан. Қўлга олдингми, ҳеч ташлаб кетиб бўлмайди.

Корчагининг ёнида ўтирган пучуқ йигит, халтасининг қайишини тиколмай жуда қийналди. Қаттиқ ипни тиши билан узаркан, қизиқиб:

— Ким тўғрисида ёзипти?— дея сўради ва узилган ипни шлёмга санчилган игнага ўраётиб, яна давом этди:— Агар ишқ тўғрисида бўлса, мен ҳам жуда қизиқаман:

Ҳамма кулиб юборди. Сочини ёжик қилиб олдирган Матвейчук бошини кўтарди ва кўз қисиб, йигитчага қаради:

— Албатта, ишқ яхши нарса, Сережа. Сен чиройли йигитсан, худди гўзал бир суратга ўхшайсан! Қаёққа бормайлик, сени кўрган қизлар қоқиниб кетишади. Лекин, фақат битта айбинг бор, бурнинг пачоқ. Уни ҳам тузатиш мумкин. Учига ўн қадоқлик Новицкийни¹ осса, бир кечада жойига келиб қолади.

Пулемёт тачанкасига боғланиб қўйилган отлар, қаҳқаҳа товушидан ҳуркиб, пишқириб юборди. Середа эринибгина бурилди.

— Гап чиройда эмас, гап каллада,— дея пешонасига чертиб кўрсатди.— Сенинг тилинг заҳар, ўзинг бўлсанг қип-қизил жинни, шапланг қулоқсан.

Еқалашишга ҳозир турган ўртоқларини бўлим командири Татаринов ажратди.

— Бас, оғайнилар, тишлашиш шартми? Арзийдиган нарса бўлса, Корчагин ўқийверсин.

— Бошла, Павел, бошла!— деган овозлар эшитилди.

Корчагин эгарни оловга яқин қўйди-да, унга ўтириб, унча ҳам катта бўлмаган қалин бир китобни тиззасига қўйиб очди.

— Бу — «Сўна» деган китоб, ўртоқлар. Мен уни батальоннинг ҳарбий комиссаридан олдим. Бу китоб менга жуда ёқади. Агар жим ўтириб қулоқ солсаларинг, ўқийман,— деди.

— Бошла! Ҳеч ким халақит бермайди.

Полк командири ўртоқ Пузиревский комиссар билан

¹ Сим ғовлари узиш учун ишлатиладиган, Новицкий ихтиро қилган тўрт килолик цўл гранатаси

бирга отга миниб секин гулханга яқин келаркан, қимир-ламасдан китобхонга тикилган ўн бир кишини кўрди.

Пузиревский ўгирилиб, комиссарга қаради ва унга буларни кўрсатди.

— Полк разведкасининг ярмиси мана шу. У ерда тўрт киши бор. Ҳали жуда ёш комсомоллар бўлса ҳам, ҳар бири яхши бир жангчининг ўрнини босади. Ана, биттаси ўқиб ўтирипти. Ана, яна биттаси, кўрдингми? Кўзи худди бўрининг кўзига ўхшайди. Буниси Қорчагин, буниси Жаркий. Иккиси жуда дўст. Лекин икковининг ўртасидаги яширин рашк ҳеч сўнмайди. Авваллари Қорчагин менинг биринчи разведкачим эди. Ҳозир унга жуда хавфли рақиб чиқиб қолди. Мана кўрдингми, ҳозир сездирмасдангина сиёсий иш олиб бораётирлар. Аммо, бунинг таъсири катта. Уларга «ёш гвардия» деб жуда яхши ном қўйилган.

— Китоб ўқиётган — разведканинг политрукими? — деб сўради комиссар.

— Йўқ. Политрук — Крамер.

Пузиревский отини ҳайдади.

— Салом, ўртоқлар! — деди у, баланд овоз билан.

Ҳамма ўгирилиб унга қаради. Командир отдан тушиб уларнинг олдига борди.

— Исбняпсизларми, дўстларим? — дея жилмайди ва кичкина мўгул кўзли юзларига мулоғимлик кирди.

Командирни дўстларча, жуда яхшидаб қарши олдилар. Ҳарбий комиссар кетмоқчи бўлгани учун отдан тушмади.

Пузиревский маузерини орқага ўтказиб, Қорчагиннинг ёнига ўтирди.

— Бир чекиб юбормайсизми? Мен яхши тамакни топдим, — деди.

У папиросини чекиб, комиссарга деди:

— Доронин, сен кетавер, мен шу ерда қоламан. Штабга керак бўлиб қолсам, хабар қиларсизлар.

Доронин кетгандан сўнг, Пузиревский Қорчагинга:

— Уқи, мен ҳам эшитай, — деб таклиф қилди.

Сўнгги саҳифаларни ўқиб тамомлаган Павел китобни тиззасига қўйди ва ўйга чўмиб, алаангага тикилди.

Бир неча минут ҳамма жим қолди. Сўнанинг ҳалок бўлиши қаттиқ таъсир этган эди.

Папиросни тутиб турган Пузиревский, фикр олишувлар бўлишини кутар эди.

— Жуда оғир воқеа,— дея Середа жимликни бузди. — Демак, дунёда шундай одамлар ҳам бор экан-да. Бундай қараганда у бардош бера олмаслиги мумкин эди, лекин идея учун курашганидан ҳаммасини уdda-лапти.

Унинг ҳаяжон билан гапиргани кўриниб турарди. Китоб унда жуда катта таъсир қолдирган эди.

Белая Церквлик этикдўзнинг шогирди бўлган Андрей Фомичев:

— Ксендз¹ менинг қўлимга тушиб қолса-чи, тишларини битта ҳам қўймасдан синдирар эдим. Мен у лаънанин бир нафасда тамомлар эдим,—деди ғазаб билан.

Андрошчук чўп билан котелокни оловга яқин итарар экан, ишонч билан сўзларди:

— Нима учун ўлаётганингни билиб ўлсанг, бошқа гап. Бунда кишида куч ҳам пайдо бўлади. Агар сен ҳақ бўлсанг, ўлим олдида ҳам мард бўл. Қаҳрамонлик ҳам шундан келади. Мен бир йигитни биламан. Оти Порайка эди. Одессада оқлар уни ушлаганларида, у ғазабга келиб, бир ўзи бутун взводга ҳужум қилган. Унга найза санчиб улгурмасларидан, ўз оёғи остида граната портлатган. Ўзи ҳам парча-парча бўлган, бирталай оқларни ҳам ер билан яксон қилган. Унинг афтига қарасанг, ҳеч нарсага арзимаёди. Унинг ҳақида ҳеч ким китоб ҳам ёзмаёди, аммо ёзишга арзир эди. Бизнинг ичимизда атоқли кишилар жуда кўп,— деяр экан, котелокни қошиқ билан ковлади, лабини чўзиб, қошиқдаги чойни татиб кўрди-да, деди:— Баъзан одам худди ит сингари ўлиб кетади. Оддий ўлимда фахр йўқ. Бизда, Изяславль атрофида уруш бораётган вақтда шундай ҳодиса бўлди: Изяславль — жуда қадимги шаҳар. Горинь дарёси бўйида, князлар замонидан қолган. Унда худди қўрғондай мустаҳкам поляк костели² бор. Биз ана шу ерга бориб қолдик. Торгина кўчалар ва бурчаклардан ёпирилиб боряёмиз. Унг қанотимизда латишлар борарди. Биз югуриб тош йўлга чиқдик. Бир боғнинг олдида тахта деворга боғланган, эгарланган учта от турпти.

Биз, албатта, полякларнинг адабини берамиз деб ўйладик. Ун киши бўлиб ҳовляга босиб кирдик. Олдинда,

¹ Поляк поли.

² Костел — поляк ибодатхонаси.

латишларнинг рота командири каттакон маузерини ушлаб борар эди. Уйнинг олдига бордик, эшик очиқ экан. Кирдик. Полякларни қўлга туширамиз, деб ўйлаган эдик, аксинча бўлиб чиқди. Ўзимизникилар экан. Улар биздан олдинроқ бу ерга келишган экан. Кўрдикки, жуда хунук ҳодиса юз бермоқда. Бир хотинни зўрлаётдилар. У ерда бир поляк офицери яшаган экан. Демакки, улар ана ўшанинг хотинини ерга ётқизиб олиптилар. Буни кўрган латиш, ўз тилида нималардир деб қичқирди, уларнинг учовини ҳам тутиб олиб, ҳовлита судраб чиқардик. Руслардан биз фақат икков, қолганлар ҳаммаси латишлар. Командирнинг фамилияси Бредис эди. Уларнинг тилига тушунмасам ҳам, кўрдимки, командир уларни отишга юбораётир. Латишлар қаттиқ қўлли халқ бўлади. Ҳалигиларнинг учовини ҳам гиштин отхонага тикдилар. Мен иш тамом, албатта отадилар деб ўйладим. Қўлга тушганларнинг биттаси жуда зўр, бақувват йигит экан. Олишгани-олишган, сира таслим бўлмайди. Емон сўзлар билан сўкяпти. Бир хотин учун мени отасизларми, дейди! Бошқалар ҳам шафқат сўрашяпти.

Бу ҳолни кўриб менинг баданим жимирлаб кетди. Бредис олдига югуриб бориб: «Ўртоқ командир, уларни трибуналга топшириш керак, у суд қилсин. Ушаларнинг қонига қўл уришнинг нима кераги бор? Шаҳарда уруш тамом бўлгани йўқ, биз бўлсак, булар билан овора бўлиб ўтирибмиз» — дедим. У менга қараб шундай олайдики, айтган гапларимга минг пушаймон бўлдим. Унинг кўзлари йўлбарсникидай ёниб кетди. Менга маузерни ўқталди. Етти йилдан бери урушда бўлсам ҳам кўрқиб кетдим. Қарасам, бекордан бекорга ўлиб кетадиганман. У менга қараб русча бақирди. Унинг сўзини зўрға тушуниш мумкин эди: «Байроқ қон билан бўялган. Булар — бутун армияга иснот келтиряпти. Бандит — ўлимга маҳкум!» деди.

Чидаб тура олмадим, чопиб ҳовлидан кўчага отилдим, орқамдан ўқ узилди. Тамом, деб ўйладим. Сафимизни кенг ёйиб келаётганимизда, шаҳар бизга ўтган эди. Воқеа ана шундай бўлган эди. Одамлар итдай ўлиб кетдилар. Улар, Махно шайкасида юриб, Мелитополда бизга ўтган эканлар. Махно отрядидагиларнинг ҳаммаси ҳам бевош эди.

Андрошчук котелокни олиб, оёғи олдига қўйди ва нон халтани еча бошлади.

— Бизнинг ичимизга шундақа ифлослар ҳам аралашиб қолади. Ҳаммани ҳам билиб бўлмайди. Улар ҳам гўё революция учун курашган бўлиб кўринади. Лекин ҳамманинг юзини қора қилади. Уша вақтда текшириб ўтириш жуда оғир эди. Сира эсимдан чиқмайди,— дея у сўзини тамомлади ва чой ичишга бошлади.

Отлиқ разведкачилар фақат ярим кечадаги ва уйқу-га ётишди. Серёда хуррак тортар эди. Пузиревский бошини эгарга қўйиб ухлади, политрук Крамер қўйин дафтарига нималардир ёзарди.

Эртаси кун Павел разведкадан қайтиб, отни дарахтга боғлади ва ҳозиргина чой ичиб бўлган Крамерни олдига чақирди:

— Менга қара, политрук, мен биринчи отлиқ армияга секин жилиб қолмоқчиман, сен бунга нима дейсан? Уларда ҳали қизғин жанглар бўлади, улар сайл қилмоқ учун тўпланган эмас-ку? Бу ерда бўлса бизга доим бир ердан қимирламасликка тўғри келади,— деди.

Крамер ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Утмоқчиман, деганинг нима деганинг? Қизил Армия сенга киноми? Бу нима деган гап? Агар ҳаммамиз ҳам бир қисмдан иккинчи қисмга ўтаверсак, нима бўлади?— деди.

— Қаерда жанг қилсанг ҳам барибир эмасми?— дея Павел Крамернинг сўзини бўлди.— Бу ердами, у ердами, нима фарқ бор? Мен қочаётганим йўқ-ку.

— Интизом деган нарсани биласанми ўзинг? Павел, сенинг ҳамма ишинг жойида-ю, лекин ўзбошимчалигинг қолмайди, кўнглингга нима келса шуни қилмоқчи бўласан. Партия ва комсомол темирдай мустақкам интизом асосида тузилган. Партияни — ҳамма нарсдан юқори кўриш лозим. Шунинг учун ҳар ким ўз хоҳлаган жойида эмас, балки керак бўлган жойда туриши керак. Пузиревский сенга ўтиб кетишни ман қилдими? Демак — тамом.

Узув бўйли, хипчадан келган, сарғимтир юзли Крамер ҳаяжонланганидан йўталар эди. Босмаҳонанинг қўргошинли чанги унинг ўлкасига маҳкам ёпишган, шунинг учун унинг ранги тез-тез ўзгариб, дам ўтмай ҳарорати кўтарилиб кетарди.

Крамер ҳовуридан тушгач, Павел:

— Гапингнинг ҳаммаси тўғри, лекин будённийчиларга ўтишим аниқ,— деди секин; лекин қатъий.

Эртеси кун кечкурун Павел гулхан атрофида кўринмади.

Кўшни қишлоқ мактаби олдидаги тепаликда кенг давра куриб отлиқлар тўпланди. Фуражқасини орқасига суриб қўйган барваста бир будённийчи тачанка орқасида гармонь чаларди. Гармонь куйини йўқотиб, бирибига қовишмаган товушлар чиқарар ва ўртада кенг қизил галифе шим кийган абжир кавалерист зўр бериб топакка ўйнар эди.

Қишлоқнинг ўйноқи йигит-қизлари янгигина ўз қишлоғига келган отлиқ бригаданинг жасур ўйинчилариқи томоша қилиш учун тачанка ва четан деворларга чиқиб олишди.

— Топтало, ол! Ернинг чангини чиқар, Бопла, дўстим! Гармончи, бўш келма!

Гармончининг тақани ҳам осонлик билан бука оладиган бақувват бармоқлари гармонь пардалари устида йўргалар эди.

— Махно Афанасий Кулябконинг бошини олди, — деди куёшда қорайган кавалерист афсусланиб. — У жуда уста гармончи эди. Ўзи эскадроннинг ўнг қанотида юрар эди. Эсиз йигит. Яхши жангчи, ажойиб гармончи эди.

Павел даврада тикка турарди. У, сўнгги сўзларни тинглаб тачанка олдига ўтди ва қўлини гармонь устига қўйди. Гармонь тўхтади.

— Хўш? — деди кўз қири билан қараб гармончи.

Топтало тўхтади. Ҳамма ёқдан норозилик товушлари кўтарилди.

— Нима бўлди? Нега тўхтадинг?

Павел қўлини гармонь тасмаларига узатди...

— Бер-чи, пича чалай.

Елкасидан истар-истамас тасмани олар экан, будённийчи нотаниш қизил аскарга ишончсизлик билан қаради.

Павел одатдагича гармонни тиззасига қўйди ва уни елпигичдай очиб тилга киргизди, ўзи эса жўр бўлиб ашула бошлади.

Эҳ сен олма, олмача,
Ўаерга йўл оласан?
Губченага тушганда,
Қимирламай қоласан.

Топтало ўзига таниш бўлган бу куйга дарров қўшилди. Қулочини қушдай ёзиб, оёқларини чалиштириб туриб, қўлтиғи, тиззаси, бўйнига, пешонасига, товонларига, ниҳоят, очиқ оғзига кафти билан шапиллатиб, давра айлана бошлади.

Гармонь яна ҳам авжита чиқиб, завқ берди, Топтало эса оёқлари ерга тегмай, энтикиб гур айланди.

— Эҳ, эҳ, эҳ, эҳ!

1920 йилнинг 5 июнида Будённийнинг Биринчи отлик армияси бир неча қисқа қизғин тўқинишлардан сўнг поляк фронтининг 3 ва 4-армиялари қўшиладиган манзилни ёриб ўтди ва унинг йўлини тўсган генерал Савицкийнинг отлик бригадасини тор-мор қилиб, Ружин томонига йўл олди.

Поляк қўмондонлиги ўпирилишни тугатиш ниятида шошилиш равишда зарбдор группа тузди. Ҳозиргина Погребишче станциясининг платформасидан чиқарилган броняли бешта танк тўқиниш жойига қараб йўналди.

Аммо отлик армия зарба тайёрланган Затрудницани айланиб ўтиб Польша армияларининг орқасида тушиб қолди.

Генерал Корницкийнинг отлик дивизияси Биринчи отлик армиянинг изидан тушди. Поляк қўмондонлигининг фикрига кўра, энг муҳим стратегик пункт бўлган Казатинга қараб бориши кутилган Биринчи отлик армиянинг орқасига зарба бериш генерал Корницкийнинг отлик дивизиясига буйруқ берилган эди. Аммо бу оқ полякларнинг аҳволини енгиллаштиради. Эртаси оқ поляклар фронтнинг раҳна тушган жойини тиклаган бўлсалар ва Биринчи отлик армия орқасидаги фронт жипслашган бўлса ҳам, уларнинг орқасида қудратли отлик коллектив борлиги маълум бўлиб қолди. Бу коллектив душманнинг орқа базаларини тор-мор келтириб, полякларнинг Киев группасига ҳужум қилиши керак эди. Отлик дивизиялар полякларни чекиниш йўлларида маҳрум қилиш учун йўлдаги кичик-кичик темир йўл кўприкларини портлатдилар, темир йўллари буздилар.

Асир тушганлардан, Житомирда армия штаби жойлашган, деган маълумотни олгандан сўнг, отлик армиянинг командарми энг муҳим темир йўл шохобчалари ва маъмурий марказлари — Житомир ва Бердичевни босиб

олишга қарор қилди. Аслда эса Житомирда армия штабигина эмас, фронт штаби ҳам жойлашган эди. 7 июнинг илк тонгида тўртинчи отлиқ дивизия Житомирга қараб жадал йўл олган эди.

Эскадронларнинг бирида Қорчагин ҳалок бўлган Кулябконинг ўрнида, ўнг қанот бўлиб отда борар эди. У, ўша машҳур гармончидан айрилишни истамаган жангчилар коллективининг илтимосига биноан эскадронга қабул қилинган эди.

Улар қизишиб кетган отларни тўхтатмасдан Житомир олдида елпиғичдай ёйилдилар. Қуёшда қиличлар, худди кумушдай ялтирар эди.

Ер инграр, отлар пишқирар, жангчилар узангига оёқ тираб чопар эдилар.

Ер ларзага келди. Катта шаҳар ўз боғлари билан дивизияни кутиб олишга шошилди. Биринчи боғлар ўтилди, марказга кирилганда ўлимдай мудҳиш ва ваҳимали «даёшь!» деган овоз ҳавони титратди.

Саросимага тушган поляклар деярли қаршилиқ кўрсатмадилар. Маҳаллий гарнизон янчиб ташланди.

Қорчагин отнинг бўйнига ёпишиб олганича учиб борар эди. Унинг ёнида ингичка оёқли қора отда — Топтало чопар эди.

Уддабурро бир будённийчи Қорчагиннинг кўз олдида, ҳали милтигини елкасига олиб улгура олмаган поляк солдатининг бошини қилич билан узди.

Отларнинг тақали туёқлари йўлдаги тошларга тегиб жинғирларди. Бирданига, муюлишдаги йўл ўртасида пулемёт пайдо бўлди. Устига кўк мундир, бошига тўрт бурчакли конфедератка¹ кийиб олган учта поляк солдати пулемётга энгашиб турарди. Еқаси сариқ зар билан тикилган тўртинчиси чопиб келаётганларни кўрди ва маузер ушлаган қўлини олдинга чўзди.

Топтало ҳам, Павел отини тўхтата олмади ва тўппа-тўғри ўлим чангали бўлган — пулемётга ташланди. Офицер Қорчагинга қараб ўқ узди... Тегмади... ўқ чеккасидан худди чумчуқдай учиб ўтди ва от кўкраги билан уриб юборган поручик боши билан тошга урилиб чалқанчасига ағнади. Шу секунднинг ўзидаёқ пулемёт тариллаб қолди ва ўнларча ўқ келиб теккан оти билан бирга Топтало ерга йиқилди.

¹ Поляк ҳарбий бош кийими.

Павелнинг ҳурккан оти пишқириб, ел каби учди, пулемёт олдида йиғилганлар устидан сакраб ўтди ва Павелнинг яшиндай ялтираб турган яланғоч қиличи доира чизиб поляк солдатининг бошига тушди.

Яна бошқасининг бошига тушишга тайёр турган қилич ҳавода ялтиради. Аммо қизишган от, четга қараб йўл солган эди.

Эскадрон қутуриб оқаётган тоғ дарёси сингари муюлишга қараб қуйилди ва ўнларча қиличлар ҳавода учиб товланиб ялтиради.

Қамоқхонанинг тор ва узун коридорлари шовқинсуронга тўлди.

Азобланган, қийналган, юзлари саргайган маҳбуслар билан тўлиб кетган камераларда зўр ҳаяжон бошланди. Шаҳарда жанг бораётир. Лекин бунинг озодлик келтиражати ва бу одамлар қайдандир пайдо бўлган ўз кишилари эканига ақл бовар қиладими?

Мана ҳовлида ҳам ўқ товушлари чиқмоқда. Коридорларда одамлар югурмоқда. Бирдан таниш, тасвир қилиб бўлмас «Уртоқлар, чиқинглар!» деган товуш эшитилди.

Павел ўнларча кўзлар тикилиб турган кичик деразалик ёпиқ эшикка чопиб келди. Ғазаб билан қўндоқни қулфга урди. Яна ва яна урди.

— Тўхта, мен бомба ташлай,— дея Миронов, Павелни тўхтатиб, чўнтагидан қўл гранатаси чиқарди.

Взвод командири Цигарченко гранатани ундан тортиб олди.

— Тўхта, тентак, ақлдан оздингми? Ҳозир калитни олиб келишади. Синдириб бўлмайдиган ерда калит билан ачамиз.

Тўппонча билан туртиб қоровулларни коридордан олиб чиқар эдилар. Коридор жулдур кийимли, юзлари қир, лекин чексиз шодлик акс этган кишиларга тўлди.

Павел эшикни ланг очиб, югурганича камерага кирди.

— Уртоқлар, сизлар озодсиз. Бизлар — будённийчимиз, дивизиямиз шаҳарни олди,— деди у.

Кўзлари жиққа ёш бир хотин Павелга ташланди ва худди ўз туғишгани билан топишгандай, қучоқлаб йиғлаб юборди.

Оқ поляклар томонидан темир панжарали қутичаларга ташланган, отилиш ёки осилишларини кутиб ёт-

ган беш минг етмиш бир большевик ва Қизил Армиянинг икки минг сиёсий ходимини қутқариш дивизия жангчилари учун ҳамма ўлжалар ва ҳамма ғалабалардан кўра қимматлироқ эди. Етти минг революционернинг қоронғи туни бирданига иссиқ июнь кунининг порлоқ қуёшига айланди.

Юзлари худди заъфарондай сарғайган маҳбус шодлик билан Павелга ташланди. Бу — Шепетовкадаги босмаҳона наборшиги Самуил Лехер эди.

Павел Самуилнинг ҳикоясини эшитди. Унинг юзларига қайғу чўкди. Самуил ўз шаҳарчасида бўлиб ўтган қонли фожиа ҳақида гапирди. Наборшикнинг сўзлари эритилган металл томчилари сингари унинг қалбига қуйилди.

— Кечаси бирданига ҳаммамизни қўлга олишди.

Мурдор ифвогар бориб чақипти, ҳаммамиз ҳарбий жандармерия чангалига тушиб қолдик, жуда ёмон калтаклашди, мен бошқалардан озроқ қийналдим: биринчи калтакдаёқ йиқилдим. Бошқалар тетикроқ эдилар. Нимасини яширамиз. Жандармерия ҳамма нарсани биздан яхшироқ билар эди. Ҳар бир қадамимизни ҳисоблаб юрган.

Хоин бизнинг ўз ичимиздан чиққач билмасинми? Бу кунларни айтиб тугатолмайсан киши. Павел, сен кўпларни биласан; Валя Брузжакни, Роза Грицманни биласан, уезд шаҳридан. Ҳали жуда ёш. Ун еттида, жуда яхши қиз. Сўнгра Саша Буншафт; ўзимизнинг наборшик, шўх, қувноқ бола. У ҳамма вақт хўжайинни хунук қилиб суратга солар эди. Ана ўша, ундан кейин иккита гимназист — Новосельский ҳам Тужиц. Сен уларни танисанг керак. Бошқалар ҳам уезд шаҳридан ва катта қишлоқдан. Ҳаммаси бўлиб йигирма тўққиз киши қамалиб, уларнинг ичида олтита аёл ҳам бор эди. Ҳаммасини йиртқишларча азобладилар. Валя билан Розани биринчи кундаёқ зўрладилар. Аблаҳлар истаганларича улар устидан ҳақорат қилишди. Уларни ярим ўлик ҳолда камерага судраб кирдилар. Шундан сўнг Роза оvsарлана бошлади ва бир неча кундан сўнг тамом ақлини йўқотди.

Унинг жинни бўлиб қолганига ишонмадилар, ҳар сўроқда ҳийла қилаётир деб урдилар. Уни отганларини

кўриш жуда мудҳиш эди. Юзлари калтак зарби билан моматалоқ бўлиб кетган, кўзлари бақрайиб, худди кампирга ўхшаб қолган эди.

Валя Брузжак сўнгги дақиқага қадар ўзини тетик тутди. Улар ҳақиқий жангчилардай ҳалок бўлдилар.

Уларда бунчалик кучнинг қаёқдан пайдо бўлганини мен билмайман, лекин қандай ўлганларини айтиб бериб бўладими, Павел? Йўқ, айтиб бериб бўлмайди. Уларнинг ўлими, ҳар қандай сўздан кўра мудҳишроқ... Брузжак энг хавфли бир ишга аралашиб қолган экан: у, Польша штабнинг радиотелеграфистлари билан боғланиб юрар экан. Уни, алоқани маҳкамлаш учун уездга юбориптилар. Тинтув вақтида ундан икки граната ва битта тўппонча топилган. Гранаталарни унга ҳалиги коин ивгогар берган экан. Уни, штабни портлатишда айбламоқ учун чоралар кўрилган экан.

Эй, Павел, сўнгги кунлар ҳақида гапиришга тилим бормади, модомики сен талаб қилар экансан, айтиб бераман.

Ҳарбий суд Валя билан бирга яна икки кишини осишга, қолган ўртоқларни отишга ҳукм қилди.

Ораларида биз ишлаб юрганимиз поляк солдатларни биздан икки кун аввал суд қилишди.

Урушга қадар Лодзьда электромонтёр бўлиб ишлаган ёш капрал, радиотелеграфист Снегуркони ватанга хиёнат қилишда ва солдатлар орасида коммунистик пропаганда юргизишда айблаб отишга ҳукм қилишди. У, афв этишларини сўраб ариза бермади, йигирма тўрт соатдан кейин уни олиб чиқиб отишди.

Валя унинг иши юзасидан гувоҳ тариқасида чақирилган эди. Снегурко коммунистик пропаганда олиб борганига иқрор бўлгани, аммо ватанга хиёнат қилганлик тўғрисида айбни тамом рад қилганини Валя бизларга кейин гапирди. «Менинг ватаним, — депти у, — Польша совет социалистик республикасидир. Рост, мен Польша коммунистлар партиясининг аъзосиман, мени солдатликка зўрлаб олдилар. Мен сизлар фронтга ҳайдаган, ўзимга ўхшаган солдатларнинг кўзларини очдим. Бунинг учун мени осишларинг мумкин, лекин мен ватанимга хиёнат қилганим йўқ ва қилмайман. Аммо бизнинг ватанимиз — бир хил эмас. Сизнинг ватанингиз — панлар ватани, меники — ишчи-деҳқонлар ватанидир. Менинг мана шу ватанимда (у, албатта,

бўлажак; мен бунга аминман) ҳеч ким мени хиёнатчи деб атамас».

Ҳукмдан сўнг бизнинг ҳаммамизни бир жойга қўйдилар. Қатл қилиш олдидан қамоқхонага тиқдилар. Кечаси қамоқхона қаршисидаги касалхона олдига дор тикишди. Йўлдан четроқда, яқин бир жарлик тепасида отиш ўрнини белгилашди. Шу ерда бизнинг ҳаммамиз учун битта чуқур ҳам қазилди.

Ҳукм шаҳардаги деворларга ёпиштирилган, ҳаммага эълон қилинган, ҳар ким ўзи кўрсин ва қўрқсин учун поляклар бизни кундуз кунни халқнинг кўз олдида ўлдирмоқчи бўлганлар. Улар эрталаб халқни шаҳардан дор олдига қараб ҳайдай бошладилар. Баъзи бировлар жуда мудҳиш бўлса ҳамки, томоша қилиш учун борар эдилар. Дор олдида жуда кўп одам тўпланиб қолди. Қаёққа қарасанг, ғужиллаган одам. Биласан-ку, қамоқхона ёғоч девор билан ўралиб олинган. Дорни худди шу қамоқхонанинг олдига қурдилар; ғовур-ғувурларнинг ҳаммаси бизга эшитилиб турарди. Кўчада орқадан пулемётларни тўғрилаб қўйганлар, теварак-атрофдаги бутун отлиқ ва пиёда жандармерияни шу ерга йиққанлар. Полиз ва кўчаларни бутун бир батальон ўраб олди. Осилишга ҳукм бўлганлар учун шу ернинг ўзидаёқ, дор тагига чуқур қазидилар. Биз жим, ҳар замонда бир ғудуллаб қўйиб, нима бўлишини кутиб турипмиз. Ҳамма нарсани кеча гаплашиб олган ва видолашган ҳам эдик. Фақат Роза камеранинг бир бурчагида туриб ўзига нималардир пичирларди. Зўрлаш ва қийнашлар натижасида ҳолдан кетган Валя юра олмасдан, чўзилиб ётар эди. Шу ерлик опа-сингил коммунист аёллар қучоқлашиб видолашдилар ва ўзларини тута олмай йиғлаб юбордилар. Қамаётганларида ўзини мудофаа этаркан, икки жандармни ярадор қилган уездли ёш полвон йигит Степанов, ҳалиги опа-сингилдан қаттиқ талаб қилди: «Ўртоқлар, ёш тўкманг. У ерда йиғламаслик учун, шу ернинг ўзида йиғлаб олингиз. Қонхўр итларни хурсанд қилишнинг кераги йўқ. Барибир, бизга шафқат қилмаслар, барибир, ҳалок бўламиз, келингиз, яхшилиқча ўлайлик. Келингиз, ҳеч қайсимиз тиз чўкмайлик, ўртоқлар, эсда тутингиз, мардларча, дадил туриб ўлайлик».

Ниҳоят, бизни олиб чиқишга ҳам келишди. Контрразведка бошлиғи — раҳмсиз, қутурган кўппак Швар-

ковский соқчиларни бошлаб келди. У, ўзи зўрламаган бўлса ҳам, жандармларга зўрлатиб томоша қилиб турарди. Қamoқхонадан дор тагигача бўлган йўлни, икки томонидан жандармлар ўраб олди. Сариқ аксельбант¹ гаққанлари учун «саъвалар» деб аталадиган бу жандармлар қиличларини яланғочлаб турар эдилар.

Қўндоқлар билан итариб қamoқхона ҳовлисига ҳайдаб чиқдилар. Тўрттадан қилиб тиздилар ва дарвозани очиб, кўчага бошладилар. Уртоқларимизнинг ҳалок бўлишларини кўришимиз учун бизни дор олдига қўйдилар, сўнгра навбат ўзимизга келди. Дор баланд, йўғон харидан қурилган. Йўғон арқондан эшилган учта сиртмоқ осилиб турипти. Унинг тагида дорга олиб чиқадиган зиналар қилинган. Одамлар зўрға эшитиларлик даражада гувиллайди, чайқалади. Барча кўзлар бизга тикилган. Тўпланишган одамлар орасида ўз яқинларимизни кўрдик.

Поляк зодагонлари нарироқдаги шиллапоёга тўпланиб, дурбин ушлаб турардилар, ораларида офицерлар ҳам бор эди. Улар большевикларни осилишни томоша қилгани келишган эди.

Оёқ тагида қор гижирлайди: ўрмон оппоқ, дарахтлар пахтага ўралгандай. Қор парчалари айланиб-айланиб бизнинг юзимизга тушади ва ҳароратимиздан эрийди. Ҳаммамиз ҳам юпқа кийимда, лекин совуқни ҳеч ким сезмайди. Степанов эса ҳатто оёғида пайпоқдан бошқа ҳеч нарса йўқ эканини ҳам сезмайди.

Ҳарбий прокурар ва катта амалдорлар дор олдида турадилар. Ниҳоят, осилишга ҳукм этилган Валя билан яна икки кишини қamoқхонадан олиб чиқдилар. Улар учаласи қўл ушлашган. Валя ўртада келар, юришга мажоли йўқ эди. Шериклари уни суяб олган. Валя дидил юришга ҳаракат қиларди. Степановнинг: «фақат дидил туриб, яхшилаб ўлиш керак» деган сўзлари эсидан чиққани йўқ. Валя пальтосиз, фақат тўқилган кофта кийган эди.

Уларнинг қўл ушлашиб келишлари Шварковскийга ёқмади шекилли, у келаётганларни итариб юборди. Валя нимадир деди ва отлиқ жандарм унинг юзига қаттиқ қамчи солди.

¹ Чор Россияси ва чет эл армияларида баъзи ҳарбийларнинг елкасига тақиладиган зарбоп чилвир.

Оломон ичидан бир аёлнинг даҳшатли қичқирган товуши эшитилди. У, зич турган одамлар орасини ёриб, келаётганларга ўзини ташлади, уни тутиб олиб, қаёқ-қаDIR йўқотдилар. Эҳтимол, Валянинг онасидир. Дорга яқин қолганда Валя қўшиқ бошлади. Бундай товушни мен ҳеч қачон эшитмаганман, фақат ўлимга қараб борувчиларгина шундай эҳтирос билан айта оладилар. У, «Варшавянка» қўшиғини бошлади, ўртоқлари қўшилишди. Отлиқларнинг қамчилари яна ўйнаб кетди, улар йиртқичларча қутуриб савалар эдилар. Аммо, Валя ва шериклари калтакни сира ҳам сезмаганга ўхшар эдилар. Уларни йиқитиб, ағанатиб, худди бир қоп сиртгари дорга судраб бордилар. Тезгина ҳукмни ўқиб, сиртмоқ сола бошладилар. Шунда биз ашула бошладик:

Қўзғал, лаънатла тамғаланган...

Бизга ҳар томондан ёпирилдилар, мен осилаётганларнинг оёқлари остига қўйилган кичик курсини бир солдат милтиқ қўндоғи билан итариб юборганини ва уларнинг учаласи ҳам сиртмоқда осилиб қолганини кўрдим...

Ўн кишига, шу жумладан менга ҳам, генерал марҷамати билан ўлим жазосини йигирма йиллик каторга жазоси билан алиштириш тўғрисидаги ҳукмномани отиш олдидангина эшиттирдилар. Қолган ўн етти кишини отиб ташладилар.

Самуил, худди кўйлагининг ёқаси бўғаётгандай, ёқасини бир тортиб қўйди.

— Осилганларни уч кунгача олмадилар. Дор олдида кеча-кундуз қоровул турди. Сўнгра қамоқхонага янги маҳбусларни келтирдилар. Ушалар «Орадан уч кун ўтгач, ўртоқ Тобольдин, азбаройи оғирлигидан узилиб тушди, шундан кейин бошқаларни ҳам олиб, шу жойнинг ўзидаёқ кўмдилар» деб ҳикоя қилиб беришди.

Аммо дор қурилганича тураверди. Бизни бу ерга олиб келганларида ҳам уни кўрдик. Дор сиртмоқларини осилтириб, ҳамон янги қурбонларни кутиб турипти.

Самуил кўзларини узоққа тикиб, жим бўлди. Павел ҳикоянинг тамом бўлганини сезмай қолди.

Унинг кўзи олдида бошлари мудҳиш равишда бир ёнга қийшайган, жимгина чайқалиб турган уч кишининг жасади гавдаланди.

Кўчада тўпланишга сигнал чалинди. Бу товуш Павелнинг кўзини очди.

— Самуил, бу ердан кетайлик,— деди у секингина.

Асир тушган поляк солдатлари отлиқлар билан ўраб олинган ҳолда кўчадан ўтиб борарди. Полк комиссари қамоқхона эшиги олдида ҳарбий дафтарга буйруқ ёзар эди.

— Уртоқ Антипов, олинг,— деб, хатни эскадрон командирига узатди у.— Разъезд тузинг, ҳамма асирларни Новоград-Волинскийга жўнатиб. Ярадорларнинг яраларини боғлаш ва аравага солиб ўша жойгаёқ жўнатиш лозим. Шаҳардан йигирма чақирим нарига чиқаринг, билганларини қилсин, бизнинг улар билан овора бўлишга вақтимиз йўқ. Эҳтиёт бўлинг, асирларга дағаллик қилинмасин.

Павел отга минатуриб, Самуилга қаради:

— Эшитдингми? Улар бизникиларни осадилар, сен бўлсанг, уларни ўз жойларига жўнат, яна дағаллик ҳам қилма. Бунга қандай чидаб бўлади?

Полк командири ўгирилиб унга қараб қолди. Павел полк командирининг гўё ўз ичида айтган қуруқ ва қаттиқ сўзларини эшитди:

— Қурулсиз асирларга қўпол муомила қилганларни отиб ташлаймиз. Биз оқлар эмасмиз.

Павел дарвозадан чиқатуриб, Реввоенсоветнинг бутун полк ўртасида ўқиб эшиттирилган буйруғини эслади:

«Ишчи-деҳқон мамлакати ўз Қизил Армиясини севади, у билан фахрланади. Мамлакат унинг байроғида битта ҳам доғ бўлмаслигини талаб қилади».

— Битта ҳам доғ бўлмаслигини талаб қилади!— деб Павел пичирлади.

Тўртинчи отлиқ дивизия Житомирни олган чоғда, ўртоқ Голиковнинг зарбдор группасига кирадиган 7-ўқчилар дивизиясининг 20-бригадаси Окуниново қишлоғи яқинида Днепр дарёсидан ўтди.

25-ўқчилар дивизияси ва Бошқирд отлиқ бригадасидан иборат бўлган группа Днепрни ўтиб, Ирша станцияси ёнида Киев—Коростень темир йўлини кесиш вазифаси топширилган эди. Бу маневр натижасида полякларнинг Киевдан чекинишдаги бирдан-бир йўли кесилган бўлар эди. Шу ерда, кечув вақтида Шепетовка

комсомол ташкилотининг аъзоси Миша Левчуков ҳалок бўлди.

Жуда қалтис понтон¹ устида чошиб бораётганларида, тоғ орасидан отилган замбарак ўқи сувга тушиб ёрилди. Ана шу онда Миша понтон қайиғи остига йиқилди. Сув уни ўз қаърига ютди-ю, қайта бермади: козерёксиз фуражка кийган оппоққина қизил аскар Якименкогина ҳайратга тушиб қичқирди:

— Ҳай, сенга нима бўлди Мишка, ботиб кетасан, дейман. Бечора, ҳалок бўлди. Сув қаърига ютиб кетди-я!— Якименко сувга қараб тўхтамоқчи эди, лекин унинг орқасидан етиб келганлар:

— Тентак, нимага анқайиб қолдинг? Юрсанг-чи!— деб туртишди.

Ўртоғи тўғрисида ўйлаб туришга унинг вақти йўқ эди. Бригада, усиз ҳам, ўнг қирғоқни ишғол қилганлардан кейин қолган эди.

Бригада жанг билан Буча станциясини олиб ва фронт бўйлаб Киевга қайрилиб, Коростенга ёриб ўтишга уринган полякларнинг қаттиқ ҳужумларига дуч келган вақтдагина Серёжа Мишанинг ўлганини эшитди. Орадан тўрт кун ўтган эди.

Якименко отишма пайтида Серёжанинг ёнига ётди. У шиддатли отишларни тўхтатиб, қизиб кетган милтиқнинг затворини зўрға очди ва бошини ерга эгиб, Серёжага ўгирилди:

— Милтиқ дам олиши керак. Худди оловдай қизиб кегипти.

Серёжа отиш товушлари ичида унинг сўзини зўрға эшитди. Отишма сал пасайгач, Якименко бирданига гапириб қолди:

— Сенинг ўртоғинг Днепрда сувга ботиб кетди, мен унинг қандай чўкканини кўра олмай ҳам қолдим,— дея сўзини тугатди ва сумкачадан ўқ олиб милтиққа солди.

Бердичевни олиш учун юборилган ўн биринчи дивизия шаҳарда полякларнинг қаттиқ қаршлигига дуч келиб қолди.

Кўчаларда қонли жанг бошланди. Пулемётлар ишга солиниб, отликларнинг йўли тўсилди; шунга қарамай,

¹ Қайиқлар устига солинган кўприк.

шаҳар олинди. Енгилган поляк аскарларининг қолган-қутганлари қочиб кетди. Вокзалдаги поезд составлари ҳам қўлга олинди. Поляк фронтининг қурол базаси бўлган миллион снаряднинг портлатилиши поляклар учун энг мудҳиш зарба бўлиб тушди. Шаҳар синиқ ойна парчалари билан тўлган ва уйлар, худди юпқа картондан ясалгандай, портлашдан титрар эди.

Житомир ва Бердичевга берилган зарба—полякларга орқа томондан берилган зарба эди ва улар икки оқим бўлиб жадаллик билан темир ҳалқадан ўзларига йўл очиб Киевдан жўнаб қолдилар.

Павелнинг ўз жони кўзига кўринмай қолди. Кунлар қизғин тўқнашишлар билан ўтиб кетмоқда эди. Бошқа ҳар бир жангчидай, Қорчагин ҳам омма ичига сингиб кетди, у «мен» сўзини унутиб юборгандай ва фақат «биз» деган сўз қолгандай, бизнинг эскадрон, бизнинг бригада, дерди.

Ҳодисалар ҳаш-паш дегунча бирин-кетин ўтиб турипти. Ҳар кун янги бир ҳодиса рўй беради.

Будённийчиларнинг отлиқ қўшини полякларнинг фронт орқасини бузиб, янчиб, зарба устига зарба урди. Ғалабалардан маст бўлган отлиқ дивизиялар қаҳр-ғазаб билан, поляк фронт орқасининг юраги бўлган Новоград-Волинскийга қараб ҳужумга отилар эди.

Улар тик қирғоққа урилиб қайтган тўлқиндай кетга чекинар, яна куч билан: «Даёшь!» деб илгарига отилар эдилар.

Полякларнинг жонига ҳеч нарса оро кирмади: тиканли сим ғовлар ҳам, шаҳар гарнизонининг жонсарак қаршилиқ кўрсатиши ҳам кор қилмади. 27 июнь эрта билан отда Случ дарёсидан ўтган будённийчилар Новоград-Волинскийга кириб, Корец деган жойда полякларнинг изидан тушдилар. Айни шу вақтнинг ўзида қирқ бешинчи дивизия Новий Мирополь олдида Случ дарёсини ўтди. Котовскийнинг отлиқ бригадаси эса Любар ерига ҳужум қилди.

Биринчи отлиқ армиянинг радиостанцияси фронт қўмондонининг бутун отлиқлар Ровнони қўлга киритишга жўнатилсин деган буйруғини олди. Қизил дивизиялар шиддатли ҳужум қилиб, тўзгиб кетган, руҳи тушган ва нажот ахтарган поляк тўдаларини қувлар эди.

Кунларнинг бирида, бригада командири томонидан станцияга юборилган Павел сира кутмаган кишиси би-

лан учрашиб қолди. Чопиб бораётган от тепага сапчиди. Павел кул ранг вагон олдида отнинг жоловини тортди. Башняларга беркитилган замбаракланинг қоп-қора оғзи кўриниб турган баҳайбат, енгилмас бронепоезд турипти. Унинг атрофида мойга беланган бир неча киши ғилдирақларни қоплаган оғир пўлат тўсиқларни кўтариш билан овора бўлиб уриниб юришипти.

Павел пақирда сув кўтариб келаётган, чарм камзилли қизил аскардан:

— Бронепоезднинг командирини қаердан топиб бўлади?— деб сўради.

— Ҳов ана, у ерда,— деб қўли билан паровозга имо қилди қизил аскар.

Корчагин паровоз олдида тўхтаб:

— Командир ким?— деб сўради.

Бошдан-оёқ чармга ўралган чўтир одам унга қараб бурилди.

— Мен.

Павел чўнтагидан конвертни чиқарди.

— Мана, бригада командирининг буйруғи. Конвертга қўл қўйинг.

Командир конвертни тиззасига олиб қўл қўйди. Ёрдон кўтарган биров паровознинг ўрта ғилдирағи олдида уриниб юрипти. Павел фақат унинг кенг яғринини кўрди, чарм чолворининг чўнтагидан наганнинг қўндоғи кўриниб турар эди.

— Мана тилхат,— дея чарм камзулли одам конвертни Павелга узатди.

Павел жўнамоқчи бўлиб, отнинг жоловини қўлга олди. Паровоз олдида турган одам қоматини ростлаб унга қаради. Павел шу ондаёқ худди елдай, отдан сакраб тушди.

— Артём, акажон!

Мазутга беланган машинист, ёрдонини тезгина ерга қўйди ва ёш қизил аскарни кучоғига тортди.

— Павел! Хумпар! Сенмисан!— деб ўз кўзларига ишонмасдан қичқириб юборди.

Бронепоезд командири ҳайрон бўлиб, уларни томоша қилар эди. Тўпчи қизил аскарлар кулишиб:

— Буни қара-я, ака-ука топишиб қолди,— дейишди.

19 августда Львов раойнида Павел жангда фураж-касини йўқотди. У отни тўхтатди, аммо олдинда эскад-

ронлар поляк қисмлари билан олишар эдилар... Деми-дов пастак буталар орасидан, пастга, дарёга қараб чо-пиб борар экан.

— Дивизия бошлагини ўлдириб қўйишди,— деб ҳай-қирди.

Павел чўчиб тушди. Унинг жасур, фидокор, қаҳра-мон дивизия командири Летунов ҳалок бўлипти. Павел-ни даҳшатли ғазаб босди.

Корчагин сувлиғи қонга бўялган отни қиличнинг ор-қаси билан бир уриб, жанг қизиб турган ерга кириб борди.

— Кес, ифлосларни. Қиймалаб ташла. Поляк шлях-таларини ириб ташла! Летуновни ўлдирдилар!— дея, ҳеч нарса кўзига кўринмасдан кўр-кўрона бир кўк мун-дирлигига қилич солди. Дивизия бошлигининг ўлдири-лишидан ғазабланган эскадронликлар поляк солдатла-ри взводини тўғраб ташладилар.

Қочаётганларни қувиб, бизникилар далага чиқиб қолдилар. Лекин уларни батарея ўққа тутди. Шрапнель ўлим уруғларини сочиб, ғувиллар эди.

Павелнинг кўзлари олдида яшил аланга ярқираб, чақнаб кетди. Момақалдироқдек овоз қулоқ пардалари-ни титратди. Қизитилган темирдек бир нарса бошини куйдирди. Мудҳиш, аммо англашилмаган ҳолда ер ги-риллаб айланди ва бир ёнга ағдарилаётгандай бўлди.

Павел отдан худди сомон парчасидай учиб кетди. У отининг бошидан учиб ўтиб, зарб билан ерга урилди-ю, бир зумда қоронғи тушди.

Т У Қ Қ И З И Н Ч И Б О В

Спрутнинг¹ пиёладай қавариб чиққан қизғиш ва ўр-таси кўм-кўк кўзлари ёниб, ёғду сочиб туради. У ўнлар-ча узун бармоқларини атрофга чўзади. Чўзилган бар-моқлар илондек тўлғаниб, тангалари билан хунук то-вуш чиқаради. Спрут ўрмалайди. Павел уни худди ўз кўзи олдида кўради. Жониворнинг узун панжалари унинг баданида ўрмалайди. Муздек ва ачитқидай куй-дириб ачитади. У тумшугини чўзиб, Павелнинг бошига зулукдай ёпишиб олади ва зўр бериб қонини сўра бош-лайди. Павел ўз қонининг спрутнинг борган сари ши-

¹ Денгиз ҳайвони.

шаётган танасига қўйилаётганини сезиб туради. Спрут ҳамон сўради ва Павелнинг бошига ёпишиб олган жойда чидаб бўлмас бир оғриқ пайдо бўлади.

Қаердадир, жуда узоқда:

— Томири қандай ураётир?— деган товушлар эшитилади.

Бошқа бир аёл товуши яна ҳам секинроқ жавоб беради:

— Томир уриши бир юз ўттиз саккиз. Ҳарорати ўттиз тўққизу беш, ҳамон алаксирайди.

Спрут кўздан йўқолди, аммо оғриғи қолди. Павел кимнинг бармоқлари қўлига текканини сезди. У кўзларини очишга тиришади, аммо қовоқлари шу қадар оғирки, уни кўтариб кўзни очиб бўлмайди. Нега шу қадар иссиқ? Онаси печкани жуда қизитган кўринади. Яна одамлар қайдадир сўзлашадилар:

— Томир уриши ҳозир юз йигирма икки.

У яна кўзини очмоқчи бўлади. Ичи ёнади, нафас олиб бўлмайди, дим.

У ташна, қани бир қултум сув бўлса! У ўрнидан туриб, ҳозир тўйиб сув ичади, нега туролмайди? Кўзгалмоқчи бўлганди, лекин тана уники эмас, у тура олмайди. Онаси ҳозир сув келтиради. Онасига «Менга сув бер» дейди. Унинг ёнида нимадир қимирлайди. Яна ҳалиги мудҳиш жонивор келмадимикин? Ана, ўша, ана унинг кип-қизил кўзлари...

Узоқдан оҳиста товуш эшитилади:

— Фрося, сув олиб келинг.

— Бу кимнинг номи эди?— Павел хотирлашга тиришади. Аммо, зўриқиб боши қоронғилашади. У яна қоронғиликдан чиқади, хотирлайди.

«Чанқаб кетдим».

— У ўзига келаётганга ўхшайди,— деган товуш эшитилади.

Мулойим бир товуш яна яққолроқ эшитилади:

— Бемор, чанқадингизми?

«Мен беморманми, менга айтяптиларми, ё бошқагани, мен терлама бўпман-да». У энди учинчи марта кўзларини очишга уринди ва бу сафар очишга муваффақ бўлди. Салгина очилган кўзига энг аввал илинган нарса — бошида турган қизил пуфак бўлди. Аммо, уни қандайдир бир қора нарса тўсиб қўйди, бу қора нарса унга эгилганини, лаблар стаканнинг қаттиқ четини ва сув-

ни, унга жон берувчи сувни сезади. Ичидаги олов сўнгандай бўлади.

У қаноатланиб пичирлайди:

— Ана, энди яхши бўлди.

— Бемор, мени кўряпсизми?— деб, унинг бошида турган қора нарса сўради. У уйқуга кетар экан, ҳар ҳолда:

— Кўраётганим йўқ, лекин эшитиб турибман...— деб жавоб бера олди.

— Ким буни тузалади, деб ўйлаган эди? У яна ҳаётга тирмашди. Жуда ажойиб мустаҳкам организм. Нина Владимировна, фахрлансангиз арзийди. Уни сиз сақлаб қолдингиз.

Ҳаяжонга тушган аёл товуши эшитилди:

— Мен жуда, жуда хурсандман.

Ун уч кунлик ҳушсизликдан кейин Корчагин ўзига келди.

Еш вужуд ўлмоқни истамади, секин-секин кучга кирди. Бу иккинчи туғилиш эди. Унинг учун бутун нарса янги ва фавқулодда бўлиб кўринди. Фақат боши, энгиб бўлмас бир оғриқ билан тахтакачланган ҳолда ётар, уни жойидан қўзғатишга куч етмас эди. Аммо танада сезги қуввати пайдо бўлди: у бармоқларини қимирлата бошлади.

Ҳарбий клиниканинг младший врач Нина Владимировна ўзининг квадрат шаклли бўлмасидаги кичик столи ёнида ўтириб, кўк муқовали қалин дафтарни варақлар эди. Дафтарда, олд томонга эгилган майда ҳарфлар билан қисқа хотиралар ёзилган:

1920 йил, 26 август.

Бугун бир тўда оғир ярадорларни санитар поезддан бизга келтиришди. Боши пачақланган ёш қизил аскар бурчакка, дераза олдидаги карвотга ётқизилди. У атиги ўн етти ёшда, менга врач хатлари билан бирга конвертга солинган унинг бир тўда ҳужжатларини ҳам бердилар. Бу унинг чўнтагидан топилган экан. Фамилияси Корчагин, Павел Андреевич. Ҳужжатлар ичида Украина коммунист ёшлар союзининг 967 номерли титлиб кетган аъзолик билети, йиртилган қизил аскар дафтарчаси ва полкка берилган буйруқнинг кўчирмалари

бор эди. Буйруқда, қизил аскар Корчагин разведкани қахрамонларча бажаргани учун, унга ташаккур эълон қилинганлиги ёзилган. Бундан ташқари, унинг ўз қўли билан ёзилган бир хат ҳам бор:

«Мен ўлган тақдирда, қуйидаги адресга, менинг қариндошларимга хабар қилишни ўртоқларимдан сўрайман: Шепетовка шаҳари, депо, слесарь Артём Корчагинга тексин».

Ярадор 19 августда ўқ тегиб йиқилгандан бери беҳуш ётибди. Эртага уни Анатолий Степанович кўради.

27 август.

Бугун Корчагиннинг яраси кўрилди. Жароҳат жуда чуқур кетган, бош суяк қосаси синган, бошининг бутун ўнг томони ишлашдан тўхтаган. Ўнг кўзидан қон оқяпти. Кўзи шишган.

Анатолий Степанович яллиғланишдан сақлаш учун унинг кўзини олмоқчи эди, шишининг камайишига умид борлигидан, мен буни қилмасликка кўндирдим. У рози бўлди.

Мен ёлғиз гўзаллик туйғусига берилиб бундай қилдим, агар йигит тузаладиган бўлса, кўздан маҳрум қилишининг нима ҳожати бор?

Бемор доим алаҳсираб, безовталанади, ҳамма вақт унинг тепасида қараб туришга тўғри келади. Мен унга жуда кўп вақтимни сарф қиляпман. Ешлигини жуда қизғанаман, агар қўлимдан келса ўлимдан қутқариб қоламан.

Кеча сменадан сўнг, бир неча соат палатада бўлдим, энг оғир бемор — у. Алаксираганига қулоқ солдим. Баъзан алаксираб нималарнидир ҳикоя қилган бўлади. Мен унинг ҳаётидан жуда кўп нарсаларни билиб олаётирман. У баъзан жуда ёмон сўкинади. Сўкишлари жуда қаттиқ. Унинг шундай ёмон сўкинишларини тинглаш менга нима учундир жуда оғир туюлади. Анатолий Степанович уни тузалмайди, деди. «Еш-ёш болаларни аскарликка олишлари нимаси, бу қандай гап? Сира, тушунмайман. Бунга чидаб бўлмайди» дейди чол аччиғланиб.

30 август.

Корчагин ҳали ҳам ўзига келмади. У махсус бўлмада ётипти, унда фақат ўладиганлар ётади. Санитарка Фрося қимирламасдан унинг олдида ўтирипти. Фрося

уни танир экан. Улар қачондир бирга ишлаган эканлар. У, бу хастанни жуда меҳрибонлик билан ардоқлайди. Энди мен ҳам унинг соғайишига умид йўқлигини сезаётирман.

2 сентябрь.

Кеч соат ўн бир. Бу — менинг ҳаётимда энг ажойиб кун. Менинг беморим Корчагин ўзига келди, жонланди. Хатарли довон ўтилди. Икки кундан бери уйга борганим йўқ.

Шундай қилиб, яна бир жон сақлаб қолинди: ўз хурсандлигини айтиб беролмайман. Палатамизда яна бир ўлим камайди. Менинг ишим одамни жуда ҳам чарчатади, унда кишини хурсанд қиладиган нарса — беморларнинг соғайиши. Улар менга худди боладай ўрганиб қоладилар.

Уларнинг дўстлиги самимий ва содда, Хайрлашаётган вақтларимизда баъзан йиғлайман ҳам. Бирқадар кулгили, аммо бу ҳақиқат.

10 сентябрь.

Мен бугун Корчагин тилидан унинг қариндошларига биринчи мактубни ёздим. У ярам енгил, тезда тузалиб бориб қоламан деб ёздирди. Корчагин жуда кўп қондан ажралди, юзи худди пахтадай оқариб кетган, ўзи жуда заиф.

14 сентябрь.

Корчагин биринчи марта жилмайди. Унинг табассуми жуда ёқимли. У одатда, ўз ёшига лойиқ бўлмаган даражада сипо. Ҳайрон қоларли бир тезлик билан соғаймоқда. У Фрося билан жуда дўст. Мен Фросяни унинг олдида жуда кўп кўраман. Қиз, менинг тўғримда гапирган, албатта, мақтаган бўлса керак, бемор мени жилмайиб қарши олди. У кеча сўраб қолди:

— Доктор, сизнинг қўлингизга қора доғ қаердан тушди?

Мен индамадим. У алаҳсираган вақтида менинг қўлимни жуда қаттиқ сиқар ва бу доғ ўшанинг излари эди.

17 сентябрь.

Корчагиннинг пешонасидаги яра тузала бошлади. Ярани очиб боғлаш вақтида унинг чексиз чидам ва бардоши биз врачларни ҳайратга солади.

Одатда бундай вақтларда дод-фарёд ва инжиқликлар жуда кўп бўлади. Бу бўлса, жим. Очиқ ярага иод суртган вақтда, у худди чолғу торларидай чўзилади. Кўпинча ҳушдан кетади, лекин, келганидан бери бирон марта додлагани йўқ.

Ҳозир ҳамма билади: агар Қорчагин инграй бошласа, бу унинг ҳушидан кетганини билдиради, у бунчалик чидамни қайдан олганини билмайман.

21 сентябрь.

Қорчагинни биринчи марта коляскада госпиталнинг катта балконига чиқардик. У боққа қараб тўймайди. Зўр бир иштиёқ билан тоза ҳавода нафас олади. Унинг боши дока билан ўралган ва фақат бир кўзигина очиқ. Бу чарақлаб ўйнаб турган кўз дунёни худди биринчи марта кўраётгандай томоша қилади.

26 сентябрь.

Бугун мени пастга, қабулхонага чақиришди. Мени у ерда икки қиз қарши олди. Биттаси жуда гўзал эди. Улар Қорчагинни кўришга рухсат сўрадилар. Бирининг фамилияси Тоня Туманова, иккинчисиники Татьяна Бурановская экан. Тонянинг исми менга таниш. Қорчагин алаҳсираган вақтда баъзан уни такрорлар эди. Кўришга рухсат бердим.

8 октябрь.

Қорчагин биринчи марта боғни ёлғиз ўзи айланиб юрипти. У бир неча марта, қачон касалхонадан чиқарилиши мумкин эканини сўради, мен тез фурсатда, деб жавоб бердим. Ҳалиги икки қиз ҳар қабул кунда келиб туришади. Мен унинг нима учун инграмаганини тундирдим. У менинг сўроғимга шундай жавоб берди:

— «Сўна» романини ўқинг, шунда биласиз.

14 октябрь.

Қорчагин касалхонадан чиқди. Биз жуда дўстларча хайрлашдик. Кўзидаги дока олинди, фақат пешонасидаги қолди. Кўзи кўрмай қолди, лекин у соғ кўзга ўхшаб кўринади. Шундай яхши бир ўртоқ билан ажралиш жуда оғир бўлди.

Доим шундай бўлади: соғаядилар ва бундан сўнг, эҳтимол, ҳеч бир учрашмаслик учун чиқиб кетдилар. У хайрлашар экан:

— Чап кўзимнинг кўр бўлгани яхшироқ эди, энди мен қандай қилиб милтиқ ота оламан,— деди. У ҳали ҳам фронтни ўйлайди.

Павел госпиталдан чиққандан сўнг, дастлаб Бура-новскийларникида турди. Тоня ҳам шу ерга қўнган эди.

У Тоняни умумий ишга тортишга ҳаракат қилиб кўрди. Тоня рози бўлди. Аммо, кийиниб уйдан чиққанда Павел лабини тишлаб қолди. Тоня жуда ясанган эди. Павел уни ўз оғайнилари орасига олиб боришга ботинолмай қолди.

Ана шу вақт биринчи тўқиниш бўлди. Павел унга, нега бунақа кийиндинг, деган эди, унинг аччиги чиқди:

— Мен ҳеч қачон кўпчиликка қараб иш тутмайман, агар мен билан боришга ўнғайсизланадиган бўлсанг, қолишим мумкин.

Павелга клубда, ранги ўчиб кетган гимнастёрка ва кофта кийганлар ичида уни ниҳоят даражада ясанган ҳолда кўриш жуда оғир бўлган эди. Йигит ва қизлар уни ёт кишидай қабул қилишди. Буни сезган Тоня ҳаммага нафрат билан, писанд қилмай қаради.

Товар пристани комсомол ташкилотининг секретари, дағал брезент кўйлак кийган, серяғрин Панкратов Павелни бир чеккага чақирди. Унга қаттиқ тикилди ва Тоняга кўз қирини ташлаб қўйди:

— Бу нозанини сен олиб келдингми?

— Ҳа, мен,— деб кескин жавоб берди Павел.

— Ў-ҳў...— деди Панкратов.— Унинг қиёфаси бизга тўғри келмайди, буржуазияга ўхшайди. Уни қандай қилиб бу ерга киргизиптилар экан?

Павелнинг чакка томирлари уриб кетди.

— У менинг дўстим, уни мен олиб келдим. Англадингми? Бизга ёт одам эмас. Аммо, кийимларини айтадиган бўлсанг, гапинг тўғри. Ахир, ҳамма вақт ҳам кийимга қараб тамға босавермайдилар-ку. Бу ерга кимни олиб келиш мумкин эканини мен ҳам биламан, бунчалик ўқраймасанг ҳам бўлади, ўртоқ.

У яна дағалроқ гапирмоқчи эди, Панкратов кўпчиликнинг фикрини айтиб тургани учун ўзини тийди ва Тонядан аячиқланди:

«Мен унга, бунчалик сатанглик кимга керак, деб айтиб эдим-ку».

Дўстликнинг бузилиши шу кеча бошланди. Павел шу қадар мустаҳкам бўлиб кўринган дўстликнинг барбод бўлишини алам ва ҳайронлик сезгиси билан кузатар эди.

Орадан яна бир неча кун ўтиб кетди ва ҳар бир суҳбат, ҳар бир учрашиш уларнинг орасидаги бегоналикни кучайтириб, бир-бирини ёқтирмаслик ҳиссини уйғота борди. Павел борган сари Тонядаги наст худбинликка чидаб тура олмайдиган бўлиб қолди.

Ажралишнинг зарурлиги иккаласига ҳам равшан бўлди.

Бугун улар бир-бирларига энг сўнги сўзни айтиш учун хазон босган мана шу Купеческий боғида учрашдилар. Жар бўйидаги шийпонга чиқдилар. Пастда секин оқаётган Днепр ялтираб кўринарди; катта кўприк орқасидан паррагининг қанотлари билан зўрға-зўрға сувни шалоплатиб, орқасида икки серқорин баржани судраган буксир пароход сув оқимиға қарши сузиб келарди. Ботаётган қуёш олтин нурлари билан Трухан оролини қизил шуълага кўмар ва уйларнинг деразаларини ярақлатар эди.

Тоня қуёшнинг олтин нурларига қаради ва чуқур гусса билан гап бошлади:

— Наҳотки, дўстлигимиз шу сўнаётган қуёшдай сўнса?

Павел қиздан кўзини олмасдан қараб турди, у қошларини чимириб, секин жавоб берди:

— Тоня, биз бу тўғрида гапиришган эдик. Менинг сени севганимни ҳам биласан, албатта, муҳаббатим янгидан қайтиши ҳам мумкин. Лекин, бунинг учун сен биз билан бўлишинг лозим. Мен энди аввалги Павлуша эмасман. Агарда менга — сен энг аввало менга ва сўнгра партияға қарашлисан дейдиган бўлсанг, у ҳолда мен жуда ёмон эр бўлар эдим. Мен энг аввало партияға ва сўнгра сенга ва бошқа яқинларимға мансуб бўламан.

Тоня ғамға толиб, кўм-кўк дарёға қаради ва кўзлари жиққа ёшға тўлди.

Павел унинг таниш қадди-қоматига, қалин қўнғир сочларига қаради ва юрагида бир вақтлар жуда яқин ва жуда азиз бўлган қизға нисбатан ачиниш пайдо бўлди.

У қўлини секин қизнинг елкасига қўйди.

— Сен ўзингни боғлаб турган ҳамма нарсадан кеч. Юр, бирга бўлайлик. Хўжайинларни бирликда йўқотамиз. Яхши қизлар бизда жуда кўп, улар биз билан бирга кескин курашнинг барча оғирликларини, бутун қийинчиликларини ва маҳрумликларини кўтармоқдалар. Улар эҳтимол, сен қадарли илмли эмасдирлар, лекин нима учун, ахир нима учун сен биз билан бирга бўлишни истамайсан? Сен, Чужанин мени зўрлаб олмақчи бўлди, дейсан, у разил одам, у жангчи эмас, ахир. Сен, мени жуда совуқ қабул қилдилар, дединг. Нима учун ўзинг бунчалик, худди буржуйларнинг базмага бораётгандай бўлиб кийиндинг? Ғурур сени йўлдан урди, кир гимнастёркаларга қараб иш тутмайман, деб ўйладинг. Сен бир ишчи йигитни севишга журъат қилдинг, аммо унинг идеясини сева олмаяпсан. Мен сен билан ажралишимга жуда ачинаман, сенинг тўғрингда, албатта, яхши фикрда бўлишни истар эдим.

Павел жим бўлди.

Эртаси кун, кўчада Павел губерна чекасининг раиси Жухрайнинг қўли қўйилган буйруқни кўрди. Юраги уриб кетди. У матроснинг олдига зўрға кирди — унинг олдига киргизмас эдилар. У шу қадар тўполон кўтардики, қоровуллар қамаб қўяёздилар. Нима қилса ҳам кўришишга муваффақ бўлди.

Фёдор уни жуда самимий ва яхши қарши олди. Фёдорнинг қўлини снаряд олиб кетган эди. Улар шу ернинг ўзидаёқ иш масаласини ҳал қилдилар.

— Фронтга кетиш учун кучга киргунингча шу ерда бирга контрларнинг бўғизидан бўғиб турамиз. Эртаданок келавер! — деди Жухрай.

Оқ поляклар билан кураш тамом бўлди. Худди Варшава дарвозалари тагига бориб қолган Қизил армиялар, бутун моддий ва жисмоний кучларни сарф қилиб, ўзларининг базаларидан узилиб қолиб, сўнгги манзилни ола олмасдан, орқага қайтдилар. Қизилларнинг Варшавадан чекинишини поляклар «Вислада рўй берган мўъжиза» деб атадилар. Оқ панлар Польшаси, яшаб қолди. Польша совет социалистик республикаси тузиш тўғрисидаги орзу-хаёл ҳозирча рўёбга чиқолмади.

Қонга ботирилган мамлакат дам олишни талаб қилди,

Павел ўз қариндошлари билан кўриша олмади: чунки, Шепетовкани яна оқ поляклар олган ва шаҳарча муваққат фронт чегараси бўлиб қолган эди. Сулҳ масалалари музокара қилинар эди. Ҳар хил топшириқларни бажариб, Павелнинг куни-туни фавқулодда комиссияда ўтар эди. У Фёдорнинг бўлмасида яшарди. Павел шаҳарчани поляклар олганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди.

— Фёдор, ҳозир сулҳ бўлиб қолса, онам чет эл тупроғида қолиб кетадими?

Фёдор унга тасалли берди:

— Чегара эҳтимол, Горинь орқали дарё бўйи билан ўтар. Унда шаҳар бизга қолади. Тездан маълум бўлса керак.

Дивизиялар Польша фронтдан жанубга жўнатиладиган эди, дам олишдан фойдаланиб, Қримдан Врангель ўрмалаб чиқиб қолди. Бутун республика бор кучини Польша фронтга бериб турган вақтда врангелчилар Днепрни ёқалаб Екатеринослав губернасига ўтиб, жанубдан шимолга қараб ҳаракат қила бошладилар.

Бу энг сўнги контрреволюцион уяни йўқотиш учун, мамлакат поляклар билан бўлган курашнинг тамом бўлишидан фойдаланиб, ўз армияларини Қримга ташлади.

Одамлар, аравалар, кухнялар ва қурооллар юкланган эшелонлар Киев орқали жанубга ўта бошлади. Участка транспорт Чекасида иш қайнамоқда. Бу соствалар оқимидан «пробкалар» ҳосил бўлар, натижада вокзаллар ҳеч нарсани сиғдира олмас, биронта ҳам бўш йўл бўлмаганидан ҳаракат тўхтаб эди. Аппаратлар бўлса ультиматум телеграммалари билан тўлган қоғоз ленталар чиқаришдан тўхтамас эди. Унда, фалон дивизия учун йўл ҳозирлаш буюрилар эди. Белгилар билан тирналган узлуксиз ленталар чўзилиб чиқишда давом қилар ва уларнинг ҳар бирида: «Ҳеч бир навбат кутдирмасдан... жанговар буйруқ тариқасида... тўхтовсиз равишда йўл бўшатилин...» дейилган бўлар эди. Уларнинг ҳар бирида деярли, буйруқни бажармаганлар революцион ҳарбий трибунал судига берилади, деб эслатилар эди.

«Пробкалар»га участка транспорт Чекаси жавобгар эди.

Армия қисмларининг командирлари бу ерга тўппон-

чаларини ўйнатиб кириб келар, командармнинг фалон рақамли, фалон телеграммасини пеш келтириб, эшелонларнинг тўхтовсиз жўнатилишини талаб қилар эдилар.

Уларнинг ҳеч бири буни ўрнига келтириш мумкин эмаслигини тушунишни хоҳламас эди. «Жонинг чиқса ҳам жўнат». Ножўя сўкинишлар бошланарди. Айрим қийин ҳодисаларда тезлик билан Жухрайни чақирардилар ва шундагина қизиб кетиб бир-бирини отишга тайёр турган одамлар жим бўлар эди.

Жухрайнинг салобати, радияларни кўтармайдиган оғир ва сипо овози яланғоч қилинган наганларни қайтариб қинга солишга мажбур қилар эди.

Боши санчиб оғриб турган Павел бўлмадан перронга чиқди. Чекистлик иши асабларини бузар эди.

Бир кун қурол яшиклари билан тўлган поезд платформасида Павел Серёжани учратди. Брузжак, платформадан унга ташланди. Павелни ерга йиқитишга сал қолди ва қучоғига олиб маҳкам қисди.

— Павел! Шайтон! Сени кўрганим ҳамоно таниб олдим.

Дўстлар бир-биридан нималарни сўрашни, нималар ҳақида ҳикоя қилишни билмас эдилар. Бу давр ичида жуда кўп нарсалар бошдан кечди. Бир-биридан гап сўрар, лекин жавоб кутмай ўзи гапирар эди. Улар гудокни ҳам сезмай қолдилар. Фақат вагонлар секин-секин қимирлай бошлаганда, улар бир-бирларини қўйиб юбордилар.

Нима ҳам қилсин? Суҳбат бўлинди. Поезд борган сари юришини тезлатмоқда, қолиб кетмаслик учун Серёжа перрон бўйлаб югурди, теплушканинг очиқ эшигига илиниб, дўстига нимадир айтиб, сўнгги марта қичқирди; бир неча қўл уни ичкарига тортиб олди. Павел қотиб қолгандай унинг орқасидан қараб турар эди ва шу он Серёжа Валянинг ўлиmidан хабарсиз эканини хотирлади. Серёжа ўз шаҳарида эмас эди-ку. Учрашишдан шошилиб қолган Павел бўлса унга буни айтмай қолди.

«Майли, тинчгина кетаверсин, билмагани яхши», деб ўйлади ўзича. У ўз дўстини сўнгги марта кўраётганини билмас эди ва Серёжа ҳам вагон тепасида туриб куз изғиринига қараб кўкрак керар экан, ўлимга қараб кетаётганини билмас эди.

— Серёжа, ўтир,— деди айвиб кетган шинелини елкасига ташлаб қўйган қизил аскар Дорошенко.

— Майли, биз шамол билан дўстмиз, қўй, эсаверсин, — дея кулиб жавоб берди Серёжа.

Бир ҳафтадан сўнг, куз чўккан саҳродаги биринчи жангда у ҳалок бўлди.

Уни узоқдан келган дайди ўқ йиқитди.

У ўқ зарбидан титраб кетди. Қўксини кўпорган оғриққа қараб илгари босди, талвасаланди, лекин қичқирмади. Ҳавони қучоқлаб, қўлларини кўкрагига босди ва сакрашга ҳозирланган одамдай энгашиб, чўянга айланган танаси билан ерга қулади, ҳаракатсиз қолган жонсиз зангор кўзлар бепоён саҳрога тикилиб қолди.

Чеканинг асабларни қақшатадиган иш шароити ҳали соғайиб, тетикланиб олмаган Павелга оғир таъсир қилди. Жароҳатининг оғриғи кучайди ва ниҳоят, икки тунни уйқусиз ўтказгандан кейин Павел ҳушидан кетди.

У шундан сўнг Жухрайга мурожаат қилди:

— Сен, нима дейсан, Фёдор, бошқа ишга ўтсам тузук бўлмасмикин? Мен катта мастерскойга кириб, ўз ҳунаримни давом эттирсам, дейман. Бу ердаги иш зўр келаётир. Комиссияда мени ҳарбий хизматга яроқсизсан дейишди. Бу ер фронтдан ҳам баттар. Мана шу Сутирь шайкасини тугатишдаги икки кун мени тамом ишдан чиқарди. Мен ўқ товушларидан бир оз нарироқ кетишим керак. Фёдор, мен зўрға оёқ босиб турар эканман, барибир яхши чекист бўла олмайман.

Жухрай ачиниб Павелга тикилди.

— Рост, аҳволинг чатоқ. Сени илгарироқ бўшатиш керак эди, айб менда, иш билан овора бўлиб қарай олмадим.

Шу гапдан сўнг Павел бир қоғоз кўтариб губерна комсомол комитетига кириб келди, қоғозда Корчагиннинг комитет ихтиёрига юборилгани ёзилган эди.

Кепкасини бурнининг устигача тушириб олган шўх йигитча қоғозга кўз югуртириб чиқди. Павелга имо қилиб кулди.

— Чекадан келдингми? Жуда яхши идора, Марҳамат, биз сенга дарров ишни тўғрилаймиз. Бизда одам қаҳат. Қаёққа юборайлик? Губерна озиқ комитетига борасанми? Йўқми? Майли, пристадаги агитбазага

қалайсан? Йўқ? Бекор қиласан. Яхши жой, яхши таъминлайди.

Павел йигитнинг сўзини бўлди.

— Мен темир йўлдаги бош мастерскойга боришни хоҳлайман.

Йигитча ҳайрон бўлиб қаради:

— Мастерскойга? Хўш... У ерга одам керак эмас, Яхшиси Устиновичга бор. У сени бирон жойга тўғрилайди.

Қорачадан келган қиз билан қисқа суҳбатдан сўнг, Павел ишлаб чиқаришдан озод қилинмаган ҳолда, мастерской комсомол коллективининг секретари бўлиб борадиган бўлди.

Ана шу вақтда Қримда, ярим оролнинг торгина бўғозида, бир вақтлар Қрим татарларини Запорожье қишлоқларидан ажратиб турадиган қадимий чегарада, ўзининг мудҳиш қалъалари билан мустаҳкамланган оқ гвардиячилар истехкоми Перекоп турар эди.

Перекопнинг нариги томонида, Қримда, мамлакатнинг ҳамма томонларидан қувилиб келиб бу ерда ўзини тамом хатарсиз ҳис қилган, ўлимга маҳкум бўлган эски дунё майхўрлик қилиб ётар эди.

Мамлакат меҳнаткаш халқининг ўн мингларча фарзандлари Сивашни ўтиш ва мустаҳкамланиб олган душманнинг орқасидан зарба бериш учун кузнинг совуқ тунисида бўғознинг муздай сувига тушдилар. Бу мингларча жангчилар орасида Иван Жаркий ҳам бор эди. У эҳтиёткорлик билан пулемётни бошига кўтариб борар эди.

Тонг отиши билан Переколда жанг қайнар, мингларча кишилар ғовларни ўтиб тўғри босиб борар экан, оқларнинг орқа томони бўлган Литва ярим оролида Сивашдан ўтган биринчи колонналар қирғоққа чиқдилар. Қирғоққа энг аввал сузиб чиққанларнинг бири Жаркий эди.

Мисли кўрилмаган даҳшатли жанг қизиб кетди. Оқларнинг отлиқлари, йиртқичдай қутуриб, сувдан чиққан одамларга ташланар эди. Жаркийнинг пулемёти сира тўхтамасдан ўлим уруғларини сочади. Одамлар ва отлар кўрғошин ёмғири остида ерга ётадилар. Жаркий ҳеч бир кўрилмаган тезлик билан кетма-кет пулемётга ўқ ленталарини жойлаб отаверди.

Перекопда юзларча замбараклар гумбурламоқда.

Ернинг ўзи тагсиз бир чуқурликка тушиб кетгандай ва майда зарраларга бўлинган мингларча снарядлар, мудҳиш визиллаш билан осмонни ёриб, ўлим сочиб ўтгандай кўринар эди. Упирилган, жароҳатланган ер қора тўфон бўлиб осмонга кўтарилар, қуёш юзини беркитар эди.

Газанданинг боши янчилди. Қримга қизил оқин, ўзининг сўнги зарбасида даҳшат кўрсатган Биринчи отлиқ армиянинг дивизиялари оқиб кирди. Жонсарак, ваҳимага тушган оқ гвардиячилар ҳамма нарсадан умид узиб, пристандан жўнаётган пароходларга ёпирилди.

Республика йиртилиб кетган гимнастёркаларга, худди юрак уриб турган жойга, олтин ҳошияли Қизил Байроқ орденини қадади. Булар ичида комосмол аъзоси пулемётчи Иван Жаркий ҳам бор эди.

Поляклар билан сулҳ тузилди. Жухрай айтганидай шаҳарча Совет Украинасида қолди. Чегара шаҳарчадан ўттиз беш километр наридаги дарё бўйидан белгиланди. 1920 йил декабрининг унутилмас тонгида Павел ўзининг туғишган жойларига яқинлашди.

Қор босиб ётган перронга чиқди. Кўзи «Шепетовка 1-нчи» деган вивескага тушди, дарров чапга бурилди, депога қараб юра бошлади. Артёмни сўради, аммо у йўқ экан. Шинелига бурканиб ўрмон билан шаҳарчага қараб кетди.

Мария Яковлевна тақиллаган эшикка қараб товуш берди. Қор босган одам эшикдан бошини суқиши билан, у ўғли эканини таниди, юраги отилиб чиқиб кетаётгандай, қўллари билан уни босди ва чексиз севинчдан тили гапга келмади.

Қотмадан келган она ўғлининг кўксига ташланди, унинг юзидан, кўзидан ўпди ва бахтиёр кўз ёшларини тиёлмади.

Павел уни қучоқлаб, онанинг ғам ва интизорлик азобида юзларини қоплаган ажинларга тикилар ва унинг тинчланишини кутиб ҳеч нарса гапирмас эди.

Кулфат чеккан хотиннинг кўзларида яна бахт порлади, Павелни кўришни умид ҳам қилмаган она бу кунларда ўғлига қараб кўзи тўймади, гапириб сўзи тугамади. Уч кундан сўнг, кечаси бу кичкина уйга елкасига

сафар жабдуғини осган Артём ҳам кириб келди. Она-
нинг севинчи чексиз эди.

Корчагинларнинг кичкинагина уйларига унинг ўз
эгалари қайтди. Ҳалокатдан омон қолган оға-ини оғир
синоқ ва мусибатлардан кейин учрашишди...

— Энди нима иш қиласизлар?— дея Мария Яков-
левна ўғилларидан сўради.

— Онажон, яна ўз касбимизни бошлаймиз!— деб
жавоб берди Артём.

Павел уйда икки ҳафта тургач, яна Киевга жўнаб
кетди. Киевда уни иш кутар эди.

II ҚИСМ

БИРИНЧИ БОБ

Ярим кеча. Сўнгги трамвай ўзининг пачоқланган гавдасини судраб ўтганига аллақанча вақт бўлиб қолди. Ойнинг хира нури деразани ёритди. Унинг нури кўкимтир бир чойшаб сингари каравот устига ёйилди ва уйнинг бошқа ерлари яна ҳам қоронғироқ кўринди. Бурчакдаги столга абажур остидаги чироғнинг ёруғлик доираси ёйилган.

Рита қалин кундалик дафтари устига эгилди.

«24 май» деб қаламининг ўткир учи чизди.

«Мен яна ўз таассуротларимни ёзмоқчи бўламан. Яна ёзилмаган саҳифа. Бир ярим ой ўтипти-ю, бир сўз ҳам ёзилмапти. Шу парчаларни ёзиш билан ҳам қаноатланишга тўғри келади.

Кундалик ёзиш учун вақт қайда? Мана ҳозир тун, мен бўлсам ёзиб ўтирибман. Уйқу қочган. Уртоқ Сегал Марказий Комитетдан ишлагани кетаётир. Бу хабар ҳаммамизни хафа қилиб қўйди. Бизнинг Лазарь Александрович жуда яхши одам. Бизнинг ҳаммамизнинг у билан бўлган дўстлигимиз қанчалик катта бир бойлик эканини энди тушунаётирман. Сегал жўнаши билан диамат тўгараги ётиб қолади, албатта. Кеча ярим кечагача уникида бўлдик, «оталигимиздагиларнинг» ютуқларини кўздан кечирдик. Қомсомол губкомининг секретари Аким билан ҳисобот мудирини бадбуруш Туфта келди. Бу билагонни мен жуда ёмон кўраман! Сегал беҳад шод эди. Унинг шогирди Қорчагин партия тарихидан Туфтани жуда яхшилаб мот қилди. Рост, бу икки ой зое кетмади. Агар иш шундай яхши натижалар берса,

сарф қилган меҳнатингга нушаймон бўлмайсан киши. айтишларига қараганда. Жухрай ҳарбий округнинг Алоҳида бўлимига ўтар эмиш. Нима учун экан, билмадим.

Лазарь Александрович шогирдини менга топширди.

— Бошланган ишни охирига етказинг,— деди у,— ярим йўлда тўхтаб қолмангиз. Икковингизда ҳам бир-бирингиздан ўрганадиган нарса кўп. Бу йигитча ҳали стихиядан тамом қутулиб улгурган эмас. У қайнаб тошаётган ҳислар билан яшайди, бу ҳисларнинг қаттиқ шамоли уни четга чиқариб ташлаяпти. Менинг билишимча, Рита, сиз унга энг яхши раҳбар бўла оласиз. Ишингизда муваффақият тилайман. Менга, Москвага, хат ёзишни эсдан чиқарманг,— деди Сегал хайрлашар экан.

Бугун Соломенск райкомига янги секретарь келди. Марказком Жаркийни юборипти. Мен уни армияда ишлаганда танир эдим...

Эртага Қорчагинни Димитрий олиб келади. Дубавани тасвирлаб қўяй: ўрта бўйлик, кучли, мускулли, ўн саккизинчи йилдан бери комсомол, йигирманчи йилдан партия аъзоси. У, «ишчи оппозиция»га мансуб бўлгани учун комсомол губкомидан чиқарилган уч кишининг бири. Уни ўқишга ўргатиш жуда қийин бўлган эди. Менга ҳар хил саволларни беравериб, мавзудан четга чиқариб, ҳар кун планни бузар эди. Менинг иккинчи шогирдим Ольга Юренева билан Дубава ўртасида жуда кўп тортишув чиқар эди. Биринчи кечдаёқ у, Ольгани бошдан-оёқ кўздан кечириб, пичинг қилган эди:

— Кампир, сенинг фасонинг жойида эмас. Чарм чолвор кийишинг керак. Шпор, будённовка, қилич осиш лозим. Бўлмаса ҳеч кимсага ўхшамай қолибсан.

Ольга ҳам ундан қолишмади, мен уларни ажратиб қўйдим. Дубава Қорчагиннинг дўсти бўлса керак... Бу кун учун шу етади, бас. Ухлаш керак».

Жазирама иссиқ қуёш ерни куйдирыпти. Вокзал устидаги кўприкнинг темир панжаралари куйдирар даражада қизиб кетган. Иссиқ лоҳас қилган одамлар аранг кўприкка чиқишяпти. Булар пассажирлар эмас, темир йўл районида турувчилар, шаҳарга ўтувчилар.

Павел юқоридан туриб Ритани кўрди. У Павелдан

илгарироқ поездга келиб, пастга тушаётганларни қараб турар эди.

Қорчагин уч қадам нарида, Рита Устиновичнинг ён томонида тўхтади. Рита уни пайқамай қолди. Павел уни қандайдир бир мароқ билан кўздан кечириб чиқди. Рита йўл-йўл кофта, оддий газламадан тикилган кўк калта юбка кийган ва юмшоқ хром калта камзулни елкасига ташлаб олган эди. Тектурмас сочлари қуёшдан қорайган юзини ўраб олган эди. У бошини сал-орқага ташлаб, офтобда кўзини қисиб қараб турар эди. Қорчагин ўз дўсти ва ўқитувчиси бўлган Ритага биринчи марта шундай қарар экан, кўнглига шу гап келди: Рита фақат губком бюросининг аъзосигина эмас, балки... У бундай бир «айб» фикрга келиб қолганини сезиб койинди. Қизни чақирди:

— Мен бир соатдан бери сенга қараб турибман, сен кўрмайсан ҳам. Вақт бўлди, поезд қараб турипти.

Улар перронга чиқадиган махсус эшикка яқинлашдилар.

Кеча губком Ритани уезд конференцияларидан бирига ўзининг вакили қилиб тайинлади. Қорчагинни унга ёрдамчи қилиб бердилар. Бугун уларнинг поездга тушиб жўнашлари зарур, поездга тушиш эса осон эмас. Камдан-кам қатнайдиغان поездларнинг жўнаш вақтида вокзал посадка бешлик комиссиясининг ҳукми остида бўлар эди. Посадка комиссиясининг пропускази қўлида бўлмаган ҳеч ким перронга чиқолмасди. Бутун йўл ва эшикларни комиссиянинг отряди ўраган. Одамлар лиқ тўлиб кетган поезд йўловчиларнинг ўндан бир қисминигина олиб кета олади. Ҳеч ким бу поезддан қолиб, келиши эҳтимол бўлган иккинчи поездни кутишни хоҳламайди. Мингларча одамлар шу қадар тансиқ бўлган кўк вагонларга бир илож қилиб тушиб олмоқ учун уринардилар. Уша кунларда вокзал чинакамига қамал ҳолатида яшар ва баъзан иш муштлашишга қадар борар эди.

Павел билан Рита ҳам перронга чиқишга қаракат қилар эдилар.

Вокзалнинг бутун кириш, чиқиш йўлларини билган Павел, ҳамроҳини багажхона орқали олиб ўтди. Улар тўртинчи сон вагонга зўрға етиб олдилар. Иссиқда терга пишган Чека ходими вагон эшиги олдида оломоннинг йўлини тўсиб турар эди.

— Сизга айтяпман ахир, вагон тўлган. Буферга ҳам,

томга ҳам ҳеч кимни чиқармаймиз. Буйруқ шундай!— дер эди у қайта-қайта.

Посадка комиссиясининг тўртинчи вагонга берган билети билан келган одамлар, дўқ қилиб билетларини унинг юзига ишқайдилар. Ғазаб, сўкишлар, қичқириқ, бир-бирини итариш ҳар бир вагоннинг олдида бор. Павел кўрдикки, одатдаги тартиб билан поездга тушиш мумкин бўлмайдиганга ўхшайди. Аммо, жўнаш зарур, бўлмаса конференция қолади.

У Ритани четга чақирди ва ўз планини тушунтирди: ўзи бир илож қилиб вагонга чиқади, деразани очади ва ундан Ритани тортиб олади. Бошқа йўл йўқ.

— Қамзулингни менга бер, у ҳар қандай мандатдан яхши.

Павел унинг чарм камзулини кийди. Камзулнинг чўнтагига наганини солиб, қўндоқ ва ипини кўзга кўринарли қилиб чиқариб қўйди. Овқат солинган сумкани Ританинг олдига қўйиб, вагонга қараб юрди. Пассажирларни итариб кириб, вагон эшигининг дастасини ушлади.

— Эй, ўртоқ, қаёққа?

Павел ўгирилиб, кенг яғринли чекистга қаради.

— Округнинг Алоҳида бўлимиданман. Ҳозир вагонга тушганларнинг ҳаммасида посадка комиссиясининг билети борми-йўқми текшираман,— деди Павел, текшириш ҳуқуқи борлиги ҳақида шубҳаланишга йўл қўймайдиган тарзда.

Чекист унинг чўнтагига қаради, пешонасидаги терини энги билан артди ва:

— Майли, кира олсанг, текшириб кўр!— деди лоқайдлик билан.

Қўли, елкаси билан, баъзан муштумини ҳам ишга солиб, бировларнинг елкалари орқали, қўлларидан ушлаб тортиб, юқори полкаларга осилиб, Павел сўкиш ва қарғиш овозлари остида вагон ўртасига етди.

Павел юқоридан тушатуриб бир семиз хотиннинг тиззасига оёқ қўйган эди, хотин:

— Бу ерда бало бормиди сенга, қуриб кетгур!— деб қичқириб қолди. Ботмон келадиган бу хотин ёғ соладиган бир бидонни оёқлари орасига қўйиб, пастки полканинг бир бурчагига тиқилган эди. Бунақанги идиш, яшик, қоп ва саватлар бутун полкаларни тутиб кетган, вагон ичида нафас олиб бўлмас эди.

Павел, хотиннинг қарғишига жавобан, деди:

— Гражданка, билетингизни кўрсатинг!

— Нима?— деб у чақирилмаган тафтишчига қараб дўнғиллаб қолди.

Энг юқори полкадан бир кишининг боши осилиб турар эди, у:

— Васька, бу башара қаёқдан келиб қолди? Уни «яхудийлар базаси»га жўнатиб қўй-чи?— деб бақирди йўғон товуш билан.

Биров Корчагиннинг тепасида пайдо бўлди. Ҳалиги Васька деб аталган киши бўлса керак. Кўкрагини жун босган полвон йигит катта кўзларини бақрайтириб Корчагинга тикилди:

— Нимага аёл кишига ёпишиб олдинг? Сенга қандай билет керак?

Йўл устидаги полкада тўрт жуфт оёқ осилиб турарди. У оёқларнинг эгалари бир-бирини маҳкам ушлашиб олиб, зўр бериб семичка чақишяпти. Темир йўлда талончилик қилган ашаддий чайқовчилар тўдаси бу ерга тўплангани кўриниб турарди. Улар билан олишиб ўтиришга вақт йўқ. Ритани вагонга чиқариш керак эди.

Павел дераза олдида турган тахта қутини кўрсатиб, бир қари темир йўл ходимидан сўради:

— Бу яшик кимники?

— Анави қизники,— деб, у тўқ сариқ пайпоқ кийган йўғон оёқни кўрсатди.

Деразани очиш керак, лекин яшик тўсиб турипти. Уни олиб қўядиган жой йўқ. Эгаси юқори полкада ўтирар эди. Павел яшикни олиб унинг қўлига берди.

— Гражданка, жиндай ушлаб туринг, деразани очиб олай.

— Сен нимага бировларнинг нарсасига қўл тегизасан?— деб додлаб қолди пучуқ қиз, Павел яшикни унинг тиззасига қўйгач.

— Мотька, нимага бу киши ҳаммани тўполон қилди?— деб у, ўз қўшнисига мурожаат қилиб, ёрдам сўради. Қўшниси полкадан туриб, сандаллик оёқлари билан Павелнинг орқасига тепди.

— Эй, калавачи! Йўқол бу ердан, бўлмаса чатоғингни чиқариб қўяман!

Павел индамади. Лабларини тишлаб, деразани очди.

— Уртоқ, озгина нари туринг,— дея у темир йўлчидан илтимос қилди.

Павел у жойни бўшатди, кимгадир қарашли бидонни суриб қўйиб деразага яқин борди. Рита вагон олдида эди. У тезгина сумкани узатди. Сумкани тиззасида бидон турган хотинга ташлаб, Павел пастга энгашди. Ританинг қўлидан ушлаб тортди. Заградотряд қизил аскари буларнинг қоидани бузишларига тўсқинлик қилолмай қолди. Рита вагонга кириб олди. Ношуд қизил аскар ҳеч нарса қилолмасдан, сўкиниб-сўкиниб, деразадан узоқлашди. Чайқовчилар Ританинг вагонда пайдо бўлишини шунчалик ёмон сўзлар айтишиб қарши олдиларки, у ҳатто ўзини йўқотиб, талвасага тушди. Унга жой йўқ эди, пастки полканинг бир бурчида юқори полканинг темирини ушлаб туриб қолди. Ҳар томондан сўкиниш ва қарғиш эшитилади, тепада йўғон товуш билан биров сўкинди:

— Аблаҳни қаранг, ўзининг киргани етмагандай, қизини ҳам судраб келди-я!

Кўзга кўринмаган биров, юқоридан чийиллади:

— Мотька, ўшанинг кўзидан олов чиқариб қўй-чи.

Қиз ўзининг тахта яшигини Корчагиннинг бошига қўйди. Ёт, ифлос башаралар тўрт томондан тикилиб турадилар. Павел Ританинг бу ерда эканига афсўсланди, аммо нима бўлса ҳам ўрнашиш керак эди.

— Гражданин, қопларингни йўл устидан ол, бунда одам туради,— деб, у, Мотька деб аталувчига мурожаат қилди, лекин жавобига шундай сўз эшитдики, қонлари қайнаб кетди. Унинг ўнг қошининг теласи қаттиқ санчиб оғриб турарди.

— Тўхтаб тур, мурдор, сен ҳали бу гапларинг учун жавоб берасан!— деди ўзини зўрға тутиб, ҳалиги безорига. Аммо, шу замоннинг ўзидаёқ биров тепадан туриб унинг бошига тепди.

— Васька, яна бир тушир!— деб ҳар тарафдан гижгижлаша бошладилар.

Павелнинг сабри тугади. Унинг бутун кучи жўш урди ва ҳамма вақт бўладигандек, унинг ҳаракатлари чаққон, абжир ва қаттиқ эди.

— Сиз, аблаҳ чайқовчилар, кимни масхара қилмоқчи бўласиз?— деди у ва қўлига тиралиб, худди пружинадай қапчиб ўридан кўтарилди-да, Мотьканинг ифлос башарасига қаттиқ мушт туширди. У шундай урдик, чайқовчи ағнаб йўл устида турган бировнинг бошига тушди.

— Аблаҳлар, ҳамманг пастга туш, бўлмаса ҳаммангни ҳам итдай отиб ўлдираман!— дея қаттиқ бақирди Павел ва ҳалиги тўртовининг бурни тагида наганни ўйнатди.

Иш бошқа томонга бурилди. Рита, ҳаммани кузатиб, Қорчагинга қўл текизмоқчи бўлган ҳар бир кишини отиб ташлашга тайёр турар эди. Юқори полка бир нафасда бўшатилади, чайқовчилар шошилганича вагоннинг бошқа бўлимларига кўчди.

Ритани бўш полкага ўтқаза туриб:

— Сен ўтириб тур, мен буларни боплаб қўяй,— дея пичирлади Павел.

Рита уни тўхтатди:

— Яна шулар билан уришиб юрасанми?

— Йўқ, мен ҳозир келаман,— деб Ритани тинчлаттирди.

Дераза яна очилди. Павел ундан перронга чиқди ва бир неча минут ичида, Участка транспорт чекасининг раиси, ўзининг эски бошлиғи Бурмейстер олдида ҳозир бўлди. Латиш уни тинглаб, вагонни бўшатишга ва ҳамманинг ҳужжатларини текшириб кўришга фармон берди.

— Чайқовчилар тушиб бўлганларидан кейингина поездга посадка бошланяпти деб айтмадимми?— деб гудурлади Бурмейстер.

Ун кишидан иборат чекистлар отряди вагонни бўшатди. Эски одатича Павел бутун поездни текшириб чиқишда ёрдамлашди. Чекадан кетгандан сўнг ҳам, у ўз дўстлари билан алоқа қилиб турди. Ёшлар коллективининг секретари бўлиб турган чоғида эса яхши комсомоллардан бирталайини УТЧКга ишга юборди. Павел текширишни тамом қилиб, Ританинг олдига қайтиб келди, вагон янги пассажирлар—командировкага бораётганлар ва қизил аскарлар билан тўлган эди.

Учинчи қаватда, бурчакда фақат Ритага яраша жой қолипти. Бошқа ҳамма жой газета бойламлари билан банд қилинган эди.

— Ҳечқиси йўқ, бир илож қилиб сиғишармиз,— дея Рита.

Поезд жўнади.

Ташқарида қоплари устида ўтирган хотин питирлаб қолди, унинг:

— Манька, менинг бидоним қани? — деган қичқирини эшитилди.

Павел билан Рита қўшни ҳамроҳларидан газета бойнамлари билан ажратилган торгина жойда жуда ҳафсала билан лунжларини тўлдириб нон, олма кавшар ва ҳозиргина бўлиб ўтган кўнгилсиз ҳодисани эслаб кулишар эди.

Поезд секин-секин юриб борарди. Юки ортиқ даражада оғир бўлганидан зўрға ўрмаловчи вагонлар, қуруқ замбилга ўхшаш гижирлар, силкинар эди. Кеч кириб ҳамма ёқни қоронғилик босди. Унинг кетидан келган тун очик деразаларни чойшаби билан қоплади. Вагон қоп-қоронғи эди.

Чарчаган Рита бошини сумка устига қўйиб мудради. Павел полканинг бир бурчида оёғини осилтириб ўтирганича папирос чекиб борди. У ҳам чарчаган. Аммо ётадиган жой йўқ. Тун шабадаси деразадан кириб турарди. Вагонларнинг бир-бирига урилиб қаттиқ тақирлашидан Рита уйғониб кетди. У Павелнинг папирос чекиб ўтирганини кўрди. Рита «У шу аҳволда эрта билангача ўтириб қолиши мумкин. Мени безовта қилгиси келмайди шекилли» деб ўйлади.

— Уртоқ Корчагин! Буржуазия қондаларини ташлаб, ётиб дам олсангиз ҳам мумкин, — деб ҳазиллашди.

Павел унинг ёнига чўзилди ва увишган оёқларини ҳузур қилиб узатди.

— Эртага қиладиган ишимиз жуда кўп, ухла, уриш-қоқ, — дея қизнинг қўли, дўстини тортинмай қучоқлади ва Павел яноғига қиз сочларининг текканини сизди.

Рита унинг учун дахлсиз зот эди. Рита унинг ўзи билан бир хизмат қиладиган дўсти ва ўртоғи, унинг сиёсий раҳбари, лекин ҳар ҳолда, аёл киши эди. У буни биринчи марта кўприк олдида сизди ва шунинг учун қизнинг қучоқлаши уни ҳаяжонга солди. Павел унинг текис нафас олишини ва жуда яқинда бўлган қайноқ лабларининг ҳароратини сизди, шу яқинлик у лабни топиш тўғрисидаги жуда зўр истакни туғдирди. У бутун иродаси билан бу истакни енгди.

Рита унинг сезгиларини пайқагандай бўлиб, қоронғиликда кулимсиради. У ҳам шодлик ҳиссини, ҳам айрилиқ оғирликларини бошдан кечирган эди. У ўз муҳаббатини икки большевикка бағишлаган ва оқ гвардиячиларнинг ўқи уларнинг икковини ҳам ундан ажратган

эди. Биттаси ботир, азамат бригада командири, иккинчиси — кўзлари ёниб турадиган бир йигит эди.

Гилдиракларнинг тиқирлашлари Павелни аллалаб уйқуга олиб кетди ва у фақат эрта билангина паровоз гудогидан уйғонди.

Рита бўлмасига жуда кеч қайтадиган бўлиб қолди. Ҳар замонда бир очиладиган дафтарда хотиралар пайдо бўлди:

«11 август.

Губерна конференциясини тамом қилдик. Аким, Михайло ва бошқалар Бутун Украина конференциясига Харьковга жўнадилар. Бутун иш менга юкланди. Дубава билан Павел губкомга мандат олди. Дмитрийни Печерский райкомига секретарь қилиб юборганларидан бери кечқурунлари ўқишга келмай қўйди. Уни ишга кўмдилар. Павел ҳамон ўқишга уриниб юради, лекин гоҳ менинг вақтим бўлмайди, гоҳ уни бирон жойга юбориб қўядилар. Темир йўлда аҳвол кескинлашгандан бери уларда доим сафарбарлик. Кеча менинг олдимга Жаркий келган эди, одамларини олиб қўйганимиздан шикоят қилди, улар менинг ўзимга жуда керак, деди.

23 август.

Бугун коридордан боратуриб, иш бошқарувчининг эшиги олдида Панкратов, Корчагин, яна бир таниш бўлмаган одамни кўриб қолдим. Уларнинг олдиларига бордим. Павел гапираётти:

«Рост, у ерда шундай махлуқлар ўтиришиптики, отиб ташлагим келади. «Сизнинг, — дейди, биттаси, — бизнинг фармойишларимизга аралашишга ҳақингиз йўқ. Бу ернинг хўжайини комсомол эмас, темир йўл — ўрмон комитети бўлади, деди-я!». Унинг башараси шундайки, асти қўяверасиз... Бу ерга паразитлар уя қўйиб олипти!»

Мен Павелнинг жуда ёмон сўкинишларини эшитдим. Панкратов мени кўриб қолиб, Павелни туртиб қўйди. У бурилиб қаради-ю, мени кўриб, ранги ўчиб кетди. Менинг кўзимга қарамасдан, дарҳол кетиб қолди. Мен энди уни анчагача кўрмасам керак. У яхши биладики, мен сўкинган одамларни ёмон кўраман.

27 август.

Бюронинг ёпиқ мажлиси бўлди. Аҳвол қийинлашаётир. Ҳозирча ҳаммасини ёза олмайман, мумкин эмас. Аким у ердан қовоғи осилиб қайтиб келди. Кеча Тетеревода озиқ ортилган поездни яна ағдариб юбориптилар. Кундалик ёзишни тўхтатадиганга ўхшайман, ҳамма нарса парча-парча бўлиб узилиб қолаётир. Корчагинни кутаётирман. Уни кўрган эдим. Жаркий билан бирлашиб, беш кишилик коммуна тузаётирлар».

Кундуз куни мастерскойда Павелни телефонга чақирди. Рита кечқурун бўш вақти борлигини, «Париж коммунасининг тор-мор этилиш сабаблари» деган мавзунинг ҳали тамом ишланиб чиқилмаганлигини маълум қилди.

Кечқурун Павел Кругло-Университет кўчасидаги бинонинг эшигига келиб, тепага қаради. Ританинг деразаси ёруғ эди. Зинапоядан одатдагидай чопиб чиқди. Муштуми билан эшикни қоқди ва жавобни кутмасданок, ичкарига кирди.

Қаравотда ҳарбий кийимда бир эркак ётипти. Ҳолбуки, бу уйда ҳеч бир йигитнинг ҳатто ўтиришга ҳам ҳақи йўқ эди. Стол устида тўппонча, йўл сумкаси ва юлдуз тақилган фуражка турипти. Рита ҳалиги кишини маҳкам қучоқлаб ўтирипти. Улар жуда берилиб гапиришаётар... Рита шод чеҳра билан Павелга қаради.

Ҳарбий киши унинг қучоғидан бўшалиб, ўрнидан турди.

— Танишинглар,— деди Рита Павел билан кўришар экан,— бу...

— Давид Устинович,— деди Ританинг сўзини бўлиб ҳарбий киши соддагина ва Павелнинг қўлини қаттиқ қисди.

— Худди осмондан тушгандай келиб қолди,— деди, кулиб Рита.

Қорчагин жуда совуқ кўришди. Ранжишдан кўзлари чақнаб кетгандай бўлди. Павел Давиднинг енгидаги аломатни — тўрт квадратни кўриб қолди.

Рита сўзламоқчи эди, Павел унинг сўзини кесди.

— Мен сенга айтиб кетай деб, чопиб келдим. Бугун пристанга ўтин туширишга бораман. Кутмасанг ҳам бўлади... Айтгандай, меҳмонинг ҳам бор экан, Хўш, мен кетдим, пастда йигитлар кутиб туришипти.

Павел қандай тез пайдо бўлган бўлса, шунчалик тез йўқолди. Унинг зинапоядан тез-тез тушиб кетаётгани ҳам эшитилди, пастдаги эшик секин ғижирлади ва яна жим бўлди.

— Унга бир гап бўлганга ўхшайди,— деди иккиланаб Рита ҳеч нарса англамай ҳайрон бўлиб қолган Давидга.

...Пастда, кўприк тагида, паровоз ҳансираб, ўзининг қудратли кўксидан олтин учқунларини чиқариб турипти. Жуда ажойиб учқунлар осмонга қараб учиб, тутун ичида сўнди.

Павел панжарага суянганича, стрелкалардаги ҳар хил рангли сигнал фонарларининг милтиллашини томоша қилди. У кўзини юмди.

«Хўш, ўртоқ Қорчагин. Ританинг эри борлиги нега сизни бунчалик изтиробга солади? Ҳар ҳолда тушуна олмайман. У бирон маҳал, эрим йўқ деб айтганмиди? Айтган тақдирда ҳам, нима бўлипти? Нега бу сизга бунчалик алам қилади? Ахир, сиз ўзингиз, идея соҳасида дўстликдан бошқа орада ҳеч нарса йўқ дер эдингиз-ку... Нима, айтганларингиз эсингиздан чиқиб қолдимиз? А? — деб Қорчагин киноя билан ўзидан сўрар эди.— Агар у эри бўлмаса-чи? Давид Устинович унинг амакиси ҳам, акаси ҳам бўлиб чиқиши мумкин... У ҳолда сен беҳуда ғазабланинг. Демак, бошқа мужиклар сингари, сен ҳам разил бир махлуқ экансан. Акасими, йўқми, буни суриштириб билиш мумкин-ку. Айтайлик у, ё акаси, ё амакиси бўлиб чиқди, сен унга буни айтармидинг? Йўқ, сен энди қайтиб уникига бормаيسان!»

Гудокнинг қичқириғи унинг фикрларини бўлди.

«Кеч бўлди. Уйга қайтиш керак. Алжираб ўтиришнинг фойдаси йўқ».

Беш киши Соломенка деб аталган темир йўл ишчилар районида кичкина коммуна тузди. Булар—Жаркий, Павел, қувноқ, сап-сарик сочли чех Клавичек, депо комсомол ташкилотининг секретари Николай Окунев ва яқиндагина ўрта ремонтда котельщик бўлиб ишлаган, ҳозир темир йўл Чекасининг агенти Стёпа Артюхин эди.

Битта уй топишди. Уч кун уни ишдан сўнг суваб, оқлаб, ювиб эпга келтиришди.

Челакларни кўтаришиб шунчалик тўполон қилдиларки, қўшнилар ўт кетди деб ўйладилар. Каравотлар ясадилар, қоплардан тўшақлар қилиб, хашак тиқиб тўлдир-

дилар, тўрт кундан кейин Петровскийнинг сурати ва катта харита билан безалган оппоқ ёруғ уй тайёр бўлди.

Икки дераза орасидаги бир кичкина полкага китоблар терилди. Стул ўрнига картон билан қопланган икки яшик, шкаф, каттароқ бир яшик қўйилди. Уй ўртасида мовути юлиб олинган бильярд столи тикланди. Уни елкаларига кўтариб, комхоздан олиб келишди. У, кундузи стол, кечаси Клавичекка каравот ўрнида ишлатиларди. Бутун бор-йўқларини шу ерга тўплادилар. Рўзгор ишига эпчил Клавичек коммунанинг бутун бойлигини рўйхат қилиб чиқди, у рўйхатни деворга қоқиб қўймоқчи эди, аммо ўртоқларининг ҳаммаси норози бўлгани учун қилмади. Уйдаги бутун нарса умумлаштирилди. Маош, карточка билан олинадиган озиқ-овқат ва тасодифан келиб қоладиган посилкалар баббаравар бўлинадиган бўлди. Фақат қуроолларгина хусусий мулк бўлиб қолди. Коммунарлар «Хусусий мулкнинг бекор қилиниши тўғрисидаги қонунни бузган ва ўртоқларини алдаган коммунарлар коммунадан чиқарилади»— деб бир оғиздан қарор қилдилар. Окунев билан Клавичек эса «коммунадагина эмас, балки уйдан ҳам кўчирилади» деган модда қўшишни талаб қилиб туриб олишди.

Коммунанинг очилиши маросимига район комсомолнинг бутун активи тўпланди. Қўшни ҳовлидан катта бир самовар олиб чиқилди. Чой қайнатилиб, унга бор қанднинг ҳаммаси харж қилинди. Чойни ичиб бўлиб, самоварни йиғиштиргандан сўнг ашула кўтаришди:

Кўз ёшга тўлмишдир бепоён дунё,

Бутун ҳаётимиз оғир меҳнатда.

Биз кутган кунлар ҳам қелар албатта...

Тамаки фабрикасининг ишчиси Тая дирижёрлик қилди. У қизил дуррасини қийшайтириб боғлаган, кўзи худди шўх ўғил болаларнинг кўзига ўхшайди. Бу кўзларга яхшилаб қараш ҳали ҳар кимга ҳам муяссар бўлмаган. Тая Лагутина жуда ҳам завқ билан кулди. Қартондан қути ясовчи ўн саккиз яшар бу қиз, оламга гуллаб турган ёшлик кўзи билан қарарди. Унинг қўли юқори кўтарилар ва шу ҳамон мақом ҳам фанфарнинг сигнаliga ўхшар эди:

Қўшигимиз ёйил узоққа.

Ҳилпирайди байроғимиз жаҳонга.

Енади у ва порлаб қизаради
Қонимиз ҳам айланади оловга...

Улар ўзларининг ғовурлари билан жимжит кўчаларга жон киргизиб, жуда кеч тарқалишди.

Жаркий телефонга қўл узатди ва масъул секретарнинг бўлмасида тўлиб ўтирган тўполончи комсомолларга:

— Ҳой, йигитлар, секинроқ; ҳеч нарса эшитиб бўлмайди!— деб бақирди.

Ғовур-ғувур пасайди.

— Эшитяпман. А, сенмисан! Ҳа-ҳа, ҳозир. Кун тартиби дейсанми? Ҳамон ўша—пристанлардан ўтин етказиб бериш масаласи. Нима? Йўқ, ҳеч қаяққа юборилгани йўқ. Шу ерда, чақирайми? Хўп?

Жаркий Корчагинни имлади.

— Сени ўртоқ Устинович сўради! — дея унга трубкани берди.

— Мен сен йўқдирсан деб ўйлаган эдим. Бу оқшом тасодифан бўшман. Кел. Акам йўлакай тушиб ўтиб кетди, икки йилдан бери кўришмаган эдик,— деди Рита.

Акаси!

Павел унинг сўзларини эшитмас эди. Уша кеч кўприкда туриб берган қарорлари эсига келди. Тузук, бугун бориш керак, бутун шубҳаларни иргитиб ташлаш лозим. Севгининг жуда кўп изтироб ва дардлари бўлади. Лекин ҳозир унинг тўғрисида гапириб туришнинг вақтими?

Трубкадан товуш эшитилди:

— Сенга нима бўлди, эшитяпсанми?

— Йўқ, йўқ, эшитяпман. Албатта, хайр, бюродан сўнг,— деди-да, Павел трубкани қўйди.

Павел Ританинг кўзларига тикилди ва дуб столнинг бурчини маҳкам ушлаб туриб:

— Эҳтимол, мен бундан сўнг сеникига келолмасман,— деди ва қуюқ киприкларнинг пирпираб қолганини кўрди. Қизнинг қоғоз устида юриб турган қалами тўхтади ва очиқ турган дафтар устига тушиб ҳаракатсиз қолди.

— Нимага?

— Вақт топиш жуда қийин бўлиб бораётир. Узинг биласан, кунларимиз жуда огир. Таассуф, лекин қолдиришга тўғри келади...

Ўзининг сўнги сўзларига қулоқ солиб туриб, уларнинг юмшоқ эканини сизди.

«Нима вайсаяпсан ўзинг? Демак, юрагингга мушт билан уришга мардлигинг етишмаётир-да» — деб ўйлади.

Сўнгра Павел қатъий туриб давом қилди:

— Бундан ташқари, мен сенга кўпдан бери айтмоқчи эдим. Мен сени яхши тушунмайман. Сегалда ўқиган вақтимда ҳамма нарса миямда қолар эди. Сенда бундай эмас. Сенинг олдиндан кетгандан сўнг дарсни тушуниб олиш учун ҳар кун Токарев олдига бораман. Миямга кирмаяпти. Сен биронта зеҳни ўткирроқни топиб олишинг керак.

Рита диққат билан қараб турар экан, Павел ундан ўтирилди.

У қизга қайтиш йўлини бекитмоқ учун дангал айтиб қўяқолди:

— Хуллас, беҳудага вақт ўтказиб юришимизнинг кераги йўқ.

У ўрнидан қўзғалиб, стулни оёғи билан суриб қўйди ва бўйинини эгиб ўтирган қизнинг бошига, лампа ёруғи билан оқариб кетган юзига қаради, фуражкасини кийди.

— Уртоқ Рита, хайр энди. Таассуф, шунча кун бошингни айлантирдим. Вақтида айтиб қўяқолишим керак эди, бу менинг айбим.

Рита қўлини беихтиёр узатди ва тўсатдан пайдо бўлган совуқ муомаладан ҳайратга тушиб, шунигина айта олди:

— Павел, мен сенга айб қўймайман. Сенга мос муносабатда бўлолмаганим ва тушунтира олмаганим учун бугунги ҳол бошимга тушди.

Павелнинг оёқлари жуда оғир қимирларди. У секин эшикни ёпди. Кўчага чиқар олдида тўхтади — қайтиб бориб айтсаммикин... Нима учун? Юзингга шартта-шартта айтилган нафратли сўзларни эшитиб қайтиб чиқиш учунми? Йўқ.

Боши берк йўлларда бекор ётган вагонлар ва тўхтаб қолган паровозлар қабристони пайдо бўлди. Бўм-бўц ўтин складларида шамол қипиқларни учириб ўйнайди.

Шаҳар атрофида, ўрмондаги сўқмоқ йўлларда, чуқур дараларда Орлик шайкаси йиртқичларча дайдиб юрарди. У кундузлари атрофдаги хуторларга ва ўрмонда асал ари кувалари қўйилган жойларга қўниб, кечаси

катта йўлга судралиб чиқарди. Ҳаммани шилиб; мудҳиш қилғиликларни қилиб, яна ўз уясига қараб ўрмаларди.

Кўпинча, пўлат отлар (паровозлар) қулатилиб хароб этилар, қутичага ўхшаш вагонлар парча-парча қилиб ташланар, уйқудаги одамлар эзилиб; уларнинг қони ва тупроқ қиммат баҳо донга қориларди.

Бу шайка волость совети жойлашган хилват жойларни босарди. Қўчаларда товуқлар қақиллаб-питирлаб қоларди. Дайди ўқ визиллаб ўтиб турарди. Волость советининг оқ уйи олдида бўлган қисқа отишма оёқ остида ётган қуруқ шох ўтин сингари қарсиллаб ўтарди. Бандитлар семиз отларга миниб, қишлоқларда қўлга тушган одамни тўғрар, худди ўтин чопгандай қиймалар эди. Улар жуда оз ўқ чиқарар, ўқни эҳтиёт қилар эдилар.

Шайка бир жойда қандай тез пайдо бўлса, шундай тез кўздан ғойиб ҳам бўларди. Унинг ҳамма ерда ўз одамлари бор эди. Бу одамлар поп ҳовлисидан ва кулак уйидан туриб волость советининг кичкина оқ биносини кузатиб туришарди. Ўрмон ичларига қараб кўзга кўринмаган иплар тортилган эди. Уқлар, янги сўйилган чўчқа гўштлари, шиша-шиша ароқлар ўша ерга жўнатиладди, ундан ташқари, кичик атаманларга яширин хабарлар етказилар, бу хабарлар жуда мураккаб йўллар билан Орликкача етиб борарди.

Шайкада ҳаммаси бўлиб икки-уч юз бошкесар бўлса ҳам, уни қўлга тушириш мумкин бўлмас эди. Шайка бир неча қисмга бўлиниб олиб, икки-уч уездда баравар босқинчилик қиларди. Ҳаммани ҳам билиб олиш мумкин эмас эди. Кечаси бандитлик қилиб юрган одам кундузи тинчгина ўз ерида ишлаётган деҳқонга айланар, ўз ҳовлисида ивирсиланар, отини боқар ва эшик олдида трубкасини чекиб, отлиқ разведканинг ўтишини таъқиб этиб ўтирарди.

Уйқудан қолиб, тоза чарчаган Александр Пузиревский ўз полки билан уч уездни диққат билан синчиклаб айланиб юрарди. Ўз таъқибида чарчашни билмас бу одам баъзан бандитларнинг думини топиб қирқар эди.

Орлик эса бир ойдан кейин икки уезддан ўз шайкасини тортди. У жуда тор ҳалқага тушиб қолиб, типирчилар эди.

Шаҳарда ҳаёт одатдагича секиёгина оқарди. Бозорларнинг бешовини ҳам одам босган, тўполон. Бу ерда

ники интилиш ҳукм сурар: бири кўпроқ шилмоқ, иккин-диси — камроқ бермоқ. Бу ерда ҳар хил муттаҳамлар бутун куч ва қобилиятларини ишга соларди. Юзларча чаққон, зийрак махлуқлар, худди бургадай изғиб, кўзларини жовдиратардилар. Уларнинг кўзларида виждондан бошқа ҳамма нарсани кўриш мумкин эди. Бу ерда шаҳарнинг бутун ахлатлари, худди гўнг уюмига ўхшаб тўпланиб, содда одамларни тузоққа тушириш пайига тушган эди. Ҳар замонда бир келиб қоладиган поезд халта-хуржун кўтарган тўда-тўда одамларни туширарди. Уларнинг ҳаммаси бозорларга ёйиларди.

Кечқурун бозорда ҳеч ким қолмас, дўкон ва пештахталар растаси ташландиқ жой тусини оларди.

Тунда ҳар бир довиорак одам ҳам бу ўлик маҳаллага келавермасди, чунки бу ернинг ҳар бир дўкони орқасида тилсиз бир хатар беркиниб турар ва кечалари кўпинча тўппонча ўқи худди болға билан ургандай кишига қадалиб, кимнингдир бўғзидан қони оқиб қоларди. Яқин постлардан милиционерлар тўдаси (якка-якка юрмас эдилар) етиб келгунча, бу ерда яланғоч қилинган жасаддан бошқа ҳеч нарса қолмасди. Уғри аллақачон яшириниб улгурар, аммо кўтарилган шовқин бозор маҳалласини тунда эгаллаб олганларнинг ҳаммасини дувиллатиб ўрнидан қўзғатарди. Шу ернинг ўзида, қаршида, «Орион» киноси бор. Кўча ва йўлаклар электрик билан ёритилган. Одамлар уймаланиб юришарди.

Залда кино аппарати тириллар, экранда мувафақиятсизликка учраган ўйнашлар бир-бирларини ўлдиришарди. Картина узилиб қолган жойда томошабинлар ҳайқирарди. Марказда ва атрофда турмуш ўз йўлидан чиқмагандай ва ҳатто революцион ҳокимиятнинг мияси бўлган губкомда ҳам ҳамма нарса одатдагича оқаётганга ўхшарди. Аммо, бу ташқи осойишталик эди, холос.

Шаҳарда бўрон етилар эди.

Ҳар томондан ўз милтиғини мужик чакмонига ўраб шаҳарга кирган ҳар бир киши унинг яқинлашганини билар эди. Буни, зоҳирда чайқовчи бўлиб кўриниб, вагонлар тепасига миниб келган ва қопини кўтарганича бозорга эмас, балки борадиган жойнинг кўча ва уй адресини ёдлаб олиб, секин-секин ўтувчилар ҳам билар эдилар.

Булар билар эдиларку, лекин ишчи кварталлар ва

ҳатто большевиклар, яқинлашаётган бу бўрондан хабарсиз эди.

Шаҳарда атиги бештагина большевик бу тайёрликдан хабардор эди.

Қизиллар томонидан оқлар Польшасига қувилган петлюрачиларнинг қолдиқлари Варшавада чет эл ҳукуматларининг элчихоналари билан жипслашиб, бу қўзғолонга иштирок қилишга тайёрланар эди.

Петлюра полкларининг қолган-қутганларидан махфий равишда ҳужум группаси тузилди.

Шепетовкада марказий қўзғолон комитетининг ҳам ўз ташкилоти бор эди. Бу ташкилотга қирқ етти киши аъзо бўлиб кирган эди. Уларнинг кўпи ўтмишда актив контрреволюционер бўлиб, маҳаллий Чека ишониб, уларни озодликда қолдирган эди.

Ташкилотга поп Василий, прапоршчик Винник ва петлюрачи офицер Кузменко раҳбарлик қилар эди. Поп қизлари, Винникнинг отаси ва укаси ҳамда исполкомга иш бошқарувчи бўлиб кириб олган Самотиня разведка олиб борар эди.

Қўзғолонни кечаси чегарани қўриқлайдиган алоҳида бўлимни гранаталар билан портлатишдан бошлаш, қамоққа олинганларни бўшатиш ва иложи бўлса вокзални эгаллашга қарор қилинган эди.

Бўлажак қўзғолоннинг маркази саналган катта шаҳарда жуда махфий равишда офицерларни тўплаш ва шаҳар атрофидаги ўрмонларга бандит шайкаларини олиб ўтиш иши борар эди. Энг синалган кишилар бу ердан Руминияга, Петлюранинг олдига юборилар эди.

Округ Алоҳида бўлимидаги матрос олти кечадан бери бир минут ҳам ухлагани йўқ. У ҳамма нарсани билган большевиклардан бири эди. Фёдор Жухрай йиртқич ҳайвонни таъқиб этган ва унга ҳамла қилишга тайёр турган одамнинг сезгисини бошдан кечирар эди.

Қичқириш, ғалва кўтариш мумкин эмас. Қонхўр ҳайвоннинг албатта ўлдирилиши керак. Фақат шундагина тинч, беҳавотир меҳнат қилиш мумкин бўлади. Ҳайвонни ҳуркитиш ярамайди. Бу ерда, бу ҳаёт ва мамот курашида жангчининг чидами ва билагининг қувватигина галаба қозонади.

Муддатлар яқинлашди.

Қаердадир, шу шаҳарчанинг ўзида, қўзғолончилар эртага кечаси ҳужум қиламиз, деб гапини бир ерга қўйишди.

Бундан хабардор бўлган ҳалиги беш большевик: йўқ, ишни биз шу кеча бартараф қиламиз, деди.

Кечқурун бронепоезд жимгина, ҳатто гудок ҳам бермасдан, деподан чиқди. Депонинг катта дарвозаси ҳам шундай жимгина бекилди.

Команда пунктлари билан бевосита боғланган телеграф симлари телеграммаларни беришга шошилар ва телеграмма етган ҳар бир жойда республика қўриқчилари уйқуни унутиб, газандалар уясини бузар эдилар.

Аким Жаркийни телефонга чақирди:

— Ячейка мажлислари чақирилганми? Ҳа, шунақами? Жуда соз, ўзинг район партия комитетининг секретари билан дарров кел, кенгаш бор. Ўтин масаласи биз ўйлагандан ҳам ёмон. Келганингдан кейин гаплашамиз,— Жаркий Акимнинг тез-тез айтган қатъий сўзларини эшитди.

— Тездан ҳаммамиз ҳам ўтинга аралашиб кетамиз шекилли,— деб ғулдиради Аким трубкани қўятуриб.

Икки секретарь автомобилдан тушди. Уларни машинада Литке олиб келди. Иккинчи қаватга чиққандан сўнг, улар дарров гап ўтин устида эмаслигини тушундилар.

Иш бошқарувчининг столи устида «максим» пулемёти турипти, ЧОН¹ пулемётчилари унинг тепасида уриниб ётиптилар. Коридорларда шаҳар партия ва комсомол активидан келган соқчилар жимгина туришипти.

Кўчага очиладиган икки форточка орқали ҳарбий телефонларга сим уланган эди.

Бўғиқ товуш билан суҳбат бораётир. Жаркий бўлмада Аким, Рита ва Михайлони кўрди... Рита бир маҳал ротада политрук бўлиб ишлаганда қандай бўлса, ҳозир ҳам худди ўшандай: у, қизил аскар шлёми, сарғиш юбка кийган ва оғир маузернинг тасмаси чарм камзули устидан осилган эди.

— Бу гапларни нима деб тушунса бўлади?— дея ҳайрон бўлиб сўради Жаркий Ритадан.

— Тажрибавий тревога, Ваня. Ҳозир сизнинг районингизга борамиз. Тревогага бешинчи пиёда аскарлар

¹ Махсус тузилган қисмлар.

мактабида тўпланилади. Комсомоллар ячеёка мажлисларидан чиқиб, тўғри ўша ерга борадилар. Энг муҳими — шунинг ҳаммасини тез, шов-шувсиз бажаришда, — деди Рита, Жаркийга қараб.

«Кадетлар» дарахтзоридида осойишталик.

Узун қарағайлар — юз йиллик азаматлардай жимгина туришади. Уйқуга ботган, тиканли ўсимликлар ва қичитқи босиб кетган ҳовуз уйқуда. Хиёбонлар ташландиқ ва қаровсиз ётипти. Баланд оқ девор орқасидан дарахтлар ўртасидаги кадет корпусининг қаватлари кўриниб турипти. Ҳозир бу ерга пиёда қизил командирлар тайёрлайдиган ҳарбий мактаб жойлашган. Юқори қаватда чироқ йўқ. Бундай қараганда, бу ерда жуда осойишталик. Уткинчиларнинг ҳаммаси, бу ердагилар ухлаб ётган бўлсалар керак деб ўйлайди. Ундай бўлса, бу чўян дарвоза нега очиқ? Дарвоза олдидаги катта қурбақага ўхшаган иккита нарса нима? Аммо темир йўл районининг бутун бурчакларидан бу ерга келувчилар, модомики, тунги тревога кўтарилган экан, мактабдагиларнинг ухлай олмасликларини билар эдилар. Одамлар ячеёка мажлисларида қисқагина ахборот тинглаб, тўғри бу ерга келаётир. Улар бир-бирлари билан сўзлашмасдан, якка, жуфт-жуфт бўлиб келмоқда. Уларнинг ҳаммасининг чўнтагида албатта: «Коммунист большевиклар партияси» ёки «Украина коммунист ёшлар союзи» деган дафтарча бор. Фақат шу дафтарчани кўрсатибгина чўян дарвозадан кириш мумкин.

Мажлис зали тўлай деб қолди. Зал ёруғ. Деразалар брезент чодирлар билан қопланган. Тўпланган большевиклар тревоганинг бу шартли кўринишларидан кулишиб, махорка чекмоқдалар. Ҳеч ким тревогани сезмасди. Алоҳида вазифа топширилган қисмларнинг интизоми яхши сезилсин учун, одамларни ҳар эҳтимолга қарши, шунчаки тўплашган, дейишарди. Аммо тажрибакор жангчилар мактаб ҳовлисига қарар экан, бу нарсаларнинг тажрибавий тревогага сира ҳам ўхшамаслигини сезар эдилар. Бутун ишлар жуда эҳтиётлик билан қилинар эди. Курсантларнинг взводлари секингина берилган команда билан сафланди. Пулемётларни қўлда кўтариб чиқдилар. Корпуснинг бутун ташқари томонида битта ҳам чироқ ёнмас эди.

— Митяй, бирон жиддий нарса борми? — деб Корчагин Дубаванинг ёнига келди.

Митяй дераза олдида, Павелга таниш бўлмаган бир қизнинг ёнида ўтирар эди. Корчагин бундан уч кун бурун бу қизни Жаркийнинг олдида кўргандай бўлди.

Дубава ҳазиллашиб Павелнинг елкасига урди.

— Хўш, кўрқиб кетяпсанми? Зарари йўқ, сизларга жанг қилишни ўргатамиз. Сен ҳали бу киши билан таниш эмасмисан?— деб у, қизни кўрсатди,— исми Анна, фамилиясини билмайман. Амали — агитбаза мудир.

Дубаванинг ҳазил аралаш тушунтиришларини эшитар экан, қиз Корчагинни кўздан кечирди, кўк рўмол тагидан чиқиб турган сочларини тузатиб қўйди.

Унинг кўзлари Корчагиннинг кўзлари билан учрашиб қолди ва бу сўзсиз кураш бир неча секунд давом этди. Қизнинг кўкимтил қора кўзлари жозиба билан чақнар эди. Қуюқ-киприклар қора капалакнинг қаноти-га ўхшарди. Павел кўзини ундан олиб Дубавага қаради ва ўзининг қизараётганини сезиб, хижолат тортиб, қовоғини солди.

— Сизлардан ким-кимни агитация қилаётир?— дея сўради Павел, кулимсирашга уриниб.

Залда шовқин кўтарилди. Рота командири стулнинг устига чиқиб қичқирди:

— Биринчи ротанинг коммунарлари ана шу залда сафланади. Тез, тез бўлинглар, ўртоқлар!

Жухрай, губерна ижроия комитетининг раиси ва Аким залга киришди. Улар ҳозиргина келган эди.

Зал сафга тизилган одамлар билан лиқ тўлди.

Губерна ижроия комитетининг раиси пулемёт олдида турганича қўлини кўтариб гап бошлади:

— Ўртоқлар, биз сизларни жуда жиддий ва масъулиятли бир иш учун бу ерга тўпладик. Кеча айтиш мумкин бўлмаган нарсани бугун айтиш мумкин; чунки у жуда муҳим ҳарбий сир эди. Эртага кечаси бутун Украинада ва шу жумладан бизнинг шаҳарчада ҳам контр-революцион қўзғолон кўтарилиши кутилади. Шаҳар офицерлар билан тўлган. Шаҳарнинг атрофида бандит шайкалари тўпланаётир. Фитначиларнинг бир қисми бронедивизионга кириб олиб, у ерда шофер бўлиб ишлаб туришипти. Лекин фавқулодда комиссия фитнани очиб ташлади ва биз ҳозир бутун партия ташкилоти ҳамда комсомолни қуроллантирдик. Биринчи ва иккинчи коммунистик батальонлар, курсантларнинг синалган қисмлари Чека отрядлари билан бирга ҳаракат қилади.

Курсантлар ишга киришди, энди навбат сизларга, ўртоқлар, яроғ-аслаҳа олиш ва сафга тизилиш учун ўн беш минут вақт берилади. Бутун ишга ўртоқ Жухрай раҳбарлик қилади. Командирлар аниқ кўрсатмаларни ундан оладилар. Ҳозирги пайтнинг жиддийлигини коммунистик батальонга тушунтириб ўтириш ортиқчадир, деб ўйлайман. Биз, эртага бўладиган қўзғолоннинг бугун олдини олишимиз керак.

Қуролланган батальон чорак соатдан сўнг мактаб ҳовлисига чиқиб сафланди.

Жухрай батальоннинг қимирламай турган сафларини кўздан кечириб чиқди.

Қатордан уч қадам олдинда белига қайиш камар боғлаган икки киши турипти: батальон командири, металл қуювчи, уралли полвон йигит Меняйло ва унинг ёнида комиссар Аким. Сўлда: биринчи ротанинг взводлари. Икки қадам илгариди: рота командири ва политрук, уларнинг орқасида эса коммунистик батальоннинг саф тортган жангчилари туришипти. Уч юз найза.

Фёдор, иш бошлашнинг фурсати келди, дегандай имо қилиб қўйди.

Бўм-бўш кўчаларда уч юз киши борар эди.

Шаҳар уйқуда.

Батальон Дикий кўчаси қаршисидаги Львов кўчасида тўхтади. Унинг иши шу ердан бошланар эди.

Батальон жимжитгина кварталларни ўраб олди. Штаб магазинга кираверишдаги йўлакка жойлашди.

Марказ томондан, тош йўлни прожектор билан ёритиб, Львов кўчасидан келаётган автомобиль штаб олдиди тўхтади.

Литке бу гал отасини олиб келди. Комендант тош йўлга тушди ва ўғлига латишча бир неча сўз айтди. Машина илгарига юрди ва бир нафасда бурилишдан ўтиб, Дмитриевскийда ғойиб бўлди. Гуго Литке ўткир кўзлари билан илгарига тикилар, унинг қўллари рулни дам ўнгга, дам сўлга бурарди.

Ана, Литкенинг машинада елдек учиб юришлари энди иш бериб қолди. Машинада ақл бовар қилмайдиган даражада жадал юргани учун уни икки кечага қамаб қўйиш энди ҳеч кимнинг эсига ҳам келмайди.

Гуго кўчалардан худди метеордек тез учади.

Жухрай ўзини кўз очиб юмгунча Шаҳарнинг у бурчидан-бу бурчига олиб келган ёш Литкега жуда қойил қолди.

— Гуго, агар бугун шу юришингда ҳеч кимни ҳалок қилмасанг, эртага тилла соат оласан.

Гуго хурсанд бўлди.

— Мен қаттиқ юрганам учун ўн сутка қамоққа кетдим деб ўйлаган эдим..

Дастлабки зарба, фитначиларнинг штаби бўлган уйларга берилди. Дастлаб қамоққа олинганлар ва қўлга туширилган ҳужжатлар Алоҳида бўлимга келтирилди.

Дикий кўчасининг худди шундай ғалати номли тор кўчасидаги ўн биринчи уйда Цюрберт фамилияли биров яшар эди. Чеканинг олган маълумотига қараганда, у ўқларнинг фитнасида катта роль ўйнаган ва унинг кўшида Подол районида иш олиб бориш керак бўлган офицер дружиналарининг рўйхати сақланар экан.

Цюрбертни қамоққа олиш учун Дикий кўчасига Литкенинг ўзи келди. Деразалари боққа қараган ва собиқ аёллар монастиридан девор билан ажратилган бу уйдан Цюрбертни топмадилар. Қўшниларнинг айтишларига қараганда, бугун уйга қайтмапти. Тинтув қилинди, қўл гранаталари солинган яшик, рўйхат ва адреслар топилди. Литке пистирма қўйишга буюрди-да, ўзи топилган материалларни титкилаб бир минутча стол олдида туриб қолди.

Богда ёш курсант қоровуллик қилиб турар эди. Еруф ойна унга кўриниб турипти. Бурчакда ёлғиз туриш кўнгилсиз, кўрқинчли туюлди. Унга деворни кўриқлаш буюрилди. Аммо далда бериб турувчи чироқ ундан анча узоқда эди. Бунинг устига ой ҳам жуда заиф, хира. Дарахтлар қоронғиликда жонли нарсага ўхшайди. Курсант, найзасини атрофга югуртириб, тимирекилаб қаради. Ҳеч нарса йўқ.

Курсант: «Бу ерга мени нега қўйдилар? Барибир, деворга ҳеч ким чиқа олмайди, баланд. Деразага яқин бориб, қарасаммикан» деб ўйлади. Деворнинг сиртини яна бир қараб олди ва моғор анқиб турган бурчакдаги чиқди. Бир нафас дераза олдида тўхтади. Литке қоғозларни тез-тез йиғиштирар ва уйдан чиқмоқчи бўлар эди. Шу вақт девор тепасида одам сояси пайдо бўлди. Унга дераза олдидаги қоровул ва уйдаги одам яққол кўринар эди. У худди мушукдай, тирмашиб дарахтга чиқди,

ундан ерга тушди. У шундай усталлик билан дераза олдида турган қурбонга яқинлашиб келди ва ханжир солдики, курсант агнаб тушди. Ханжар дастасига қадар унинг кекирдагига суқилган эди.

Боғдан чиққан ўқ товуши квартални ўраган одамларни чўчитиб юборди.

Олти киши этикларини тапиллатиб, уйга қараб чошиб келди.

Қонга беланган, боши билан стол устига йиқилган Литке ўлик ҳолда креслода ўтирар эди. Дераза ойнаси синган. Шундай бўлса ҳам, душман ҳужжатларни олиб қоча олмапти.

Бутхона деворлари тагида ўқ товушлари чиқиб қолди. Бу, кўчага ирғиб тушиб, ота-ота, Лукьянов яланглигига қочиб ўтмоқчи бўлган қотилнинг отишмаси эди. Аммо қутулиб кета олмади. Кимнингдир ўқи унга етиб олди.

Тинтув туни билан давом этди. Шубҳали ҳужжатлар ва қуроллар билан юрувчи, лекин уй дафтларларига ёзилмаган юзларча кишилар Чекага жўнатилди. Чекада тергов комиссияси ишлар, уларни гуруҳларга ажратар эди.

Баъзи жойларда фитначилар қуролли қаршилик ҳам қилиб кўрдилар. Жилианский кўчасидаги бир уйда бўлган тинтув вақтида бир лаҳзада Антоша Лебедев ўлдирилди.

Соломенский батальони бу кеча беш кишини йўқотди. Чека эса кекса большевик, революциянинг содиқ кўриқчиси Ян Литкедан ажралди.

Кўзғолоннинг олди олинди.

Шу кеча Шепетовкада қизлари ва бутун шериклари билан поп Василий қўлга олинди.

Тревога тамом бўлди.

Аммо шаҳарга янги душман — пўлат йўлларнинг тўхташи, унинг кетидан очлик ва совуқ хавфи бостириб келмоқда эди.

Ҳамма нарсани галла ва ўтин ҳал қилар эди.

И К К И Н Ч И Б О Б

Уйга чўмган Фёдор кичкина трубкани оғзидан олди ва эҳтиёт билан кулини титиб кўрди. Трубка ўчиб қолди.

Унлаб папиросдан бурқсиб чиққан оппоқ тутун, губерна ижроия комитети раиси кабинетини тутиб кетган эди. Стол теварагида ўтирган одамларнинг юзлари суyoқ бир туман ичида қолгандай кўринарди.

Губерна ижроия комитети раиси ёнида Токарев кўрагини столга тираб ўтирарди. Чол газаб билан соқолини чимчилаганича, тутуриқсиз гапларни чайнаб-чайнаб чўзаётган тепакал пастак одамга аҳён-аҳёнда кўз қирини ташлаб қўярди.

Аким, слесарнинг кўз қирини ташлаганини кўриб қолди ва ёшлиги эсига тушди: уларнинг уйида «Кўз чиқарар» деган уришқoқ бир хўроз бор эди. У сакраш олдида худди шундай тикилар эди.

Губкомпартиянинг мажлиси икки соатдан бери давом этмоқда. Тепакал одам Темир йўл-ўрмон комитетининг раиси эди.

У бир тўда қоғозларни титкилаб, энтикиб гапирди.

— ...Мана шу объектив сабаблар губком ва йўл бошқармасининг қарорларини бажаришга имкон бермайди. Такрор айтаманки, биз бир ойдан сўнг ҳам тўрт юз кубометрдан ошиқ ўтин бера олмаймиз, бир юз саксон минг кубометр ўтин берасан деган топшириқ — бу...— У муносиб сўз излар эди;— бу — амалга ошмайдиган хаёл!— деди ва лабларини буриштириб, кичкина оғзини юмди.

Сукут узoқ чўзилгандай сезилди.

Фёдор тирноғи билан трубкасини чертиб, кулини тўкди. Токарев йўғон товуш билан хириллаб гап бошлаб, жимжитликни бузди.

— Ортиқча гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, темир йўл-ўрмон комитетида ўтин бўлмаган, ҳозир ҳам йўқ, бундан сўнг ҳам ўтин бўлади деб ишониб ўтирмангиз... Шундайми?

Тепакал одам елкасини қисиб қўйди:

— Кечирасиз, ўртоқ, биз ўтинни тайёрлаганмиз, ammo от-араванинг йўқлиги,— деди бўғилиб ва ялтираган бошини катта рўмолча билан артгандан кейин, узoқ вақт чўнтагини тополмасдан, рўмолчани портфелига солди.

— Ўтинни етказиб бериш учун қандай чора кўрдингиз? Фитнага аралашган мутахассисларнинг қамалганига анча кун бўпти-ку?— деди бурчакда ўтирган Денекко.

Тепакал одам юзини унга ўгирди:

— Транспортсиз ҳеч бир иш қилиб бўлмаслиги тўғрисида йўл бошқармасига уч марта маълумот берганман...

Токарев уни тўхтатди.

— Биз буни эшитдик,— дея елесарь тепакал одамга кўзини олайтириб, худди чақиб оладигандай бўлди.— Сиз бизни аҳмоқ одамлар деб ўйлайсизми?

Бу саволдан тепакалнинг бадани жимирлаб кетди.

— Мен контрреволюционерларнинг иши учун жавобгар эмасман,— дея секингина жавоб берди у.

— Ишни йўлдан узоқ жойда олиб бораётганларини билармидингиз? — деб сўради Аким.

— Эшитганман, лекин бошқа участкадаги ярамасликларни бошлиқларга кўрсатиб ўтиришга менинг ҳақим йўқ эди.

— Қанча хизматчингиз бор? — деб сўради Қасаба союзлари советининг раиси.

— Икки юзга яқин.

— Ҳар текинхўрга йилига бир кубометрдан! — деди Токарев жаҳл билан тупуриб.

— Биз ишчилардан узиб, юлқиб Темир йўл-ўрмон комитетининг бутун хизматчиларига ударний паёк берамиз,— дея давом этди Қасаба союзлари советининг раиси,— сиз нима билан машғул бўлиб юрибсиз? Ишчилар учун берилган икки вагон урни қаёққа йўқотдингиз?

Ҳар тёмондан кескин саволлар беравериб, тепакални шошириб қўйишди. У худди векселнинг тўланишини талаб қилган хира кредиторлар билан олишганга ўхшар эди.

У тўғри, аниқ жавоб бериш ўрнига, ҳар хил баҳоналар кўрсатиб, қутулиб чиқмоқчи бўлар ва ўз ичида хавфсинар эди. Қўрққанидан асабийлашиб, фақат бир нарсани, шу ердан тезроқ омон-эсон чиқиб кетишни, уни кечки таомга кутиб, вақтини ўтказиш учун Поляде Кок романини ўқиб ўтирган ёш хотинининг олдига етиб олишни истар эди.

Фёдор, тепакалнинг жавобларини тинглашда давом қилган ҳолда, блокнотга ёзар эди: «Бу одамни чуқурроқ текшириш лозим деб ўйлайман. Гап иш билмасликда эмасга ўхшайди. Менда унинг тўғрисида баъзи бир материаллар ҳам бор. Кел, гапни тўхтатайлик, у кетсин, ишни бошлаймиз».

Губерна ижроня комитетининг раиси узатилган хатни олиб ўқиб кўрди ва Фёдорга қараб бошини қимир-лагди.

Жухрай ўрнидан қўзғалиб эшик олдидаги телефонга борди. У қайтиб кирганида раис қарорнинг охирини ўқир эди:

«...Очиқдан-очиқ саботаж қилгани учун Темир йўл-ўрмон комитетининг раҳбари ишдан олинсин. Ишни кўриш тергов идораларига ҳавола қилинсин».

Тепакал одам бундан ҳам ёмроқ қарорни кутган эди. Рост, саботаж учун ишдан бўшатилиши унинг ўзига бўлган ишончни шубҳа остига олди. Лекин бунинг аҳамияти йўқ. Боярка масаласида у хотиржам; Боярка унинг участкасида эмас, бекорга ҳадиксираяпти. «Булар бирон нарсани фош қилгандирлар, деб ўйлабман, тўғри эмас экан...» деди у ўз ичида.

У қўғозларини йиғиб портфелига солар экан, бир қадар тинчигандай гапирди:

— Майли, мен партиясиз, мутахассисман. Менга ишонмасликка ҳақингиз бор. Аммо виждоним пок. Агар ишни бажармаган бўлсам, қўлимдан келмаптики, бажармапман.

Унга ҳеч ким жавоб бермади. У уйдан чиқди. Шошылганича зинадан пастга тушди ва енгиллашгандай бўлиб, эшикни очиб кўчага чиқди:

— Гражданин, сизнинг фамилиянгиз?— дея шинель кийган бир одам ундан сўради.

Тепакал одам юраги ёрилгандай бўлиб дудуқланди:

— Чер... винский...

Ёт киши чиқиб кетгандан сўнг кабинетда ўн уч киши катта столга кўкракларини тираб, гап бошладилар.

— Мана, кўрдингизми...— дея Жухрай ёзилиб қўйилган харитани бармоғи билан босиб кўрсатди,— Боярка станцияси. У, ўтин тайёрлайдиган жойдан олти чақирим нарида. Бу ерда икки юз ўн минг кубометр ўтин тахланиб қўйилипти. Меҳнат армияси саккиз ой ишлади, жуда кўп куч сарф қилишган, хонлиқ натижасида эса, темир йўл ва шаҳар ўтинсиз қолди. Ўтинни станцияга олти чақирим ердан олиб келиш керак бўлади. Бунинг учун бутун бир ойга камида беш минг от-улов даркор, шунда ҳам бир кунда икки марта бориб қатнаш шарти билан. Қишлоқнинг энг яқини ўн беш чақирим келади. Бунинг устига, бу жойларда Орлик ўз шайқаси билан

санқиб юрипти... Тушундингизми, бу нима деган гап? Қаранг, ўтин тайёрлаш планга кўра мана бу ерда бошланиши ва вокзалга қараб кетиши керак эди. Бу ярамаслар бўлса, уни узоқ ўрмонга олиб бориб қўйганлар. Улар тўғри тахмин қилганлар: тайёрланган ўтинни темир йўлга ташиб беролмаймиз, дарҳақиқат, биз юзта арава ҳам тополмаймиз. Кўрдингизми? Бизни қандай қўлга туширдилар?.. Бу — қўзғолон комитетининг ишидан кичкина эмас.

Жухрайнинг маҳкам қисилган мушти мумлик қоғозга тушди.

Ун уч кишининг ҳар бирига Жухрай айтмаган бўлса ҳамки, яқинлашаётган даҳшатли хавф равшан бўлди. Қиш келиб қолди. Қасалхоналар, мактаблар, идоралар ва юз мингларча одамлар совуқ қаҳрида; вокзалларда одам қайнаб ётипти, поезд бўлса ҳафтасига атиги бир марта қатнайди.

Ҳамма ўйланиб қолди.

Фёдор муштумчини ёзди.

— Битта чора бор, ўртоқлар: уч ой ичида станциядан ўтин тайёрланаётган жойгача етти чақирим тор изли темир йўл солиш керак. Шундай қилиш керакки, у бир ярим ой ичида дарахт кесадиган жойга етсин. Мен бир ҳафтадан бери шу ҳақда бош қотирыпман. Бунинг учун, — томоғи қақраб кетган Жухрайнинг товуши хириллади, — уч юз эллик киши ва икки инженер даркор. Пушча-Водицада рельс, еттита паровоз ҳам бор. Комсомоллар уларни складлардан топиб олдилар. Уруш бошланмасдан аввал, у ердан шаҳаргача тор изли йўл солмоқчи бўлган эканлар. Лекин Бояркада ишчилар яшайдиган жой йўқ, биттагина хароб ўрмончилик мактаби бор. Ишчиларни бўлиб-бўлиб икки ҳафтага юбориш керак бўлади, ундан ошиқ муддатга чидай олмаслар. Аким, у ерга комсомолларни жўнатамизми, — деди ва жавобини кутмасдан давом қилди. — Комсомол қўлидан келган ҳамма чорани қилади. Соломенск ташкилотини ва шаҳардагиларнинг бир қисмини юборади. Қийин, албатта, лекин бу тadbир шаҳар ва темир йўлни сақлаб қолишини йигитларга тушунтирилса, улар буни қиладилар.

Темир йўл бошлиғи ишончсизлик билан бош чайқади.

— Бунинг биронта натижа бериши гумон. Шундай бир пайтда: куз, ёғингарчилик, сўнгра совуқ, бўм-бўш

жойга етти чақиримлик йўл солиш...— деди у, ҳорғин вазиятда.

Жухрай унга ўгирилиб ҳам қарамасдан гапини бўлди:

— Утин тайёрлашга яхшироқ қараб туришинг керак эди, Андрей Васильевич. Йўлни саламиз. Қўл қо-
вуштириб ўтириб музлаш керак эмас, ахир!

Асбоблар жойланган сўнгги яшиқлар юкланди. По-
езд бригадаси жой-жойига тарқалди. Майда ёмғир са-
валамоқда. Ританинг намда ялтираб турган тужуркаси-
да симобдай тиниқ ёмғир томчилари юмалайди.

Рита Токарев билан хайрлашар экан, унинг қўлини қаттиқ қисди ва:

— Муваффақият тилаймиз,— деди секингина.

Чол ўсиқ оқ қошлари тагидан меҳрибонлик билан қаради.

— Ҳа, энсани қотирадиган шундай иш тўпшириш-
дики, асти қўяверинг.— У ўз фикрларига ўзи жавоб бер-
ган йўсинда ғудуллади.— Сиз бу ерда эҳтиёт бўлиб ту-
ринг. Агар бизнинг ишимизда бирон тўсиқ чиқиб қол-
гундай бўлса, керакли жойларни сиқиб қўйинг. Бу но-
жинслар сансалорликсиз ишлай олмайдилар-ку. Хўш,
жўнайдиган вақт бўлиб қолди, қизим.

Чол пиджагига маҳкам ўраниб олди. Сўнгги минутда Рита беҳосдан сўраб қолди:

— Қорчагин сизлар билан кетмайдими? Йигитлар ичида кўринмайди.

— У кеча технорук билан дрезинада кетди, биз бор-
гунча баъзи нарсаларни тайёрлаб туради.

Жухрай ва Дубава шошилганича перронда уларга қараб келар эди, жакетини устига ташлаб, ингичка бар-
моқлари билан ўчиб қолган папиросини ушлаб олган Анна Борхарт ҳам улар билан бирга эди.

Яқинлашаётганларга қарар экан, Рита сўнгги савол-
ни берди:

— Қорчагин билан ўқишларинг қалай?

Токарев ҳайрон бўлиб қизга тикилди:

— Ўқиши қандай, у сенинг қарамоғингда-ку? У се-
нинг тўғрингда менга неча марта гапирди. Мақташни сира қўймайди.

Рита унинг сўзларини ишончсизлик билан эшитди.

— Гап шундай бўптими, ўртоқ Токарев? У менинг олдимдан чиқиб, ўрганиб олиш учун сенинг олдинга борар экан-ку.

Чол кулиб юборди.

— Менинг олдимга?.. Мен унинг қорасини ҳам кўрганим йўқ.

Паровоз ўкирди. Клавичек вагонидан туриб:

— Ўртоқ Устинович, бизнинг бобойни қўйиб юбор, яхши эмас ахир? Биз усиз нима қила оламиз?— деб қичқирди.

Чех яна нималардир демоқчи эди, лекин келаётган уч кишини кўриб жим бўлди. Унинг кўзлари Аннанинг жовдираб турган кўзлари билан учрашди, унинг Дубава билан кулиб хайрлашаётганини гамгин кузатди ва тезгина дераза олдидан нари кетди.

Куз ёмғири юзга уради. Нам билан шишган қора булутлар осмонда жуда пастдан, ер устидан сузади. Куз ўрмондаги дарахтларни яланғочлайди. Қари дарахтлар пўстлоқларининг ажинларини қўнғир мох тагига яшириб, қовоқ солиб турадилар. Раҳмсиз куз уларнинг гўзал либосларини шилиб олди, улар яланғоч бўлиб қолдилар.

Кичкина танҳо станция ўрмон ичига жойлашган. Қазилган йўл тош товар платформадан ўрмонга қараб чўзилган. Уни одамлар чумолидай ўраб олганлар.

Епишқоқ лой оёқ остида билжираб жонга тегеди. Одамлар тепаликда қаттиқ уришиб ётипти. Ломлар шақиллар, белкураклар тошга тегиб ғирчиллар эди.

Ёмғир челақлаб қўйгандай. Унинг совуқ томчилари баданга ўтади. Ёмғир одамларнинг меҳнатини ювиб кетмоқда. Тепаликдан лой қуйилмоқда.

Энг сўнгги ипигача ивиган кийим оғир ва муздек бўлиб баданига ёпишишга қарамасдан, одамлар ишдан жуда кеч қайтардилар. Қазилган ва юмшатирилган йўл кундан-кун ўрмонга яқинлаша борди.

Станция яқинида вайрон этилган бинонинг тош пойдевори кўринади. Бинони қанчалик ишдан чиқариш мумкин бўлса — бузишми, портлатишми — талончининг илдизидан қуритувчи қўли ҳаммасини қилган. Дераза ва эшиклар ўрнида тешикларгина қолган, печ қопқоқларнинг ўрни бўш, бузилган томларнинг ҳар ер-ҳар еридан харилари кўринади.

Тўртта кенг хонадаги бетондан ишланган полгина бутун қолипти. Кийимлари энг сўнги ипига қадар ёмғирда ивиган ва лойга ботган тўрт юз киши шу ерда тунайдиган бўлишди. Улар эшик олдида кийимларини сиқар ва ундан тушган ифлос сув ариқ бўлиб оқар эди. Улар лаънати ёмғир ва ботқоқни энг болахонадёр сўзлар билан сўкар эдилар. Юпқагина қилиб похол тўшалган бетон пол устига жипс бўлишиб чўзилишарди. Бир-бирларини иситишга ҳаракат қилардилар. Кийимлар бугланар, аммо қуримасди. Дераза рамларига қоқилган қоплардан чакка ўтарди. Ёмғир томда қолган тунука парчалари устига тушиб шивирлар, илма-тешик эшиклардан шамол гувуллаб кирарди.

Эрта билан туриб, ошхона жойлашган эски баракда чой ичиб тепаликка жўнардилар. Тушки пайтда, доим бир хил овқат: ёсмиқ ва кўмирга ўхшаган бир ярим қадокдан қоп-қора нон ердилар.

Шаҳар фақат шунигина бера олар эди.

Технорук — ориқ, узун бўйли, юзига иккита чуқур ажин тушган чол Валериан Никодимович Патошкин эди. Техник — жуссадор, бадбашара, катта бурун Вакуленко; улар иккови ҳам станция бошлигининг уйига жойлашдилар.

Токарев бўлса, қисқа оёқ, симобдай чаққон станция чекисти Холяванинг кичкина бўлмасида турар эди.

Қурувчилар отряди ҳамма қийинчиликларга зўр матонат билан бардош берди.

Тепалик кундан-кун ўрмон ичига кириб бормоқда.

Олдин тўққиз киши, бир неча кундан кейин эса яна беш киши отряддан қочди.

Иккинчи ҳафтанинг бошида қурилишга биринчи зарба берилди: шаҳардан кечки поезд билан нон келмай қолди.

Дубава Токаревни уйғотиб воқеани айтди.

Партия коллективининг секретари Токарев, сержун оёқларини полга узатиб, ғазаб билан қўлтигини қашиди.

— Нағмаси энди чиқаётир!— дея гўлдуллади, у апил тапил кийинар экан.

Юм-юмалоқ Холява бўлмага кириб келди.

— Телефонга чоп. Алоҳида бўлимга телефон қоқ!— деб Токарев унга буюрди.— Сен нон келмай қолганини ҳеч кимга айта кўрма!— дея Дубавага тайинлади.

Линиядаги телефонистлар билан ярим соат олишган-

дан сўнг ўжар Холява Алоҳида бўлим бошлиғининг ўринбосари Жухрай билан боғланди. Токарев унинг сўзларини тинглаб, тоқатсизланар ва у оёғини қўйиб, бу оёғига суянар эди.

Жухрайнинг телефонда:

— Нима? Нон юбормадилар? Буни ким қилганини ҳозир биламан,— деган ғазабли товуши эшитилди.

— Менга айт-чи, одамларни эртага нима билан боқамиз?— деб Токарев аччиғи билан телефон трубкасига бақирди.

Жухрай нимадир ўйлаётган кўринарди. Узоқ сукутдан кейин, партия коллективининг секретари унинг сўзини эшитди:

— Нонни кечаси етказамиз, Литкенинг машинасида юбораман. У йўлни билади. Эрта билангача нонни оласиз.

Тонг ёришар-ёришмас, қопларга солинган нонни ортан машина лойга ботиб станцияга етиб келди. Тунни уйқусиз ўтказиб, ранги оқариб кетган Литкенинг ўғли ҳолсизланиб машинадан тушди.

Қурилиш учун олиб борилаётган кураш кескинлашди. Йўл бошқармасидан шпал йўқлиги ҳақида хабар беришди. Рельс ва паровозчаларни қурилишга етказиб бериш учун шаҳарда ҳеч нарса топилмади. Паровозчаларнинг ўзларини ҳам анча ремонт қилиш кераклиги маълум бўлиб қолди. Қурилишга биринчи келганлар ишни тугатар эди, лекин уларнинг ўрнига одам келган эмас. Чарчаб ишдан чиққан одамларни ортиқ тутиб туришнинг имкони йўқ.

Актив эски бароқда қора чироқ ёқиб ўтириб ярим кечагача кенгашди. Токарев, Дубава, Клавичек ўзлари бирга олти кишини олиб, паровозларни ремонт қилиш ва рельсларни етказиб бериш учун эрта билан шаҳарга жўнадилар. Клавичекнинг касби нонвой бўлгани учун, таъминот бўлимига контролёр қилиб юборилди. Бошқалар Пушча-Водицага кетди.

Емғир ҳамон қуярди.

Корчагин ёпишқоқ лойдан оёғини зўрға тортиб чиқарди ва товонига теккан қаттиқ совуқдан этигининг чирик таг чарми тамом кўчиб тушганини англади. У бу ерга келгандан бери ўзининг ёмон, доим нам ва лой тўлиб юрадиган этигидан қийналарди. Ҳозир бўлса, биттасининг таг чарми тамом тушиб кетиб, яланг оёқ,

совуқ балчиқ лойда қолди. Этик уни сафдан чиқарай деб қолди. Таг чармнинг қолдиғини лойдан тортиб чиқариб, уни ғазаб билан кўздан кечирди ва ҳеч қачон сўкинмаслик тўғрисида ўз-ўзига берган сўзини бузди. У баракка бориб, сафар кухняси олдига ўтириб, лойга бутган пайтавасини ёзди ва совқотган оёғини печкага товлади.

Одарка кухня столи устида лавлаги тўғрарди. У йўл қоровулининг хотини бўлиб, ошпаз уни ўзига ёрдамчи қилиб олган эди. Ҳали юзида қарилик аломати бўлмаган бу хотинга табиат ҳамма нарсани берган: яғрини эркакларникидай кенг, кўкраги полвонларникига ўхшайди. Оёқлари семиз ва келишган. У пичоқни жуда усталик билан ишлатади ва стол устида бир нафасда тўғралган сабзавот уйилади.

Одарка Павелга бир назар ташлаб, ёқтирмасдан ундан сўради:

— Хўш, овқатга ҳозирланияпсанми? Ҳали овқат эрта. Йигитча, ишдан қочаётганга ўхшайсан-а? Оёғингни қаёққа суқдинг?— деб у Қорчагинга ёпишди.— Бу ер, ҳаммом эмас, ошхона, ахир!

Кекса ошпаз кириб келди.

— Этигимнинг дабдаласи чиқиб кетди,— деб Павел, ошхонага кириб қолишининг сабабини тушунтира бошлади.

Ошпаз ишдан чиққан этикни кўриб Одаркага бошини қимирлатди:

— Унинг эри этикдўзлик ҳам қилади, сизга ёрдам қилса бўлади. Бўлмаса, этиксиз ишлаб ҳалок бўласиз.

Одарка ошпазнинг сўзини эшитиб, Павелга қаради ва сал ўнғайсизланди.

— Мен сизни ишдан қочиб келган деб ўйлабман,— деди.

Павел афв этгандай кулимсиради. Одарка биладиган одамга ўхшаб этикни қараб чиқди.

— Менинг эрим буни ямамайди. Ишга ярайдиган ҳоли қолмапти. Оёқдан айрилмаслик учун, мен сизга битта эски калош бераман. Ҳовлида ётган эди. Ҳеч ким бундай азоб кўрмасин. Бугун бўлмаса, эрта совуқ уради, ҳалок бўласиз,— деди Одарка раҳми келиб ва пичоғини қўйиб, ошхонадан чиқди.

У дарров катта калош билан эски қоп парчасини кўтариб келди. Павел исиган оёғини унга ўраб, калош-

ни кийди ва миннатдорлик билан, сукут ичда, қоронгулнинг хотинига қаради.

Токарев шаҳардан асабийлашиб қайтди. Холяванинг уйига активни тўплаб, кўнгилсиз янгиликларни сўзлаб берди:

— Ҳамма жойда тўсқинлик. Қаяққа борсанг ҳам ҳеч нарса чиқмайди. Оқ ғозларни биз озроқ тутганга ўхшаймиз, ҳали улар ошиб-тошиб ётипти,— деб сўзлади чол йиғилганларга.— Мен очиқ айтиб қўяқолай, йиғитлар. Иш чатоқ. Иккинчи сменани ҳали йиққанлари йўқ, қанча одам юборадилар — бу ҳам маълум эмас. Совуқ тушай деб қолди. Шунгача ўлсак ҳам ботқоқдан ўтиб олишимиз керак; бўлмаса, ер музлаб қолиб, ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Гап шу, огайнилар. Шаҳарда ишни чувалтириб ётганларнинг ҳаммасининг думини тугадилар. Аммо, биз бу ерда ишни икки барабар тезлатишимиз лозим. Беш марта ўлсак ҳам йўлни қуришимиз зарур. Бўлмаса, биз қандай қилиб большевик бўламиз,— деди Токарев, одатдагича йўғон товуш билан хириллаб эмас, балки қаттиқ жарангловчи товуш билан. Унинг осилиб тушган қошлари тагида чақнаб турган кўзлари қатъият ва саботдан дарак берар эди.

— Бугуноқ ёпиқ мажлис ўтказамиз. Ўзимизникиларга тушунтирамиз, эртага ҳамма ишга чиқади. Эрта билан партиясизларга жавоб бериб, ўзимиз қоламиз. **Мана** губкомнинг қарори,— дея у букланган қоғозни Панкратовга узатди.

Павел унинг елкасидан қараб, қоғоздан қуйидагиларни ўқиди: «Ҳамма комсомол аъзоларининг қурилишда қолиши зарур ҳисоблансин. Ўтин берилган бошлангандан сўнггина уларга смена юборилсин. Губком секретари учун: Р. Устинович».

Тор баракда юриб бўлмайди. Унга бир юз йигирма киши тикилган. Улар деворларга суялиб турар, столларга ва кухнягача одам чиққан эди.

Мажлисни Панкратов очди. Токарев узоқ гапирмади, лекин унинг охириги сўзи ҳаммани лол қилди.

— Коммунист ва комсомоллар эртага шаҳарга кетмайди.

Чолнинг юқори кўтарилган қўли қарорнинг қатъий эканини билдирар эди. Бу ҳаракат, шаҳарга, уйга қай-

тиш ва бу ботқоқдан қутулиш тўғрисидаги умидни бўшга чиқарди. Дастлабки минутларда, қичқиришлар ичидан ҳеч нарса тушуниб бўлмади. Одамларнинг ҳаракатидан, зўрға ёниб турган қора чироқ ўчгандай бўлар эди. Қоронғида юзлар кўринмайди. Шовқин борган сари зўрайди. Баъзилар уйдаги осойишта ҳаёт ҳақида ҳаёл қилиб гапирар, бошқалар, чарчаганларини айтиб газабланар эдилар. Кўпчилик жим ва фақат бир кишигина ишни ташлаб кетажагини эълон қилди. Унинг асабий товуши бурчакдан сўкиш аралаш эшитилди.

— Сатқайсар!.. Мен бу ерда бир кун ҳам қолмайман! Каторгага жиноят қилганларни юбордилар. Биз нима қилибмиз! Икки ҳафта ишлатдилар, бас. Энди аҳмоғи йўқ. Қарор қилганларнинг ўзлари келиб йўл қурсин. Хоҳлаган одам қолаверсин шу ботқоқликда, мен дунёга бир марта келганман. Эртагаёқ жўнайман.

Окунев орқасида шовқин солиб турган дезертирни кўриш учун гугурт чақди. Ёнган гугурт қоронғида газаб билан тўлган юз ва катта очилган оғизни ёритди. Окунев уни таниди: у, губерна озиқ-овқат комитетидан ишловчи бухгалтернинг ўғли экан.

— Нимага қарайсан? Мен яширинаётганим йўқ. Уғри эмасман.

Гугурт ўчди. Панкратов ўрнидан тикка турди.

— У алаксыраётган ким? Партия топшириғи ким учун каторга экан?— деб яқинда турганларни кўздан кечирди.— Оғайнилар, шаҳарга кетишимиз сира мумкин эмас; бизнинг жойимиз шу ерда. Агарда биз бу ердан қочишга йўл қўйсак, одамлар совқотиб қолади. Оғайнилар, ишни қанча тез тамом қилсак, шунча тез уйлари-мизга жўнаймиз. Бизнинг идеямиз ва интизомимиз бу ердан қочишга, анави кетаман деб турган хафагазакка ўхшаганларга йўл қўймайди.

Панкратов узоқ сўзлашни ёмон кўрар эди, лекин шу қисқа сўзни ҳам ҳалигининг товуши кесди:

— Партиясизлар кетадиларми?

— Кетадилар,— деди Панкратов.

Қалта пальто кийган йигитча стол олдига келди-да, билетини чиқариб иргитди. Кичкина билет стол устига худди кўршапалакдай урилди ва сакраб Панкратовнинг кўкрагига тегди, қайтиб столга тушиб ёни билан туриб қолди.

— Мана сизга билет керак бўлса, марҳамат қилиб

олингиз. Шу бир парча қоғоз учун саломатлигимни қурбон қила олмайман!

Баракнинг ҳар томонидан чиққан товушлар унинг сўнги сўзларини эшиттирмади:

— Нимани отиб ташлаяпсан?

— Вой, сотқин!

— Комсомолга суқулиб кириб, иссиқроқ жойни кўзлаган экан-да!

— Ҳайдаб чиқар уни!

— Сени иситиб қўярмиз, ўлат!

Билетни отиб урган киши бошини эгиб эшикка қараб юрди. Худди юқумли касалдан ҳазар қилгандай тисарилиб, унга йўл берар эдилар. Унинг орқасидан эшик гижирлаб ёпилди.

Панкратов отиб урилган билетни олди-да, гижимлаб чироқнинг устига тутди.

Қалин қоғоз найдай буралиб ёнди.

Урмондан ўқ товуши чиқиб қолди. Кўҳна баракдан бир отлиқ одам ўрмонга шўнғиб кирди. Одамлар мактаб ва баракдан югуришиб чиқар эдилар. Қимдир, билмасдан, эшикнинг ёриғига суқиб қўйилган фанерга қоқилиб кетди, гугурт ёқдилар. Шамолда пириллаб турган оловни этак билан бекитиб, ўқидилар: «Станциядан келган жойингизга кетингиз. Қолган одам отилади. Бир кишини ҳам соғ қолдирмаймиз. Ҳеч кимга шафқат йўқ. Жўнаш учун эртага кечгача муҳлат бераман». Езувнинг тагига «Атаман Чеснок» деб қўл қўйилган эди.

Чеснок Орлик шайкасидан эди.

Рита бўлмасидаги столда кундалик дафтари очиқ турипти:

2 декабрь

Эрта билан биринчи қор тушди. Совуқ қаттиқ. Зинапояда Вячеслав Ольшинский билан учрашиб, бирга кетдик.

— Мен биринчи қорни жуда яхши кўраман. Совуқни қаранг! Жуда чиройли. Шундай эмасми?— деди Ольшинский.

Менинг эсимга Боярка тушди, совуқ ва қор мени сира хурсанд қилмайди. Сабабини айтиб бердим.

— Субъектив жиҳатдан қараганда бу шундай. Агар сизнинг фикрингизни давом эттирганда, масалан, уруш

вақтида кулги ва умуман қувноқликнинг юз бериши йўл қўйилмаслик бир ҳол эканини эътироф қилишга тўғри келади. Аммо турмушда бундай бўлмайди. Жанг бораётган жойгина фожиа ичида қолади. Ҳаёт сезгиси унда ўлимнинг яқинлиги билан бўғилади. Лекин ўша ерда ҳам кулги бор. Фронтдан узоқ жойларда бўлса, турмуш ҳамон аввалгидай: кулги, кўз ёшлари, ғам ва шодлик, томоша ва лаззат ташналиги, ҳаяжон, муҳаббат...

Ольшинскийнинг сўзларида жиддиятдан истехзони ажратиш жуда қийин. Ольшинский—Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг вакили. 1917 йилдан бери партия аъзоси. Европача кийинган, доимо соқолини олдириб, озгина атир сепиб юради. Ўзи бизнинг бинода, Сегалнинг уйида туради. Оқшомлари олдимга чиқади. У билан гаплашганда зерикмайсан. Ғарбни яхши билади. Парижда кўп турган. Лекин иккаламизнинг яхши дўст бўлиб қолишимизга кўзим етмайди. Бунинг сабаби: у мени энг аввало хотин киши ва сўнграгина партиядош ўртоқ деб ўйлайди. Рост, у ўз фикр ва интилишларини ниқобламайди — у ҳақиқатни мардона гапира олади, муомалалари ҳам дағал эмас. У ўз интилиш ва фикрларини жуда чиройли қилиб айта олади. Аммо у менга ёқмайди.

Ольшинскийнинг европача пардозидан кўра Жухрайнинг дағалроқ соддалиги менга кўпроқ яқин.

Бояркадан қисқа-қисқа ахборот олиб турамиз. Ҳар кун юз сажень йўл солиняпти. Музлаб қотиб қолган ерни ўйиб шпал қўядилар. Унда ҳаммаси бўлиб икки юз қирқ киши ишлаётир. Иккинчи сменанинг ярмиси қочиб кетипти. Шароит ҳақиқатан оғир. Совуқда қандай қилиб ҳам ишлай оладилар... Дубава бир ҳафтадан бери ўша ерда. Пушча-Водицада саккиз паровоздан бештасини эпга келтирдилар. Бошқаларига керакли қисмлар топилмаяпти.

Трамвай бошқармаси Дмитрий устидан жиноий иш очипти. У Пушча-Водицадан шаҳарга келаётган очиқ трамвай вагонларини ўз бригадасининг одамлари билан тўхтатиб қўйипти. Йўловчиларни трамвайдан тушириб, қурилаётган йўлга етказилиши керак бўлган рельсларни ортипти. Ун тўққиз вагонни шаҳар йўли орқали вокзалга олиб кетиптилар. Трамвайчилар катта ёрдам қилипти.

Вокзалда Соломенск комсомолларининг қолган қисми кечаси билан юк ортдилар. Дмитрий бўлса ўз одамлари билан бирга рельсларни Бояркага олиб кетди.

Аким Дубава тўғрисидаги масалани бюрога қўйишни рад қилди. Дмитрий трамвай бошқармасидаги расво сансалорлик ва тўрачиликни айтиб берди. Улар иккита трамвай вагонидан бошқа ҳеч нарса бермасликларини қатъий айтганлар. Туфта Дубавага одоб ўргатмоқчи бўлди.

— Партизанча қилиқларни ташлаш вақти етди. Ҳозир бундай қилиқлар учун турмага тушишинг мумкин. Қуролли куч билан босиб олмасданоқ гаплашиб, келишиб иш қилиш мумкин эмасми?— деди у.

— Мен ҳалигача Дубавани бу қадар дарғазаб ҳолда кўрмаган эдим.

— Нима учун, сен қоғозбоз, ўзинг келишиб қўймаган эдинг? Бу сиёҳ зулуги бу ерда ўтириб олиб, гап беришни билади. Рельс бўлмаса Бояркадагилар менинг тумшугимни ёрардилар. Бу ерда одамларнинг оёғи остида ўралашиб юрмаслик учун, сени қурилишга — Токаревнинг олдига ҳайдаш керак. У сени мулла қилиб қўяди!— Дмитрий губкомни бошига кўтарди.

Туфта Дубава устидан ариза берди. Аммо Аким менинг чиқиб туришимни сўраб, у билан ўн минутча гаплашди.

Туфта Акимнинг олдидан тажанг ва қип-қизил бўлиб чиқиб келди.

3 декабрь.

Губкомга транспорт Чекасидадан янги жанжалли иш келиб қолди, Панкратов, Окунев ва яна бир неча ўртоқлар Мотовиловка станциясига келиб, бўш ётган бинолардан эшик ва дераза рамларини кўчириб олиптилар. Бунинг ҳаммасини поездга ортаётган вақтларида станция чекисти уларни қамоққа олмоқчи бўлипти. Улар чекистни қуролсизлантириптилар. Фақат поезд юргандан сўнггина ўқларини олиб тўппончани қайтариб бериб, эшиклар ва ромларини олиб кетиптилар. Темир йўлнинг материал бўлими Токаревни Боярка складидаги йиғирма пуд миҳни сўроқсиз олишда айблайди. Токарев у миҳни ўтин тайёрланаётган жойдан узун ғўлаларни ташиб берганлари учун деҳқонларга улашган. Узун ғўлаларни шпал ўрнига ишлатганлар.

Мен шу ишлар ҳақида ўртоқ Жухрай билан гаплашдим. У кулди-да: «Бу ишларнинг ҳаммасини жойига қўямиз» деди.

Қурилишда аҳвол жуда мушкул, ҳар бир кун ганимат. Энг майда нарсаларга ҳам аралashiш керак бўлади. Нуқул тўсқинлик қилувчиларни губкомга олиб келиб сиқамиз. Қурилишдагилар расмийчилик рамкаларидан жуда кўп чиқишиб туради.

Ольшинский кичкина электрик печка олиб келиб берди. Оля Юренева иккаламиз унда қўл иситамиз, холос, аммо уй исмайди. Бутун ўрмонда қандай ўтар экан? Ольга: касалхона жуда совуқ, хасталар кўрпадан чиқмайди, деди. Ҳар икки кунда бир иситар эмишлар.

— Йўқ, ўртоқ Ольшинский, фронтдаги фожиа — фронт орқасининг ҳам фожиаси бўлиб қолди.

4 декабрь.

Қор туни билан ёғди. Бояркада ҳамма нарсани қор босиб, ишлар тўхтаб қолди, деб ёзадилар. Йўлни тозалаётирлар. Губком бугун: 1922 йилнинг 1 январигача қурилишнинг биринчи қисми — ўтин тайёрлайдиган жойнинг чегарасигача олиб борилсин, деган қарор чиқарди. Қарорни Бояркага эшиттирганларида, Токарев «Агар ўлмасак бажарамиз» деб жавоб берипти.

Қорчагин ҳақида ҳеч гап йўқ. Панкратов устидан очилган «иш»га ўхшаган нарсалар унинг устидан бўлмаганига ҳайронман. Унинг нима учун мен билан учрашишни хоҳламаганининг сабабини ҳали ҳам билганим йўқ.

5 декабрь.

Кеча қурилишни шайка ўққа тутипти».

Отлар эриётган юмшоқ қор устида эҳтиёт билан оёқ ташлайди. Ҳар замон туёқ остида қолиб, ерга ботган шохлар қирсиллайди. Бундан от ҳам ҳуркиб, хириллаб, четга қараб йўл солади, чимириб олган қулоқлари тагига калта кесма милтиқ қўндоғи тушгандан кейин, тўрт оёқлаб сакраб олдингиларга етади.

Ҳали қор босмаган қора ер бориб туташган тепаликлар сиртидан ўнтача отлиқ ошиб ўтди.

Улар отларини шу ерда тўхтатдилар. Узангилар бири-бирига тегиб жаранглаб кетди. Олдинги отлиқнинг узоқ йўл босиб терга пишган айғири қаттиқ силкинди.

— Шайтён галасидай ёпирилиб келишипти,— деди олдинги отлиқ,— уларни совуқда тириштирамиз. Оқсоқол, эртагача бу чигирткаларнинг биттаси ҳам қолмасин, деди. Ифлосларнинг ишлари ўтингача етадиган кўринади.

Солинаётган тор изли йўлнинг чети билан писиб станцияга кирдилар. Кўҳна мактаб биноси олдидаги ялангликка етиб далага чиқмасдан, дарахтлар орасида тўхтадилар.

Бирдан отилган ўқлар қоронғи кеча сукунاتини бузиб юборди. Ой ёғдусида ялтираб турган қайин шохидagi қор уюлиб худди олмахон сингари пастга тушди. Калта кесма милтиқдан чиққан ўқ учқунлари дарахтлар орасидан учиб ўтар, ўқлар шувоқни титкилар, Панкратов олиб келган ромларнинг синдирилган ойналари жаранглаб тушар эди.

Бирдан чиққан ўқ товуши бетон полда ётган одамларни ўринларидан турғизди. Визиллаб кираётган ўқлар эса уларни яна ваҳима билан ерга ётқизди.

Улар бир-бирларининг устларига йиқилар эдилар.

— Қаёққа?— деб Дубава Павелни шинелидан ушлаб тортди.

— Ташқарига.

— Ет, тентак! Чиқсанг, чўзилтириб қўядилар, — деб пичирлади Дмитрий ҳовлиққанича.

Улар худди эшик олдида ёнма-ён ётдилар. Дубава тўппончалик қўлини эшикка узатиб, кўкрагини ерга бериб ётди. Корчагин чўкка тушиб, асабийланиб наганида қанча ўқ қолганини бармоғи билан тимискилар эди.

Отишмалар тўхтади. Жимжитлик ҳаммани ҳайрон қилди.

— Йигитлар, яроғи борлар менинг олдимга келсин,— деб Дубава ётганларга пичирлаб команда берди.

Корчагин эҳтиёт билан эшикни очди. Ташқари кимсасиз, бўм-бўш. Қор парчалари секин-аста айланиб ерга тушмоқда.

Унта отлиқ ўрмон ичида отларни қамчилар эди.

Чошгоҳ пайтида шаҳардан автодрезина келиб қолди. Ундан Жухрай билан Аким тушди. Токарев билан Холява уларни кутиб олди. «Максим» пулемёти, бир неча қути пулемёт лентаси ва йигирматача милтиқ дрезинадан туширилиб перронга қўйилди.

Дарров иш майдонига қараб юрилди. Фёдор шинели

нинг этаклари қор устида эгри-бугри из чизиб борарди. У айиқдай лапанглаб қадам ташларди; гўё ҳамон унинг тагида миноноснинг чайқалиб турган палубаси бордай, ҳалигача оёғини кериб қадам ташларди. Токарев ўз ҳамроҳлари орқасидан югуради, узун бўйли Аким Фёдор билан баб-баравар қадам ташларди.

— Шайка босгани ҳеч гап эмас. Мана бу тоғ этагининг йўл устига ётиб олганини айтмайсизми! Бизнинг бошимизга бу бало ҳам бормиди? Уни йўқотиб кўр-чи! Жуда кўп ерни қазиб кўтариш керак бўлади.

Чол тўхтади. У орқасини шамолга ўгирди-да, ҳовучи-да гугурт ёндириб, тамаки чекди ва бир-икки марта тортиб, илгари кетганларга етиб олди. Аким тўхтаб уни кутар эди. Жухрай юришини секинлатмасдан кетиб борарди.

— Йўлни муддатида битказишга кучингиз етадими?— деб сўради Аким Токаревдан.

Токарев дарров жавоб бера олмади.

— Биласанми, ўғлим,— деди у ниҳоят.— Агар умуман айтадиган бўлсанг, қуриш мумкин эмас; лекин қурмаслик ҳам мумкин эмас. Ана шунга қараб иш қилиш керак бўлади.

Улар Фёдорга етиб олиб, бирга кетдилар. Слесарь ҳаяжонланиб гапирди:

— «Лекин» деган нарса, ана шу ердан бошланади. Бу ерда биз атиги икки киши — Патошкин билан мен яхши биламизки, бундай расво шароитда, шу асбоб-ускуна ва шу қадарли оз ишчи кучи билан қуриш мумкин эмас. Лекин қурмаслик мумкин эмас эканини ҳамма билади. Мана шунинг учун ҳам мен «агарда музлаб қолмасак, қуриб битказамиз» дея олдим. Қаранг, шу ерда икки ойдан бери ишлайман, ҳозир тўртинчи сменанинг ишини қилаётирмиз. Кўпчилик сира дам олмасдан ишлайди, уларни фақат ёшликлари кўтариб турипти. Ҳолбуки, уларнинг ярмини совуқ урган. Қараб турсанг, юрагинг қон бўлиб кетади. Баҳоси йўқ одамлар... Ташландиқ хароба уларнинг бир талайини тобутга тортадиганга ўхшаб қолди.

Станциядан бир километр жойда йўл қурилиб бўлди.

Унинг давомида бир ярим километрлик масофадаги текисланган ерда тахланган ғўлалар шамол қулатган

девордай ағнаб ётади. Булар — шпал. Унинг давомида то тоғ этагигача бўлган йўл фақат текисланган, холос.

Бу ерда Панкратовнинг биринчи қурувчилар группаси ишларди. Қирқ киши шпал қўймоқда. Янги чипта кавуш кийган сариқ соқолли деҳқон шошмасдангина ченадан ёғочларни ташиб келиб, йўл устига ташларди. Ундан нарироқда шунга ўхшаган яна бир неча ченадан юкларни тушираётирлар. Иккита узун темир режа ерда чўзилиб ётади, у рельс формаси бўлиб, шпалларни шунга қараб қўярдилар. Ерни текис қилиш учун болталар, ломлар ва белкураклар ишга солинган эди.

Шпал қўйиш вақтни кўп талаб қиладиган, зиқна иш. Шпал ерга маҳкам ва текис қўйилиши, рельс унинг ҳар бирига баб-баравар тегиши керак.

Эллик тўрт ёшга кирганига қарамасдан сочига битта ҳам оқ тушмаган узун, қора соқолли чол — йўл десятниги Лагутингина шпал қўйиш техникасини яхши билар эди. У ўз ихтиёри билан тўртинчи сменада ҳам ишламоқда. Ёшлар билан бирга бутун қийинчиликларга чидаб, ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлди. Партиясиз бўлса ҳам у (Талянинг отаси) бугун партия кенгашларида фахрий ўринда туради. Бу билан фахрланган чол қурилишни ташлаб кетмасликка сўз берган эди.

— Мен сизни қандай ташлаб кета оламан? Мен бўлмасам, шпал қўйишни бузиб қўясиз, ахир. Бу ерда ишнинг кўзини биладиган киши, тажриба керак. Менинг бутун умрим Россияда қанча-қанча шпал қўйиш билан ўтди...— дер эди ва ҳар сменада қолар эди.

Патожкин унга ишонар ва шунинг учун ҳам унинг участкасига кам борар эди. Ҳалиги уч киши, ишлаётганларнинг олдиға етганда, терлаб, қизариб кетган Панкратов болта билан шпалга жой ўяр эди.

Аким уни арағ таниди. Панкратов ориқлаб кетипти. Кенг юз суяклари яна ҳам чиқиб қолипти. Тозалаб ювилмаган юзи қорайиб кетган ва сўррайиб қолган эди.

— Э, губерна катталари келиб қолипти-ку!— дея гап бошлади Панкратов ва ўзининг терлаган иссиқ қўлини Акимга узатди.

Белкуракларнинг товуши тўхтади. Аким атрофида турган ранги сўниқ одамларга қаради. Ечилиб қўйил-

ган шинель ва калта пўстинлар, шу ернинг ўзида, қорда ётипти.

Токарев Лагутин билан гаплашгандан кейин, Панкратовни ўзи билан олиб келганларни чуқурнинг олдига бошлаб борди. Панкратов Фёдор билан ёнма-ён эди.

— Панкратов, Мотовиловкада чекист билан бўлган жанжални айтиб бер-чи: нима бўлган эди? Қандай фикрдасан, уни қуролсизлантириб яхши қилмабсизларда?— деб Фёдор камгап Панкратовдан жиддий сўради.

Панкратов хижолат тортиб кулимсиради.

— Биз уни ўз розилиги билан қуролсизлантирдик. Унинг ўзи биздан илтимос қилди. У — ўзимизнинг одам ахир. Биз унга бутун аҳволни тушунтирдик, сўнгра унинг ўзи: «Йигитлар, мен сизларга ром ва эшикларни олиб кетишга рухсат бера олмайман. Ўртоқ Держинскийнинг темир йўл мулкларини талаш битирилсин, деган буйруғи бор. Мен станция бошлиғи билан ўчакишиб қолганман. У аблаҳ ўғирлайди, мен пойлайман. Агар сизларни қўйиб юборсам, у албатта менинг идорамга маълум қилади. Ишим ревтрибуналга кетади. Сизлар мени қуролсизлантириб, сўнгра жўнаб қолинглар. Агар станция бошлиғи хабар қилмаса, гап шу ерда қолиб кетақолади» деди. Биз ҳам худди шундай қилдик! Ром ва эшикларни ўз уйимизга олиб келмадик-ку, ахир!

Жухрайнинг кўзларида табассум учқунларини кўрган Панкратов яна гапида давом этди:

— Гап тегадиган бўлса, бизнинг ўзимизга тегсин. Сиз у йигитни қийнамангиз, ўртоқ Жухрай.

— Ҳамма гап бартараф қилинди. Бундан буён бунақа қилинмасин, бу интизомни бузади. Бюрократизмни ташкилий равишда йўқотмоқ учун етарли кучга эгамиз. Хўш, муҳимроқ ишлардан гаплашайлик,— дея Фёдор босқин тафсилотларини суруштира бошлади.

Станциядан тўрт ярим километр нарида белкураклар зўр билан ерни тирнар эди. Одамлар ўзларининг йўллари устида туриб олган тепаликни кесмоқда эди. Атрофда Холяванинг милтиғи, Қорчагин, Панкратов, Дубава ва Хомутовнинг тўппончалари билан қуролланган етти киши турарди. Отряднинг бор яроғи шундан иборат эди.

Тоғ этагида ўтирган Патошкин хотира дафтарига рақамларни ёзмоқда. Инженер якка ўзи қолди. Бандитнинг ўқига учиб ўлишдан қўрқиб ишдан қочгани учун

судда жавоб беришни афзалроқ билган Вакуленко эрта билан шаҳарга жўнаб кетди.

— Чуқурни қазиш учун ўн беш кун кетади. Ер музлаб қолган,— деди Патошкин ўз ёнидаги доим қовоғи солиқ ва камгап Хомутовга қараб.

— Бутун йўлни йигирма беш кунда битказасан, деб ўтириптилар-ку, сиз битта чуқур ковлашга ўн беш кун кетказмоқчисиз,— деди аччиғи билан мўйловининг учини лабига тортар экан Хомутов.

— Бу муддат реалъ эмас. Рост, мен ўз умримда ҳеч қачон бундай шароит ва бу хил одамлар билан йўл солган эмасман. Менинг хато қилишим мумкин, ахир икки марта янглишдим-ку.

Жухрай, Аким ва Панкратов чуқур тепасига келишди. Уларга тепалик этагида турганларнинг кўзи тушди.

— Қара, ким келяпти,— деди мастерскойда михкесар бўлиб ишлаб юрган ғилай, тирсағи йиртиқ эски чакмон кийган Петька Трофимов, бармоғи билан пастни кўрсатиб, Павелни туртди. Корчагин шу замон, қўлига белкурак ушлаб пастга чопди. Унинг кўзлари шлёмининг козирёғи эстидан кулиб турар эди. Фёдор унинг қўлини ҳаммадан кўпроқ сиқиб турди.

— Салом, Павел! Минг хил нарсадан қилинган устбош ичида тоза таниб бўлмайдиган бўлиб кетибсан-ку! Панкратов пиқиллаб кулди.

— Ўзи не аҳволда-ю, бунинг устига дезертирлар унинг шинелини ҳам ўғирлаб кетишди. У Окунев билан коммуна тузган: Окунев пиджагини берди. Зарари йўқ, Павелнинг юрагида ўти кўп. Яна бирор ҳафта цемент полда исинади, сомон сира кор қилмаяпти. Ундан кейин гўрда ўзига жой топади,— деди юраги ачишиб Акимга.

Сал пучуқроқ, қора қош Окунев, кўзларини қисиб, унга қарши чиқди:

— Биз Павлушанинг нобуд бўлишига йўл қўймаймиз. Ошхонага ошпазликка сайлаб юборамиз. Одаркага ёрдамлашади. Агар аҳмоқ бўлмаса, қорни ҳам тўяди, хоҳ печка олдида, хоҳ Одарка ёнида бўлсин, исиниб ҳам олади.

Унинг сўзларини гулдурос кулги кўмди.

Улар бугун биринчи марта кулар эдилар.

Фёдор иш бораётган тепа этагини қараб чиқди; ченана Токарев ва Патошкин билан ўтин тайёрлайдиган жўйга бориб келди. Тепа этагида ҳамон ўша шиддат

билан ер қазир эдилар. Фёдор белкуракларнинг кўтарилиб-тушиб ялтирашларига, куч билан эгилган гавдаларга қараб туриб:

— Митинг керак эмас. Ташвиқотга ҳеч ким муҳтож эмасга ўхшайди. Сен рост айтасан, Токарев, ҳақиқатан буларнинг баҳоси йўқ. Пўлат ана шу ерда тобланыпти,— деди секингина Акимга.

Жухрайнинг кўзлари ҳайрат, фахр ва меҳр билан ер қазувчиларга тикилар эди. Бу ер қазувчиларнинг бир қисми яқиндаги, қўзғолон арафаси кечасида пўлат найза бўлиб кўтарилган эди. Мана ҳозир бўлса улар, рельсларни — пўлат қон томирларини орзу-хаёл қилинган ўтин қонига — ҳаёт, иссиқлик манбаига етказиш тўғрисидаги ягона бир интилиш билан ёнар эдилар.

Патожкин чуқурни икки ҳафтадан илгари қазиб бўлиш мумкин эмаслигини оҳиста, лекин ишонч билан исбот қилар эди. Фёдор унинг ҳисобларини тинглади ва ўз ичида ниманидир ҳал қилди.

Одамларни тепалик этагидан олинг, йўлни давом эттиринг, тепаликни бошқача йўл билан эгаллаймиз.

Жухрай станциядаги телефон олдида узоқ ўтириб қолди. Холява эшик олдида уни қўриқлаб турар эди. У Фёдорнинг йўғон товушини аранг эшитди:

— Округ штабининг бошлиғига телефон қил. Менинг номимдан айт. Пузиревский полкини қурилиш секторига дарҳол жўнатсин. Районни бандитлардан тозалаш зарур. Базадан портлатувчилар билан бронепоездни юборсинлар. Бошқалар ҳақида ўзим фармон бераман. Кечаси қайтаман. Соат ўн иккида Литкени машина билан вокзалга чиқаринглар.

Баракда Акимнинг қисқагина нутқидан сўнг Жухрай гапирди. Дўстона суҳбат билан бир соат сезилмай ўтиб кетди. Фёдор бинокорларга қурилишнинг битиш муддати биринчи январга тайинланганини, бу муддатни бузиш мумкин эмаслигини айтди.

— Биз қурилишни ҳарбий ҳолатга кўчирамиз. Коммунистлардан ЧОН ротаси тузилди. Ротага командир қилиб ўртоқ Дубава тайинланади. Бинокорлар гуруҳларининг олтовви ҳам қатъий топшириқлар олади. Шпал қўйиш иши баб-баравар олтига бўлинади. Ҳар гуруҳ

Ўз қисмини олади. Биринчи январгача бутун иш тамом қилиниши керак. Ишни аввал тамом қилган группага дам олиш ва шаҳарга кетиш ҳуқуқи берилади. Бундан ташқари, губерна ижроия комитетининг президиуми бу группанинг энг яхши ишчисини Қизил Байроқ ордени билан мукофотлашни сўраб Бутун Украина Марказий Ижроия комитетига мурожаат қилади.

Бинокорлар группаларига бошлиқ қилиниб: биринчи группага — ўртоқ Панкратов, иккинчи группага — ўртоқ Дубава, учинчи группага — ўртоқ Хомутов, тўртинчи группага — ўртоқ Лагутин, бешинчи группага — ўртоқ Корчагин, олтинчи группага — ўртоқ Окунев тасдиқланди.

Жухрай сўзини тугатиб деди:

— Қурилиш бошлиғи, унинг сиёсий раҳбари ва ташкилотчиси бўлиб донмий равишда Антон Никифорович Токарев қолади.

Қўллар, худди париллаб учаётган қушлар галасидай, овоз чиқарди. Жиддий юзларда табассум ёйилди ва бу сипо одам томонидан ҳазил билан дўстларча айтилган сўнгги жумла узоқ диққат билан ўтирганларда қаҳқаҳа кўтариб юборди.

Йигирматача киши Аким билан Фёдорни автодрезинага узатиб қўйди.

Фёдор Корчагин билан хайрлашар экан, унинг қорга ботган калошига қаради.

— Этик бериб юбораман. Оёгингни совуққа олдингнинг йўқми?— деб сўради ундан.

— Шундай бир гап борга ўхшайди, шишаётир,— деб жавоб берди Павел ва ўзининг илгари қилган илтимосини эслаб, Фёдорнинг енгидан ушлаб деди:— Тўппончага озгина ўқ берасанми? Менда фақат учтагина қолипти.

Жухрай йўқ дегандай бош чайқади. Аммо, Павелнинг кўзидаги хафаликни кўриб, ўйлаб турмасдан, маузерини ечди.

— Мана, менинг сенга совғам.

Павел, жуда кўп вақтдан бери орзу қилиб юрган нарсасининг ўзига берилаётганини кўриб, дарров ишона олмади: лекин Жухрай унинг елкасига тасмани солди.

— Ол, ол. Кўпдан бери шу нарсага кўз жовдира-тиб юрганингни биламан-ку, ахир. Фақат эҳтиёт бўл,

шерикларингни отиб қўйма тагин. Мана, бу уч обойма ўқни ҳам ол, бу ҳам ўшаники.

Ҳасад билан ёнган кўзлар Павелга тикилиб турарди. Кимдир қичқириб юборди:

— Павел этигимни, унга қўшиб пўстинимни ҳам бераман, кел алишамиз.

Панкратов ҳазиллашиб, Павелни орқасидан итарди:

— Жинни, валенкага алишақол. Барибир, бу калош билан рождествогача ҳам яшай олмайсан.

Жухрай дрезина босқичига оёғини тираб туриб, совға қилинган тўппончани тақиб юришга рухсат қоғози ёзди.

Илк тонгда, стрелкаларда тарақа-туруқ овоз чиқариб келган бронепоезд станцияда тўхтади. Ундан чиққан оққуш парига ўхшаган оппоқ буғ, совуқ ва соф ҳавога кўркам кўтарилиб, сўнгра кўз илғамас бўлиб ёйилди. Броняли қутилардан чарм кийимли одамлар чиқди. Бир неча соатдан сўнг, ҳалиги бронепоезддан тушган учта портлатувчи, тоғ этагига иккита қовоққа ўхшаган дориворни чуқур кўмиб, ундан узун шнур тортиб келди ва огоҳлантириш учун ўқ чиқарди. Шундан сўнг ҳозир мудҳиш бир нарсага айланган тепаликдан одамлар тирқираб ҳар томонга қоча бошлади. Ут текизилган шнур кўкимтил бўлиб ёнди.

Юзларча кишилар тин олмай кутдилар. Бир-икки минутлик интизорликдан сўнг... ер титради ва мудҳиш куч, катта-катта тош парчаларини осмонга учуриб, тепаликнинг бошини кўтариб кетди.

Иккинчи портлаш биринчисидан кучлироқ бўлди. Даҳшатли товуш ўрмоннинг ичларигача кириб, уни парча-парча қилинган тепаликдан чиққан товушларнинг тўполони билан тўлдирди.

Ҳозиргина тепа бўлиб турган ер чуқур ўрага айланди ва кўпорилган қоп-қора тупроқ қантдай оппоқ қор устига сочилган эди.

Одамлар кирка ва белкуракларини кўтариб портлашдан ҳосил бўлган чуқурликка қараб юришди.

Жухрай жўнаб кетгандан кейин қурилишда жиддий кураш — биринчилик учун мусобақа авж олди.

Тонг отмасданоқ Қорчагин ҳеч кимни уйғотмасдан, секин ўрнидан турди: совуқ полда ётиб, ёғочдай қотиб

қолган оёғини зўрга босиб, ошхонага чиқди, чойга сув қайнатди ва қайтиб келиб, группасининг аъзоларини уйғотди.

Отряд уйқудан турганда, ҳовли тамом ёришган эди.

Эрталаб баракда Дубава ўз группасининг одамлари билан катта стол теварагида чой ичиб ўтирар экан, Панкратов унга яқинлашди.

— Митяй, Павелни кўрдингми, сахар туриб ўз одамларини уйғотди. Аллақачон ўн сажень жойни битказиб қўйипти. У катта мастерскойда бирга ишлаган ўртоқларини шундай йўлга солиптики, улар участкаларини йигирма бешинчига битиришга қарор қилишипти. У бизнинг ҳаммамизни мот қилмоқчи. Лекин ҳали кўрамиз,— деди ҳаяжонланиб Дубавага.

Митяй захарханда илжайиб қўйди. У катта мастерской группасининг ҳаракати, дарё порти коллективининг секретарига нима учун бунчалик алам қилганини яхши билади, Рост, ошнасис Павел Дубаванинг ўзини ҳам озгина қамчилаб қўйди. У бир оғиз айтмасдан, бутун отрядини курашга чақирди.

— Дўстлик ўз йўли билан, лекин иш ўз йўли билан — бунда, «ким кимдан устун чиқади»,— деди Панкратов.

Чошгоҳ пайтида Корчагин группасида жадал бораётган иш бирдан тўхтаб қолди. Терилиб қўйилган милтиқлар олдида турган қоровул дарахтлар орасидан келаётган бир тўда отлиқларни кўриб қолди ва ўқ узиб ишчиларни огоҳлантирди.

— Яроғларингни олинглар, оғайнилар! Бандитлар келиб қолди,— деб қичқирди Павел ва белкуракни отиб юбориб, дарахтга осиб қўйилган маузерига қараб югурди.

Бор яроғларнинг ҳаммасини қўлга олиб, группа йўлнинг четига, қор устига ётиб олди. Олдиндаги отлиқлар шапкаларини қўлларига олиб силкитдилар. Улардан бири:

— Ўртоқлар, тўхтаг, ўзимизникилар,— деб қичқирди.

Қизил юлдуз нишони бор будённовка кийган элликта отлиқ борган сари яқинлашиб келар эди.

Пузиревский полкининг бир взводи қурилишни кўришга келгани маълум бўлди. Командир минган ва қулоғи кесилган от Павканинг диққатини тортди. Чи-

ройлик қашқа саман бия командир тагида ўйнар эди. Павел югуриб бориб унинг юганини ушлар экан, от ҳуркиб, орқага сакраб кетди.

— Қашқа, эркам, кўрқдингми, қайда учрашиб қолдик-а? Уқдан саломат қолибсан, чиногим.

У отнинг ингичка бўйинини бағрига босди ва чиройли ёлларини силади. Командир Павелга узоқ тикилиб тургандан кейингина уни таниди ва ҳайрон бўлиб қичқириб юборди:

— Бу Қорчагин-ку, ҳали... Отни танидинг-у, Середата қарамадинг. Омонмисан, ука!

Шаҳарда бутун имкониятларни ишга солар эдилар. Орадан кўп ўтмай, қурилишда бунинг натижаси кўришиб қолди. Жаркий ташкилот аъзоларидан шаҳарда қолганларнинг ҳаммасини Бояркага жўнатди, райкомда ҳеч ким қолмади. Соломенкада фақат қизлар қолди. Жаркий қурилишга темир йўл техникумидаги студентлардан яна бир группани юборишга муваффақ бўлди.

У буларнинг ҳаммаси тўғрисида Акимга ахборот берар экан, тегишди:

— Мен фақат аёл пролетарлар билан қолдим. Лагутинани ўрнимга қўяман. Эшикда: «Женотдел» деб ёзиб қўямиз, ўзим ҳам Бояркага жўнайман. Шунча аёл ичида битта эркак, якка ўзимнинг юришим ноқулай. Қизлар менга шубҳа билан қарашади. У ола ҳақкалар ўз-ўзича: ҳаммани жўнатиб, бу ғоз оёқнинг ёлғиз ўзи қолди, деб айтарлар. Эҳтимол, бундан ҳам ёмонроқ сўзлар айтаётгандирлар. Менга жўнаш учун рухсат беришингни ўтинаман.

Аким кулиб, унинг илтимосини рад қилди.

Бояркага янги-янги одамлар келар эди. Олтмишта темир йўлчи студент ҳам келди.

Янги юборилган ишчиларга туриш учун Жухрай темир йўл идорасидан Бояркага тўртинчи класс вагонлар юбортиришга муваффақ бўлди.

Дубаванинг группаси бу ерда ишдан олиниб, Пушча-Водицага юборилди. Бу группага қурилиш учун керак бўлган кичик паровозлар билан олтмиш беш кичик платформани етказиб бериш топширилган эди. Бу иш участкадаги иш ҳисобига киргизилди.

Дубава кетар олдидан Токаревга, Клавичекни қури-

лишга чақириш ва янги ташкил қилинган группани унга бериш керак, деган маслаҳатни берди. Чехни хотирлашга аслаҳачини мажбур қилган асосий сабабни қидириб ўтирмасдан, Токарев буйруқ бераверди. Ҳақиқий сабаб эса, қурилишга янги келган соломенкаликларнинг Аннадан олиб келган мактуби эди:

«Дмитрий,— деб ёзган эди Анна.— Биз Клавичек билан сизлар учун бир талай китоб тўплдик. Сенга ва Бояркадаги барча штурмчиларга алангали салом. Сиз ҳаммангиз қаҳрамонларсиз. Сизларга куч ва бардош тилаймиз. Кеча складдаги ўтиннинг қолган-қутганини беришди. Клавичек салом айтиб қўйишни сўради. Жуда ажойиб йигит. Сизларга юбориладиган нонни унинг ўзи ёпаётир. Нонвойхонада ҳеч кимга ишонмайди. Унни ўзи элайди, хамирни машинада ўзи қоради. Қаердандир яхши ун топилти. Нони ҳам жуда яхши бўлади. У мен оладиган нонга сира ўхшамайди. Кечқурунлари менинг олдимга Лагутина, Артюхин, Клавичек ва баъзан Жаркий келишиб туради. Бир оз ўқиймиз, лекин кўпроқ ҳар хил нарсалар ҳақида гаплашамиз. Энг кўп гап сизлар ҳақингизда бўлади. Қурилишга қўймагани учун қизлар Токаревдан жуда хафа. Улар бошқалар билан баб-баравар бутун оғирликларга чидаймиз деб инонтирадилар. Таля: «Эркакчасига кийиниб бораман. Қани мени у ердан отам ҳайдаб кўрсин-чи»,— дейди.

У шундан ҳам қайтмайди. Қора кўзга салом айтиб қўй. Анна».

Бирдан қор бўрони бошланди. Осмонни пастда сузиб юрувчи кул ранг булут қоплади. Бўралаб қор ёғиб кетди. Кечқурун шамол кўзгалди... У қор қуюни орқасидан қувар, дарахтлар орасида пишқирав ва ўзининг ваҳимали чинқиришлари билан ўрмонни тўлдирар эди.

Бўрон туни билан қутуриб чиқди. Туни бўйи печка ёқилиб турса ҳам, совуқ одамларнинг суяк-суякларига ўтиб кетди. Станциядаги хароба уй иссиқни сақлаб тура олмас эди.

Эрта билан ишга тушган отряд қалин қорга ботиб қолди, дарахтлар тепасидан қуёш милтиллаб кўринар, мовий осмон тиниқ, булутсиз, беғубор эди.

Қорчагин группаси ўз участкасини қордан тозалар эди. Совуқда қийналишнинг нақадар оғир эканини Павел фақат эндигина сизди. Окуневнинг эски пиджаги уни иситмас, калошга қор тўлар эди. У калошни неча

марталаб қор уюмларида йўқотиб қўйди. Иккинчи оёғидаги этик йиртилиб, оёқдан тамом тушиб қоладиган даражада эди. Қуруқ тош полда ётиш натижасида бўйнида иккита катта яра пайдо бўлди. Токарев шарф ўрнига бўйнини боғлаш учун унга ўз сочиғини берган эди.

Озиб кетган ва қовоқлари шишган Павел зўр бериб, катта курак билан қор кураб эди.

Шу вақт станцияга пассажир поезди келиб тўхтади. Нафаси ўчай-ўчай деб турган паровоз, поездни зўрға тортиб келди: тендерда бир ғўла ўтин йўқ. Энг сўнги қолдиқлар ўтхонада милтилламоқда.

— Ўтин берсангиз, жўнаймиз. Йўқ, бўлса, бори ҳам ўчмасдан поездни запас йўлга ўтказиб олинг,— дея машинист станция бошлиғига қараб қичқирди.

Поездни запас йўлга ўтказдилар. Ташвишланиб қолган пассажирларга тўхтатилишнинг сабабини билдиришди. Вагонларга тиқилиб ётган одамлар безовталаниб чувиллашиб қолди.

— Чол билан гаплашиш керак. Ана, перронда келаётир. Қурилишнинг бошлиғи ўша. У паровозга чена билан ўтин келтириш ҳақида буйруқ бера олади. Улар ўтинларни шпал ўрнига ишлатаётирлар,— деб маслаҳат берди станция бошлиғи кондукторларга. Улар Токаревнинг олдига бордилар.

— Ўтин бераман-у,— деди Токарев кондукторга,— ammo текинга эмас. Уни биз қурилишга ишлатаётирмиз. Участкаларимизни қор босиб қолди. Поездда олти, етти юз одам бор. Бола-чақалар ва хотин-халажлар поездда қолсин, бошқалар куракни олиб кечгача қор курасин, ўтинни ана шунда оладилар. Хоҳламасалар, янги йилгача ҳам ўтираверадилар.

Қорчагиннинг орқасида турганлар:

— Ҳай, йигитлар, қаранглар, қанчаю қанча халойиқ ёғилиб келаётир. Хотинлар ҳам бор,— дея ҳайрон бўлиб чувиллашиб қолди.

Павел бурилиб қаради.

Токарев яқин келиб, унга гапирди:

— Мана сенга юз киши. Ишга сол. Қараб тур, бекор ўтиришмасин.

Қорчагин янги келганларга иш кўрсатди. Қундуз ёқалик темир йўл шинели кийган, иссиқ қорақўл шапкали одам тажанг бўлиб куракни айлантирар, ёнида

турган попукли шалочка кийган ёш жувонга қараб, дарғазаб бўлиб сўзларди:

— Мен қор курамайман. Мени мажбур қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Агар илтимос қилсалар, темир йўл инженери бўлишим туфайли иш боши бўлиб тура оламан. Аммо сенинг ҳам, менинг ҳам қор курашимиз керак эмас. Инструкцияга бундай нарса айтилгани йўқ... Чол қонунни бузаяпти. Мен уни масъулиятга тортаман. Бу ернинг десятиги ким?— деб у ўзига яқин турган ишчидан сўради.

Корчагин унинг олдига келди.

— Гражданин, нега ишламайсиз?

У Павелни менсимасдан, бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди.

— Сиз ўзингиз ким бўласиз?

— Мен ишчиман.

— Ундай бўлса, менинг сиз билан гаплашадиган сўзим йўқ. Менга десятникними, бошқа биронтасиними чақиринг, сизнинг каттангиз ким?

Корчагин унга манглай остидан қаради.

— Ишлашни хоҳламасангиз, керак эмас. Билетингизга биз белги қўймагунча поездга чиқа олмайсиз. Қурилиш бошлигининг буйруғи шу.

— Сиз-чи, гражданка, сиз ҳам бош товляяпсизми?— деб Павел аёлга бурилиб қаради-ю, қотиб қолди. Унинг олдида Тоня Туманова турар эди.

Жулдур кийимдаги одам Корчагин эканини Туманова зўрға таниди. Унинг олдида турган: бу йиртиқ, жулдур кийим, оёғига жуда ғалати пойабзал кийган, кир сочиқни бўйнига ўраган, юзи кўпдан бери ювилмаган одам Павел эди. Елғиз унинг кўзларигина аввалгидай ўт сочиб ёниб турарди. Шу кўзлар, саёққа ўхшаш мана шу жулдур кийим кийган одам яқиндагина унинг учун севимли эди. У шунчалик ўзгариб кетипти-я.

Тоня яқинда бўлиб ўтган тўйидан сўнг эри билан катта шаҳарга кетаётир. Эри у ерда, йўл бошқармасида масъул ходим. У шундай бир жойда ўзининг ёшлик даврида яхши кўрган йигити билан учрашиб қолди. Ҳатто қўл бериб кўришиш ҳам ўнғайсиз бўлди. Василий нима дейди? Корчагиннинг шу қадар пастлашиб кетганини кўриш жуда оғир. Демак, қочегар турмушда ер қазишдан нарига силжимапти-да!

Тоня, қизариб-бўзариб, нима қилишини билмай тур-

ди. Жулдур кийимли одамнинг унинг хотинидан кўз олмасдан туриши инженернинг нафсига тегди ва уни қутуртиб юборди. У куракни отиб уриб Тоняга яқин келди.

— Юр, Тоня, мен бу лаццаронига¹ тинч қараб тура олмайман.

Корчагин лаццаронининг кимлигини «Жузеппе Гарибальди» романидан билар эди.

— Мен лаццарони бўлсам, сен ҳали боши олинмаган буржуй,— деб жавоб берди у инженерга ва Тоняга қараб совуққина гапирди:— Уртоқ Туманова, куракни олиб, ишни бошланг. Бү сўқимга боқилган қўтосдан ибрат ола кўрманг. Кечирасиз, унинг сизга ким бўлишини билмайман.

Тонянинг иссиқ оёқ кийимига қараб, Павел совуққина илжайиб қўйди.

— Бу ерда қолишингизга маслаҳат бермайман. Яқиндан бери шайка пайдо бўлиб қолди.

Павел бурилиб, калошини шалоплатиб, ўз группасига кетди.

Сўнгги сўзлар инженерга ҳам таъсир қилди.

Тоня эрини ишлашга кўндирди.

Кечқурун ишни тамом қилиб, станцияга қайтдилар. Поезддан жой олиб турмоқ учун Тонянинг эри илгарироқ кетди. Тоня тўхтаб, ишчиларга йўл берди. Толиққан Корчагин ҳамманинг кетида, курагига суяниб келар эди.

— Салом, Павел,— деди Тоня Павелнинг олдига бориб,— сени шу ҳолда кўраман деб кутмаган эдим. Наҳот, ҳукумат сенга ер қазишдан бошқани эп кўрмаса? Мен сени аллақачон комиссар ёки шунга ўхшаган биронта катта ишга ўтиб олгандирсан деб юрар эдим. Турмушинг жуда муваффақиятсиз бўлиб чиқиптида...— У Павел билан ёнма-ён юриб сўзларди.

Павел тўхтади ва ҳайрон бўлиб Тоняни кўздан кечирди.

— Мен ҳам кутмаган эдим,— деди унга боп, юмшоқроқ сўз топишга уриниб,— сени бу қадар... нозик-ниҳол бўларсан деб ўйламаган эдим.

Тонянинг қулоқларигача қизариб кетди.

¹ Лаццарони — итальянча сўз бўлиб, чувринди маъносида ишлатилган.

— Сен ҳали ҳам қўполсан.

Қорчагин куракни елкасига қўйганича юриб кетди ва бир қанча қадам босгандан кейингина жавоб берди:

— Уртоқ Туманова, менинг қўполлигим сизнинг «одобли» бўлишингиздан кўп яхши-я. Менинг турмушим ҳақида қайғурмасангиз ҳам бўлади, ҳаммаси жойида. Аммо сизнинг турмушингиз, мен кутгандан ёмонроқ бўлиб чиқипти. Икки йил илгари сен анча дуруст эдинг ишчи билан қўл узатиб кўришишдан уялмас эдинг. Ҳозир сендан нафталин ҳиди келиб қолипти. Ростини айтсам, сен билан гаплашадиган гапим ҳам йўқ.

Павел Артёмдан хат олди. Акаси яқинда уйланишини ёзиб, қандай бўлса ҳам етиб келишини сўраган эди.

Шамол Қорчагиннинг қўлидаги оқ қоғозни учираиб кетди. Йўқ, Павел тўйда бўла олмайди. Кетиш мумкинми, ахир? Айиқ Панкратов унинг группасидан ўзиб кетди ва шундай суръат билан илгари кетдики, ҳаммани ҳайрон қолдиради. Панкратов ҳеч нимага қарамай биринчиликни эгаллашга интилар ва одатдаги хотиржамлигини ташлаб, ўз «пристанлилларини» кескин суръат билан силжитар эди.

Патошкин қурувчилар ўртасидаги бу ҳиммат ва ғайратни кузатиб борар эди. У ҳайрон бўлиб, чаккаларини ишқаб, ўз-ўзидан сўради: «Булар ўзлари қандай одамлар? Бунчалик куч-қудрат қайдан келди? Ахир, ҳаво ҳеч бўлмаса яна саккиз кун ёғмай турсачи, нақ ўтин тайёрлайдиган жойга етиб қоламиз-а! Бундан шундай хулоса чиқадики: қанча яшасанг, қанча ўқисанг ҳам, қаринганда яна эсинг ҳамманикидан паст бўлиб қолар экан. Бу одамлар, ўз ишлари билан бутун ҳисоб ва нормаларни пучга чиқараётирлар.»

Шаҳардан Қлавичек келди. У ўз қўли билан сўнгги марта пиширган нонини олиб келди. Токарев билан кўришиб, Қорчагинни ишлаб турган жойидан топди. Улар дўстларча кўришдилар. Қлавичек кулиб қопини очди ва мўйнадан тикилган сариқ чиройли швед курткани олиб, мақтай-мақтай Павелга узатди.

— Бу сенга. Қим бериб юборди, биласанми?.. Ҳа, Эси паст. Сени совқотиб қолмасин деб ўртоқ Устинович бериб юборди. Курткани унга ўртоқ Ольшинский тақдим қилган эди. Рита буни унинг қўлидан оласолиб,

менга узатди — Қорчагинга олиб бор, деди. Совуқда пиджак кийиб ишлаб юрганингни Аким айтган экан. Ольшинский бир оз койинди: «Мен у ўртоғимизга шинель юбора оламан», деди. Рита кулиб: курткада ишлаш осонроқ бўлади, деди, Ол!

Павел ўзи учун қадрли бўлган нарсани ҳайрат билан қўлга олди ва секин, совқотган танасига ташлади. Иссиқ мўйна бир нафасда елка ва кўкракларига жон киргизди.

Рита кундалигига қуйдагиларни ёзган эди.

20 декабрь.

Бўрон. Қор ва бўрон ҳамон давом этмоқда. Бояркадагилар қарийб ишни тамом қилиб қўйган эдилар, лекин бўрон ва қуюн тўхтатиб қўйди. Қорга кўмилиб қолаётирлар. Музлаб қолган ерни ковлаш жуда қийин, ҳаммаси бўлиб чораккам бир километр қолипти, аммо энг қийини.

Токарев, қурилишда тиф касали пайдо бўлиб қолди деб ёзади, уч киши оғриб қолипти.

22 декабрь.

Губерна комсомол комитетининг пленумига Бояркадан ҳеч ким келмади. Бояркадан ўн етти километр нарида ғалла ортиб келаётган эшелонни бандитлар ағдарган. Озиқ-овқат комиссарлиги вакилининг буйруғига мувофиқ, қурувчилар отрядининг ҳаммаси эшелон ағдарилган жойга юборилипти.

23 декабрь.

Тиф билан оғриган яна етти кишини Бояркадан шаҳарга олиб келдилар. Уларнинг ичида Оқунев ҳам бор. Харьковдан келган поезднинг буферлари устидан музлаб қотиб қолган ўликларни туширдилар. Қасалхоналар совуқ. Лаънати бўрон. Қачон тўхтайти у?

24 декабрь.

Ҳозиргина Жухрайнинг олидан келдим. Орлик бутун шайкаси билан келиб, кеча кечаси Бояркани босгани рост экан. Шайка билан бизникилар орасида икки соат жанг давом қилипти. Шайка телефон симларини ҳам узиб ташлапти. Жухрай фақат бугунгина аниқ маълумотлар олишга муваффақ бўлипти. Босқинчиларни ҳайдаптилар. Токаревининг кўкрагига ўқ тегиб қаттиқ яра-

ланипти. Уни бугун олиб келишади. Франц Клавичекни қиймалаб ташлаптилар. У ўша кеча қоровул бошлиғи бўлиб турган экан. Шайкани ҳам ўша кўриб қолиб, тревога берган, аммо босқинчилар билан отишиб, мактабгача ета олмасдан ўлдирилипти. Қурувчилар отрядидан ўн бир киши ярадор бўлган. У ерга бронепоезд ва кавалериянинг икки эскадрони юборилди.

Қурилиш бошлиғи қилиб Панкратов тайинланди. Кундуз куни Пузиревский Глубокий хуторида шайканинг бир қисмини қўлга тушириб, биттасини ҳам тирик қолдирмасдан чошиб ташлаган. Бир қисм партиясиз ишчилар поездни ҳам кутиб турмасдан, темир йўл изидан қурилишга пиёда жўнашди.

25 декабрь.

Токарев ва бошқа ярадорларни олиб келишди. Улар ҳарбий госпиталга ётқизилди. Врачлар чолни тузатишга ваъда қилдилар. У ҳушсиз ётипти. Бошқаларнинг яраси унчалик оғир эмас.

Губерна партия комитети ва биз Бояркадан қўйидаги телеграммани олдик:

«Бандитларнинг ҳужумига жавоб ўрнида биз шу йнгида тўпланган йўл қурилиши ишчилари, «Советлар ҳокимияти учун» деб аталган бронепоезднинг командаси ва кавалерия полкининг қизил аскарлари билан бирликда, барча тўсиқларга қарамасдан, биринчи январдан шаҳарга ўтин етказиб берамиз, деб сизни ишонтирамиз. Бутун кучимиз билан ишни бошлаймиз. Яшасин, бизларни бу ерга юборган Коммунистлар партияси: Митинг раиси Корчагин. Секретарь Берзин».

Соломенкада ҳарбийларга хос ҳурмат билан Клавичекни кўмдилар.

Орзу қилинган ўтинга муяссар бўлиш яқин қолди. Аммо бунга жуда қийинчилик билан эришилмоқда, тиф касали қурилиш учун зарур бўлган ўнларча кишиларни ҳар кун тортиб олиб турипти.

Оёқларидан тамом куч кетган Корчагин маст одамдай гандираклаб, станцияга қайтди. Кўпдан бери ҳарорати кўтарилиб юрар, аммо бугун ҳарорат ҳар кундагидан кучлироқ эди.

Бутун отряднинг қонини қочирган тиф касали энди

Павелга ёпишмоқда. Лекин, унинг бақувват гавдаси бардош бериб, сомон тўшалган цемент полдан беш кунгача бош кўтариб, ҳамма билан бирга ишга чиқиб юрди. Иссиқ куртка ва совуқ олиб улгирган оёқлардаги Фёдор юборган иссиқ валенка ҳам бардош беролмай қолди.

Ҳар қадамда кўкрагига қаттиқ бир нарса санчиларди, тишлари гижирайди, кўзлари тиниб, дарахтлар гир айланиб кўринади.

У станцияга зўрға етиб олди. Станциядаги фавқулодда шовқин-сурон уни ҳайрон қилди. У, станцияда турган узун поезд составини кўриб қолди. Платформаларда кичкина паровозлар турар, поезд билан келган одамлар рельслар ва шпалларни туширмоқда. У яна бир неча қадам ташлади ва мувозанатини йўқотди. Бошининг ерга бориб урилганини сал сезди. Совуқ қор ёниб турган юзига жазиллаб ёпишди.

Уни бир неча соатдан сўнггина кўриб қолишди. Баракка олиб келишди. Қорчагин зўрға нафас олар, атрофидагиларни танимас эди. Бронепоезддан чақирилган фельдшер шундай деди: «Зотилжам ва терлама, ҳарорати 41,5, бўғимларнинг шишганлиги ва бўйнидаги яралар бунинг олдида ҳеч нарса эмас. Нариги дунёга жўнатиш учун ўша иккови ҳам кифоя».

Панкратов ва бу ерга етиб келган Дубава Павелнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун бутун чораларни кўрдилар.

Павелни ўз шаҳарига элтиб қўйиш унинг ҳамшаҳари Алёша Коханскийга топширилди.

Қорчагин группасининг ёрдами, айниқса Холява, Панкратов ва Дубаванинг сиқиши орқасидагина беҳуш Қорчагин ва Алёшани лиқ тўла вагонга жойлаш мумкин бўлди. Тепкили терламанинг юқишидан қўрқиб пассажирлар хаста билан Алёшани вагонга қўймас, уни йўлда чиқариб ташлаймиз, деб дўқ қилар эдилар.

Холява, хастани вагонга киргизишга йўл қўймаганларга тўппонча ўқталиб, қичқирар эди:

— Бунинг касали юқумли эмас. Сизларнинг ҳаммангизни тушириш керак бўлганда ҳам, бу жўнайди. Эсингизда тутинг, муттаҳамлар, бирон киши қўл текизакўрса, ҳаммангизни поезддан тушириб қамоққа оламиз, мен станцияларга хабар бериб қўяман. Алёша, ма, Павелнинг маузерини ол, ким тушираман деса, аямасдан соласан, — деди Холява одамларни қўрқитиш учун.

Поезд жўнади. Қимсасиз қолган перронда Панкратов Дубава ёнига келди.

— Нима дейсан, тузалармикан?

Дубава жавоб бермади.

— Митяй, кетдик, бўлганича бўлар. Энди ҳамма нарсага ўзимиз жавобгармиз. Тунда паровозларни платформалардан туширишга тўғри келар. Эрта билан иситиб кўрамиз.

Холява темир йўлда ишловчи ҳамма чекист дўстларига телефон билан хабар қилди. У, пассажирларнинг хаста Корчагинни тушириб қолдиришларига йўл қўймасликни ўтиниб сўради ва «йўл қўймаймиз»— деган қатъий ваъдани олгандан кейингина ухлашга кетди.

Қатта темир йўл станциясида вагонларнинг бирида ўлиб қолган номаълум бир оппоққина йигитни перронга олиб тушдилар. У ким, нимадан ўлди — ҳеч ким билмасди. Холяванинг илтимоси эсида бўлган станция чекистлари туширишга йўл қўймаслик учун чопиб келдилар. Аммо унинг ўлиб қолганига ишонганларидан кейин, мурдани ўликлар қўйиладиган хонага олиб кетишга буюрдилар.

Холява ўша соат Бояркага телефон қоқиб, ўз ҳаёти учун шунчалик ташвишланган кишисининг вафот қилганини хабар қилди.

Бояркадан губкомга келган қисқагина телеграмма Корчагиннинг вафот қилганини билдирар эди.

Алёша Қоханский хаста Корчагинни уйига олиб бориб топширди ва ўзи тиф билан қаттиқ оғриб, ётиб қолди.

«9 январь.

Нега бу қадар оғир? Езишга ўтирмасдан олдин йиғлаб олдим. Рита йиғлай олар ва шу қадар аччиқ йиғлай олар деб ким ҳам ўйлар эди? Кўз ёши ҳамма вақт ҳам ирода заифлигининг аломати бўлаверадими? Бугунги йиғининг сабаби — қаттиқ қайғу эди. У нима учун келақолди? Нима учун қайғу бугун, каттакон ғалаба кунда, совуқнинг даҳшати енгилган, темир йўл станциялари қиммат баҳо ўтин билан тўлган кунда, ҳозирги кунда, ҳозирги ғалаба тантанасида, шаҳар Советининг кенгайтирилган пленумида қаҳрамон қурувчиларни ҳур-

матлаган вақтда пайдо бўлди? Бу — галаба, лекин унинг учун икки киши: Клавичек ва Қорчагин жон берди.

Павелнинг ҳалокати менга ҳақиқатни очди, у, менинг учун, мен ўйлагандан кўра ҳам азизроқ экан.

Ёзишни шу ерда тўхтатаман. Билмадим, яна бирор кун қўлимга қалам олармиканман! Эрта Украина комсомолининг Марказий Комитетига ишлашга рози эканим ҳақида Харьковга хат ёзаман».

У Ч И Н Ч И Б О Б

Ешлик енгиб чиқди. Тиф Қорчагинни ўлдиролмади. Павел тўртинчи марта ўлим довонидан ошиб, ҳаётга қайтди. Фақат бир ойдан сўнги, ориқлаб ранги-рўйи кетган Павел мадорсиз оёқларини босиб, ўрнидан турди ва деворларга суяниб, уй ичида юриб кўрди. Онасига суяниб дераза олдиғача борди ва узоқ вақт кўчага қараб турди. Эриётган қор сувидан пайдо бўлган кўлмаклар ялтираб кўринар, ҳовлида илк баҳор илиқлиги ёйилган эди.

Худди дераза олдида, олча шохида, кул ранг тўшли чумчуқ чирқирар ва ўгринчи кўзлари билан безовталашиб Павелга қарар эди.

— Қалай, сен иккимиз қишдан омон чиқиб олдикми? — деди Павел ойнани секин чертиб.

Онаси, чўчиб кетиб, унга қаради.

— Қим билан гаплашяпсан?

— Чумчуққа айтяпман. Учиб кетди қурғур, муғом-бир экан, — деди жилмайиб.

Баҳорнинг энг етилган пайти. Қорчагин шаҳарга қайтиш тўғрисида ўйлай бошлади. У ўз оёғи билан юра оладиган даражада қувватга кирди, аммо унинг организида чатоқ бир ҳолат содир бўла бошлади. Бир кун, боғни айланиб юрар экан, беҳосдан умуртқа суягида пайдо бўлган қаттиқ оғриқ уни йиқитди. Уйга зўрға судралиб келди. Врач эртаси кун уни диққат билан қаради. Орқа суягидаги ўпирилган жойни қўли билан ушлаб кўрар экан, ҳайрон бўлиб, ундан сўради:

— Бу қаёқдан чиқди?

— Доктор, бу — тошнинг ўрни. Ровно шаҳарининг яқинида кетаётганимда орқадан уч дюймлик замбаракдан тош йўлга урган эди...

— Қандай қилиб шу чоққача юра олдингиз? Бу сизни безовта қилмадимиз?

— Йўқ. Уша вақт бир-икки соат ётиб, яна отга миниб кетаверган эдим. Ҳозир биринчи марта оғриб қолди.

Врач қошини чимириб, ботиб кетган яра юзига қаради.

— Азизим, бу жуда ёмон нарса. Бундай дардни умуртқа жуда ёмон кўради. У бундан сўнг янгидан пайдо бўлмасдан йўқолиб кетар деб умид қиламиз. Қийининг, ўртоқ Корчагин.

Врач яшириш қийин бўлган бир изтироб билан хастага ачиниб қаради.

Артём хотинининг оиласиникида, Стёша деган еш, башараси хунукроқ бир жувон уйда яшар эди. Бу — қашшоқ бир деҳқон оиласи эди. Павел бир кун Артёмникига бориб қолди. Кичкина ифлос ҳовлида лойга қоришган кичкина шўх бола чопиб, ўйнаб юрипти. У Павелни кўриб, бақрайиб тикилди ва ҳадеб бурнини кавлар экан, сўради:

— Сенга нима керак? Эҳтимол, ўғирлик қилгани келгандирсан? Яхшиси чиқиб кет, онамнинг жаҳли ёмон.

Пастак кўҳна уйнинг кичкина дарчаси очилди. Артём уни чақирди:

— Павлуша, бу ёққа кир!

Юзлари пергамент қоғоздай сарғайиб кетган бир кампир қўлига косов ушлаб, печка ёнида иш билан овора эди. У Павелга ўқрайиб қаради ва меҳмон уйга ўтиб кетгач, қозонни тарақлатиб қолди.

Иккита сочи калта, ёш қиз печка устига чиқиб олиб, ёввойиларга хос бир қизиқиш билан Павелга тикилиб қолишди.

Бир оз ўнғайсизланган Артём стол ёнида ўтирарди. Унинг уйланишини на онаси ва на укаси маъқуллади. Бутун ота-бобоси билан пролетар бўлган Артём, нима учундир, тошчақарнинг қизи, тикувчи, ишчи, гўзал Галя билан бўлган уч йиллик муносабатини узиб, оиласида битта ҳам эркаги бўлмаган, беш жон, хунук Стёшага ичкучёв бўлиб қолди? У, камбағал хўжаликни тиклаш учун, деподаги ишдан қайтгандан сўнг бутун кучини омовча берар эди.

Артём билар эдики, Павел, ўз таъбири билан айтган-

да, акасининг «майда буржуазия стихиясига» берилиб кетганлигини ёқтирмас эди ва у ҳозир укасининг бу оилага қайси назар билан қараб турганига зеҳн солар эди.

Озгина ўтиришди, учрашганда одатда айтиладиган майда-чуйда гаплар бўлди. Павел кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Артём уни тўхтатди.

— Тўхта, бирга овқат қиламиз. Стёша ҳозир сут олиб келади. Демак, эрта жўнайсан? Ҳали дармонинг йўқроқ-ку, Павел?

Стёша уйга кирди, саломлашди ва бир нарсани олиб келишга ёрдамлашиш учун Артёмни хирмонга чақирди. Уйда кампанг кампир билан Павел қолди. Деразадан бутхонанинг кўнғироқ овози эшитилди. Кампир қосовини қўйди-да, тутақиб жаврай бошлади:

— Е танграм, ҳар бало билан овора бўлиб ибодат ҳам қилолмайсан киши,— деб бўйнидан рўмолини олди ва кўз қири билан Павелга қаради. Бурчакда узоқ туриб, қорайиб нурсизланиб кетган авлиёларнинг суратлари олдига борди ва уч бармоғини жуфт қилиб чўқинди.

Буришиб кетган лаблари пичирлаб дуо ўқий бошлади.

Ҳовлида юрган кичкина бола сакраб, шалпанг қулоқ чўчқа устига минди. У яланг оёқлари билан қаттиқ-қаттиқ тепиб, жунларидан тортиб юмдалар, хуриллаб гир айланиб ётган чўчқага қараб:

— Қани, юр, юрсанг-чи. Тўхта, жиннилик қилма!— деб бақирарди.

Чўчқа, болани устидан ағнатиб ташламоқчи бўлиб типирчиланар, аммо гилай бевош бола унинг устида ёпишиб жуда маҳкам ўтирар эди.

Кампир ибодатини тўхтатиб, деразадан бошини чиқарди.

— Мен сенга чўчқага миниш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман. Туш, балога йўлиққур. Бола бўлмай қуриб кет, илойим!

Ниҳоят, чўчқа устидаги чавандозни йиқитиб ташлади, кампир эса, тинчиб, яна иконага қараб бурилди.

Бола йиғлаб келиб, эшик олдида тўхтади. Лат еган бурнини енги билан артиб, оғриқдан зорланиб додлади:

— Оййи, сомса бер.

Кампир ғазаб билан қаради:

— Ибодат қилгани ҳам қўймадинг, гилай. Ҳозир сен итваччани тўйдириб қўяман...— деди ва тоқчадаги қамчинни олди. Бола бир нафасда ғойиб бўлди. Печка орқасидаги қизлар пиқирлашиб кулиб юборишди.

Кампир учинчи дафъа ибодат қилишга киришди.

Павел ўрнидан турди ва акасини кутмасданоқ ташқарига чиқди. Эшикни ёпатуриб, энг сўнгги деразадан кампирнинг бошини кўрди. Кампир уни кузатиб турар эди.

«Артёмни қандай бало бу ерга судраб келиб қолди? Энди бундан ўлгунча ҳам қутула олмайди. Стёша ҳар йил туғади. Артём худди кўнғиздай гўнг титиб қолади. Ҳали деподан ҳам чиқиб кетиб қолса-я, — Павел, шаҳарнинг кимсасиз кўчаларидан борар экан, қайғуга ботиб, хаёли чувалди,— мен бўлсам, уни сиёсий ишларга тортсам, деб юрар эдим».

У, эртага шаҳарга — дўстлари ва юрагига яқин кишилари қолган — катта шаҳарга жўнашидан хурсанд эди. Катта шаҳарнинг қудрати, жўшқин ҳаёти, узлуксиз одам оқинларининг шов-шувлари, трамвай ва автомобилларнинг ғовур-ғувурлари уни ўзига тортар эди. Баҳайбат тош бинолар, қайноқ цехлар, машиналар ва тасмада секин айланган филдираклар уни айниқса ўзига тортар эди. Зўр маховиклар тўхтамасдан айлангани, машина мойининг ҳиди билан тўлган жойлар, у ўрганиб қолган ерлар ўзига тортар эди. Кичкина, жимжит шаҳарчада кезиб юрар экан, Павел ўзида аллақандай бир эзилиш ҳис қиларди. Шаҳарча унинг учун ёт ва кўнгилсиз бўлиб қолганига у ҳайрон қолмасди. Ҳатто, кундуз кунни чиқиб айланиб келгиси ҳам келмасди. Пиллапояларда ўтирган ғийбатчи хотинларнинг олидан ўтар экан, Павел уларнинг шошилиб гаплашаётганларини эшитарди:

— Ҳайронман, бу вабо урган қаердан келиб қолди?

— Беркулёзга ўхшайди, сил экан.

— Туржуркаси жуда соз, албатта уни ўғирлаб олган...— Ва ҳоказо гаплар унинг нафратини қўзғатар эди.

У энди кўпдан бери бу муҳитдан узоқлашган, катта шаҳар яқин ва туғишган бўлиб қолди. Жонажон ва қувноқ оға-инилари ва меҳнат уни ўзига тортарди.

Қорчагин қарағайзорга етиб қолганини билмай қолди ва айрилишда тўхтади. Унгда, баланд девор билан

Урмондан ажратилган эски қамоқхона ва ундан нарироқдаги касалхонанинг оқ иморатлари кўринар эди.

Валя ва унинг ўртоқлари мана шу кенг майдонда сиртмоқда бўғилиб жон берган эдилар. У дорнинг ўрнида бир неча минут жим тўхтаб турди. Сўнгра жар бўйига борди. Пастга тушиб ўртоқлар мозорига чиқди. Кимдир, ғамхўрлик қилиб, қабрни арча билан безатиб, кичкина қабристон атрофига кўк дарахтлар экипти. Жар ёқасида қарағайлар тикка ўсиб, чуқурликни ва ён бағирларни майса босиб ётипти.

Бу ер — шаҳарчанинг чети. Сокин ва ғамгин. Урмоннинг енгил шитирлашлари ва уйғонган ернинг кўклагига ҳиди анқиб турар эди. Қашшоқликда туғилган, туғилишининг ўзи қулликнинг бошланиши бўлган кишилар учун ҳаёт гўзал бўлсин деб курашган кишилар, мана шу ерда мардларча ҳалок бўлган эдилар.

Павел бошдан фуражқасини секин олди ва ғам-ғусса, буюк бир алам юракка тўлди.

Инсон учун энг қимматли нарса — ҳаётдир. Инсонга у бир марта берилади, киши шундай яшаши керакки, самарасиз ўтган йилларга қаттиқ ачиниб, сўнгра ўкинмасин, разил ва паст ўтмишининг уяти юракни ёндирмасин, у ўлар экан: бутун кучим ва бутун умрим дунёда энг гўзал нарсага — кишиликни озод қилиш учун курашга берилган эди, дея олсин. Умрини яхши ўтказишга шошилиши лозим. Ахир, бемаъни бир дард ёки қандайдир фожийий бир тасодиф ҳаётни тўхтатиб қўйиши мумкин.

Қорчагин шундай ўйга ғарқ бўлиб ўртоқлар мозоридан чиқди.

Ғамгин она ўғлининг сафар жабдуғини тайёрлар эди. Павел уни кузатиб, онасининг кўз ёшларини ундан яшириб турганини кўрди.

— Кетмай қўяқолсанг бўлмайдим, Павел? Қариганда танҳо яшаш қийин. Қанча боланг бўлса ҳам, воёга етдим, ҳар ёққа тарқаб кетаверар экан. Шаҳарда ниманг қолиб бораётир? Шу ерда ҳам кун кўриш мумкин-ку. Ё, сен ҳам ўзингга бирон сочини кесган питпилдиқни топиб олдингми? Мен кампир шўрликка ҳеч ким ҳеч нарсани айтмайди ҳам. Артём бир оғиз ҳам айтмас.

дан уйланди, сенинг ҳам худди шундай қилишинг турган гап. Сизларни фақат майиб бўлганларингдагина кўраман,— ўғлининг қақир-қуқурларини тоза халтага солар экан, она секин-секин гапирди.

Павел уни елкасидан ушлаб ўзига тортди.

— Питпилдиғим йўқ, ойижон! Қушларнинг ҳар қайсиси ўз жинсига қараб йўлдош ахтаришини билмайсанми? Нима, мен сенга беданами?

Онасини кулишга мажбур қилди.

— Ойижон, мен бутун дунёдаги буржуйларни соп қилмаганимизча қизларга қарамайман деб ўзимга сўз берганман. Қўп кутиш керак бўлар, дейсанми? Йўқ, буржуйлар узоқ бардош беролмайди... Барча одамлар учун битта республика бўлади; сизга ўхшаган меҳнаткаш чол-кампириларни Италияга жўнатамиз, жуда иссиқ юрт, нақ денгизнинг ёқасида. У ерда ҳеч қачон қиш бўлмайди, она, сизларни буржуйларнинг саройларига жойлаймиз. Қариган танларингизни қуёшга тоблаб ётасиз. Биз буржуйларни тамом қилиш учун Америкага жўнаймиз.

— Ўғлим, сенинг эртагинг ҳақиқатга айлангунча мен турмасман... Буванг ҳам худди сенга ўхшаган эди. Матрос бўлиб денгизларда сузарди. Ҳақиқий қароқчи эди, худо кечирсин! Севастополь урушида жанг қилиб, охири қўл-оёқсиз қайтиб келди. Кўкрагига иккита крест билан ва лентага тикилган иккита подшолик сўлковой тақиб қўйган эди. Жуда камбағал бўлиб ўлди. Ўжар одам эди, қандайдир бир амалдорнинг бошига қўлтиқ таёғи билан уриб қўйиб, бир йил қамоқда ётди. Қамаб қўйдилар, крестлар ҳам жонига оро кирмади. Қараб турсам, сен ҳам худди буванг бўлиб чиқдинг.

— Она, хайрлашаётган вақтда бунча хафагарчиликнинг нима кераги бор? Гармонни бер-чи, қачондан бери қўлга олганим йўқ.

Павел гармоннинг садаф тугмалари тизимига бошини эгди. Унинг музикасидаги янги оҳанг онани ҳайрон қолдирди.

Энди у гармонни бошқача чалар эди. Ёш Павелни бутун кичкина шаҳарга машҳур қилган аввалги маст ботирлик, жасурлик, қий-чув, ҳаддан ташқари кучанишлар йўқ. Музика таъсир кучини йўқотмаган, қайтага оҳангдор ва қандайдир теран бўлиб қолипти.

Вокзалга бир ўзи келди.

Вокзалда хайрлашаётганида йиғлаб безор қилишини билиб, онасини уйда қолишга кўндирди.

Ҳамма, ўлар-тириларига қарамасдан, поездга ёпирилишди. Павел энг юқсридаги бўш полкани эгаллаб, йўл устидаги бақироқ ва ғазабланган одамларни кўздан кечириб ётди.

Ҳамон халқ хуржун, қопларини кўтариб кирар ва уларни полканинг тагига тиқиб беркитар эди.

Улар поезд жўнагандан кейингина сал тинчланиб, одатдагидай овқат қилишга тушдилар.

Павел дарров ухлаб қолди.

Павел бориб кирмоқчи бўлган биринчи уй шаҳар марказида, Қрешчатик кўчасида эди. У, зинапоядан секин чиқди. Ҳамма нарса таниш, ҳеч нарса ўзгармапти. Кўприкдан ўтди, тикка зинанинг текис қанотларини ушлаб чиқиб борар эди. Пастга тушадиган жойга етиб тўхтади, кўприкда ҳеч ким йўқ. Тун чексиз осмонда мафтун кўзларга улуг манзаралар очади. Қоронғилик қора барқут каби уфққа ясланипти. Саноқсиз юлдузлар ёниб, жимирлайди, пастда, осмон этаги билан ер қўшилган жойда, шаҳар қоронғиликка миллионларча чироқларни ёқиб ташлаган...

Бир неча одам зинапоядан Қорчагинга қарши чиқиб келар эди. Баҳслашиб келаётган одамларнинг қаттиқ товушлари кечанинг сукунاتини бузди. Павел чироқлардан кўзини олиб, пастга қараб туша бошлади.

Қрешчатик кўчасидаги Округ Алоҳида бўлимининг пропуски бюросида навбатчи комендант Қорчагинга Жухрайнинг кўпдан бери шаҳарда йўқлигини айтди.

У Павелга анча саволлар берди. Уни синчиклаб кўрди ва Жухрай билан шахсан таниш эканига ишонгандан кейингина Фёдорнинг икки ой бундан аввал Тошкентга, Туркистон фронтига ишга чақирилганини билдирди. Қорчагин шунча хафа бўлдики, ҳатто тафсилотларини сўраб ҳам турмасдан, индамай бурилиб, кўчага чиқди. Қорғинлик енгиб, эшик олдидаги зинапояда ўтиришга мажбур бўлди.

Шовқин ва ғовур-ғувур билан кўчани тўлдириб трамвай ўтди. Тротуарлар одамга лиқ тўлиб кетган. Қайноқ шаҳар гоҳ хотинларнинг бахтиёр қаҳқаҳалари,

гоҳ эркакларнинг йўғон товушлари, гоҳ йигитларнинг гангур-гунгурлари, гоҳ чолларнинг хириллоқ товушлари билан тўлган. Одамлар оқини сўнгсиз, ҳамма шошилади. Трамвайлар ёруғ, автомобилларнинг фонарлари порлайди ва қўшни кинонинг рекламаси атрофидаги электрик лампалар чароқлайди. Ҳамма жойда одам, ҳамма ер уларнинг говур-ғувури билан тўла. Бу эса — катта шаҳарнинг одатдаги туни...

Кўчадаги шовқин-тўполон, Фёдорнинг кетиш хабарини эшитиш билан пайдо бўлган ғуссани бир қадар босгандай бўлди. Қаёққа бориш керак, ўртоқлари олдига — Соломенкага қайтай деса, узоқ. Бирдан Кругло-Университет кўчасидаги уй кўз олдига келди. Уй ўзи бу ердан узоқ эмас. У ҳозир албатта ўшанга боради. Фёдордан кейин Павелнинг кўришмоқчи бўлган ўртоғи Рита эди. У ерда, Акимникида тунаши ҳам мумкин.

Ҳали етмасдан, тепа бурчагидаги деразадан чироқ ёғдуси кўринди. Павел ҳаяжонини яширишга ҳаракат қилиб, дуб эшикни тортди. Бир неча секунд даҳлизда кутиб турди. Ританинг уйдан товуш чиқмоқда, кимдир гитара чалар эди.

«Ўху, гитара чалишга ҳам рухсат этилипти-да. Режим анча юмшапти-да», деган хулосага келиб, Корчагин секин эшикни тикирлатди. Қаттиқроқ ҳаяжонланаётганини сезиб лабини тишлади.

Таниш бўлмаган, ёш, чакка сочларини жингалак қилиб қўйган бир жувон эшикни очди. Нима дейсиз дегандай бўлиб, Корчагинни қараб чиқди.

— Сизга ким керак?

Хотин эшикни ёпмади ва уйдаги нотаниш анжомларга тушган кўз, унинг саволига яққол жавоб бериб турар эди.

— Устиновични кўриш мумкинми?

— У йўқ. Январда Харьковга кетган эди. Ундан Москвага кетган дейдилар.

— Ўртоқ Аким шу ерда турадими ёки у ҳам кетганми?

— Ўртоқ Аким ҳам йўқ. У ҳозир Одесса губерна комсомол комитетининг секретари бўлиб ишлайди.

Кетга қайтишдан бошқа илож қолмади. Шаҳарга қайтиб келиш шодлиги сўнди.

Энди тунайдиган жой ҳақида жиддий ўйлаш керак бўлиб қолди.

— Уртоқларни бундай қилиб излайверсанг, оёқдан ажраласану, ҳеч кимни кўрмайсан,— хўрайиб гудуллади Қорчагин, ўз аламини босган бўлиб, лекин, ҳар ҳолда яна бир марта бахтини синаб кўришга — Панкратовни излашга қарор қилди. Панкратов пристань яқинида турар, Соломенкадан кўра уники яқинроқ эди.

Тамом ҳолдан озган Павел Панкратовнинг уйига етиб олди ва бир маҳаллар қизил рангга бўялган эшикни қоқди. У, «агар бу ҳам бўлмаса, ортиқ санқиб юрмайман. Бирон қайиқнинг тагига тушиб оламан-у, тунни ўтказаман», деб ўйлади.

Одийгина рўмолини энгагидан боғлаб олган кампир, Панкратовнинг онаси, эшикни очди.

— Онахон, Игнат уйдами?

— Ҳозиргина келди. Унда ишингиз бормиди?

Кампир Павелни танимади ва орқасига қайрилиб ўғлини чақирди:

— Игнат, сени йўқлаяпти!

Павел кампир билан бирга ичкари кириб, халтасини полга қўйди. Панкратов оғзидагини чайнаб туриб, стол ёнида ўтирганича, унга қараб бурилди:

— Менда ишинг бўлса, ўтир, гапиравер, мен шўрвани ичиб олайин. Бўлмаса эртадан бери туз татиганим йўқ,— дея Панкратов каттакон ёғоч қошиқни қўлига олди.

Павел унинг ёнидаги пачоқ стулга ўтирди. Бошидан фуражкасини олиб, эски одатича пешонасини артди.

«Наҳот, Игнат танимайдиган даражада ўзгариб кетган бўлсам?» деб ўйлади Павел.

Меҳмондан жавоб олмагач, Панкратов икки қошиқ шўрвани ютиб, унга қаради.

— Қани гапир, нима гапинг бор?

Оғзига нон олиб бораётган қўл, ярим йўлда тўхтади. Панкратов ҳайрон бўлиб гудуллаб қолди.

— Ие, бу ёққа қара... бу қандай гап бўлди?

Унинг қип-қизариб кетган юзини кўриб, Қорчагин ўзини тутиб тура олмасдан, хахолаб кулиб юборди.

— Павка! Биз сени ўлиб кетган деб юрар эдик-ку! Тўхта! Сенинг отинг нима?

Панкратовнинг қичқирганига қўшни бўлмадаги онаси билан онаси чошиб чиқди. Ниҳоят, учаласи ҳам уларнинг олдида турган бу одам ҳақиқий Қорчагин эканига ишондилар.

Уйдагилар аллақачоң ухлаган. Панкратов бўлса, кейинги тўрт ой ичида бўлиб ўтган воқеаларни сўзлашда давом қилар эди.

— Жаркий ва Митяй қишдаёқ Харьковга кетишди. Ҳазилакам жойга эмас, қурғурлар, Коммунистлар университетига. Ванька билан Митяй тайёрлов бўлимига кирдилар. Биз ўн беш киши тўпланишган эдик. Қизиқиб кетиб мен ҳам ариза бердим. Мияни озгина қуюқлаш керак, бўлмаса жуда суюқ деб ўйлаган эдим. Лекин, биласанми, комиссияда шарманда қилиб қўйишди.

Панкратов аччиғи билан ғудуллаганча давом этди:

— Бошланишда ҳамма иш жойида эди. Бутун талаблар тўғри келади, партия билети бор. Қомсомолдаги стаж етарли. Ижтимоий аҳвол ва ижтимоий чиқиш масаласи ҳам жойида, аммо сиёсий маълумотни текширишга келганда иш пачава бўлди. Мени комиссиядаги бир ўртоқ боплади. У менга шундай савол ташлади: «Ўртоқ Панкратов, философиядан сира хабарингиз борми?» Мен сенга айтсам, ҳеч қандай хабарим йўқ эди. Бизда битта дарбадар ҳаммол гимназист бор эди, ўша эсимга тушиб қолди. У чапанилик қилиб, ҳаммолликка кирган эди. У бир кун бизга гапириб берган эди: «Грецияда ўзларини жуда билимдон деб ҳисоблаган олимлар бўлган, уларни философ, дейдилар. Биттаси бўлган, оти нима эди, ҳа Идеоген шекилли, умрини бочкада ўтказган ва ҳоказо... Қоранинг — оқ, оқнинг — қора эканини қирқ марта исбот қилган киши, уларнинг ичида энг яхши мутахассис ҳисобланган. Қисқаси, улар жуда лопчи бўлган». Мен ўша гимназистнинг айтганларини эслаб, «Комиссиянинг бу аъзоси, менинг бошимни айлантириб кўрмоқчига ўхшайди» деб ўйладим. У бўлса муғамбирларча қараб туради. Мен ана шу ерда қўлга тушиб қолдим. «Философия, — дедим, — лоп уришдан ва масалани қоронгилашдан иборат ўртоқлар, менинг бу бемазагарчилик билан шуғулланишга ҳеч бир ҳафсалам йўқ. Агар партия тарихидан сўрайдиган бўлсангиз, жоним билан жавоб бераман» дедим. Улар, фалсафа тўғрисида бундай янгиликларни қайдан топдинг, деб мени тоза айлантириб кетдилар. Мен гимназист айтганлардан баъзи бир нарсаларни яна қўшиб қўйдим, бутун комиссия хаҳолаб кулиб юборди. Менинг жаҳлим чиқиб кетди. «Нима, — дейман, — сиз мени аҳмоқ қиялпсизми?» Шапқани олиб, уйга қараб жўнадим. Сўнгра, комиссиянинг ҳалиги

яъзоси мени губкомда учратиб қолиб, уч соат гаплашди. Натижада гимназистнинг бизни адаштиргани ва философиянинг катта илмий бир иш экани маълум бўлди.

Дубава билан Жаркий эса имтиҳондан ўтишди. Митяй пишиқ ўқиган эди, аммо Жаркий мендан унча юқори эмас эди. Уни орден қўллаб юборди, дейманда. Қисқаси, мен қолавердим. Мени шу ерга пристанининг хўжалигини идора қилишга қўйдилар. Товар пристанининг бошлиғига муовин бўлиб ишляпман. Авваллари мен ёшларнинг ҳар хил ишлари билан кириб, бошлиқлар билан жанжаллашиб юрар эдим, энди хўжалик ишларига ўзим раҳбарлик қиламан. Баъзан бундай ҳам бўлади, ё дангаса, ёки ўлгудай лапашанг қўлингга тушиб қолади, у вақт уни ҳам бошлиқ, ҳам секретарь бўлиб сиқасан. У мени алдай олмайди. Ўзим тўғримда сенга яна қандай янгиликларни айтсам бўлади? Аким ҳақида эшитгансан; губкомда эски танишлардан фақат Туфтанинг ўзи ҳамон ўша ўрнида турипти. Токарев Соломенка район партия комитетида секретарлик қиляпти. Райкомолда сенинг коммуначинг Окунев ишлайди, сиёсий маориф бўлимида Таля. Мастерскойда, сенинг ўрнингда Цветаев деган биттаси ишлайди. Мен уни яхши танимайман. Губкомда учрашиб турамиз, ақлли йигит, аммо худбин кўринади. Агар Анна Борхарт эсингда бўлса, у ҳам Соломенкада партия райкомида хотин-қизлар бўлимининг мудираси. Бошқаларни ҳали айтиб бердим. Ҳа, Павел, партия жуда кўп одамни ўқишга юборди. Эски активларнинг ҳаммаси ҳам губерна партия-совет мактабида ўқиётир. Келаси йил мени ҳам юборишга ваъда қилаётирлар.

Улар жуда кеч ухладилар. Эрта билан Қорчагин уйғонганда, Игнат уйда йўқ, пристанга кетган эди. Укасига анча ўхшаб кетган унинг опаси Дуся меҳмонни чой ичириб, ҳар хил майда-чуйда гаплар гапириб кулдириб ўтирди. Панкратовнинг отаси, кема машинисти, сафарда эди.

Қорчагин кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Хайрлашар экан, Дуся:

— Эсингиздан чиқмасин, овқатга кутамиз,— деб эслатиб қўйди.

Губкомда ҳаёт ҳар кундагидай қайнамоқда. Эшик тинмай очилиб-ёпиларди. Коридор ва бўлимлар одам

билан тўла. Иш бошқарувчи эшиги орқасидан машинкаларнинг бўғиқ чиқирлашлари эшитилади.

Павел бирон таниш одамни учратиб қоларманми, деб бир нафас коридорда туриб қолди ва ҳеч кимни учратмай секретарнинг бўлмасига кирди. Катта ёзув столи олдида кўк кўйлак кийган губком секретари ўтирар эди. У Қорчагинга бир қараб қўйди ва бошини кўтармасдан, ёзишда давом қилди.

Павел унинг қаршисига ўтирди ва Акимнинг ўринбосарини диққат билан кузата бошлади.

Кўк кўйлак кийган секретарь ёзилиб бўлинган саҳифанинг сўнггига нуқта қўяр экан:

— Қандай иш билан келдингиз?— деб сўради.

Павел унга саргузаштларини гапириб берди.

— Ўртоқ, мени ташкилотнинг рўйхатида тиклаш ва мастерскойга юбориш лозим, кишиларингга айт, шуни қилсин.

Секретарь стулга суянди ва дудмолроқ жавоб берди:

— Албатта тиклаймиз, бу ҳақда сўз бўлиши ҳам мумкин эмас. Аммо сени мастерскойга юбориш ўнғайсизроқ бўлар дейман, унда ўртоқ Цветаев ишлайди, у сўнгги конференцияда губкомга аъзо бўлиб сайланган. Биз сендан бошқа ишда фойдаланамиз.

Қорчагиннинг кўзлари қисилди.

— Мен Цветаевга ҳалақит бериш учун мастерскойга бормоқчи эмасман. Мен коллектив секретарлигига эмас, цехга, ўз касбимда ишлашга бораман. Мен ҳали жисмоний жиҳатдан заиф бўлганим учун бошқа жойга юбормаслигингизни сўрайман.

Секретарь кўнди. У қоғозга бир неча сўз ёзди-да:

— Ўртоқ Туфтага беринг. У ҳаммасини тўғрилайди,— деди.

Туфта учёт-тақсимот бўлимида ўзининг ёрдамчиси— учётчикнинг кулини кўкка совуриб ётар эди. Павел ярим минутча уларнинг жанжалига қулоқ солиб турди, унинг ҳали-бери тўхтамаслигига қаноат қилгандан сўнг, ҳаддан ошиб кетган Туфтанинг сўзини бўлди.

— Туфта, қолган жанжални сўнгра қиларсан. Мана сенга хат, кел, менинг ҳужжатларимни расмийлаштирайлик.

Туфта гоҳ қоғозга, гоҳ Қорчагинга қараб қолди. Ниҳоят, ҳушига келди.

— Ие, ҳали ўлмаганмидинг? Энди нима қиламиз?

Сен рўйхатдан чиқарилгансан-ку. Карточкангни Марказий Комитетга ўзим юборганман. Айтгандай, сен Бутун Россия рўйхатидан ҳам ўтмагансан. Комсомол Марказий Комитетининг қўлланмасига мувофиқ, рўйхатдан ўтмаганлар чиқарилган ҳисобланади. Энди бир чора бор; умумий асосда бошқатдан кирасан,— деди Туфта, эътироз қилиб бўлмайдиган бир оҳангда.

Қорчагин пешонасини тириштирди.

— Сен ҳамон эски одатларингни ташламабсан-а? Ёшгина йигитсан-у, губерна архивидаги қари каламушдан ҳам баттарсан. Володька, сен қачон одам бўласан энди?

Туфта худди бурга чаққандай ўрнидан сапчиб турди.

— Менга таълим бермасанг ҳам бўлади, мен ўз ишимга ўзим масъулман. Қўлланмани Туфта бузсин деб юборган эмас. «Каламуш» деб ҳақорат қилганинг учун сени жавобгарликка тортаман.

Туфта бу сўзларни дўқ билан айтди ва гап тамом бўлди деган важоҳат билан, почтадан келган, ҳали кўрилмаган бир тўда пакетларни намойишкорона ўзига тортди.

Павел секин эшикка қараб юрди ва нимадир эсига тушиб, қайтиб стол ёнига келди-да, Туфтанинг олдидан секретарь ёзиб берган хатни қайтариб олди. Туфта Павелга разм солиб турар эди. Заҳар ва айни замонда инжиқ бу шалпанг қулоқ ёш чол ёқимсиз ва кулгили эди.

— Майли,— деди Павел истехзо билан секин,— албатта, мени «статистикани бузиш»да айблаш мумкин. Аммо айт-чи, ариза бермасдан туриб тўсатдан ўлиб кетганларга сен қандай қилиб жазо беряпсан? Хоҳлаганда «асал бўлиш, хоҳлаганда ўлиш ҳар кимнинг қўлидан келади-ку, ахир. Лекин бу тўғрида ҳар ҳолда қўлланма бўлмаса керак.

Туфтанинг муовини ўзини тутолмай, хахолаб кулиб юборди.

Туфта қўлидаги қаламнинг учи синди. Уни полга отиб урди, аммо рақибига жавоб беришга улгура олмади. Бўлмага шовқин солиб, қаҳқаҳа уриб, бир тўда ёшлар ёпирилиб кирди. Улар орасида Окунев ҳам бор эди. Хурсандлик, ҳайрат ва сўроқларнинг охири йўқ эди. Бир неча минутдан сўнг, бўлмага ёшларнинг яна бир тўдаси кирди, улар билан Юренева ҳам бирга эди.

У шошиб қолди. Аммо, шодлик билан Павелнинг қўлини қисди.

Бугун саргузаштини бошқатдан айтиб беришга Павелни мажбур қилишди. Ўртоқларнинг самимий хурсандлиги, чин дўстлик ва хайрихоҳлик, қаттиқ қўл сиқишлар, ҳазил ва жиддий сўзлар Туфтани эсдан чиқарди.

Ҳикоянинг охирида Қорчагин Туфта билан бўлган воқеани ўртоқларига айтиб берди. Ҳамма газабланиб кетди. Ольга-еб қўйгудай бўлиб Туфтага хўмрайди ва секретарь бўлмасига қараб кетди.

— Юр, Неждановнинг олдига кирамиз! Адабини бериб қўяди,— деб Окунев Павелни қўлтиқлаб олди. Ҳамма тўдалашиб Ольганинг орқасидан чиқиб кетишди.

— Уни ишдан олиб, бир йил муддат билан Панкратовга пристанга ҳаммол қилиб юбориш керак. Туфта — уччига чиққан бюрократ-ку, ахир,— деб қизишди Ольга.

Губком секретари, Окунев, Ольга ва бошқаларнинг Туфтани ишдан олиш тўғрисидаги талабларига қулоқ солиб кулимсиради.

— Қорчагинни қайтариб олиш тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, унга ҳозироқ билет ёзиб беришади,— деб Нежданов Ольгани тинчлантирди,— Туфтанинг расмиятчилиги ҳақидаги гапларингга мен ҳам қўшиламан,— деб давом қилди у.— Бу — унинг асосий камчилиги. Лекин иқрор бўлиш керакки, у учёт ишларини жуда йўлга қўйиб юборди. Мен ишлаган жойларнинг ҳаммасида — комсомол комитетларида учёт ва статистика ишлари энг мушкул нарса. Биронта ҳам рақамга ишониш мумкин эмас. Бизнинг учёт ва тақсирот бўлимида эса иш яхши қўйилган. Ўзингиз ҳам биласизки, баъзан Туфта ўз бўлимида ярим кечагача ўтириб қолади. Менинг фикрим шу: уни ҳамма вақт ишдан олиш мумкин, лекин унинг ўрнига мулоим бир одам қўйилган билан, учётчиликда ҳеч нарсани эплай олмаса, унда на бюрократизм ва на учёт бўлади. Майли, ишлайверсин, мен ўзим унинг танобини тортиб қўяман. Бу бир қанча вақтгача мулла қилиб қўяди, ундан кейин кўрамиз.

— Майли, бошини есин,— деди Окунев,— Павел, юр Соломенкага кетамиз. Бугун бизнинг клубда актив мажлиси бўлади: Сенинг тўғрингда ҳали ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, бирдан: «Қорчагинга сўз берилади!»

деб қоламиз. Ҳамма ҳайрон бўлади. Яша, Павел, ўл-
мабсан. Унда ахир, сен пролетариатга қандай фойда ет-
казар эдинг!— деди Окунев тегишиб ва Қорчагинни қу-
чоқлаб, коридорга йўллади.

— Ольга, сен ҳам келасан-а?

— Албатта.

Қорчагин Панкратовникига свқатга келмади, кеча-
си ҳам қайтмади. Окунев дўстини ўз уйига олиб келди.
Совет уйида унинг алоҳида бўлмаси бор эди. Уни уйда
бор нарсалар билан меҳмон қилди ва Павелнинг олди-
га бир тўда газета ва район комсомол комитети бюро-
си мажлисларининг икки дафтар қарорларини қўйиб
гапира бошлади:

— Мана бунинг ҳаммасини қараб чиқ. Сен тиф
билан ётиб, беҳудага вақт ўтказганингда анча сувлар
оқиб ўтди. Ўқи, нима бўлган, нималар бор — таниш,
мен кечқурун келаман. Сўнгра клубга борамиз, чарча-
санг ётиб дам ол, ухла.

Бир тўда ҳужжат, справка ва қоғозларни чўнтаги-
га тиқиб (у портфелни менсимас ва уни каравот тагига
ташлаб қўйган эди), Окунев чиқиб кетди.

Кечқурун у қайтганда уй ёзилиб ётган газеталар
билан тўлган ва каравот остидаги бир тўда китоб ҳам
олинган эди. Китобларнинг бир қисми стол устига тах-
ланган эди. Павел каравотда дўстининг ёстиғи остидан
топиб олган хатни — Марказий Комитетнинг сўнги
мактубини ўқиб ўтирар эди.

— Қароқчи, уйни ағдар-тўнтар қилиб юборибсан-
ку!— деди Окунев ясама жаҳл билан.— Ҳай, тўхта,
тўхта, ўртоқ! Сен махфий қоғозларни ўқитирсан-ку!
Сени уйга қўйсанг, шунақа бўлар экан-да!

Павел жилмайиб, хатни бир томонга қўйди.

— Бунда ҳеч қандай махфийлик йўқ, лекин анави
лампадаги абажур қилиб қопланган қоғоз, ҳақиқатан,
ҳеч кимнинг билмаслиги керак бўлган махфий ҳужжат
экан. Унинг четлари ҳам куйипти. Кўрдингми?

Окунев четлари куйган қоғозни олиб, сарлавҳасига
қаради ва пешонасига урди.

— Мен бу қурғурни уч кун ахтардим-а! Худди ер
ютгандай гойиб бўлди. Эсимга энди келди, уч кун бу-
рун Волинцев абажур қилган эди. Кейинчалик, шу қо-

ғозни ўзиёқ ахтариб боши қотди,— деди-да, Окунев, қоғозни эҳтиёт билан буқлаб, матрац тагига қўйди.— Сўнгра ҳаммасини тартибга соламиз, ҳозир озгина овқат қилиб, клубга жўнаймиз, бери ўтир, Павел!

Окунев чўнтагидан қоғозга ўралган узун балиқни чиқарди, иккинчи чўнтагидан икки бўлак нонни олиб, қоғозларни столнинг бир четига суриб, газетани ёзди ва балиқни бошидан ушлаб столга ура бошлади.

Столда ўтириб, жағини жуда ҳафсала билан ишга солган Окунев, жиддий нарсаларга ҳазил аралаштириб, Павелга янгиликлар сўзлар эди.

Окунев Қорчагинни саҳна орқасидан клубга олиб кирди. Катта залнинг бурчагида, саҳнанинг ўнгида пианино ёнида темирйўлчи комсомоллар даврасида Таля Лагутина ва Борхарт ўтирар эди. Аннанинг қаршисида, столда чайқалиб депо комсомолининг секретари Волинцев — августда етилган олмадай қизариб ўтирарди. У бир маҳаллари қора бўлган, ҳозир жуда ҳам илвираб кетган чарм тужуркада эди. Волинцевнинг сочи буғдой ранг, қоши ҳам сочи рангида эди.

Унинг олдида жингалак соч, лаблари қип-қизил Цветаев пианинога тирсаги билан суяниб ўтирар эди. Кўйлагининг ёқаси очиқ эди.

Окунев буларга яқин келар экан, Аннанинг шу сўзларини эшитиб қолди:

— Баъзи бир одамлар янги ўртоқларни қабул қилиш ишини қийинлаштирмақчи бўлади, Цветаевда бу касаллик очиқ кўриниб турипти.

— Комсомол карвонсарой эмас-да,— деди қўпол ва менсимаслик билан Цветаев.

— Қаранглар, қаранглар-чи!— деди Окуневни кўрган Таля.— Бугун Окуневнинг вақти чоғ.

Окуневни даврага тортиб, саволга кўмдилар:

— Қаерда эдинг?

— Қани, бошла.

Окунев тинчлантиргандай бўлиб қўл узатди.

— Мунча қизишманглар, оғайнилар, ҳозир Токарев келади, сўнг очамиз.

Анна кўриб қолиб:

— Ана, у ҳам келди,— деди.

Дарҳақиқат, партия райкомининг секретари уларга қараб келар эди. Окунев унга пешвоз чиқди.

— Саҳна орқасига юр, ота, битта ошнангни кўрсатаман. Ҳайрон қоласан!

— Яна нима гап? — дея папирос тутунини чиқариб чол ғудуллади. Аммо Окунев уни қўлидан тортиб судраб кетди.

Окунев қўлидаги қўнғироқ шу қадар жирингладики, энг сергап одамлар ҳам дарров жим бўлди.

Токаревнинг орқа томонида арчадан қилинган рамада «Коммунистик Манифест» гениал ижодчисининг сурати кўриниб турипти. Окунев мажлисни очгунча Токарев саҳна орқасидаги Корчагинни кўздан кечириб турди.

— Ўртоқлар, ташкилотнинг навбатдаги вазифаларини муҳокама қилишга киришмасдан аввал, бир ўртоқ навбатдан ташқари сўз сўрайди. Биз Токарев икковимиз унга сўз бериш керак, деб ўйлаймиз.

Залдан маъқуллаган товушлар эшитилди ва Окунев:

— Табрик учун сўз Павел Корчагинга берилади! — деб юборди бирдан.

Залдаги юз кишидан камида саксонтаси Корчагинни билар эди. Саҳна олдида таниш одам пайдо бўлди. Узун бўйли, ранги ўчган йигит гап бошлаши билан залда уни шодлик нидолари ва қаттиқ чапақлар билан қарши олдилар.

— Қадрли ўртоқлар!

Корчагиннинг товуши бир қиёмда бўлса ҳам, ҳаяжонини яшира олмади.

— Дўстларим, шундай воқеа юз бердики, мен сизларнинг сафингизга қайтиб, қурилишда ўз ўрнимни эгаллаётirman. Қайтиб келганим учун бахтиёрман. Мен бу ерда бир тўда ўртоқларимни кўриб турибман. Мен Окуневникида оғайниларимизнинг Соломенкада уч баравар ошганини, мастерской ва депода ўз манфаатини кўзлайдиганларга, зажигалка ясовчиларга чек қўйилганини ва паровоз қабристониди «ўлик паровозларни» капитал ремонтга тортаётганларини ўқидим. Бу — бизнинг мамлакатимиз янгидан туғилиб, ўзига куч йиғаётганидан дарак беради. Дунёда яшашнинг маъноси бор! Мен ахир, шундай бир вақтда ўла олармидим? — дер экан, Корчагиннинг кўзлари бахтиёр табассум билан чақнади.

Олқишлар остида Корчагин залга тушиб, Борхарт билан Талья ўтирган томонга қараб борди. Тезгина бир қанча қўллар билан қисишиб кўришди. Ўртоқлар сурилишиб, Корчагинни ёнларига ўтқазишди. Тальянинг қўллари унинг қўли устига тушиб, уни қаттиқ-қаттиқ қисди.

Аннанинг кўзлари катта очилди. Киприклари пир-пиради, унинг қарашида ҳайрат ва қутлаш акс этарди.

Кунлар ўтди. Уларни оддий кунлар деб аташ мумкин эмас эди. Ҳар кун бирон янгилик келтирар ва Корчагин, эрта билан ўз вақтини тақсим қилар экан, куннинг қисқа бўлганидан ва мўлжаллаган ишларидан нимадир қилинмай қолганидан хафа бўлар эди.

Павел Окуневникига жойлашди ва мастерскойда электромонтёрнинг ёрдамчиси бўлиб ишлай бошлади.

Павел ўзининг раҳбарлик ишидан вақтинча кетиб туриши учун Николайни кўндиргунча жуда кўп тортишди.

— Бизда одам етишмайди, сен бўлсанг цехда салқин-сояда маза қилмоқчисан. Сен касалингни баҳона қилма, мен ўзим ҳам тифдан тузалгандан кейин райкомга бир ой ҳассага таяниб бориб юрганман. Мен сени биламан-ку, Павел... Гап бунда эмас: Сен менга гапнинг мағизини айт,— деб Окунев қаттиқ туриб олди.

— Мағизи бор, Николай, ўқимоқчиман.

Окунев тантанали равишда бақирди:

— Ҳа-ҳа!.. Гап бундай дегин! Сен хоҳлайсан-у, мен хоҳламас эканманми? Буни — эгоизм, яъни худбинлик дейдилар, оғайни. Демак, биз филдиракни айлантира-миз-у, сен ўқийсанми? Йўқ, азим, эртагаёқ ташкилот — раҳбарлик бўлимига борасан.

Аммо узоқ тортишувдан сўнг Окунев таслим бўлди.

— Икки ой тегмайман, яхшилигимни билиб қўй. Лекин сен Цветаев билан чиқиб кетолмайсан, у жуда манман,— деди Окунев.

Цветаев Корчагиннинг мастерскойга қайтиб келишини ҳушёр тортиб қаршилади. У, Корчагиннинг келиши билан раҳбарликни эгаллаш учун кураш бошланишига ишонган ва тинмасдан унга зарба беришга тайёрланар эди. Аммо у дастлабки кунлардаёқ бу фикрининг хато эканига ишонди. Корчагин, коллектив бюросининг

уни ўз составига киргизиш тилагида бўлганини эшитиб, масъул секретарнинг бўлмасига келди ва Окунев билан келишганини айтиб, бу масалани рўзномадан чиқаришни сўради. Цех комсомол ячейкасидан Корчагин сиёсий тўгаракни олди-ю, аммо аъзо бўлиб бюрога кирмади. Лекин ҳар ҳолда, Павелнинг раҳбарликдан расмий кетишига қарамасдан, унинг таъсири коллективнинг бутун ишида сезилиб турар эди. У бир неча марта Цветаевни қийин аҳволдан дўстларча қутқариб олди.

Бир куни Цветаев цехга кириб келди, бутун ёшлар ячейкаси ва ўттизтача партиясиз ёшларнинг деразаларни юваётганларини, машиналарни тозалаётганларини, синиқ лаш-луш ва ахлатларни ташқари чиқариб, асбоб-ўскуналарни узоқ йиллик чиқиндилардан тозалаётганларини кўриб ҳайрон қолди. Павел, мазут ва мой тўкилган цемент полни катта супурги билан зўр бериб супураб эди.

— Нега бунча ҳаммани ярақлатаётирсизлар?— дея Цветаев ҳайрон бўлиб Павелдан сўради.

— Ахлат ичида ишлашни хоҳламаймиз. Бу ерни йигирма йилдан бери ҳеч ким ювгани йўқ, биз бир ҳафтада уни янги қиламиз,— деб Корчагин қисқагина жавоб берди.

Цветаев елкасини қисиб, чиқиб кетди.

Электротехниклар бу билан ҳам қаноатланмасдан, ҳовлини ҳам тозалай бошладилар. Катта ҳовли кўпдан ахлатхонага айланган эди, унда ҳамма нарса бор! Юзларча вагон гилдираклари, занглаб кетган рельслар, буферлар, букслар тоғдай уюлган — неча минг тонна металл очиқ ҳавода занглаб ётар эди. Лекин, бу темир-терсак уюмига бўлган ҳужумни маъмурият:

— Бундан муҳимроқ ишлар бор, ҳовлининг бизга зарари тегаётгани йўқ,— дея тўхтатиб қўйди.

Электрчилар ўз цехларининг эшиги олдидаги майдончага гишт ётқиздилар, оёқни лойдан тозалаш учун симдан қилинган панжара қўйиш билан қаноатландилар. Цехни тозалаш кечқурунлари ишдан сўнг давом этаверди. Бир ҳафтадан сўнг бош инженер Стриж цехга кирганда, ҳамма ёқ ярақлаб турар эди. Мазут билан аралашиб кетган кўп йиллик чангдан тозаланган темир ромлик катта деразалар қуёш нурларига йўл очди ва нурлар машиналар залига кириб, ярқираган мис деталларда шуълаланиб акс ётар эди. Машиналарнинг оғир

қисмлари кўк бўёқ билан бўялган ва ҳатто ғилдиракларнинг кегайларига кимдир жонкуярлик қилиб, унинг қаёққа қараб айланишини кўрсатадиган сариқ стрелкалар чиқарипти.

— Жойида...— деди Стриж ҳайрон бўлиб.

Цехнинг бир бурчагида бир неча одам ишни тугатар эди. Стриж уларнинг олдига борди. Унинг рўпарасига бир банка бўёқ кўтариб Корчагин чиқиб қолди.

— Тўхтаг, азизим,— дея инженер уни тўхтатди,— қилаётган ишингиз менга маъқул. Аммо бўёқни сизга ким берди? Менинг буйруғимсиз уни сарф қилишни ман қилган эдим-ку. У, ахир, камчил материал. Паровоз қисмларини бўяш сиз қилаётган ишдан муҳимроқ.

— Бўёқни чиқариб ташланган банкалардан топиб олдик. Эски банкаларни икки кун қириб, йигирма беш қадоқча бўёқ топдик. Ҳамма нарса қонунга мувофиқ қилинаётир, ўртоқ технорук.

Инженер яна хижолат тортиб, гудуллаб қўйди:

— Ундай бўлса, албатта қилаверинглар. Хўш... ҳар ҳолда, қизиқ... Бу, цехни тоза тутиш учун бўлган интилиш, ўз ихтиёрларинг билан бошлаган бу ҳаракатни қандай изоҳ қилиш мумкин? Сиз буни ишдан кейин қилгансиз-ку?

Корчагин технорукнинг товушида самимий эсанкираш оҳангини сездди.

— Албатта. Сиз нима деб ўйлаган эдингиз?

— Ҳа, лекин...

— Бутун ган ҳам ана шу «лекин»да, ўртоқ Стриж. Большевиклар бу ифлосликни ўз ҳолига қўйиб берадилар деб биров сизга айтганмиди? Тўхтаб туринг. Биз бу ишни яна кенгроқ йўлга қўйиб юборамиз. Ҳали сиз ҳайрон бўладиган нарсалар яна кўп топилиб қолади.

Корчагин бўёқ юқтирмаслик учун инженер ёнидан эҳтиётлик билан ўтиб, эшикка қараб юрди.

Оқшомлари Корчагин халқ кутубхонасида қолиб кетар эди. У бу ердаги кутубхоначиларнинг учаласи билан ҳам яхшилаб танишиб олди ва бор ҳунарини ишлатиб, ниҳоят, китобларни бемалол олиб кўриш ҳуқуқига эришди. Катта китоб шкафлари олдига нарвон қўйиб, Павел керак ва қизиқ китобни ахтариб, унда соатларча ўтириб қоладиган бўлди. Китобларнинг аксари эски эди, янги адабиёт кичикроқ бир шкафга жойлаштирилган эди. Бу ерда граждандар уруши

даврида чиққан, тасодифий равишда қўлга тушиб қолган китобчалар, Маркснинг «Капитал»и, «Темир то-вон» ва яна бир неча китоблар тўпланган. Эски китоб-лар ичидан Қорчагин «Спартак» романини топди, уни кичи кечада ўқиб чиқиб, шкафга, Максим Горький китобларининг ёнига қўйди. Энг қизиқ ва ўзига яқин кўрилган китобларни шу тарзда ўқиш ва жой-жойига қўйиш ҳамма вақт давом қилди.

Кутубхоначи аёллар бунга монелик қилмадилар — улар учун бари бир эди.

Комсомол коллективдаги ҳамиша бир тарзда давом этиб келган осойишталик, бошда аҳамиятсизгина бўлиб кўринган бир ҳодиса натижасида, тўсатдан бузилди: ўрта ремонт ячейка бюросининг аъзоси, пучуқ, чўтир, тепса тебранмайдиган йигитча Костька Фидин, темир тахтани тешатуриб, қимматбаҳо америка пармасини синдириб қўйди. Синдиришга сабаб, унинг ниҳоятда совуққонлиги эди. Ундан ҳам ёмони шуки, худди жўрт-тага синдиргандай бўлиб чиқди. Бу воқеа эрта билан юз берди. Ўрта ремонтнинг старший мастери Ходоров темир тахтани бир неча жойдан тешишини унга буюрди. Костька бошда бўйин товласа ҳам, мастернинг мажбур қилиши орқасида уни теша бошлади. Инжиқлиги учун цехдагилар Ходоровни ёмон кўрар эдилар. У бир вақт-лар меньшевик бўлган. Жамоат ишларига сира қатнаш-мас, комсомолларга ёмон қарар, аммо ўз ишини жуда яхши билар ва ўз вазифаларини астойдил бажарар эди. Мастер Костьканинг пармани мойламасдан қуруқ ҳол-да ишлатиб турганини кўриб қолди. Мастер пармаловчи станокка чопиб келиб, уни тўхтатди.

— Нима бало, кўр бўлдингми ё ишга кечагина кел-ганмисан? — Бу ҳолда парманинг дарров ишдан чиқиб қолишини яхши билган мастер Костькага қараб ба-қирди.

Аммо Костька мастерга дўқ қилди ва станокни яна юргизди. Ходоров цех бошлиғига шикоят қилгани кетди. Костька бўлса, станокни тўхтатмасдан, бошлиқлар кел-гунча ҳамма ишни тўғрилаб қўймоқ учун чопиб ёғ кўза-ни излашга кетди. У, ёғ кўзани топиб, қайтиб келгунча, парма синиб қолган эди. Цех бошлиғи Костькани ишдан бўшатишни сўраб рапорт ёзди. Комсомол ячейкасининг

бюроси, Ходоров ёшлар активига йўл қўймайди, деган баҳона билан Костьканинг ёнини олди. Маъмурият маҳкам турди ва ишни коллектив бюросига чиқарди. Қизишиш шу ердан бошланди.

Бюронинг беш аъзсидан учтаси Костькага виговор эълон қилиш ва уни бошқа ишга ўтказиш фикрини ёқлади. Уларнинг ичида Цветаев ҳам бор эди.

Қолган икки киши эса Костькани умуман айбсиз деб ҳисоблади.

Бюро мажлиси Цветаев бўлмасида ўтказилди. Бўлмага усти қизил алвон билан ёпилган катта стол, дурадгорлик мастерскойдаги болаларнинг ўзлари ясаган бир неча узун скамейка ва табуреткалар, деворларда доҳийларнинг портретлари ва стол орқасида бутун деворни эгаллаб турган коллектив байроғи қўйилган эди.

Цветаев ишдан «озод қилинган ходим» эди. Касби темирчилик бўлган Цветаев ўз қобилияти орқасида сўнги тўрт ой ичида ёшлар коллективининг раҳбарлик ишига кўтарилди. Район комсомол комитетининг бюросига ва губком составига аъзо бўлиб кирди. У мастерскойга келмасдан илгари механический заводда темирчи бўлиб ишларди. Яқиндагина келганига қарамай, бутун тизгинларни қўлга олди. Ўзига бино қўйган, қаттиқ қўл Цветаев ҳамма нарсага чангал солиб, ёшларнинг шахсий ташаббусларини бирданига бўғиб қўйди ва ҳамма ишни эплай олмасдан, ўз ёрдамчиларини ишсизликда айблаб гафго кўтара бошлади.

Ҳатто шу бўлмани ҳам у шахсан ўзи бошида туриб безатди.

Цветаев бўлмага қизил бурчакдан келтирилган якаю ягона юмшоқ креслода керилиб ўтириб, мажлисни олиб борар эди. Мажлис — ёпиқ мажлис эди. Партия ташкилотчиси Хомутов сўз сўраши билан, биров занжирлаб қўйилган эшикни тақиллатди. Цветаев ижирғаниб пешонасини тириштирди. Эшик такрор тақиллади. Катюша Зеленова ўрнидан туриб занжирни туширди. Эшикда Корчагин кўринди. Катюша уни киргизди.

Павел бўш скамейкага қараб борар экан:

— Корчагин! Ҳозир бизнинг ёпиқ бюромиз бораётир, — деди Цветаев унга қараб.

Павел қизариб-бўзариб кетди ва секин столга ўгирилди.

— Биламан. Мен Костька ҳақида сизларнинг фикр-

ларингизни билгим келади. Шу муносабат билан мен янги бир масала қўймоқчиман. Хўш, сен менинг мажлисга қатнашишимга рози эмасмисан?

— Мен қарши эмасман. Аммо сенга маълумки, ёлиқ мажлисларга фақат бюро аъзоларигина қатнашади. Одам кўпайса, масалани муҳокама қилиш қийинлашади. Модомики келибсан, ўтир.

Корчагиннинг биринчи марта шундай изза бўлиши. Пешонаси тиришиб, қошлари орасида ажин пайдо бўлди.

— Бунчалик расмиятчиликнинг нима кераги бор?— дея Хомутов Цветаевнинг ҳаракатини маъқулламаганини билдирди, аммо Корчагин имлаб уни тўхтатди ва табуреткага ўтирди.— Мен мана бундай демоқчи эдим,— деб Хомутов гап бошлади.— Ходоровнинг бир чеккада турадиган одам экани рост. Аммо бизда интизомнинг мазаси йўқ. Агар барча комсомоллар пармани синдираверсалар, ишлашга асбобимиз ҳам қолмайди. Партиясизларга ибрат кўрсатиш масаласи бўлса, бу энди жуда чатоқ аҳволда. Йигитчани огоҳлантириб қўйиш лозим, деб ўйлайман.

Цветаев унга эътироз билдира бошлади. Ўн минутча қулоқ солиб ўтиргандан сўнг, Корчагин бюронинг установакиси нимадан иборат эканини тушуниб олди. Овозга қўяр эканлар, у арз қилиш учун сўз сўради. Цветаев унга зўрға сўз берди.

— Уртоқлар, мен сизларга Костьканинг иши ҳақида ўз фикримни айтиб бермоқчиман.

Корчагиннинг овози ўзи хоҳлаганидан кўра қаттиқроқ чиқди.

— Костьканинг иши, бу — бир сигнал. Гапнинг энг муҳими Костькада эмас. Мен кеча бир неча рақам тўпладим,— деб Павел чўнтагидан ён дафтарини чиқарди.— Бу рақамларни табелчи берди. Диққат билан қулоқ солинглар. Комсомолларнинг йигирма уч проценти ҳар кун беш минутдан ўн беш минутгача кечикиб ишга келади. Бу одат бўлиб қолипти. Партиясиз ёшларнинг ўн тўрт проценти прогулчи бўлган бир вақтда — комсомолларнинг ўн етти проценти ойда системали равишда бир кун-икки кун прогул қилади. Бу рақамлар қамчидан ёмонроқ. Мен яна баъзи нарсаларни ҳам ёзиб олдим: партиячиларнинг тўрт проценти ойда бир кундан ишга келмайди. Тўрт проценти кечикиб келади.

Партиясиз ишчиларнинг ўн бир проценти ойида бир кундан ишга келмайди, ўн уч проценти кечикиб келади. Асбобларни синдиришнинг тўқсон проценти ёшларнинг айби билан бўлган, уларнинг ичида яқиндагина ишга қабул қилинганлар етти процент. Бундан шундай хулоса чиқадики, биз партиячиларга ва катта ёшдаги ишчиларга қараганда жуда ёмон ишлаймиз. Лекин бу аҳвол ҳамма жойда бирдай эмас. Темирчилик цехига кишининг ҳаваси келади, электрчилар ёмон ишламайди, бошқаларда бўлса, аҳвол бир нав дейиш мумкин. Менинг фикримча, ўртоқ Хомутов интизом ҳақида жуда кам гапирди. Бизнинг олдимизда цехлардаги бу аҳволни тузатиш вазифаси туради. Мен ташвиқот ёки митингбозлик қилмоқчи эмасман, лекин бор кучимиз билан бу бўшанглик ва бемазагарчиликка қарши кураш бошлашимиз керак, кекса ишчилар тўғридан-тўғри: хўжайинга яхши ишлардик, капиталистга дурустроқ ишлардик, энди ўзимиз хўжайин бўлгандан кейин яхши ишламасликка ҳеч қандай важ кўрсатиб бўлмайди, дедилар. Биринчи навбатда, айб Костькада ёки бирон бошқа кишидагина эмас, балки айб ўзимизда, чунки биз бу офат билан керагича курашмадиккина эмас, аксинча, турли баҳоналар билан Костькага ўхшаганларни ҳимоя ҳам қилиб келдик. Бу ерда ҳозиргина Самохин билан Бутиляк: Фидин ўз кишимиз деб гапириб кетдилар. Ўзимизники дейилдими, дарров унинг активист экани, жамоат ишларида қатнашгани пеш келтирилади. Пармани синдирса синдирипти-да — нима бўпти, бу ҳаммада ҳам бўлиши мумкин-ку, у ахир — ўз кишимиз, мастер Ходоров ёт... дейилади. Ҳолбуки, Ходоров билан ҳеч ким иш олиб бормади. У ўjar мастернинг ўттиз йиллик ишчилик стажи бор, ахир! Унинг сиёсий позицияси ҳақида гапириб ўтирмаймиз. У ҳозир ҳақли: мана шу ёт одам давлат мулкини ардоқлайди, биз-чи, биз бўлсак, чет мамлакатдан келтирилган асбобларни синдираимиз. Бу ҳолни нима деб аташ мумкин? Мен ўйлайманки, биз ҳозироқ бу аҳволга биринчи зарбани берамиз ва бу участкада кураш бошлаймиз. Ишлаб чиқаришни бузгани, танбал ва ярамаслиги учун Фидинни комсомолдан чиқаришни таклиф қиламан. Уни деворий газетага ёзиш керак ва қўрқмасдан, очиқ равишда мана бу рақамларнинг ҳаммасини бош мақолага киргизиш лозим. Бизнинг суянадиган

одамларимиз ва кучларимиз бор. Комсомолларнинг асосий қисми яхши ишлайди. Уларнинг олтмиштаси Бояркада чиниққан ёшлар, Бояркадаги қурилиш эса энг яхши мактаб эди. Уларнинг иштироки ва ёрдами билан биз бу ердаги паст-баландларни ҳам тўғрилаймиз. Фақат ишга ҳозиргидай қарашга тамом барҳам бериш лозим.

Одатда оғир ва камсухан Қорчагин ҳозир қизиб гапирар эди. Цветаев электрчи Павелнинг ҳақиқий юзини, кимлигини биринчи марта кўриб турар эди. У Павелнинг ҳақли эканини англади, лекин эҳтиёткорлик ҳисси унинг фикрларига қўшилишига халал берар эди. У Қорчагиннинг сўзини ташкилотнинг умумий аҳволини қаттиқ танқид қилиш, унинг — Цветаевнинг обрўйини тушириш, деб тушунди ва монтерни савалашга қарор қилди. У ўз эътирозларини, меньшевик Ходоровни ёқлашда Қорчагинни айблашдан бошлади.

Қизгин мунозара уч соатга чўзилди. Ярим кечада бир натижага келинди: рад қилиб бўлмайдиган фактлар олдида енгилган ва кўпчилик Қорчагин томонига ўтиб кетиб, яқка ўзи қолган Цветаев нотўғри йўл тутди — демократияни бузиб, сўнгги марта овозга қўйиш олдида Қорчагиннинг чиқиб туришини таклиф қилди.

— Хўп, мен чиқаман, лекин Цветаев, бу сенга ҳеч қандай шараф келтирмайди. Фақат шуни айтиб қўяйки, агар ҳозир ўз фикрингни ўткази олсанг ҳам, мен эртага умумий мажлисда гапираман ва ишонаманки, у ерда сен кўпчиликни ўз томонингга ўткази олмайсан, сен ҳақли эмассан, Цветаев! Уртоқ Хомутов, бу масалани умумий мажлисгача партия коллективига қўйишинг керак, деб ўйлайман.

Цветаев ўчакишиб бақирди:

— Мени нима билан кўрқитмоқчи бўласан? Сенсиз ҳам у ёққа бориш йўлини биламан. Сенинг тўғрингда ҳам гаплашармиз, агар ўзинг ишламайдиган бўлсанг, бошқаларга ҳам халақит берма.

Эшикни ёпиб, Павел иссиқ пешонасидаги терни қўли билан сидирди ва кимсасиз конторадан ўтиб, кўчага чиқди. Кўчада кўкраги тўлиб нафас олди. Папирос тутатиб, Батиева гора кўчасига, Токарев турадиган кичкина бинога қараб юрди.

Қорчагин кирганда слесарь овқатланмоқда эди.

— Қандай янгиликлар бор, қани, гапир-чи, Дарья,

бунга шавлангдан олиб кел,— деди Токарев Павелни стол ёнига ўтқазиб.

Токаревининг хотини Дарья Фоминична, эрининг аксича, узун бўйли, тўладан келган хотин эди. Павелнинг олдига бир товоқ гўжа ош қўйди ва оқ фартуги билан ҳўл лабларини артиб:

— Ол, эркатойим,— деди оқкўнгиллик билан.

Авваллари, Токарев мастерскойда ишлаган вақтда, Қорчагин кўпинча ярим кечагача шу ерда ўтириб қолар эди. Шаҳарга қайтгандан бери, чолниқига бу биринчи келиши.

Слесарь Павелнинг сўзини диққат билан тинглади. Ўзи ҳеч индамасдан, овқат ейишда давом қилди. Овқатни еб бўлиб, рўмолчаси билан мўйловини артиб йўталди.

— Сен ҳақлисан, албатта,— деди у.— Биз бу масалани аллақачон кўришимиз керак эди. Мастерской районда асосий коллектив саналади, ишни шу ердан бошлаш лозим. Шундай қилиб, Цветаев билан юлишдик дегин. Яхши эмас. У — ботир йигит; сен болаларни йўлга сола олар эдинг-ку? Айтгандай, мастерскойда нима қилаётисан?

— Цехдаман. Умуман, ҳамма ерда аста-секин қирмирлаяпман. Ўз ячейкамда сиёсий тўгарак олиб бораман

— Бюрода нима иш қиласан?

Қорчагин дудуқланиб қолди.

— Ҳали дармонга кирмаганим ва озгина ўқиб олоқчи бўлганим учун, ҳозирча раҳбарлик ишида расмий қатнашаётганим йўқ.

— Ана, холос!— деди Токарев хафа бўлиб.— Сенинг бир адабингни бериш керак эди-ку, касаллигинг борда. Ҳозир қалай, бир оз тузалай дедингми?

— Тузук.

— Ундай бўлса, яхшилаб ишга кириш. Бекор юришининг кераги йўқ. Четда туриб тузукроқ бир иш қилиш мумкинми, ахир? Ҳамма, масъулиятдан қочасан, дея олади, сен ҳам ҳеч нарса деёлмайсан. Эртага ҳаммасини тўғрилади, мен Окуневнинг ҳам қулоғини бураб қўяман,— деди Токарев норозилик билан.

— Сен унга тегма, ота,— деди Павел,— мен ўзим бир оз бўшатиб қўйишини илтимос қилган эдим.

Токаревнинг гаши келди:

— Сен илтимос қилдинг-у, у ҳам кўниб қўяқолди-ми? Майли, сиз комсомолларни нима ҳам қилиб бўлади. Кел, ўғлим, эски одатни қилиб, газета ўқиб бер-чи... менинг кўзим ўтмай қўйди.

Партия коллективининг бюроси комсомол бюросидаги кўпчиликнинг фикрини маъқуллади. Партиячилар ва ёшлар коллективлари олдига: ҳар ким ўзи шахсан ишда намуна кўрсатиши керак, деган муҳим ва қийин вазифа қўйилди. Бу — бюрода Цветаевнинг бошлаб бўлган ишларини қўқдилар. Аввал у ўзини оқлаб, қутулиб кетмоқчи эди, лекин сил касали сарғайтиб юборган кекса масъул секретарь Лопухиннинг сўзлари мот қилиб қўйгандан кейин, Цветаев таслим бўлиб, ўз хатоларининг ярмисига иқроф бўлди.

Эртаси кун мастерской деворий газеталарида ишчиларнинг диққатини жалб қилган мақолалар пайдо бўлди. Уларни баланд овоз билан ўқир ва муҳокама қилар эдилар. Кечқурун ёшлар коллективининг мажлиси бўлди. Одам жуда кўп тўпланган эди, унда гап фақат шулар ҳақида борди.

Костькани комсомолдан чиқардилар, коллектив бюросига Корчагинни киргиздилар. У сиёсий-оқартиш бўлимига мудир қилиб сайланди.

Неждановнинг нутқи алоҳида диққат билан тингланди. У янги вазифалар, темир йўл мастерскойларининг янги бир даврга кирганлиги ҳақида гапирди.

Мажлисдан сўнг Корчагин Цветаевни кўчада пойлаб турди.

— Юр, бирга кетайлик, гаплашадиган гаплар бор,— деди у, масъул секретарга яқинлашиб.

— Нима тўғрида?— деб сўради Цветаев.

Павел уни қўлтиқлаб олди ва бир неча қадам юриб, скамейка олдида тўхтади.

— Бирпас ўтирайлик!— деди ва ўзи ўтирди.

Цветаев дам-бадам папирос чекар эди.

— Цветаев, қани, айтиб бер-чи, нима учун доим менга тишингни қайраб юрасан?

Иккаласи ҳам бир неча минут жим қолди.

— Гапинг шуми? Мен иш тўғрисида гапирасан, деб ўйлабман!— деярган, Цветаевнинг овози титрар, унда ясама бир ҳайронлик сезилар эди.

Павел кафтини унинг тиззасига қаттиқ ташлади.

— Димка, устомонликни қўй. Бу нарса фақат дипломатларга ярашади. Сен менга очиқ айт: нега мен сенга ёқмай қолдим?

Цветаевнинг тоқати тоқ бўлди.

— Нега бунча ёпишиб олдинг? Ёқтирмайсан, деганинг нимаси? Ўзим сенга иш таклиф қилдим-ку, сен ўзинг рад қилдинг. Энди, гўё мен четга сурган бўлиб чиқаётirman.

Павел унинг товушида самимийлик сезмади ва тиззасидан қўлини олмасдан, ҳаяжонланиб гапира кетди.

— Жавоб беришни истамасанг, ўзим айтиб қўяқолай. Сен мендан ўтиб кетади, деб қўрқасан. Мени масъул секретарь бўлиб олмоқчи деб ўйлайсанми? Агар ўртада шу нарса бўлмаса, Қостыка масаласида бу қадар олишиб ўтирмас эдинг. Бундай муносабат ишни расво қилади. Агар бунинг зарари фақат икковимизгагина бўлса, ҳеч нарса эмас эди. Ахир, биз эртадан бошлаб яна бирга ишлашимиз керак-ку. Унда нима бўлади? Энди қулоқ сол. Биз отамизнинг молини талашмаймиз. Биз ишчи йигитлармиз. Агар сенга ишимиз ҳамма нарсадан қиммат бўлса, қўлингни бер, эртаданоқ дўстларча ишлай бошлаймиз. Агар бутун бу маразни хаёлингдан кўтармасанг ва гуруҳбозликка кириб кетсанг, бундан чиқадиган ҳар бир нуқсон учун жуда қаттиқ курашамиз. Мана сенга менинг қўлим, у ҳали дўстинг қўли бўлган вақтида олиб қол.

Қорчагин, қўлига Цветаевнинг ғадир-будир бармоқлари тушганини сезиб, хурсанд бўлди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Партия райкомида иш таом бўлмоқда эди. Бўлимларда сокинлик бошланмоқда. Аммо Токарев ҳали шу ерда, чол, креслога ўтириб, диққат билан янги материалларни ўқир эди. Эшик тақиллади.

— Марҳамат!— деб жавоб қилди Токарев.

Қорчагин кириб, тўлдирилган иккита анкетани секретарнинг олдига қўйди.

— Бу нима?

— Энди, ота, масъулиятсизликни тугатиш вақти еткандир, деб ўйлайман. Агар сен ҳам шу фикрда бўлсанг, қўллаб юборишни илтимос қиламан.

Токарев сарлавҳани кўздан кечирди, бир неча секунд йигитчага тикилиб тургач, индамасдан қўлига қажам олди. Уртоқ Қорчагин Павел Андреевични РКП(б) кандидатлигига тавсия қилишга кафиллик берувчи ўртоқларнинг партия стажи ёзилган ерга «1903 йил» деб дадил ёзди ва ёнига ўзининг соддагина имзосини қўйди.

— Ма, ўғлим. Ишонаманки, мен мўйсафидни ҳеч қачон уятга-маломатга қолдирмайсан.

Бўлма дим. Ҳамма тезроқ ўша ерга, вокзал ёнидаги каштан хиёбонлик Соломенкага етиб олишни орзу қиларди.

— Бўл энди, Павел, сабрим қолмади,— деди, терга пишиб Цветаев, Катюша ҳам, бошқалар ҳам унинг фикрини қувватладилар.

Қорчагин китобни ёпди. Тўгарак ўз ишини тугатди.

Ҳамма ўрнидан турган эди, девордаги эски «эриксон»— телефон жириглаб қолди. Бўлмада гаплашиб турувчиларнинг товушини босиш учун Цветаев қичқириб сўзлади.

У трубкани осиб Қорчагинга ўгирилди.

— Вокзалда Польша консулхонасининг иккита дипломатик вағони турган эмиш. Чироғи ўчиб қолипти, бир соатдан сўнг поезд жўнайди. Чироқни тузатиш керак. Павел, материал солинган яшиқни олиб, ўша ёққа бор. Бу жуда зарур.

Вокзалнинг биринчи перрони олдида иккита ярқираган международний вағон турар эди. Катта-катта деразалик салон-вағон ёруғ, унинг ёнидаги вағон қоп-қоронғи эди.

Павел зийнатли пульман вағони олдида келди ва кирмоқчи бўлиб, эшик дастасини ушлади. Девор олдида турган одам югуриб келиб, Павелнинг елкасидан тортиди.

— Гражданин, қаёққа?

Товушни таниб, Павел унга қаради. Чарм куртқа, кенг козирёкли фуражка кийган қирғий бурун одам унга таниш эди.

Артюхин Павелни эндигина таниди, қўлини унинг елкасидан олди. Юзидаги совуқ ифода йўқолди ва эшикка савол назари билан қаради.

— Қаёққа бораётган эдинг?

Павел қисқа қилиб тушунтирди. Вагон орқасидан бошқа бир одам кўринди.

— Мен ҳозир уларнинг проводнигини чақираман.

Проводник орқасидан Павел кирган салон-вагонда чиройли йўл кийимлари кийган бир неча одам ўтирар эди. Шойи дастурхон ёзилиб, гул қўйилган стол олдида эшикка орқа ўгириб бир хотин ўтирарди. Қорчагин кирганда у, рўпарасида турган узун бўйли офицер билан сўзлашиб турар эди. Монтёр кириши билан сўз тўхтади.

Сўнги лампадан коридорга ўтадиган симларни тезгина қараб чиқиб, бузуқ эмаслигига ишонгач, Қорчагин шикастланган ерни ахтаришда давом этиб, салон-вагондан чиқди. Бир бошли бургут сурати бор жуда кўп мис тугмалар қадалган форма кийган, бўйни боксёр бўйнидай йўғон, семиз проводник ундан бир қадам ҳам орқада қолмасдан бирга келар эди.

— Қўшни вагонга ўтамиз, бу ернинг ҳаммаси жойида, аккумулятор ишлаб турипти. Шикаст ўша томонда бўлса керак.

Проводник эшикка калит солиб очди ва улар қоп-қоронғи коридорга кирдилар. Проводкани электрик фонарча билан ёритиб, Павел, тезгина шикастланган жойни топди. Бир неча минутдан сўнг коридордаги лампочка ёниб, коридор оқ-тиник нур билан тўлди.

— Купени очинг, унинг лампочкалари куйиб кетган, алиштириш керак,— дея Қорчагин ўз йўлдошига мурожаат қилди.

— Унда панини¹ чақиритиб керак бўлади, калит ўша кишида,— деди проводник ва Қорчагинни якка қолдиришни истамасдан эргаштириб кетди.

Купега аввал хотин, унинг орқасидан Қорчагин кирди. Проводник эшикни гавдаси билан тўсиб, остонада туриб қолди. Тўр тоқчага қўйилган иккита чиройли чарм чамадон, тахламасдан диванга ташланган ипак манто², дераза олдидаги кичик стол устида турган атир шишалар, кичкинагина упа солинадиган қутича Павелнинг кўзига ташланди. Хотин диваннинг бир бурчига ўтирди ва зигир рангли сочларини тўғрилар экан, монтёрнинг ишларини кузатди.

— Пани бир минут ташқарига чиқиб келишга рух-

¹ Хоним дегани. — Р е д.

² Манто — аёлларнинг кенг пальтоси.

сат берармиканлар? Пан майор муздек пиво ичишни хоҳлаптилар, — деди ўзининг йўгон бўйинини аранг букиб, таъзимга эгиларкан проводник.

Хотин нозли-оҳангдор товушда:

— Бораверинг, — деди.

Улар поляк тилида сўзлашар эди.

Коридордан кирган чироқ ёғдуси хотиннинг елкасига тушиб турарди. Парижнинг энг машҳур машиначилари тиккан гўзал нафис Леон шойисидан қилинган либос хотиннинг елкаси ва билакларини ёпмас эди. Унинг кичкина қулоғида томчи сингари бриллиант титраб ялтирарди. Корчагин хотиннинг фақат қўлларини кўрди, улар фил суягидан ясалганга ўхшар эди, юзи қоронғида эди. Қўлидаги отвёркани ишга солиб Павел шипдаги гулдор лампочкани дарров алиштирди ва бир нафасда купе ёриб кетди. Энди хотин ўтирган диван тепасидаги иккинчи электр лампочкага қараш керак эди.

— Бу лампочкани ҳам текшириб кўришим лозим, — деди Корчагин хотин олдида тўхтаб.

— Ҳа, айтгандай, мен сизга халақит бераётирманку, — дея соф рус тилида жавоб қилди хотин ва секин дивандан кўзгалиб, Корчагиннинг ёнида тикка турди. Энди уни барала кўриш мумкин эди. Уқдай қошлар ва мутакаббирона қисилган лаблар. Павелга таниш эди. Ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмаски, унинг олдида турган аёл Нелли Лешчинская эди. Адвокатнинг қизи Павелнинг ҳайрон бўлиб қараб турганини сезиб қолди. Аммо Корчагин таниган бўлса ҳам, Лешчинская сўнгги тўрт йил ичида катта бўлиб қолган монтер — унинг ўша бетинч қўшниси Павел эканини била олмади.

Унинг ҳайратига жавобан писанд қилмасдан қошларини чимирган хотин, купе эшигига қараб юрди ва у ерда тўхтаб, бетоқатланиб амиркон туфлисининг тумшуғи билан полни тиқирлатиб турди. Павел иккинчи лампочкани текшира бошлади, унинг винтини суғуриб қўйиб, нур тушиб турган ёққа қаради-да, ўзи ва айниқса Лешчинская учун кутилмаган бир вақтда, поляк тилида сўраб қолди:

— Виктор ҳам шу ердами?

Павел орқа ўгириб ўтиргани учун Неллининг юзини кўрмас эди, аммо узоқ сукут унинг шошиб қолганини билдираб эди.

— Сиз уни танийсизми?

— Жуда яхши биламан. Биз сизга қўшни эдик-ку,— деди Павел ва унга қараб ўгирилди.

— Сиз, Павелмисиз, ҳалиги...— Нелли дудуқланиб қолди.

— Кухарканинг ўғли,— деб Корчагин унга ўзи айтиб берди.

— Катта бўлиб кетибсиз-а! Сизнинг одамови болалик вақтингиз эсимда бор.

Нелли такаллуфсиз уни бошидан-оёғигача қараб чиқди.

— Нега Викторни сўраётирсиз? Билишимча, сиз у билан дўст эмас эдингиз-ку,— деди кутилмаган учрашувнинг кўнгилсизлигини тарқатмоқ учун Нелли, ўзининг жарангловчи ингичка товуши билан.

Павел отвёрка билан винтни тез-тез деворга маҳкамлар эди.

— Викторнинг тўламаган қарзи бор эди. Кўрсангиз айтиб қўйинг, ҳисоб-китобни узиш умидини йўқотганим йўқ.

— Унинг сиздан қанча қарзи бор? Мен тўлайман.

Хотин Корчагиннинг қандай «ҳисоб-китоб» ҳақида гапирётганини тушунар эди. Павелнинг нима сабабдан петлюрачилар қўлига тушиш тарихи унга маълум эди. Лекин у бу «малай»ни масхара қилишни истар эди.

Корчагин индамади.

— Айтинг-чи, бизнинг уй-жойларимизнинг хароб этилгани ва бузилаётгани ростми? Эҳтимол, беседкалар, гулзорлар вайрон бўлгандир?— дея сўради Нелли ғамгин.

— Уй ҳозир сизники эмас, бизники, энди уни бузишдан бизга ҳеч бир фойда йўқ.

Нелли заҳарханда кулумсиради.

— Уҳў, сизни ҳам ўргатиб қўйиптилар-ку? Ҳа, айтгандай, бу Польша миссиясининг вагони; бу купеда ҳукмрон мен, сиз ҳамон қулсиз. Сиз ҳозир мен ўтирган купе ёруғ бўлсин ва менга мана бу диванда ўтириб ўқиш қулай бўлсин учун ишлаётирсиз. Бурун онангиз киримизни ювар, сиз сув ташир эдингиз. Биз яна худди ўша вазиятда учрашдик.

Нелли тантанали заҳарханда билан гапирар эди. Павел пичоқ билан симнинг учини тозалар экан, яшириб бўлмас бир истеҳзо билан поляк хотинга қаради.

— Мен, гражданочка, сиз учун занглаб қолган михни ҳам қоқмас эдим, аммо, модомики буржуйлар дипломатларни ўйлаб чиқарган эканлар, биз сўзимизда туррамиз ва уларнинг бошини олмаймиз, сизга ўхшаш қўпол сўзлар ҳам айтмаймиз.

Неллининг ёноқлари қирмизи бўлиб кетди:

— Агар Варшавани ололганларингда, мени нима қилган бўлар эдинглар? Сиз ҳам қиймалаб ташлармидингиз ёки ўзингизга чўриликка олармидингиз?

Хотин эшик олдида басавлат эгилиб турар ва кокаинга¹ ўрганиб қолган бурун катаклари дириллар эди. Диван тепасида чироқ ёнди. Павел қаддини ростлади.

— Сизнинг кимга керагингиз бор? Бизнинг қиличимизсиз ҳам, кокаиндан махов бўлиб, ўлиб кетасиз. Мен сени чўри ҳам қилмас эдим, манжалақи!

Павел яшигини кўтариб, эшикка қараб икки қадам ташлади. Нелли четга тисарилди. Павел коридорнинг у бошига етганда, Неллининг:

— Лаънати большевик!— деган бўғиқ товушини эшигди.

Эртаси кун кечқурун Павел кутубхонага боратуриб, кўчада Катюша билан учрашди. Зеленова Павелнинг енгидан маҳкам ушлаб, ҳазил билан унинг йўлини тўсди.

— Қаёққа бораётирсан, сиёсий оқартув?

— Кутубхонага, онажон, йўлни бўшат,— деди Корчагин унинг ҳазилига жавобан, Катюшанинг елкасидан авайлаб ушлаб, тош йўлга итарди. Унинг қўлидан ўзини бўшатиб Катюша баравар юриб борди.

— Менга қарагин, Павлуша! Ҳадеб ўқийверасанми энди? Биласанми? Бугун кечқурун бир базмга борайлик. Бугун Зина Гладишникида йигит-қизлар тўпланишади. Қизлар, Павелни олиб келасан, деб кўпдан бери қистаб юриптилар. Сен бўлсанг, фақат сиёсатга берилиб кетдинг, наҳот ўйнаб-кулгинг келмаса? Бир кун ўқимасанг нима бўлади, миянг дам олади,— деди Катюша уни кўндиришга тиришиб.

— Қанақа базм? У ерда нима қилишади?

Катюша тегишди.

— Нима қилишади эмиш? Ибодат қилишмайди-ку, ахир. Вақтихушлик қиламиз, холэс! Сен гармонь чала-

¹ Кокаин — дорининг бир хили.

сан-ку! Мен бўлсам, бир марта ҳам эшитганим йўқ. Ҳеч бўлмаса, менинг кўнглим учун келгин. Зинанинг амаки-сини гармони бор, лекин чалишни яхши билмайди. Қизлар сенга жуда ишқивоз, сен бўлсанг, китоб тепасида ўтиравериб қуриб, қақшаб кетяпсан. Комсомол хурсандчилик қилмасин деб бирон жойда ёзилганми? Кўп ялинтиравермай, ҳа деб қўяқол бўлмаса бир ой гап-лашмасдан кетаман.

Кўзлари каттагина Катя — жуда яхши ўртоқ ва тузуккина комсомолка. Корчагин қизни хафа қилгуси келмади ва одатланмаган бўлса ҳам, боришга рози бўлди.

Паровоз машинисти Гладишнинг уйи одам билан тўла ва шовқинли эди. Ёшларга халақит бермаслик учун, катталар иккинчи хонага ўтдилар, ўн бештача қиз ва йигитлар эса катта уйга ва боғчага қараган айвонга тўпландилар. Катюша Павелни боғча орқали айвонга олиб ўтганда, «Каптар боқиш» ўйини бошланган эди. Айвоннинг ўртасида бир-бирига орқама-орқа қўйилган иккита стул турар эди. Ўйинга раҳбарлик қилувчининг таклифига мувофиқ стулга бир йигит билан бир қиз ўтирди. Ўйин бошлиғи: «Каптарларга дон беринг!» деди, бир-бирига орқа ўгириб ўтирганлар бошларини орқага бурдилар, уларнинг лаблари учрашди ва ҳамманинг кўзи олдида ўпишдилар. Сўнгра «Колечко» ва «Почтальон» деган ўйинлар ўйналди. Буларнинг ҳар бирида ҳам ўйин иштирокчилари ўпишардилар. «Почтальон»да эса кўпчиликнинг кўзидан яшириниш учун, шу замоноқ чироғи ўчирилган қоронғи бўлмага кириб ўпишар эдилар. Бу ўйинлар қаноатлантирмаган кишилар учун бурчакдаги юмалоқ столда бир тўда «гул ҳазил» карталар ётар эди, Павел ёнидаги Мура деган ўн олти ёшлардаги қиз кўм-кўк кўзларини ўйнатиб, кичкина картани Павелга узататуриб:

— Бинафша,— деди секин.

Павел бундан бир неча йил илгари бундай ўйинларни кўрган ва ўзи қатнашмаса ҳам, уларга нормал бир нарса деб қарар эди. Аммо, ҳозир, у шаҳар мешчанлари ҳаётидан тамом узилган бир пайтда, бу базм кечаси унга ярамас ва кулгили бўлиб кўринди.

Нима бўлса ҳамки, «ҳазил» картаси унинг қўлида эди.

У, «бинафша»нинг тўғрисига ёзилган: «Сиз менга жуда ёқиб қолдингиз» — деган сўзларни ўқиди.

Павел қизга қаради. Қиз ҳаёсиз равишда унинг кўзига тикилди.

— Нима учун?

Савол оғирроқ бўлгани учун, Мура жавобни олдиндан тайёрлаб қўйган эди.

— Гул,— деди қиз унга иккинчи картани узататуриб.

«Гул»нинг қаршисига «Сиз менинг учун идеал» деб ёзилган эди. Корчагин қизга қараб ўтирилди ва мулоҳим сўзлашга ҳаракат қилиб сўради:

— Нега бундай бўлмагур ишлар билан шуғулланасан?

Мура хижолат тортиб, нима қилишни билмай қолди.

— Менинг айтганларим сизга маъқул тушмадими?— деди қиз ноз билан лабларини буриб.

Корчагин унинг саволига жавоб бермади. Лекин бу қизнинг ким эканлигини билгиси келар эди. Унинг берган сўроқларига қиз тез-тез жавоб қайтариб турди. Бир неча минутдаёқ Павел қизнинг етти йиллик мактаб ўқувчиси эканини, унинг отаси вагонларни қараб юрадиган назоратчи эканлигини ва қиз кўпдан бери Павел билан танишмоқчи бўлиб юрганлигини билди.

— Фамилиянг нима?— деб сўради Корчагин.

— Мура Волинцева.

— Депо ячейкасининг секретари сенинг акангми?

— Ҳа.

Корчагин энди ким билан гаплашиб турганини билар эди. Волинцев, районнинг энг актив комсомолларидан бири бўлганлигига қарамай, ўз синглисига ҳеч диққат қилмайдиганга ўхшайди, қиз мешчанка бўлиб ўсаётпти. У, кейинги йилларда ўз ўртоқларининг ақлдан озгунча ўпишадиган базмларидан қолмайдиган бўлипти. Қиз Корчагинни бир неча марта акасиникида кўрган экан.

Энди эса Мура ўз қилиқларининг Корчагинга ёқмаганини сезиб қолди ва «Қаптар боқиш»га чақирганларида Павелнинг истеҳзо билан кулганини кўриб, «Қаптар боқиш»ни қатъий рад қилди.

Улар яна бир неча минут ўтириб қолдилар. Мура энди ўзи тўғрисида гапирар экан, уларнинг олдида Зеленова келди.

— Гармонни олиб келсам, чаласанми?— деди ва кўзларини ўйнатиб, Мурага қаради.— Танишиб олдиларингми?

Павел Катюшани ёнига ўтқизди ва атрафдагиларнинг кулган ва қичқирганларидан фойдаланиб, деди:

— Чалмайман, Мура икковимиз ҳозир бу ердан чиқиб кетамиз,— деди.

— Уҳў! Тегиб қолипти-да!— деди Зеленова маъноли қилиб.

— Ҳа, тегиб қолди. Ўзинг айтгин, бу ерда сен билан мендан бошқа ҳам комсомол борми? Ёки фақат икковимиз «Қаптар боқувчи» бўлиб қолдикми?

— Бўлди энди, бемазагарчиликни ортиқ қилмаймиз, ҳозир танца бошлаймиз,— деди Катюша уни тинчлантирмоқчи бўлиб.

Корчагин жойидан қўзғалди.

— Майли, сен танца қилавер, кампир, ҳар ҳолда биз Волинцева икковимиз бу ердан жўнаймиз.

Бир кун кечқурун Борхарт Окуневникига кирди. Уйда Корчагин ёлғиз ўлтирарди.

— Павел, сен жуда бандмисан? Шаҳар советининг пленумига бррамиз, хўпми? Иккимиз бўлсак йўлда зерикмаймиз, ҳа, кейин кеч қайтишга тўғри келади,

Корчагин тезгина отланди. Унинг каравоти тепасида оғиргина маузер осиглик турарди. Павел стол тўртмасидан Окуневнинг браунинг тўппончасини олиб, чўнтагига солиб қўйди. Окуневга хат ёзиб қолдирди. Калитни белгиланган ерга яшириб қўйди.

Театрда улар Панкратов билан Ольгани учратишди. Ҳаммалари бирга ўтиришди, танаффус вақтларида майдончада айланиб юришди. Мажлис, Анна кутганидай, кечаси алламаҳалгача чўзилди.

— Бизникига кириб ётақоламиз, а? Кеч бўлиб қолди, йўл бўлса анча узоқ,— деб таклиф қилиб қолда Юрнева.

— Йўқ, биз у билан келишиб қўйганмиз,— эътироз билдирди Анна.

Панкратов билан Ольга катта кўча бўйлаб пастга, саломенкаликлар эса тоққа қараб йўл олишди.

Тун қоронғи, дим эди. Шаҳар уйқуда. Пленум қатнашчилари сокин кўчалардан ҳар тарафга қараб тарқалиб кетишди. Уларнинг оёқ товушлари ва овозлари аста-секин тина борди. Павел билан Анна марказий кўчалардан тез узоқлаша бордилар. Бўм-бўш бозорда уларни патруль тўхтатди. Хужжатларини текширгач, ўтказиб юборди. Хиёбонни кесиб ўтиб, кенг яланглик

устидан тушган қоронғи, хилват кўчага чиқдилар. Чапга қайрилдилар-да, марказий темир йўл складларига ёндош тушган тош йўл бўйлаб кетдилар. Складлар бетондан қилинган қорамтир иморатлар бўлиб, тумшайишиб турарди. Анна беихтиёр безовта бўла бошлади. У зўрдиққат билан қоронғиликка тикилиб борар ва Корчагиннинг саволларига чала-ярим, пойма-пой жавоб берарди. Шубҳа билан кузатиб келаётган кўланканинг телефони столбасидан бошқа ҳеч нарса эмаслиги маълум бўлгач, Борхарт кулиб қўйди ва ўз ҳолати ҳақида сўзлаб берди. Кўлини Корчагиннинг қўлтиғидан ўтказиб олиб, кифти билан унинг пинжига тиқилди-ю, тинчиди.

— Ингирма учга қадам қўйдим, асабларим бўлса худди кампирларникидек бўш. Сен мени кўрқоқ қиз экан деб ўйларсан. Шундай ўйласанг хато қиласан. Бироқ бугун асабларим айниқса бузуқ эди. Мана ҳозир, сени ўз ёнимда ҳис этишим билан бутун кўрқинчлар йўқолди, бекордан-бекорга кўрқиб юрганimgа ўзим ҳам уялаяпман.

Павелнинг хотиржамлиги, юзининг бир четини ва жасуруна чимирилган қошларини бир лаҳза ёритиб юборувчи папирос чўғининг шуъласи — буларнинг ҳаммаси, зим-зиё кеча, кўрқинчли яланглик ва Подолдаги юз берган кечаги ваҳимали одам ўлдириш воқеаси ҳақидаги ҳикоя таъсирида пайдо бўлган кўрқинчни тарқатиб юборди.

Склад бинолари орқада қолди. Ариққа солинган кўприкдан ўтиб, вокзал ёнидаги тош йўлдан шаҳарнинг ушбу қисмини темир йўлли қисми билан бирлаштирувчи туннель томон кетишди: туннель проездеи темир йўл излари остида жойлашган бўлиб, пастга қараб йўналган эди.

Вокзал ўнгда, олисда қолди. Проезд депо орқасидаги тупикка келиб туташганди. Бу ерлар энди ўз жойлари эди. Тепадан темир йўл излари ўтган бўлиб, ундаги стрелка ва симофорларда ҳар турли чироқлар ялтираб турарди, депо элдида бўлса тунги дам олишга жўнаётган «маневрик» паровоз ҳолсизгина пишқирарди.

Туннельга кираверишда занглаб кетган темир илгакда фонарь осиглик турарди. У, эсаётган шамолда билинар-билимас тебранар ва унинг хира сарғиш ёруғи туннелнинг бу деворидан у деворига ўтиб турарди.

Туннельга кираверишдан ўн қадамча берида, худди

тош йўл ёқасида, ёлгиз бир уйча қаққайиб турарди. Икки йил бурун унга оғир бир тўп ўқи келиб тушган, ич томонининг дабдаласини чиқарган, олд томонини эса вайронага айлантирган эди, ҳозир эса уйнинг олд томони каттакон тешик бўлиб қолган эди, уй гўё, ўзининг бутун қашшоқлигини намоён қилиб кўрсатаётган, йўл бўйларида ўтирадиган гадойларга ўхшарди. Тепадаги темир йўлдан ўтиб кетаётган поезд бемалол кўриниб турарди.

— Мана, уйга ҳам етиб қолдик,— деди Анна енгил тортиб.

Павел сездирмайгина қўлини бўшатиб олишга ҳаракат қилди. Бироқ Анна унинг қўлини қўйиб юбормади. Вайрона уй олдидан ўтиб кетишди.

Орқада тўсатдан бир нарса тўпиллаб қолди. Тез-тез шиддат билан ташланган қадам товушлари эшитилди.

Бўғиқ ҳансираш қулоққа чалинди. Улар кетидан одам тушган эди.

Корчагин қўлини силтаб тортди, бироқ Анна қўрқув ичида унга маҳкам ёпишиб олган эди. Павел қўлини бир амаллаб базўр тортиб олганида, вақт ўтган эди: темирдек қўллар унинг бўйнидан сиқиб олганди. Бир силтов билан Павел ҳужум қилган кишига юзма-юз қаратилди. Йўлтўсарнинг қўли энди ҳиқилдоққа сурилиб келди, гимнастёрка ёқаси аралаш бўғиб олди, унга тўппонча ўқталди, тўппончанинг оғзи ярим доира ясаб қимирлаб турарди.

Павелнинг жон талвасасидаги кўзлари ғайри-инсоний ҳаяжон билан ўша ярим доирани кузатиб турарди. Улим тўппонча оғзидан Корчагиннинг кўзларига боқарди, секунднинг юздан бирича вақтга ҳам тўппонча оғзидан кўз узишга на куч ва на ирода бор эди. Зарбани кутмоқда эди. Бироқ тўппонча отилмади, шундан сўнг кўзларини катта-катта очган Павел ўз қаршисида турган бандитнинг башарасига қаради. У хумкалла, жағлари катта-катта ва олдирилмаган соқол-мўйлаблари қоп-қора, кўзлари эса, кепкасининг кенг козирёги остида кўринмасди.

Корчагин кўз қири билан Аннага бир қараб қўйди, шу пайт ранги қув ўчиб кетган Аннани уч бандитдан бири бузуқ уйга томон судради. Қўлларини қайириб, қизни ерга ағдарди. Павел томонга яна бир кўланка ташланди, Корчагин уни туннель деворига тушган соя-

сидан кўрибгина пайқай олди. Орқада, уйнинг бузилган ерида, кураш борарди. Анна жуда қаттиқ қаршилик кўрсатмоқда эди, унинг бўғиқ қичқирғини оғзига тик қилган фуражка кесиб қўйди. Корчагинни ушлаб турган хумкалла бандит зўрлашда иштирок этмай, оддий гувоҳ бўлиб қолишни истамас эди, у йиртқич ҳайвондай ўлжага интиларди. Афтидан, у — шайка бошлиғи эди, ишнинг бундай бориши эса унга ёқмасди. У ушлаб турган йигитча унга жуда ёш, тажрибасиз кўринди, деподаги «зумрашалардан» бўлса керак деб ўйлади. Шунинг учун бу боладан қўрқмаса ҳам бўларди.

«Пешонасига бошлаб қаторасига икки-уч марта туширилса-да, ялангликдаги йўлни кўрсатиб қўйилса бас — шундай ҳам тирақайлаб қочиб берадики, шаҳарга боргунча орқасига қарамайди.»

Шундай мулоҳаза билан у қўлини бўшатди.

— Қани, бир қочиб қол-чи... Келган ерингга йўқол, гинг десанг жонингдан умидингни узавер, — деди хумкалла ва Корчагиннинг пешонасига тўппончасининг оғзини қадади. — Туёғингни шиқиллат, — деди хириллаган товуш билан ва орқамдан отади деб қўрқмасин деб тўппончани ўқталмай қўйди.

Корчагин орқага ташланди, хумкаллани кўздан қочирмаслик учун дастлабки икки қадамни ёнламасига босди. Йигитчанинг бу ҳаракатини бандит ўқ ейишдан қўрқяпти деб тушунди, орқасини ўгириб, уй томонга юзланди.

Корчагин қўлини чўнтагига тикди. «Улгуролса бас, иш қилиб улгурсин-да!» Шарт орқасига ўгирилди, чап қўлини олдинга чўзди-да, бир зумда хумкаллани тўппончанинг мушқасига тўғрилаб отди.

Бандит хатосини кеч англади. Қўлини кўтармасданок ўқ унинг биқинига қадалган эди.

Ўқ зарбидан гандираклаб кетди, туннель деворларига томон қадам ташлади, бўғиқ бир ингради-ю, қўллари билан туннель деворларига тирмашиб аста-секин ерга чўзилди.

Уйнинг бузилган еридан пастга, чуқурликка қараб бир қўланка лип этиб ўтиб кетди. Унинг кетидан Корчагин иккинчи ўқни узди. Иккинчи қўланка букчайганча сакраб-сакраб туннель қоронғилигига ўзини урди. Яна ўқ узилди. Бетонга келиб теккан ўқ кўчирган чап-тўзон тагида қолган соя, бир четга отилди ва зим-зиё қорон-

ғиликка шўнғиди. Унинг кетидан браунинг яна уч марта варанглади. Девор тагида хумкалла ўлим талвасасида чуволчангдек буралиб тўлғанарди.

Ўз берган ҳодисадан эси қочган ва ердан Қорчагиннинг ёрдами билан турган Анна халос этилганига ишонмасдан типирчилиб ётган бандитга қарарди.

Қорчагин уни куч билан бу ёруғ ердан қоронғиликка, орқага, шаҳар томонга судради. Улар вокзалга қараб чопишди. Туннель олдида, темир йўл ўтган тепалик устида эса, энди чироқ милтиллашар, йўлларни бесарамжон қилиб милтиқ ўқлари қарсилларди.

Ниҳоят, Аннанинг уйига етиб келишганда, Батиева горанинг қаеридандир хўрозлар қичқира бошлади. Анна каравотига чўзилди. Қорчагин стол ёнига ўтирди. У юқорига сузаётган оч кул ранг тутун оқимини диққат билан кузатиб чекар эди... У ҳозиргина ўз умрида тўртинчи одамни ўлдирган эди.

Мардлик умуман ҳар қачон жамолга етган шаклда майдонга келадими? У ўзининг бутун сезги ва кечирмаларини эслаб, тўппонча стволининг мудҳиш оғзи дастлабки дақиқаларда унинг қалбини музлатиб юборганини тан олди. Ахир, икки кўланканинг жазосиз ғойиб бўлишида фақат кўзининг ногиронлиги ва чап қўли билан отишга мажбур бўлганлиги айблими? Йўқ. Бир неча қадам масофадан нишонни бемалол яхшироқ уриш мумкин эди, бироқ гангиб қолганлигининг аломати бўлган шошилиш ва ўзини йўқотиб қўйиш бунга ҳалал берди.

Стол лампасининг нури унинг бошини ёритиб турарди. Анна эса Қорчагин юзидаги ўзгаришнинг бирортасини ҳам кўздан қочирмай кузатиб турар эди. Лекин Қорчагиннинг кўзлари осойишта эди, фақат пешонасига йиғилаётган ажинларгина унинг жиддий фикр қилаётганидан далолат берад эди.

— Нималарни ўйлаяпсан, Павел?

Бу саволдан сўнг Қорчагиннинг фикрлари ёритилган ярим доиранинг нариги томонида тарқаб кетаётган папирос тутуни каби тарқалиб кетди, у бошига келган биринчи фикрни айта қолди.

— Комендатурага боришим зарур. Бу тўғрида уларни огоҳлантириб қўйишим керак.

Сўнг, чарчаган бўлишига қарамай, истар-истамас ўрнидан турди.

Анна унинг қўлини дарров қўйиб юбора қолмади; ёлғиз қолгиси келмас эди. Ташқаригача кузатиб қўйди-да, шу қадар азиз ва яқин бўлиб қолган Корчагин тун қўйнига кириб ғойиб бўлгандан сўнггина эшикни ёпди.

Корчагиннинг комендатурага келиши темир йўл ох-ранаси учун сирли бўлган одам ўлдиришнинг сабабини очиб берди. Мурдани дарров танишди: бу жиноят қидириш бўлимига кўпдан бери маълум бўлган йўлтўсар ва бир қанча марта одам ўлдирган Фимка Череп эди.

Туннель ёнидаги воқеа эртасига ҳаммага маълум бўлди. Бу ҳол Павел билан Цветаев ўртасида кутилмаган тўқнашувга сабаб бўлди.

Иш авжи қизиб турган пайтида цехга Цветаев кириб келди-да, Корчагинни чақириб олди. Цветаев уни коридорга олиб чиқди ва чеккароқ бир бурчакда тўхтатди, ҳаяжонланиб, гапни нимадан бошлашни билмай турди, ниҳоят:

— Кеча нималар бўлганини гапириб бер,— дея олди.

— Узинг биласан-ку.

Цветаев жонсарақлик билан кифтини қисиб қўйди. Павел туннель олдидаги воқеа ҳаммадан кўра Цветаевга қаттиқроқ таъсир қилганлигини билмасди. Бу темирчи бундай қараганда Борхартга ҳеч аҳамият бермагандай туюлса ҳам, аслида унинг тақдирига бепарво бўла олмаслигини монтёр билмас эди. Анна фақат унгагина ёқиб қолган эмасди, лекин у Цветаевга кўпроқ ёқиб қолган эди. Ҳозиргина Лагутинадан эшитгани бу туннель воқеаси уни жуда қийнаб ташлаган, мушкул бир савол туғдирган эди. Бу саволни у тўппа-тўғри монтёрга бера олмас, аммо жавобини билишни истар эди. У ўзини қийнаган бу масаланинг худбинликдан келиб чиққан арзимаган нарса эканлигини сал-пал бўлса ҳам тушунар, аммо сезгиларининг кураши натижасида бу сафар унда энг бачкана ҳайвоний хирс ғолиб чиқди.

— Менга қара, Корчагин,— деди у, овозини пасайтириб.— Гап орамизда қолсин. Биламан, Аннани куйдирмаслик учун бу ҳақда ҳеч нарса демаяпсан, бироқ менга ишонаверишнинг мумкин. Айтгин, бандит сени ушлаб турганда, бошқалари Аннани зўрлашдими?

Гапнинг охирида Цвѐтаев чидаб тура олмади, бошқа тарафга қараб олди.

Корчагин унинг мақсадига сал-пал тушуна бошлади. «Агар Аннага қизиқмаганда Цвѐтаев бу қадар хавотирланмасди. Анна унга азиз бўлса, у ҳолда...» Павел Анна учун хафа бўлиб кетди.

— Нима учун сўраяпсан?

Цвѐтаев бир-бирига ёпишмайдиган алланарсалар тўғрисида гапира бошлади-ю, суҳбатдоши унинг мақсадига тушунганини кўриб, жаҳли чиқиб кетди:

— Нега гапни бошқа ёққа бурасан? Мен сендан жавоб кутяпман-у, сен бўлсанг тергов бошлаяпсан.

— Аннани севасанми ўзинг?

Жавоб бўлмади. Бир оздан сўнг Цвѐтаев қийинчилик билан:

— Ҳа,— деб жавоб берди.

Корчагин газабини зўрға босиб, ўгирилиб ҳам қармай, коридор бўйлаб кетди.

Бир кун кечқурун Окунев, ийманиб бирпас тургандан кейин, Павел ётган каравот чеккасига ўтирди ва қўлини у ўқиётган китобнинг устига қўйди.

— Биласанми, Павлуша сенга бир нарсани айтиб беришга тўғри келади. Бир жиҳатдан бу бекорчи бир гапга ўхшайди, иккинчи жиҳатдан — тамом аксинча. Тая Лагутина билан менинг ўртамда бир англашилмовчилик чиқиб қолди. Аввал у менга ёқди,— деди Окунев айбдорларча бошини қашиб ва дўстининг ундай кулмаганини кўриб, давом этишга жасорат қилди. — Ундан сўнг, Таяда ҳам... шунга ўхшаш бир нарса пайдо бўлиб қолди. Қисқаси, мен бунинг ҳаммасини сенга гапириб ўтирмайман, ўзингга маълум гаплар. Кеча биз бахт синашиб кўрмоқчи, бирга турмуш қуриб кўрмоқчи бўлдик. Йигирма икки ёшга кирдим. Икковимиз ҳам овоз бериш ҳуқуқига моликмиз. Мен Тая билан тенглик асосида турмуш қурмоқчиман. Шунга сен нима дейсан?

Корчагин ўйланиб қолди.

— Коля, мен нима ҳам дея олар эдим? Икковингиз ҳам дўстим, икковингиз ҳам уруғи бир қабиладан. Ҳаммамиз бир одам. Тая бўлса, жуда яхши қиз... Масала ҳал.

Эртасига Корчагин ўз нарсаларини депо қошидаги ётоқхонада турувчи ўртоқлариникига олиб ўтди ва бир

неча кундан сўнг Аннаникида Николай ва Тальянинг турмуш қуриш шарафига ўртоқлик кечаси, таомсиз ва ичкиликсиз коммунистик ўтириш бўлди. Бу — хотиралар, энг қизиқ китоблардан парчалар ўқиш кечаси бўлди, тўпланишиб ашулалар айтишди. Жанговар қўшиқлар жаранглаб узоқларга эшитилди. Сўнгра Катюша Зеленова билан Волинцева гармонь олиб келишди, эрларнинг йўғон товушлари қизларнинг кумушдай жарангловчи товушларига қўшилиб уйни тўлдирди. Бу кеча Павел одатдан ташқари яхши чалди ва ҳаммани ҳайратга солиб, новча Панкратов ўйинга тушиши билан Павел ўзини унутди, яна ҳам шавқ-завқ билан чалди.

Ҳай, ҳай кўча, ҳай кўча!
Паст Деникин безовта,
Чунки Сибирь Чекаси
Пачоқлапти Колчакни.

Гармонь ўтган кунлар, ўтли йиллар ва бугунги дўстлик, кураш ва шодлик ҳақида куйлар эди. Гармонь Волинцевга берилиб, слесарь жўшқинлик билан «Яблочко» чалар эди, электрчи Павел қизишиб ўйинга тушиб кетди. Бу, Корчагиннинг ўз умрида учинчи ва сўнги марта телбаларча ўйинга тушиши эди.

Т У Р Т И Н Ч И Б О Б

Чегара — иккита столбадан иборат. Улар, бир-бирига душман икки олам каби сукут ичида ёв назар билан қаршима-қарши туриптилар. Бири рандаланган, силлиқ ва полиция будкаси сингари оқ-қора рангга бўялган. Унинг тепасига қаттиқ михлаб қўйилган бир бошли йиртқич, панжасининг тирноқлари билан ола-була столбани қамраб олгудай бўлиб, қанотларини кериб туради. У қайрилма тушмугини чўзиб зийраклик билан ўз қаршисигаги металл қалқонга олайиб қарайди. Унинг қаршисига, олти қадам нарида, иккинчи столба. Бу юмалоқ дуб столба ерга маҳкам ўрнатилган. Столбада ўроқ ва болга сурати солинган темир қалқон. Столбалар текис ерга ўрнатилган бўлса ҳамки, бу икки олам ўртасида бутун бир чоғ ётгандай. Жонидан кечмаган одам бу олти қадамни ўтолмайди.

Бу ер — чегара.

Қора денгиздан то энг шимолга, Муз океанига қадар

мингларча километр масофада меҳнатнинг улуғ эмблемаси бўлмиш мана шу темир қалқонлар — Совет Социалистик Республикаларининг сокин қўриқчилари — узилмас занжир каби тизилган. Қанотлик йиртқич ўрнатилган у столбадан эса Совет Украинаси ва панлар Польшасининг чегараси бошланади. Берездов деган кичкина жой бир бурчакда қолиб кетган. Ундан ўн километр наридаги Корец деган поляк ери чегара. Славут еридан Анаполь еригача бўлган жой — Н-чи чегара батальонининг райони саналади.

Чегара столбалари, қор далаларидан тор ўрмон йўлларига ўтиб, чуқурликларга тушади, баландликларга кўтарилиб тепаликларда маякдай кўринади ва дарёга етиб, унинг баланд қирғоқларидан ёт ўлканинг қор босган текисликларини кўздан кечиради.

Қаҳратон совуқ. Пийма остида қорғижирлайди. Болға ва ўроқли столба олдида, ботирлар шлёми кийган каттақон бир гавда кўринади, у оғир-оғир қадам ташлаб ўз участкасини кезиб юради. Баланд бўйли бу қизил аскарнинг эгнида кўк петлицалик кул ранг шинель, оёғида пийма. Шинелнинг устидан қўй терисидан қилинган, ёқаси кенг, каттақон пўстин кийилган ва боши мовут шлём билан иссиқ ўралган. Қўлларида қўй жунидан тўқилган қўлқоп. Пўстин узун, ерга тегиб туради. Энг қаҳратон қишда ҳам киши унда совуқдан қотмайди. Пўстин устидан елкасига милтиқ осилган. Қизил аскар пўстин этаги билан қорни супуриб, соқчи йўлагидан юриб бориб, қоғозга ўралган махоркани ҳузур қилиб тортади. Совет чегарасида, очиқ далада, соқчилар бир-бирларидан бир километр нарида турадилар, бири-иккинчисига кўриниб туради. Польша томонида ҳар беш юз метрда биттадан соқчи туради.

Поляк солдати ўз қоровул сўқмоғидан юриб соқчи қизил аскар қаршисига келяпти. У, қўпол солдатча ботинка, носвой ранг мундир ва шим кийган. Унинг устидан икки қатор қилиб, ялтирайдиган тугма қадалган қора шинель кийиб олипти. Конфедератка-фуражкадаги оқ бургут, мовут погонлар ва ёқадаги, петлицалардаги саноксиз бургутлар солдатни исита олмас эди. Раҳмсиз совуқ суякларигача қақшатиб юборган. У қотиб қолган қулоқларини ишқайди, юриб ўкчаларини бир-бирига уради, юпқа қўлқоплар ичида қўллари музлаб қолган. Поляк агар бир минут юрмай турса, совуқ ўша замон

унинг бўгин-бўгинларига нишон солади, шунинг учун солдат тинмайди, баъзан йўртиб ҳам қолади. Мана, соқчилар бир-бирига рўпара келишди, поляк бурилиб, қизил аскар билан ёнма-ён юра бошлади.

Чегарада гаплашиш мумкин эмас, лекин бутун атроф кимсасиз ялангликдан иборат ва фақат бир километр наридагина одам кўринар экан — бу иккиси жим бораётирми ё халқаро қонунларни бузаётирми — ким била олади.

Поляк чекишни истайди, лекин гугуртни казармада унутиб қолдирган. Шамол бўлса, худди жўрттага қилаётгандай, совет томондаги махорканинг ҳавас кўзготадиган ҳидини тарқатапти. Поляк, музлаган қўлқопларини ишқашдан тўхтаб, орқага қаради, баъзан вахмистр ёки пан поручик постларни текшириб чегара бўйлаб от ўйнатиб, кутмаганда адирдан чиқиб қолади. Лекин, ҳозир бутун атроф жимжит. Офтобда қор ялтираб кўзларни қамаштиради. Осмон тиниқ, бегубор.

— Уртоқ, пшипалиць бер, — деб муқаддас қонунни биринчи бўлиб поляк бузди ва қиличга ўхшаган найзалик кўпотар француз милтигини орқасига ташлаб, музлаб қолган қўллари билан шинелининг чўнтагидан зўрға бир қути арзон баҳо сигарет чиқарди.

Қизил аскар полякнинг сўзларини эшитди-ю, лекин чегара хизматининг ҳарбий устави жангчига нариги чегарадан ким билан бўлмасин гаплашишни ман қилгани ва бунинг устига, полякнинг нима деганига тушуниб етмагани учун, юмшоқ, иссиқ валенка ичидаги оёқларини фижирлаётган қор устига салмоқ билан ташлаб юришда давом қилди.

— Уртоқ большевик, папиросимни ёндириб олай, гугуртингни ташлагин, — деди поляк бу сафар рус тилида.

Қизил аскар ўз қўшнисига кўз ташлади. «Совуқ «пан»нинг жигаригача урганга ўхшайди. Буржуй солдати бўлса ҳам, ҳоли хароб. Шундай совуқда битта юпқа шинель билан соқчилик қилишга ҳайдаптилар, мана энди қуёндай сакраяпти, чекиб олмаса тоза ишдан чиқадик-ку», деб ўйлади қизил аскар ва ўгирилиб ҳам қарамасдан, гугурт қутисини ташлади, солдат уни илиб олди ва бир неча гугуртни чақиб, ниҳоят, сигаретни тутатиб олди. Қути яна шу йўсинда чегарага қайтди ва шунда, кутилмаган бир вақтда, қизил аскар қонунни бузди:

— Олақол, менда бор.

Чегарадан овоз келди:

— Йўқ, раҳмат, мен бу қути учун икки йил турмага тушишим мумкин.

Қизил аскар гугурт қутига қаради. Унда аэроплан сурати бор. Пропеллер ўрнига каттакон муштум қўйилиб «Ультиматум» деб ёзилган.

«Дарҳақиқат, уларга тўғри келмас экан»,— деб ўйлади у.

Солдат ҳамон у билан бир томонга юриб боришда давом қилди. Кимсасиз чўлда у жуда зериккан эди.

Эгарлар бир оҳангда гижирлайди, отлар текис йўртиб боради, қора айғирнинг тумшуғи, бурун тевараклари, ёллари қиров, отнинг оғзидан чиққан оппоқ буғ ҳавога сингади. Батальон командири минган ола бия, жуда чиройлик оёқ ташлайди. Чиройлик бўйнини букиб, юган билан ўйнашади. Отлиқларнинг иккови ҳам шинель устидан жигар ранг қилич камарлари билан белларини боғлаганлар. Икковининг ҳам енгида учтадан қизил квадрат бор эди. Аммо батальон командири Гавриловнинг петлицаси яшил, ҳамроҳиники — қизил. Гаврилов — чегарачи. Етмиш километргача чўзилган масофада унинг постлари туради, у — бу ернинг «хўжайини». Унинг ҳамроҳи эса — Берездовдан келган меҳмон — умумий ҳарбий таълим батальонининг ҳарбий комиссари Корчагин эди.

Кечаси қор ёғди. Ҳозир момиқдай бўлиб ясланиб ётипди, унга на от туёғи ва на инсон оёғи теккан. Отлиқлар сийрак тўқайликдан чиқиб, дала бўйлаб чопиб кетишди. Қирқ қадамча нарида, четда яна икки столба кўринди.

— Так-так!

Гаврилов отнинг жировини маҳкам тортди. Тўхташнинг сабабини билмоқ учун Корчагин отини қайтарди. Гаврилов эгардан пастга эгилиб диққат билан қордаги туташ ғалати изларга разм солди,— гўё, биров серқирра филдирак филдиратиб ўтганга ўхшайди. Бу ердан оёғини-оёғига қўйиб, ўз изини адаштиришга уриниб ҳийлакор бир ҳайвон ўтган. Изнинг қаёқдан келганини билиш қийин, лекин батальон командирини тўхташга мажбур қилган — ҳайвоннинг изи эмас эди. Чалкаш излардан икки қадам нарида қор босган бошқа излар топилди. Бу ердан одам ўтган. У ўз изини адаштирмасдан, тўғри ўрмонга ўтган, из унинг Польшадан ўтганли-

гини аниқ курсатиб турарди. Батальон командири из бўйлаб отни ҳайдади ва из уни қоровул сўқмоғига олиб келди. Ун қадам наридаги Польша томонда, оёқ изи кўринарди.

— Кечаси чегарадан одам ўтипти,— деди батальон командири,— яна учинчи взвод ғафлатда қолипти, эрталабки сводкада эса ҳеч нарса кўрсатилмаган. Шайтонлар!— деди, оғзидан чиққан ҳовурдан пайдо бўлган қиров, Гавриловнинг оқимтир мўйловларини ялтиратиб, лаблари устида осилиб турарди.

Икки одам отлиқларга қараб келар эди. Бирини — кичкина, қора, милтигидаги француз найзасининг учи қўёшда ялтирарди. Иккинчиси — баланд бўйли, устида сариқ пўстин. Ола бия, шпорнинг текканини сезиб, қадамини тезлатди ва отлиқлар уларга қараб келувчиларга яқинлашдилар. Қизил аскар елкасидаги қайишини ростлаб, чекиб бўлинган махоркасини ерга ташлади.

— Салом, ўртоқ! Участкангизда аҳвол қалай?— дея, қизил аскар узун бўйли бўлгани учун батальон командири энгашмасдан қўлини узатди. Полвон қизил аскар эса тезгина қўлқопини чиқарди. Батальон командири соқчи билан кўришди.

Поляк узоқдан қараб турди. Икки қизил офицер солдатлар билан худди яқин ўртоғи сингари кўришаётди. У ўз майори Закржевскийга қўл узатганда нима бўлишини кўз олдига келтирди ва бу маъносиз фикрдан чўчиб атрафига қаради.

— Ўртоқ комбат, постни ҳозиргина қабул қилиб олдим,— дея рапорт берди қизил аскар.

— Анави ердаги изни кўрдингми?

— Йўқ, ҳали кўрганим йўқ.

— Кечаси соат иккидан олтигача ким турган эди?

— Суротенко турган эди, ўртоқ комбат.

— Ҳай, майли, ҳушёр бўлинг!

Кетишга ҳозирланар экан, қаттиқ огоҳлантирди:

— Анавилар билан борди-келдини озроқ қилиш керак.

Чегара билан Берездов ўртасидаги кенг йўлдан отлар йўртиб борар экан, батальон командири сўзлаб кетди:

— Чегарада кўз керак, озгина ғафлат босдимиз—пушаймон бўласан. Бизнинг ишимиз уйқуни билмайди. Кундузи чегарадан ўтиш унча осон эмас, лекин кечаси

қулоқни тикка қилиб туриш керак. Уртоқ Корчагин, ўзингиз ўйлаб кўринг, менинг участкамда учта қишлоқ баб-баравар қоқ ўртасидан бўлинган. Жуда мушкул, қанчалик маҳкамласанг ҳам, ҳар бир тўй, ҳар бир байрамда бутун қавм-қариндошлар чегарадан ўтишади. Қандай қилиб ҳам ўтмасин? У уй билан бу уй ораси йигирма қадам, дарёдан товуқ ҳам пиёда ўта олади. Контрабанда ҳам йўқ эмас. Рост, бунинг ҳаммаси арзийдиган нарса эмас. Масалан, бирор хотин икки шиша қирқ градусли поляк зубровкасини олиб ўтади, лекин катта контрабандистлар ҳам оз эмас, бундайлар катта пуллар билан иш олиб боради. Биласанми, поляклар нималар қилаётирлар? Бутун чегара қишлоқларида универсаль магазинлар очганлар, унда истаган нарсагининг ҳаммаси бор. Албатта, улар буни ўзларининг қашшоқ деҳқонлари учун очганлари йўқ.

Корчагин батальон командирининг гапларини мароқ билан тинглади. Чегарадаги ҳаёт тинимсиз разведкага ўхшарди.

— Уртоқ Гаврилов, фақат контрабанда мол ўтказиш билан қаноатланадилар дейсизми?

Батальон командири қовоғини солиб жавоб берди:

— Бутун гап ҳам шунда-да.

Кичкина Берездов ери. Узоқ, хилват бир жой, яҳудийларнинг собиқ ўтроқ манзили. Ҳар бир тўғри келган жойга тартибсиз қурилган икки-уч юз кичик-кичик уй, катта бозор майдони, майдон ўртасида йигирматача дўконча. Майдон гўнг билан тўла. Ерни деҳқон ҳовлилари ўраб олган. Қушхона йўлидаги яҳудийлар марказида — эски бир синагога.¹ Бу кўҳна иморатдан қандайдир бир ҳазинлик эсади. Рост, синагога шанба кунлари кимсасизликдан шикоят қила олмайди, лекин ҳар ҳолда бу аввалгидай эмас ва раввиннинг² турмуши ҳам истаганидан ёмон. Ҳатто шу ерда, шундай бир узоқ, хилват жойда ҳам ёшлар раввинга тегишли даражада ҳурмат билан қарамас эканлар. Ҳақиқатан ҳам минг тўққиз юз ўн еттинчи йилда ёмон ҳодиса юз берганга ўхшайди.

¹ Синагога — яҳудий ибодатхонаси.

² Раввин — яҳудий руҳонийси. — Р е д.

Рост, қарилар ҳали «ҳаром» нарсани еяётганлари йўқ, аммо қанча болалар худо томонидан лаънат этилган чўчка колбасасини емоқдалар. Тфу, ўша тўғрида ўйла-санг ҳам қусгинг келади. Реббе Борух, овқат излаб гўнг тепани кавлаб ётган чўчқани жон-дили билан қарғаб, оёғи билан тепади. Раввин — Берездовнинг район мар-кази бўлганидан унча ҳам рози эмас. Ким билади, бу коммунистлар қаёқдан келиб қолди, ҳамма ёқни титки-лаб, ҳар куни янги бир кўнгилсизлик келтиришади. Рав-вин кеча поп қўрасининг эшигида: «Украина Коммунист Ёшлар Союзининг Берездов район комитети» деган ян-ги вивескани кўриб қолди.

Бу вивескадан бирон яхшилик кутиш мумкин эмас. Бу фикрлар билан чувалган раввин, ўз синагогасининг эшигига ёпиштирилган эълонномага дуч келганини бил-май қолди.

«Бугун клубда меҳнаткаш ёшларнинг очиқ мажлиси бўлади. Район ижрокомининг раиси Лисицин ва райко-молнинг секретарлик вазифасини бажарувчи ўртоқ Кор-чагин доклад қилади. Мажлисдан сўнг тўққиз йиллик мактаб ўқувчиларининг кучи билан концерт қўйиб бе-рилади».

Раввин эшикка ёпиштирилган эълонномаи ғазаб би-лан йиртиб ташлади.

«Мана, нағма бошланяпти!»

Поп қўрасининг катта боғи черковни икки томондан ўраб олган. Боғнинг ичида эскича солинган катта уй. Уй сингари ёшини яшаб ишдан чиқиб қолган ва бир-бирининг жонига теккан поп билан хотини турадиган бўм-бўш хоналар сассиқ, нохуш. Уйга янги хўжайинлар ки-риши биланоқ унга жон кирди. Диёнатли хўжайинлар фақат тахт байрамларидагина меҳмонларни қабул қи-ладиган катта зал, ҳозир одам билан тўла. Попнинг уйи Берездовнинг партия комитети бўлиб қолди. Йўлакнинг ўнг томонидаги кичкина бўлманинг эшигига бўр билан: «Район комсомол комитети» деб ёзилган. Иккинчи умумий ҳарбий таълим батальонининг ҳарбий комиссарлик вазифасини бажарувчи Корчагин, ҳозиргина ташкил қи-лингган район комсомол комитетининг секретарлик вази-фасини ҳам вақтинча адо қилиб, куннинг бир қисмини шу ерда ўтказар эди.

Аннанинг уйида кеча ўтказилганига саккиз ой тўлди. Ҳолбуки, у яқиндагина бўлиб ўтганга ўхшайди. Корча-

гин, олдида тахланиб ётган қоғозларни четга суриб қўйиб, креслога суялди ва ўйга толди...

Уй жимжит. Ярим кеча. Партком кимсасиз, партия райкомининг секретари Трофимов яқиндагина, ҳаммадан кейин чиқиб кетди. Ҳозир Корчагин ёлғиз ўзи. Деразага совуқ ажойиб нақшлар солган. Столда керосин лампа ёритиб турипти, печка яхшилаб қизитилган. Корчагин яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларни эслаб ўтиради. Август ойида мастерской коллективи уни ёшларнинг ташкилотчиси сифатида ремонт поезда билан Екатеринбургга юборди. Кеч кузга қадар бир юз эллик киши станциядан станцияга ўтиб, бу станцияларни уруш ва харобалик мерослари бўлган, ёнган ва синган вагонлардан бўшатиб юрди. Улар Синельниковдан Пологгача йўл босдилар. Бир маҳаллар бандит Махно ҳукмронлик қилган бу ернинг ҳар қадамида қиргин ва харобалик излари кўринарди. Гуляй-Поледа водокачканинг гишт иморати тикланди, сув цистернасининг динамит қўприб ташлаган ерига темир ямоқ солинди. Бу ишга бир ҳафта кетди. Электрчи Корчагин слесарлик ҳунари ва бу меҳнатнинг оғирлигини билмас эди. Лекин у ёлғиз бир ключ билан занглаб қолган бир неча минг гайкани винтлаб чиқди.

Кузнинг сўнгги кунларида поезд ўз мастерскойига келиб тўхтади. Цехлар ўз корпусларига етмиш беш кишини яна қайтариб қабул қилди...

Павел Аннаникига келадиган бўлиб қолди. Унинг пешонасидаги ажин йўқолган ва хандон уриб кулишлари ҳам тез-тез эшитиладиган бўлиб қолди.

Мазутга беланган оғайнилар яна тўгаракларда аллақачон ўтган кураш йиллари ҳақидаги ҳикояларни тинглай бошладилар. Ҳикоялар исёнкор, қуллар Россиясининг тож кийган махлуқларни ағдариш йўлидаги уринишлари, Степан Разин ва Пугачев исёнлари ҳақида борарди.

Бир оқшом Аннаникида кўп ёшлар тўпланган вақтда Павел кутилмаганда зарарлик бир меросдан қутулиб олди. Ёшлик вақтида чекишга ўрганиб қолган Павел катый қилиб:

— Бундан буён чекмаганим бўлсин,— деди.

Бу беҳосдан бўлди. Кимдир биров, одат инсондан кучлироқ, деган баҳс бошлади, бунга мисол қилиб чекишни келтирди; бунда кишилар иккига ажралди. Па-

вел тортишувга аралашмади, лекин уни Толя гапиришга мажбур қилди, у ўйлаган нарсасини айтди:

— Одатни инсон бошқаради, аксинча эмас. Бўлмаса қандай хулосалар чиқариш мумкин?

Цветаев бурчакдан қичқирди:

— Қорчагин дағдағали гапларни яхши кўради. Қани ўзига қарайлик-чи? Унинг ўзи чекадими? Чекади. Чекишнинг зарарли эканини биладими? Билади. Лекин, ташлашга-чи, қурби келмайди. Яқинда у, тўғарақларга «маданият киргизди»,— деди-ю, Цветаев совуқ бир истеҳзо билан сўради:— ўзи жавоб берсин-чи, сўкинадими, йўқми? Павелни таниганлар яхши биладики, у оз сўкинади, лекин жуда бошлаб сўкади. Авлиё бўлишдан кўра, ваъзхонлик қилиш осонроқ-да.

Ҳамма жим бўлди. Цветаевнинг жуда қаттиқ кетиши одамларга маъқул бўлмади. Павел ҳам дарров жавоб бериб қўя қолмади, папиросни оғзидан секин олди-да, ёғимлади ва:

— Бундан сўнг чекмайман!— деди секин.

Бир оз жим туриб, қўшиб қўйди:

— Бу ўзимга, бир оз Димкага ҳам тааллуқли. Ёмон одатни ташлай олмаганининг баҳоси бир пул. Энди сўкинишим қолди. Уртоқлар, мен бу доғни ҳали тамом ювиб ташлай олганим йўқ. Ҳатто Димка ҳам энди кам сўкинишимга иқрор бўлди. Оғиздан бирон сўзнинг чиқиб кетиши, папирос чекишдан кўра осонроқ, мана шунинг учун ҳам мен сўкинмайдиган бўлдим деб айта олмайман. Лекин, мен нима қилсам ҳам, сўкинишни ташлайман.

Қиш кириши олдида дарёни оқизилган ёғочлар тўсиб қўйди. Кузги тошқин уларни тарқатди ва ўтин пастга оқиб, нобуд бўла бошлади. Ёғочларни сақлаб қолиш учун Соломенка яна ўз коллективини жўнатди.

Коллективдан кетда қолмаслик истаги Қорчагинни ўртоқларидан ўзининг қаттиқ шамоллаганини яширишга мажбур қилди, орадан бир ҳафта ўтгач, пристань қирғоқларида ўтин уюмлари тоғдай кўтарилган бир вақтда, совуқ сув ва кузги намлик унинг қонида мудраб ётган душманни уйғотди. Қорчагин иситмада ёна бошлади, ўткир бод касали унинг танасини икки ҳафта куйдирди, касалхонадан чиққанидан кейин эса, у станокда ўтирибгина ишлай оладиган бўлиб қолди. Мас-

тер фақат бош чайқарди ва бир неча кундан сўнг, холис бир комиссия уни ишга яроқсиз деб топди. У, корхонадан бўшаб, пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлди, лекин буни газаб билан рад этди.

Унга корхонани ташлаб кетиш оғир бўлди. Ҳассага суяниб, секин-секин юрар ва ўзида азоб берувчи бир оғриқ сезар эди. Бир келиб-кетишни сўраб онаси бир неча марта хат ёзган эди. У ҳозир ўзининг қарй онасини ва унинг хайрлашганда «Мен сизларни фақат майиб бўлганларингиздагина кўраман» деган сўзларини эслади.

Губкомдан комсомол ва партия ҳужжатларини олди; аламини қўзғотмаслик учун, ҳеч ким билан хайрлашмасдан, онасининг олдига жўнади. Она унинг шишиб кетган оёқларини икки ҳафта буғлаб силади. Бир ойдан сўнг, у ҳассасиз юра бошлади, юрагига шодлиги сиғмас эди, унинг оқшоми тонгга айланди. Поезд уни губерна марказига етказди. Уч кундан сўнг ташкилот бўлимидан унга ҳужжат топширдилар, унда, Павелнинг ҳарбий таълимни ташкил қилишда сиёсий раҳбарлик ишида фойдаланиш учун губерна ҳарбий комиссариатига юборилгани айтилган эди.

Бир ҳафтадан сўнг у бу ерга, қор босган жойга 2-батальоннинг ҳарбий комиссари бўлиб келди. Округ комсомол комитети унга тарқаб кетган комсомолларни тўплаш ва районда ташкилот тузиш вазифасини топширди. Унинг ҳаёти ана шундай тобланар эди.

Ҳовли иссиқ. Ижроия комитети раиси кабинетнинг очиқ деразасида олча шохи осилиб турипти. Қуёш ижроком тўғрисида — кўчанинг нариги бетидаги католик бутхонасининг готика усулида қурилган қўнғироғи тепласидаги олтин суви югуртирилган бутни ярқиратмоқда. Дераза олдида, боғчада, ижрокомдаги қоровул хотиннинг кичкинагина ғозчалари ўзларига ўхшаган момикдай юмшоқ майса ичида тинмасдан овқат излаб юришпти.

Ижроком раиси ҳозиргина олинган телеграммани ўқиди, юзида ўзгариш пайдо бўлди. Катта, йўғон бармоқлари жингалак сочлари орасида тўхтади.

Берездов ижроия комитетининг раиси Николай Николаевич Лисицин эндигина йигирма тўрт ёшга киргани-

ни на хизматчилар, на партия ходимлари билади. Катта ва бақувват, сипо ва кўпинча қаттиқ қўл бу киши худди ўттиз бешга кирганга ўхшайди. Бақувват гавда, кучли бўйин, катта калла, кўкимтир зийрак кўзлари, бақбақасидаги чуқур чизиқлар, кўк шим, «кўпни кўрган» сариқ френч, чап кўкрагидаги Қизил Байроқ ордени уни савлатли кўрсатарди.

Октябрь революциясигача Лисицин Тула яроғ-аслаҳа заводиянинг токарлик станогиде «қўмондонлик» қилар эди. У ерда унинг бобоси, отаси ва ўзи ҳам ёшлигидан тортиб темир кесиб ва чархлаб ўсган.

Бу кунгача фақат ясаб келган яроғини энди қўлга олган ўша куз кечасидан бери Николай Лисицин бўрон ичига кириб қолди. Революция ва партия уни у ёнғиндан олиб, бу ёнғинга ташлар эди. Тула қуролсози қизил аскарликдан жанговар командирликкача ва ундан полк комиссарлигигача кўтарилиб, шарафли бир йўлни босиб ўтди.

Ёнғин ва замбарак гувиллашлари орқада қолди. Ҳозир Николай Лисицин шу ерда, чегара районида ишлайди. Ҳаёт тинч ўтмоқда. У, то ярим кечагача ҳосилот сводкаларини кўриб ўтиради, аммо мана бу телеграмма яқиндагина ўтганларни бир нафас хотирга келтирди. Хабар телеграфнинг лўндагина тили билан огоҳлантирар эди:

«Жуда махфий. Берездов ижрокомининг раиси Лисицинга.

Поляклар катта бир шайкани шошилиб чегарадан ўтказаетганлари сезилмоқда, улар чегара районларини террор қилишлари мумкин. Эҳтиёт чораларини кўринг. Молия бўлимининг ҳамма қимматбаҳо нарсасини округга юбориш таклиф қилинади. Солиқдан тушган пулларни ўзингизда ушлаб турманг».

Лисицин кабинет деразасидан ижрокомга келаётган ҳар бир кишини кўриб турар эди, зинапояда Корчагин кўринди, бир минутдан сўнг эшик тақиллади.

— Утир, гаплашамиз,— деди Лисицин ва Корчагиннинг қўлини қисди.

Ижроком раиси бир соатгача ҳеч кимни қабул қилмади.

Корчагин кабинетдан чиққанда кун тиккага келган эди. Лисициннинг кичкина синглиси Нюра боғчадан чо-

пиб чиқди. Павел уни Аюта деб атар эди. Уятчанг, лекин ёшлигига қарамасдан жиддий қиз, Корчагинни ҳар кўрганда хуш табассум қилар эди ва у ҳозир, қирқилган сочларининг тутамини пешонасидан олиб ташлаб, ўнғайсизланиб, Павел билан болаларча саломлашди.

— Коля олдида ҳеч ким йўқми? Мария Михайловна аллақачондан бери обедга кутиб ўтирипти,— деди Нюра.

— Киравер, Аюта, ёлғиз ўтирипти.

Эртасига саҳарда семиз отлар қўшилган уч арава ижроком эшиги олдида тўхтади. Ундаги одамлар секин-секин сўзлашарди. Молия бўлиmidан печатланган бир-неча қопни олиб чиқиб араваларга ортдилар, бир неча минутдан сўнг тош кўчада ғилдиракларнинг шақиллаган товуши эшитилди. Корчагин командирлик қилган отряд араваларни қўриқлаб борди. Округ марказигача бўлган қирқ километр йўл (йигирма беш километри ўрмон ичида) беҳатар ўтилди, маблағлар округ молия бўлимининг ёнмас сандиқларига тушди.

Бир неча кундан сўнг, чегара томондан Берездовга отлиқ чопиб келиб қолди. Бу ердаги лақма одамлар ҳанг-манг бўлиб, отлиқни ва терга пишган отни кузатиб қолишди.

Отлиқ ижроком эшиги олдида келиб, отдан сапчиб тушиди ва қиличини қўлида ушлаб, оғир этикларини тақиллатиб, зинапоядан чиқди. Лисицин, қошини чимириб, пакетни олди, очди ва конвертга қўл қўйиб, чегарачини узатди. Отни дам олишга ҳам қўймасдан чегарачи изига қайтди.

Пакетнинг мазмунини, уни ҳозиргина ўқиб чиққан ижроком раисидан бошқа ҳеч ким билмас эди. Лекин бу жой обивателларининг қандайдир искаб топадиган қобилияти бор эди. Бу ердаги уч майда савдогарнинг иккитаси албатта контрабандачи эди, бу ҳунар уларда ҳар бир хавфни сезиб олиш қобилиятини ўстиради.

Икки киши тротуардан тез-тез юриб, умумий ҳарбий таълим батальони штабига келди. Уларнинг бири Корчагин эди. Уни обивателлар биледи: у доим яроғ билан юради, лекин партком секретари Трофимовнинг наган таққанлигида бир гап бор.

Бир неча минутдан сўнг ўн бештача киши штабдан чопиб чиқиб, найзали милтиқларни кўтариб, муйилишдаги тегирмонга қараб югурди. Қолган коммунист ва

комсомоллар парткомнинг ўзида қуролландилар. Кубанка кийиб, доим ёнида олиб юрадиган маузерини осиб олган ижроком раиси ҳам отда чошиб келди. Бирон ёмон ҳодиса юз бергани аниқ. Катта майдон, тор кўчалар мазористондай жимжит, биронта жон эгаси йўқ. Бир зумда кичкина дўкончаларнинг эшикларида каттакон ўрта аср қулфлари пайдо бўлди, дарпардалар ёпилди ва фақат қўрқмас товуқлар, иссиқда лоҳасланган чўчқаларгина гўнгларни титишда давом қилар эди. Жой чеккасидаги боғларда застава жойлашди. Дала шу ердан бошланар ва тўғри кетган йўл жуда узоқ ергача кўришиб турарди.

Лисицинга етказилган ахборот жуда қисқа ёзилган эди:

«Бугун кечаси Поддубец районида икки қўл пулемётли ва тахминан юз қиличли отлиқ банда жанг қилиб, чегарадан совет тупроғига ўтди. Чора кўрингиз. Банданинг изи Славут ўрмонларида йўқолди. Огоҳлантираман: кундуз куни бандани қувлаб юз кишилик қизил казаклар Берездовдан ўтади. Янглишмангиз.

Алоҳида чегара батальонининг командири.

Г а в р и л о в».

Бир соатдан сўнг шу ер йўлидан келаётган бир отлиқ ва ундан бир километр орқада отлиқлар группаси пайдо бўлди. Қорчагин олдинга диққат билан қарар эди. Отлиқ секин, эҳтиётлик билан юриб келди, лекин боғларга қўйилган пистирмани пайқамади. Бу отлиқ қизил казаклар еттинчи полкининг ёш қизил аскарлари эди. У разведкада эндигина бўлаётди. Уни боғлардан бирдан ёпирилиб чиққан одамлар ўраб олди. Аммо у гимнастёркалардаги КИМ значогини кўриб қолиб уялгансимон илжайди. У бирпас сўзлашиб олгандан кейин, кетга, йўртиб келаётган отлиқларга қараб чопди. Застава қизил казакларни ўтказиб юбориб, яна боғларга беркинди.

Ташвишли бир неча кун ўтиб кетди. Лисицинга келган маълумотда бандитларнинг диверсия ҳаракатини кенгайтиришга муваффақ бўлмаганлари айтилган эди: қизил кавалерия томонидан тинмасдан таъқиб этилган банда шошилганича орқага қайтиб, ўз чегарасига ўтишга мажбур бўлган.

Ун тўққиз большевикдан иборат кичкинагина груп-

па ўз районида совет қурилиш йўлида бутун кучни сарф қилиб ишлар эди. Ёш, янгигина тузилган район бутун нарсани янгидан барпо қилишни талаб қилар эди, чегаранинг яқинлиги ҳамманинг доимий сергак бўлишини талаб қилар эди.

Лисидин, Трофимов, Қорчагин ва улар тўплаган оз сонли активнинг кунни эртадан қора кечгача советларни қайтадан сайлаш, бандитлар билан курашиш, маданий иш, контрабанда билан кураш олиб бориш, ҳарбий иш, партия ва комсомол иши билан ўтар эди.

Отдан тушиб ёзув столига ўтириш, ёзув столини қўйиб, ҳарбий таълим олаётган ёшларнинг взводлари машқ қилаётган жойга бориш, клуб, мактаб, икки-уч мажлис ўтказиш, кечаси яна отга миниш, маузерни кўтариб «Тўхта, ким келаётир?» дейиш, нариги чегара товарларини ташиб қочаётган аравалар ғилдираklarининг тақирлашларини эшитиш — иккинчи батальон ҳарбий комиссарининг кунлари ва кўп тунлари шулардан иборат эди.

Берездов район комсомол комитети — Қорчагин, хотин-қизлар бўлимининг мудирини қисиб кўзли волгалик Лида Полевих, новча, тиши ялтироқ, ичи қалтироқ, яқинда гимназист бўлиб юрган, «ёш бўлса ҳам етилган», хатарли саргузаштлар ишқивози ва Шерлок Холмс билан Луи Буссенарни севиб ўқувчи Женька Развалихинлардан иборат эди. Развалихин район партиясининг иш бошқарувчиси бўлиб ишлаган ва тўрт ой бурун комсомолга кирган бўлса ҳам, комсомоллар ичида худди «кекса большевик»дай бўлиб юарди. Берездовга юборадиган ҳеч ким топилмаган ва узоқ ўйлангандан сўнг, округ комитети Развалихинни «сиёсий оқартув» бўлимининг мудирини қилиб юборган эди.

Қуёш тиккага келаётир. Иссиқ бурчак-бурчакларгача кирган, одамлар уйларига қамалган ва ҳатто итлар ҳам омборларга кириб, мудраб ётарди. Гўё бутун қишлоқда жон эгаси қолмаганга ўхшайди, фақат битта чўчқагина қудуқ олдидаги ботқоққа беланиб ётипти.

Қорчагин отни ечди ва тиззаси оғриганидан лабини тишлаб, эгарга минди. Ўқитувчи қиз кўзларини кафти билан кундан бекитиб, мактаб зинапоясида турарди.

— Кўришгунча хайр, ўртоқ комиссар, — деб жилмайди у.

От типирлаб, бўйинини букиб, тизгинини тортиди.

— Хайр, ўртоқ Ракитина. Демак масала ҳал: эртага сиз биринчи дарсни ўтказасиз.

От, тизгиннинг бўшатиляганини сезиб, йўрта кетди. Шу вақтда Қорчагиннинг қулоғига дод-вой эшитилиб қолди. Қишлоқ хотинлари ёнғин вақтидагина шундай қий-чув қилишади. Қорчагин отнинг бошини қаттиқ тортди, кўзи эшикдан чиқиб, нафаси тикилиб чопиб келаётган ёш деҳқон хотинига тушди. Ракитина кўчанинг ўртасига келиб хотинни тўхтатди. Қўшни уйларнинг остоналарида одамлар, кўпроқ чоллар ва кампирлар пайдо бўлди. Ишга ярайдиган одамларнинг ҳаммаси далада эди.

— Вой-дод, одамлар! У ерда қиёмат бўлаётир! Ҳай, чидаёлмайман.

Қорчагин уларнинг олдига етиб борганда, ҳар томондан одамлар югуриб келар эди. Хотинни ўраб олиб, унинг оқ кўйлагидан тортар, ваҳима ичида ундан сўрар, аммо унинг пойма-пой гапларидан ҳеч нарса англаб бўлмас эди. «Ўлдирдилар. Пичоқлашиб ётирлар», деб додлар эди у. Соқоллари чигалланиб кетган бир чол, сурп чолворини ушлаб, чопиб хотиннинг ёнига келди.

— Бақирма жиннига ўхшаб. Ким уради? Нега уради? Бае қилсанг-чи, лаънати!

— Бизнинг қишлоқдагилар поддубликлар билан уришаётир... увот талашиб. Поддубликлар бизникиларнинг жонини олаётир.

Кулфатнинг сабабини ҳамма тушуниб қолди. Кўча хотинларнинг дод-фарёдлари билан тўлди, чоллар бақириб қолишди. «Поддубликлар увот талашиб, бизникиларни қираётир» деган гап бутун қишлоқни тутиб, занг чалгандай ҳаммани чақирди. Юришга қуввати келган ҳар бир киши уйдан чиқасолиб, кўчага отланди ва паншаха, болта, сўйиллар билан қуроолланган одамлар қишлоқдан чиқиб, икки қишлоқ ўртасида ҳар йил ер чегарасини бўладиган вақтда юз берадиган қонли тўқиниш майдонига қараб юра бошлади.

Қорчагин қаттиқ қамчи урганидан, от кучи борича чопиб кетди. Устидаги одамнинг ҳайқирғидан от яна ҳам шиддатлироқ чопиб, югуришаётган одамлардан ўтиб кетди. У қулоқларини чимириб, оёқларини баланд кўтариб ташлаб, борган сари тез чопар эди. Адирдаги шамол тегирмон йўлни тўсгандай, ўз қанотларини атрофга ёзган. Шамол тегирмондан ўнг пастликдаги дарё бўйи —

Ўтлоқ. Сўлда, кўз илғаганча баъзан адир бўлиб кўтарилиб, баъзан сой бўлиб пастга қуйилиб, жавдари даласи ёйилиб кетган. Пишган жавдари устидан эсган шамол уни қўли билан сийпаб ўтгандай бўлади. Йўл четлари лола билан тўлган. Бу ер жимжит ва чидаб бўлмас даражада иссиқ эди. Фақат узоқда, пастда дарё илон изидай буралиб ялтираб оқаётган жойдагина қичқириқлар эшитиларди.

От пастга, ўтлоққа қараб даҳшатли бир тезлик билан чопиб борди, Павелнинг хаёлидан «мункиб кетса, у ҳам ўлади, мен ҳам» деган фикр ўтди. Лекин отни тўхтатиш мумкин эмас эди. Павел унинг бўйнига энгашиб борар экан, шамол қулоғи остида ғувиллар эди.

У ўтлоқ устига учиб борди. Одамлар йиртқичлардай бир-бири билан олишарди. Бир неча одам қонга ботиб, ағнаб ётипти.

Синган чалғи сопини ушлаб, юзи қонга беланган ёш йигитни қувиб кетаётган серсоқол кишини, от кўкраги билан уриб йиқитди. Қуёшда қорайган, бақувват бир деҳқон ағдарилган душманни сғир этиклари билан тегиб, «жонини олишга» уринар эди.

Корчагин оти билан одамлар тўдасига чопиб кирди ва муштлашиб ётганларни тарқатди. Уларнинг эс-хушига келишига қўймасдан, отини сакратиб айлантирар, ваҳшийланган одамлар устига от қўяр эди. У, бу одамларнинг қонли жанжалларини фақат қаттиқ қўллик ва пўписа билангина тўхтатиш мумкинлигини сезгандан сўнг қаттиқ бақирди:

— Тарқалинг, аблаҳлар! Отиб ташлайман, бандитлар.— У маузерини қинидан чиқариб, жуда дарғазаб бўлиб турган кимнингдир бошидан ошириб ўқ узди. От ҳуркиб кетди. Баъзи бировлар чалғиларини ташлаб, орқага қайтди. Шундай қилиб, отни ғазаб билан далада сакратиб, маузеридан ўқ узишда давом қилган ҳарбий комиссар мақсадига етди. Одамлар жавобгарликка тортилишдан ва қаёқдандир пайдо бўлиб қолган, мудҳиш вабо машинаси билан узлуксиз ўқ узиб турган одамдан бекиниб, ҳар томонга қоча бошлади.

Тез кунда Поддубецга район суди келди. Халқ судьяси қанчалик уринса ҳам, жанжални кимлар бошлаганини аниқлай олмади. Муштлашишдан ҳеч ким ўлмапти, ярадор бўлганлар тузалиб кетипти. Судья, қовоқ солиб турган деҳқонларга, улар бошлаган можаранинг қанча-

лик хунук ва кечириб бўлмаслигини большевикларга хос жиддият ва сабр билан тушунтиришга уринди.

— Айб увотда, ўртоқ судья, увотларимиз қўшилиб кетипти. Ҳар йил шу жанжал.

Ҳар ҳолда баъзи бировлар жавобгар бўлди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, пичанзорга комиссия чиқиб, жанжалли жойларга қозиқ қоқди. Узоқ юриб, чарчаб, терга ботган чол танобчи, ўрама газни йиғиштирар экан, Корчагинга қараб:

— Ўттиз йилдан бери танобчилик қиламан, увот ҳамма жойда жанжалга сабаб бўлади. Ўтлоқларни тақсим қилган чизиқларга қаранг, маст одам ҳам тўғрироқ юради, ахир. Даладаги аҳволни сўрамасангиз ҳам бўлади. Увотнинг эни уч қадам келади, бир-бирига ўтиб кетади, уларни тақсим қиламан деб эс-ҳушинг кетади. Ер йилдан-йилга майдалаша боради. Ўғил отадан ажралдими — дарров увот пайдо бўлади. Сизни ишонтираманки, йигирма йилдан сўнг далалар фақат увотдангина иборат бўлиб, экадиган жой қолмайди. Ернинг ўн проценти ҳозир ҳам увотга айланган.

Корчагин жилмайди.

— Ўртоқ танобчи, йигирма йилдан сўнг бизда бирон-та ҳам увот қолмайди.

Чол ҳамсуҳбатига риоя йўсинида кўз ташлади:

— Сиз коммунистик жамият ҳақида гапиряпсизми? Биласизми, у ҳали жуда узоқ.

— Будановка колхозидан хабарингиз йўқми?

— Ҳа, ҳали ўшани айтаётирсизми?

— Ҳа.

— Будановкага мен борганман... Лекин, ўртоқ Корчагин, ҳар ҳолда, у истисно бир ҳолат.

Комиссия ерларни ўлчар, икки йигитча қозиқ қоқарди. Пичанзорнинг икки томонида турган деҳқонлар эса қозиқлар аввалги увот ўрнига, ўтлар орасида зўрға кўриниб турган ярим чирик таёқлар ўрнига қоқилсин учун уларни диққат билан кузатиб турар эдилар.

Эринчак отни қамчилар экан, сергап аравакаш йўловчиларга бурилиб, гапира бошлади:

— Билмайман, комсомол дегани қаёқдан пайдо бўлиб қолди. Бу кунгача бундай нарса бизда йўқ эди. Ҳаммани анави муаллима бошлаб юрганга ўхшайди,

фамилияси Ракитина, биларсиз балки. Ёшгина хотин, ёмон одам кўринади. У бутун қишлоқ хотинларини ҳам қўзғотиб қўйди; уларнинг ҳаммасини йиғиб гап ўргатди, холос, бу — бизга бир бало. Жаҳлнинг чиқиб хотиннингни урсанг (бусиз мумкин эмас), у авваллари кўз ёшини артиб, товушини ўчириб қўя қолар эди, ҳозир бўлса қўл тегиздингми, балога қолдинг. Дарров халқ судига тортмоқчи бўлади, ёшроқ бўлса-чи, дарров чиқаман деб қонунни пеш қилади. Менинг хотиним Ганка, умрида оғиз очиб гапирмас эди, ҳозир делегатка бўлиб қолипти. Бу — хотинларнинг каттаси дегани бўлса керак. Унинг олдига бутун қишлоқ хотинлари келишади. Мен авваллари Ганканинг адабини бериб қўймоқчи бўлиб юрдим-у, кейин «ке, қўй» деб қўя қолдим. Бошини есин. Билганини қилсин. Менинг хотиним одобли аёл, рўзғор ишлари ва умуман бошқа ишларда ҳам яхши.

Аравакаш суруп қўйлагини ёқасидан кўриниб турган жушли кўкрагини қашлади ва отнинг биқинига қамчи урди. Аравада Развалихий билан Лида борар эди. Поддубецда икковининг ҳам иши бор. Лида делегаткалар кенгашини ўтказмоқчи. Развалихийн ячейка ишларини йўлга қўйиш учун бораётир.

— Ҳали сизга комсомоллар ёқмайдами?— деди Лида ҳазиллашиб аравакашга.

У соқолини силаб, шошилмасдан, жавоб берди:

— Йўқ, нега... Ёшлик вақтида шўхлик қилиш мумкин. Спектакль қўйиш ёки бошқа бирон томоша кўрсатиш... Агар арзийдиган бўлса, мен ўзим комедияга боришни яхши кўраман. Биз аввал бу болалар шўхлик қилади, деб ўйлаган эдик. Қайтага аксинча бўлиб чиқди. Улар, хулиганлик, мастлик ва бошқа шунга ўхшаган ярамасликларга йўл қўймас эканлар деб эшитдик. Улар ўқишни яхши кўришар экан. Лекин, ана шу худого ёпишиб, бутхонани клуб қиламиз деганлари бежо. Бу яхши эмас. Қариялар шунинг учун комсомолларга қараб тиш ғижирлатиб юришади. Бўлмаса, нима? Уларнинг бир нарсаси тўғри эмас, улар фақат бировларнинг эшиклариди юрган, қашшоқ камбағалларнигина қабул қилар эканлар. Хўжайинларнинг болаларини олмас эканлар.

Арава қирдан тушгандан кейин, мактабга қараб гилдираб кетди.

Қоровул хотин келган кишиларни ўз уйига ўрнаштириб ўзи ухлагани пичанхонага чиқди. Лида ва Развалихин жуда узоққа чўзилиб кетган мажлисдан ҳозиргина қайтиб келишди. Уй қоронғи. Лида ботинкаларини ечиб, каравотга ётди ва дарров ухлаб қолди. Уни Развалихиннинг ёмон мақсад билан узатилган қўли уйғотди.

— Нима қияпсан?

— Жим, Лида, нега бақирасан? Ёлғиз ётолмаяпман, Сенга уйқудан бошқа дурустроқ бир иш қуриб кетганимиди?

— Ол қўлингни ва каравотим олдидан дарров йўқол! — деб уни итариб юборди Лида. У Развалихиннинг беодоб илжайишларини илгарилар ҳам ҳазм қила олмас эди. Ҳозир унга қандайдир ҳақоратомуз, масхарали бир нарса айтмоқчи эди, лекин ўзини тийди ва уйқуси келганидан кўзини юмди.

— Бунча қийшанглайсан? Оббо... Тарки дунё қилган сўфи қизларданмисан? Нима, мени ишониб қўяқолди деб ўйладингми? Аҳмоқ бўлма. Агар сен тушунган қиз бўлсанг, аввал менинг эҳтиёжимни қондир-у, сўнгра ухласанг ухлайвер.

У ортиқча сўзлаб ўтиришни лозим кўрмасдан, яна каравотга ўтирди ва қўлини бамайлихотир Лиданинг елкасига ташлади.

— Йўқол дейман сенга!— деди жони чиқиб Лида, — ўлай агар, эртага ҳаммасини Корчагинга айтиб шармандангни чиқараман.

Развалихин, унинг қўлига ёпишиб, жаҳл билан пичирлади:

— Тупураман ўша Корчагинга, бунча гўдаяверма, бари бир, қўймайман.

Развалихин билан Лида бир оз олишди, қоронғи уйнинг жимжитлигида бирининг кетидан бири тушган шапалоқ товуши эшитилди... Развалихин четга учиб кетди. Лида қоронғида тусмол билан эшикка қараб чопди ва ҳовлиқиб қочиб чиқди. Ғазаб билан ёниб, ўзини йўқотган Лида, ой нурига кўмилиб турар эди.

— Уйга, кир, жинни!— деб қичқирди Развалихин жаҳл билан.

У кўрпасини айвонга олиб чиқди ва ташқарида ухлади. Лида эшикни маҳкамлаб, каравотга ётиб, кўрпага бурканди.

Эрта билан уйга қайтар эканлар. Женька Развалихин аравакаш чолнинг ёнида ўтириб борар ва тинмасдан папирос чекар эди.

«Бу инжиқ, ҳақиқатан ҳам, Корчагинга айтиб қўйиши мумкин. Бу қўғирчоқнинг нима қилгани энди? Афти-ангори тузукроқ бўлса ҳам гўрга эди, башарасига қараб бўлмайди. У билан ярашиб олиш керак, бўлмаса, бир дилсиёҳлик чиқиб қолади. Корчагин бусиз ҳам менга олайиб юрипти».

Развалихин Лиданинг ёнига ўтирди. У ўзини уялганга солди. Кўзлари гамгиндай кўринарди. У қандайдир баҳоналар тўқиди ва ўз қилиқларини қоралай бошлади.

Развалихин истагига эришди: бораётган жойларига етиб келганларида Лида кечаси бўлиб ўтган ҳодисани ҳеч кимга айтмасликка ваъда берди.

Чегара қишлоқларида янгидан-янги комсомол ячейкалари пайдо бўлар эди. Район комсомол комитетидигилар коммунистик ҳаракатнинг бу куртакларига катта куч сарф қилишди. Корчагин билан Лида Полевих бутун-бутун кунларни шу қишлоқларда ўтказар эдилар.

Развалихин қишлоққа чиқишни ёмон кўрар эди. У қишлоқ ёшларига яқинлашмас, уларнинг ишончларини қозона олмас ва фақат ишни бузар эди. Корчагин билан Лида бўлса, буни ҳеч бир қийналмасдан эплар эди. Лида атрофига қизларни тўплар, дугоналар топар ва улар билан алоқани маҳкамлаб, кундан-кун қизларни комсомолнинг ҳаёти ва ишига қизиқтира борар эди. Райондаги ёшларнинг ҳаммаси Корчагинни танир эди. Иккинчи умумий ҳарбий таълим батальони ҳарбий хизматга чақириладиган бир минг олти юз кишини ўзига тортди. Гармонь ҳеч қачон пропаганда ишларида, кечқурунлари қишлоқ кўчаларида тўпланган одамлар орасида ўйнаганидай катта роль ўйнамаган эди. Гармонь Корчагинни ҳаммага яқинлаштириб юборди. Куйчи гармонь, унинг баъзан юракни қитиқловчи ҳирсли ўткир марши ва баъзан Украинанинг мунгли куйлари билан қўшилган эркаловчи нафис куй қишлоқи ёшларнинг бир қанчаси учун комсомолга йўл очди. Гармонга ва шунинг билан бирга собиқ ишчи ва ҳозирги ҳарбий комиссар ва комсомол секретари бўлган гармончининг сўзига ҳам қулоқ солар эдилар. Гармоннинг куйи ва ёш

комиссарнинг қўшиғи ҳамда у айтган гаплар юракларга қаттиқ ўрнашиб қолар эди. Қишлоқларда янги қўшиқлар эшитила бошлади ва уларда эски диний китоблар, таъбирномалардан бошқа янги китоблар ҳам пайдо бўла бошлади.

Контрабандистларнинг иши ҳам чатоқлашди. Улар энди фақат чегара аскарларидангина хавотир эмас, балки Совет ҳокимиятининг ёш дўстлари ва серҳаракат ёрдамчилари чиқиб қолишидан ҳам қўрқар эдилар. Душманни ўзимиз қўлга туширамиз, деган ҳавас билан қизиқиб кетган чегара ячейкалари, баъзан ҳаддан ошиб ҳам кетар эди. Бундай ҳолларда Корчагинга ўз сталигидагиларни қутқариб олишга тўғри келар эди. Гришутка Хороводько — Поддубец ячейкасининг секретари, кўк кўз, қизиққонлик, баҳслашишни севадиган, динга қарши курашувчи йигит эди. У бир кун, ўз одамларидан «кечаси қишлоқ тегирмончисининг уйига контрабанда келтирар эмишлар» деган маълумот олиб, бутун ячайкани оёққа тургазди. Машқ вақтида фойдаланиладиган милтиқлар ва икки найзани кўтариб, Гришутка бошлиқ ячейка аъзолари секингина тегирмонни ўраб олиб, ўғрини пойлаб турдилар. Контрабанда тўғрисида ГПУнинг чегара пости ҳам хабар олиб, аскарларини чақирди. Кечаси эса бу икки томон тўқнашиб қолди, фақат чегарачиларнинг оғирлиги орқасидагина комсомоллар омон қолди. Уларни қуролсизлантириб, тўрт километр узоқликдаги қўшни қишлоққа олиб бориб, қамаб қўйишди.

Бу вақт Корчагин Гавриловнинг олдида эди. Батальон командири эрта билан ҳозиргина олинган хабарни унга айтди. Шундан кейин райком секретари от чоптириб уларни қутқаришга кетди.

ГПУ вакили кечаси бўлиб ўтган ҳодисани кула-кула гапириб берди:

— Бундай қиламиз, ўртоқ Корчагин, улар ҳаммаси яхши йигитлар, жавобгарликка тортиб ўтирмаймиз. Лекин улар бундан сўнг ҳам бизнинг вазифамизга суқилиб юрмасинлар учун қулоқларини бураб қўй, хўпми?

Соқчи омборнинг эшигини очди ва ўн бир ўспирин ўрнидан туриб, хижолат тортган ҳолда ерга қараб турар эди.

— Мана буларни кўринг,— деб вакил хафа бўлиб

уларни кўрсатди,— ёмон иш қилиб қўйишди, энди округга жўнатишга тўғри келади.

Ҳаяжонланган Гришутка гап бошлади:

— Уртоқ Сахаров, биз нима гуноҳ қилдик? Биз Совет ҳокимиятига иш кўрсатмоқчи эдик. Биз бу муштумзўрни жуда кўпдан бери пойлаб юрар эдик. Сиз бўлсангиз, бизни худди бандитларни қамагандай қамаб қўйдингиз,— деб юзини ўгирди.

Жиддий сўзлашувлардан сўнг Қорчагин ва Сахаров, кулгидан ўзларини зўрга тутиб, пўписани бас қилдилар.

— Агар сен уларни кафилликка оладиган бўлсанг, ваъда берасан: улар бундан сўнг чегарага келмайдилар, ёрдамларини бошқачароқ йўл билан берарлар. Шунда мен уларни яхшиликча бўшатиб юбораман,— деди Сахаров Қорчагинга мурожаат қилиб.

— Хўп, улар учун мен кафилман. Ишонаманки, бундан сўнг мени қизартирмайдилар.

Ячейка Поддубецга қўшиқ айтиб қайтиб келди. Бу можаро бости-бости бўлиб кетди. Аммо тез кун ичида тегирмончини қўлга туширишди. Лекин бу сафар иш қонунга мувофиқ кўрилган эди.

Урмон олдидаги Майдан-Вилла хуторларидаги немис колонистлари жуда бой яшайди. Бадавлат кулак ҳовлилари, уйлари ва уларнинг ёнига қўшимча, солинган бинолар бир-биридан ярим километр масофада жойлашган. Улар кичкина истеҳкомларга ўхшайди. Антонюк шайқаси ўзининг думларини ўша Майдан-Виллада беркитиб тутарди. Подшо армиясининг фельдфебели бўлган бу одам қариндошларидан етти кишилик шайка тузиб, атроф йўлларда тўппонча ўқталиб кун кўрар, тўғри келиб қолгудай бўлса, чайқовчиларни ҳам тинч қўймай, совет ходимларини омон ўтказмай, юзсизларча қон тўкарди. Антонюк қумдай кўчар эди. Бугун у икки қишлоқ кооперативчисини шилса, эртага — йигирма километр нарида почтачини қуролсизлантириб, энг сўнгги тийинигача қоқиб олар эди. Антонюк ўз ҳамкасби Гордий билан рақобат қилар, иккови ҳам бир-биридан қолишмас ва иккови ҳам округ милицияси ва ГПУ ни жуда кўп овора қилар эди. Антонюк Берездов атрофида айланиб юрарди. Шаҳар йўли хатарли бўлиб

қолди. Бандитни қўлга тушириш жуда қийин эди: у, дўпписи тор келганда чегарадан нариги томонга ўтиб кетар ва бир оз туриб, уни сира кутмаган вақтларда, яна пайдо бўлар эди. Жуда хавфли бўлган бу омонсиз йиртқиқнинг ҳар бир қонли хуружини эшитганда Лисицин асабийланиб, лабини тишлар эди.

— Бу илон бизни қачонгача чақади? Мен ўзим киришмагунча жим бўлмайди шекилли у аблаҳ,— деди ғижиниб. Ижроком раиси ёнига Корчагин ва яна уч коммунистни олиб, бандитни икки марта янги пайдо бўлган издан қувди. Лекин Антонюк қочиб қутулди.

Бандитизм билан кураш олиб бориш учун округдан Берездовга отряд юбордилар. Отрядга олифта Филатов қўмондонлик қилар эди. Филатов, чегара қондалари талаб қилганича ижроком раиснинг рўйхатидан ўтмоғи керак эди. Ёш хўрозга ўхшаб гердайган Филатов буни қилмади ва ўз отрядини Семаки деган яқин қишлоққа олиб ўтди. У кечаси келиб, отряди билан қишлоққа кираверишдаги уйга кириб жойлашди. Жуда ҳам яширин ҳаракат қилувчи бу нотаниш қуроли кишилар, қўшни ҳовлидаги бир комсомолнинг диққатини жалб этди ва у қишлоқ Совети раисига қараб чопди. Отряднинг келганидан хабардор бўлмаган раис уни шайка деб ўйлади ва комсомолни от чоптириб районга юборди. Филатовнинг каллаварамлиги кўп одамнинг қурбон бўлишига сал қолди. Лисицин шайка келди деган хабарни тунда билди ва милицияни турғизиб, ўн киши олиб Семакига қараб чопди. Улар ҳовлига кирасолиб, отдан тушдилар, четан девордан ошиб уйга қараб ташландилар. Эшик олдида маузер дастаси билан бошига урилган соқчи ерга ағнаб тушди. Лисицин елкаси билан эшикни итарди ва лампа хирагина ёниб турган уйга киришди. Лисицин гранатали қўлини кўтариб бир қўли билан маузерни маҳкам қисиб, шундай бақирдики, деразалар чирсиллаб кетди:

— Таслим бўл, бўлмаса тилка-пора қилиб ташлайман!— Шу ҳол яна бир секунд давом этганда, уйга кирганлар полдан сапчиб турган уйқули кишиларга ўқ ёмғирини ёғдирган бўлар эди, лекин граната ушлаган одамнинг ғазабли қиёфаси ўнларча қўлни осмонга кўтариб таслим бўлишга мажбур қилди ва бир минутдан сўнг Филатов, отрядини ички кийимда уйдан ҳайдаб

чиқар экан, Лисициннинг кўкрагидаги орден Филатов-нинг тилини гапга келтирди.

Лисицин қаттиқ тупурди ва маҳв этувчи бир нафрат билан ўшқирди:

— Ландавур!

Районга Германияда революция бўлипти, деган овозлар етиб келди. Гамбург баррикадаларидаги отишмаларнинг гулдурос овози эшитилиб қолди. Чегара нотинч бўлиб қолди. Ғарбдан октябрь шамоллари эсар ва газеталар катта интизорлик билан ўқилар эди: Қизил Армияга кўнгилли қилиб олинишларини сўраб район комсомол комитетига аризалар ёғила бошлади. Қорчагин ячейкалардан келувчиларга совет мамлакатининг сиёсати — тинчлик сиёсати эканини ва ҳозирча унинг ҳеч ким билан урушмоқчи эмаслигини жуда узоқ тушунтирди. Аммо бу оз таъсир қилар эди. Комсомол ячейкалари ҳар бир якшанба куни тўпланишар ва попнинг катта боғида район йиғилишлари ўтказар эдилар. Бир кун туш вақтида Поддубец комсомол ячейкасининг ҳамма аъзолари саф тортиб райкомнинг кенг ҳовлисига кириб келди. Қорчагин уларни деразадан кўрди ва пиллапояга чиқди. Этиклар кийган, елкаларига катта-катта халталар осган Хороводько бошлиқ ўн бир киши эшик олдида тўхтади.

— Нима гап, Гриша?— деб сўради Қорчагин ҳайрон бўлиб. Хороводько кўзи билан имо қилди ва Қорчагин билан уйга кирди. Хороводькони Лида, Развалихин ва яна икки комсомол ўраб олар экан, у эшикни бекитди ва туси ўзгариб, қошларини жиддий чимириб, сўзлаб берди:

— Уртоқлар, мен ҳарбий синов ўтказиб юрибман. Мен бугун ўзимизникиларга шундай дедим: райондан телеграмма келди (жуда махфий, албатта), Германия буржуйлари билан уруш бошланаётир ва тезда Польша панлари билан ҳам бошланади. Москвадан, барча комсомоллар фронтга юборилсин, деган буйруқ келипти: ким кўрқса, ариза ёзсин, уни қолдириб кетадилар. Шундай деб тайинладим: уруш тўғрисида бир сўз ҳам гапирманглар, бир буханкадан нон, озроқ ёғ., ёғи бўлмаганлар саримсоқ ёки пиёз олсин. Бир соатдан сўнг ҳеч кимга овоза қилмасдан қишлоқ чеккасига тўпланинг-

лар, районга кетамиз. У ердан — округга. Қуролларни ҳам ўша ердан оламиз, дедим. Бу гап йигитларга жуда таъсир қилди. Улар мендан ҳар хил нарсаларни сўрай бошладилар, мен гап тамом, битди,— дедим.— Ким хоҳламаса ариза ёзсин. Мажбурий эмас, дедим. Йигитларим тарқалишиб кетди, менинг юрагим гупиллайди, агар биттаси ҳам келмаса нима бўлади? Унда ячейкани тарқатиб, ўзим бошқа жойга жўнаб қоламан, дедим. Қишлоқдан чиқиб, кўз тутиб ўтирдим, битта-битта кела бошлади. Баъзиларнинг йиғлагани кўриниб турипти, аммо сездирмасликка ҳаракат қилади. Ўнови ҳам келди, битта ҳам дезертир йўқ. Кўрдингизми, Поддубец ячейкасини?— дея Гришутка ғурур билан кўкрагига урди ва хурсанд бўлиб гапини тамом қилди.

Бу гаплардан жуда ғазаби келган Лида Полевих Гришуткани уриша бошлаган эди, у анграйиб унга қаради.

— Сен менга нима деяпсан ўзинг? Бу, ахир, энг яхши синов-ку, бундан ҳаммани яхшилаб билиб оласан. Мен уларни округгача олиб бориб кўрсатмоқчи эдим, лекин чарчашиб қолишди. Энди уйларига кетишсин. Лекин, Қорчагин, сен уларга албатта нутқ сўзла, йўқса яхши бўлмайди... Сафарбарлик қолдирилди деб, қаҳрамонликлари учун ташаккур билдирсанг бас.

Қорчагин округ марказига жуда кам келар эди. Бундай сафарлар бир неча кунни олар, аммо иш унинг ҳар кун районда бўлишини талаб қилар эди. Қайтага Развалихин, ҳар бир муносабатдан фойдаланиб шаҳарга тушиб чиқар эди. Бошдан оёққача қуролланган, хаёлида ўзини Купернинг қаҳрамонларидан бирига ўхшатиб юрган Развалихин бу сафарларга жуда катта хурсандлик билан чиқар эди. Ўрмонда қарғаларга ёки шўх олмахонларга қараб ўқ узар, йўлда якка бораётганларни тўхтатар ва терговчининг худди ўзи бўлиб қаёққа бораётганини тергай бошлар эди. Шаҳарга яқин қолганда Развалихин қуролларини олиб, милтигини пичан тагига бекитар, тўппончасини чўнтагига солар ва округ комсомол комитетига ўзининг одатдаги кўринишида кирар эди.

— Қани, Берездовда қандай янгиликлар бор?

Округ комитети секретари Федотовнинг бўлмаси ҳам.

ма вақт одам билан тўла бўлади. Ҳамма шовқин солиб гапирди. Шундай шароитда бирданига тўрт кишининг гапига қулоқ солиб турган ҳолда, ёза олиш ва бешинчи кишига жавоб айтиш учун жуда моҳир одам бўлиш керак. Федотов ҳали жуда ёш, аммо партбилетига 1919 йил деб ёзилган. Ун беш яшар боланинг партияга аъзо бўлиши фақат тала-тўполон вақтидагина мумкин эди.

Федотовнинг саволига Развалихин аҳамиятсизгина жавоб берди:

— Янгиликларнинг ҳаммасини айтиб битириб бўлмайди. Эртадан қора кечгача югураман. Бутун чатоқликларни тузатиш лозим, ахир. У ерда ҳамма нарсани янгидан бунёд қилишга тўғри келади. Яна иккита янги ячейка туздим. Нимага чақирдинлар?— деди ва ишчан одамларга ўхшаб креслога ўтирди.

Иқтисодий бўлим мудирин Кримский бошини қоғоздан кўтариб унга қаради.

— Биз сени эмас, Қорчагинни чақирганмиз.

Развалихин оғзидан қуюқ папирос тутунини чиқарди.

— Қорчагин бу ёққа келишни ёқтирмайди, ҳатто буни ҳам мен қиламан... Умуман баъзи бир секретарларнинг иши маза: ўзи ҳеч нарса қилмайди, менга ўхшаганларни эшак қилиб миниб юраверади. Қорчагин чегарага бориб олдим, икки-уч ҳафтагача қолиб кетади, бутун иш менинг бўйнимда қолади.

Развалихин райкомолнинг секретарлигига бошқа ҳеч ким эмас, балки худди унинг ўзи мувофиқ бўлганини тушунтиришга уринди.

— Нима учундир бу ғоз менга ёқмади!— деди Федотов, Развалихин чиқиши билан, атрофидагиларга қараб.

Развалихиннинг ҳийла-найранги тасодифан очилиб қолди. Бир кун Лисицин почтани олиш учун Федотовнинг олдига кириб қолди, чунки райондан келган ҳар бир киши ҳамманинг почтасини олиб қайтар эди. Федотов Лисицин билан жуда узоқ суҳбат қилди ва шунда Развалихин фош этилди.

— Ҳар ҳолда, сен Қорчагинни юбор. Биз ахир ҳали у билан унча таниш эмасмиз,— дея Федотов ижроком раиси билан хайрлашди.

— Хўп, фақат шарт бор: уни биздан оламан деб ўйламанглар, қаттиқ эътироз қиламиз.

Бу йил чегарада Октябрь тантаналари жуда баланд рух билан ўтди. Чегара қишлоқларидаги Октябрь комиссиясининг раислигига Қорчагин сайланган эди. Уч қўшни қишлоқдан келган беш минг эркак ва аёл деҳқонлар, Поддубецда ўтказилган митингдан сўнг, ярим километрлик масофани эгаллаб сафга тизилди. Параднинг бошида духовой оркестр ва умумий ҳарбий таълим батальони турган ҳолда қизил байроқларни қилпирашиб қишлоқдан чиққач, чегарага қараб юрдилар. Қаттиқ интизом ва уюшқоқлик билан колонна совет ерида ўз юришини бошлаб, столбалар бўйлаб, чегара бўлган қишлоқларга қараб борар эди. Поляклар бундай манзарани чегарада ҳеч кўрмаган эдилар. Колоннанинг бошида батальон командири Гаврилов билан Қорчагин от устида борар, кетида музыка гумбирлаб, байроқлар қилпираб, қўшиқлар янграр эди! Деҳқон ёшлар яхшилаб ясанишган, хурсандчилик, қишлоқ қизлари, уларнинг жаранглаган кулгилари... Катта ёшдагиларнинг чеҳраларида жиддият, қарияларнинг юзида тантана ифодаси бор эди. Бу инсон дарёси кўз илғамас даражада узоқ оқмоқда, унинг қирғоғи — чегара; намойишчилар совет тупроғидан бир қадам ҳам нари ўтмадилар. Қорчагин одамлар оқимини ўз олдидан ўтказиб турди. Қомсомоллар қўшиқ айтишди:

Тайгалардан Британия денгизига
Ҳамма ерда ғолибдир Қизил Армия.

Қўшиқнинг ўрнини қизларнинг хори олди:

Уроқчилар тоғларда ўраётирлар...

Совет часовойлари колоннани хурсандлик билан табриклар, поляк часовойлари эса нима қилишларини билмасдан, саросимада турар эдилар. Польша қўмондонлиги огоҳлантириб қўйилган бўлишига қарамасдан, чегарадаги намойиш ҳар ҳолда нариги томондагиларни ташвишга солди. Ҳарбий жандарманинг разведкалари югуриша бошладилар. Часовойлар беш марта кўпайди. Ҳар эҳтимолга қарши, чуқурликларга резервлар ҳам қўйилди, лекин ўз қўшиқлари билан ҳавони тўлдирган шод-хуррам колонна фақат ўз тупроғидагина юрди.

Адирда поляк часовойи турипти. Колонна секин-секин илгари юрмоқда. Маршнинг дастлабки садолари янграйди. Поляк елкасидан милтиғини олиб, уни оёғига

қўйиб «қоровулда турганлик» вазиятини олади. Корчагин унинг:

— Яшасин коммуна!— деганини аниқ эшитди.

Бу шиорни солдат ташлади. Буни унинг кўзлари айтиб турарди. Павел кўзини олмасдан қаради.

Дўст! Солдат шинели ичида унинг колоннага жўр бўлган юраги урмоқда ва Корчагин секин — поляк тилида унга жавоб беради:

— Салом, ўртоқ!

Часовой кетда қолди. Милтиқни ўша вазиятда тутиб турган ҳолда у колоннани ўтказмоқда. Павел бир неча марта орқага ўгирилиб, кичкина қора гавдага қаради. Мана, бошқа полякка ҳам яқинлашди. Унинг мўйловлари оқара бошлаган. Фуражкасидаги козерёкнинг кумушланган гардиши тагида унинг кўзлари мўлтайиб кўринади. Корчагин ҳозиргина бўлиб ўтган воқеанинг таъсири остида худди ўз ичида айтаётгандай, поляк тилида:

— Омонмисиз, ўртоқ!— деди.

Лекин жавоб олмади.

Гаврилов ҳамма нарсани эшитиб турган экан, у жилмайди-да:

— Сен жуда кўп нарсани истадинг,— деди у,— бу ерда ахир, оддий пиёда солдатлардан бошқа пиёда жандармлар ҳам бор. Енидаги белгини кўрдингми? Уша — жандарм.

Колоннанинг боши телаликдан чегара иккига бўлган қишлоққа қараб туша бошлади. Қишлоқнинг советлар қисми меҳмонларни тантанали равишда кутиб олишга тайёрланар эди. Кичкина анҳор қирғоғида, чегара кўпригининг олдида, совет қишлоғининг бутун аҳолиси тўпланди. Қизлар ва йигитлар йўлнинг четига тизилишганлар. Қишлоқнинг Польшага қарашли қисмида, уйлар ва омборларнинг томларига чиқиб олган одамлар анҳорнинг бу қирғоғида бўлаётган ҳодисага диққат билан тикилар эдилар. Уйларнинг бўсағаларида ва четан деворлар олдида деҳқонлар тўпланган. Колонна икки томонни ўраб турган одамлар ичига кириши билан, оркестр «Интернационал»ни чалиб юборди. Қишлоқларнинг ўзлари ясаган, ҳар хил кўкатлар билан безатилган минбарга ёш-ёш йигитлар ва қари чоллар чиқиб, ҳаяжонли нутқлар сўзладилар. Корчагин ҳам ўз она тилида, украин тилида гапирди. Унинг

сўзлари чегарани ошиб ўтиб, нариги қирғоқда ҳам эшитилиб турди. У томонда эса бу нутқ кишиларнинг юракларини ёндиришига йўл қўймасликка қарор қилдилар. Қишлоқда аҳолини қамчи билан уриб уйга қувиб, жандармлар чопиша бошлади. Уқлар томларнинг тепасидан визиллаб ўтар эди.

Кўчалар бўм-бўш, кимсасиз қолди. Уқ билан ҳайдалган ёшлар томлардан тушиб кетдилар. Аммо совет чегараси томонидагилар бу нарсаларга қовоқларини солиб қараб турар эдилар. Йигитлар бир чўпон чолни суяб минбарга чиқаришди. Чол ғазаб ичида, ҳаяжон билан гапирди:

— Яхши-а! Болаларим, қаранглар! Бир вақтлар бизларни ҳам шундай савалар эдилар. Ҳозир ҳукумат кишиларининг деҳқонларни қамчи билан урганларини ҳеч ким кўрган эмас. Панларни йўқотдик — орқамизга савалайдиган қамчи ҳам йўқолди. Ўғилларим, бу ҳукуматни маҳкам тутингиз. Мен қариб қолганман, гапира олмайман. Аммо, кўп нарса айтмоқчи эдим. Подшо замонида бутун умримиз ҳўкиз арава тортгандай бўлиб ўтиб кетди, энди анавиларнинг ҳолига шунча ачинаманки...— дея у ориқ қўллари билан анҳорнинг нариги томонини кўрсатди ва йиғлаб юборди, кичкина болалар ва чолларгина шундай йиғлаши мумкин эди.

Чолдан кейин минбарга Гришутка Хороводько чиқди. Унинг ғазабли нутқини тинглар экан, унинг сўзини ҳеч ким ёзиб оляптими-йўқми, деб Гаврилов отини буриб нариги томонга разм солди. Лекин у томонда ҳеч ким йўқ, ҳатто постда турган соқчи ҳам олинган эди.

— Ташқи Ишлар Халқ Комиссарлигига нота ёзмайдиганга ўхшайдилар,— дея ҳазиллашиб қўйди у.

Ноябрнинг охирлари. Емғир уриб турган бир кечада бандит Антонюк ва у билан бирга бўлган етти киши қон тўкишдан тўхтади. Бўри галаси Майдан-Вилладаги бир бой колонистнинг тўйида қўлга тушиб қолди. Уни хролинлик коммунарлар тутиб олишди.

Колонистнинг тўйига келган бу меҳмонлар ҳақидаги хабарни узун қулоқ етказди. Қўлга тушган ҳар бир нарса билан қуролланган ўн икки кишидан иборат ячейка аъзолари бир нафасда тўпланишди. Аравага тушиб,

Майдан-Виллага етиб келишди. Чопар эса Берездовга ғизиллаб кетди. Чопар Семакида Филатовнинг отрядига дуч келди ва у бутун отряди билан Антоюк издан елдек учди. Хролин коммунарлари қишлоқни ўраб олдилар ва Антоюк компанияси билан ўқ орқали гаплаша бошладилар. Антоюк ўз кишилари билан кичкинагина уйда ўтириб, нишонга олинган ҳар бир кишига қараб ўқ узар эди. У ўртани ёриб чиқиб кетмоқчи эди, лекин хролинликлар етти бандитнинг бирини отиб ташлаб, Антоюкни яна кичкина уйчага тикдилар. Антоюк бундай қийин аҳволга неча марталаб тушиб қолган ва ҳамма вақт омон қутулиб кетар: қўл гранаталари билан тун уни қутқарар эди. Балки у бу сафар ҳам чиқиб кета олар эди, чунки отишма вақтида коммунарлар икки кишидан ажралган эди, аммо қишлоққа Филатов етиб келди. Антоюк бу сафар жуда ёмон қўлга тушганини ва қутулиб кета олмаслигини англади. У кичкина уйчанинг деразаларидан тун билан отишиб чиқди, лекин уни эрталаб қўлга туширдилар. Етти кишининг биттаси ҳам таслим бўлмади. Бўри галасининг қириб ташланиши тўрт кишининг бошини еди. Уларнинг уchtаси ёш Хролин комсомол ячейкасидан эди.

Қорчагиннинг батальони территориал қисмларнинг кузги маневрига чақирилган эди. Батальон эрта тонгдан қора кечгача қаттиқ ёгингарчиликда йўл юриб, территориал дивизиянинг лагергача бўлган қирқ километрлик масофасини бир кунда босди. Батальон командири Гусев ва комиссар отда бордилар. Саккиз юз допризивник, казармага етиб олиши билан, дарров уйқуга кетди. Территориал дивизиянинг штаби батальонни кечикиб чақирди: маневрлар эрта биланоқ бошланди. Эндигина келган батальон кўриқдан ўтиши керак эди. Батальонни таълим майдонига чиқариб сафладилар. Тез фурсат ичида дивизия штабидан бир неча отлиқ етиб келди. Батальон уст-бош, пойафзал ва митиқлар олиб, тамом бошқа тусга кирган эди. Ҳарбий командир Гусев ҳам, Қорчагин ҳам батальонга бутун кучини сарф қилган ва уларга ишонилиб топширилган қисмдан кўнгиллари тўқ эди. Расмий кўрик тамом бўлиб, батальон маневр қилишга ва қайта қурилишга қобил эканини кўрсатгандан кейин, чиройлик, аммо юзи

шишинқираган бир командир Қорчагиндан жиддий сўради:

— Нега от миниб юрибсиз? Умумий ҳарбий таълим батальонларининг командир ва комиссарларида от бўлиши мумкин эмас. Отни отхонага топшириб, маневр-ни яёв ўтишни буюраман.

Қорчагин отдан тушса маневрда қатнаша олмаслигини билар эди. У яёв бир километр ҳам йўл босолмайдди. Бу ҳолни бутун гавдасини ўнларча тасма ва камарлар билан ўраб ташлаган бақироқ олифтага қандай англатсин?

— Мен беот маневрда қатнаша олмайман.

— Нима учун?

Қорчагин ўз радиясини бошқача ҳеч нарса билан изоҳлай олмаслигини билиб, секин жавоб берди:

— Менинг оёқларим шишиб кетган: бутун бир ҳафта чопиш ва юришга чидай олмайман. Бундан ташқари, мен билмаяпман, сиз ўзингиз ким бўласиз, ўртёқ?

— Мен полкингизнинг штаб бошлиғи бўламан. Бу — бир. Иккинчидан — яна бир марта отдан тушишга буюраман. Инвалид бўлганингизга қарамасдан ҳарбий хизматда юрганингиз учун мен айбдор эмасман.

Қорчагинга бу гап, худди қамчин билан ургандай қаттиқ тегди. У отнинг юганидан чангаллаб тортди, аммо Гусевнинг бақувват қўллари уни тутиб қолди. Бир неча минутгача Павелда икки сезги: алам ва сабот бир-бири билан курашди. Аммо Павел Қорчагин ҳозир ўйлаб-нетиб турмасдан бир ҳарбий қисмдан иккинчи ҳарбий қисмга ўтиб юрувчи қизил аскар эмас. Қорчагин — батальоннинг ҳарбий комиссари, батальон ҳам Қорчагинни дейди. У, ўз хулқи билан қандай қилиб интизом намунасини кўрсата олар эди? Ахир, у ўз батальонини шу олифта учун тарбиялагани йўқ-ку! Шу туфайли у узангидан оёғини чиқарди, отдан тушди ва бўғинлараридаги қаттиқ оғриқни енгиб, батальоннинг ўнг қанотига ўтди.

Бир неча кун ҳаво жуда яхши бўлди. Маневр охирига етиб борар эди. Бешинчи куни маневр охириги пункт бўлган Шепетовка атрофида ўтди. Берездов батальони вокзални Климентович қишлоғи томонидан босиб олиш тўғрисида топшириқ олди.

Бу жойларни жуда яхши билган Қорчагин Гусевга бутун йўлларни кўрсатди. Иккига бўлинган батальон, душманга сездирмасдан, яширин йўллар билан орқз томонга ўтиб, қаттиқ «ура» овозлари билан ёпирилиб, вокзалга кирди. Воситачиларнинг қарори билан бу операция жуда яхши бажарилган деб топилди. Вокзал безредовликлар қўлида қолди, уни мудофаа қилган батальон эса, ўз составининг эллик процентини шартли йўқотиб, ўрмонга чекинди.

Қорчагин ўз зиммасига ярим батальоннинг қўмондонлигини олди. Қаторларнинг жойланишлари ҳақида буйруқ бериб, Қорчагин учинчи ротанинг командири ва политруки билан кўчанинг ўртасида турар эди.

— Ўртоқ комиссар,— деди бир қизил аскар уларнинг олдига чопиб келиб,— батальон командири, айрилишларга пулемётчилар қўйилганми, деб сўраяпти. Ҳозир комиссия келади.— Қорчагинга мурожаат қилган қизил аскар нафаси тикилиб гапини тугатди.

Павел командир билан айрилишга қараб кетди.

Айрилишда полк қўмондонлиги тўпланган, Гусевни муваффақиятли операция билан табриклар эдилар. Енгилган батальоннинг намояндалари, баҳона топишга ҳам ҳаракат қилмасдан, ўнғайсизланиб, бир оёқни қўйиб, иккинчи оёққа суянар эди.

— Бу муваффақият меники эмас, мана Қорчагин — шу ерли экан. Бизни у олиб ўтди.

Штаб бошлиғи Қорчагинга яқин келди ва ҳазил аралаш гапирди:

— Ўртоқ, жуда яхши чопа олар экансиз-ку. Отга олифталик қилиб миниб юрган экансиз-да,— деди у ва яна нималардир демоқчи эди, лекин Қорчагиннинг қараши тўхтатиб қолди: у жим бўлди.

Командирлар жўнаб кетгандан сўнг, Қорчагин Гусевдан аста сўради:

— Сен унинг фамилиясини биласанми?

Гусев унинг елкасига қоқди.

— Қўй, ўша арзимайдиган одамга аҳамият берма. Унинг фамилияси Чужанин. Эски вақтда прапоршик бўлган шекилли.

Қорчагин ўша кунни бу фамилияни қаерда эшитганини бир неча марта эслаб кўрмоқчи бўлди, аммо эслаёлмади.

Маневрлар тамом бўлди. Батальон аъло баҳо олиб Берездовга қайтди, қувватдан тамом кетган Қорчагин икки кун онасининг олдида қолди. Отини Артёмникига қўйди. Павел икки кун ўн икки соатдан ухлади ва учинчи кунни Артёмнинг олдига — депога келди. Исланиб, қуримланиб кетган бинодан қадрдон бир ел эсгандай бўлди. У кўмир тутуни билан қониб нафас олди. Туғилиб ўсган ва болаликдан бери яқин бўлган бу бино уни ўзига тортди. У, гўё бир нарчасини йўқотгандай эди. Бир неча ойлардан бери паровоз гудогини эшитгани йўқ. Ҳар бир узоқ ажралишдан сўнг денгизчини поёнсиз денгизнинг феруза кўм-кўклиги ўзига қандай тортса, бу туғишган ҳаёт ҳам слесарь ва монтер Павелни ўзига ҳар сафар шундай тортар эди. У бу сезгидан анчагача ажрала олмади. Акаси билан жуда оз гаплашди. Артёмнинг пешонасидаги янги ажинни кўриб қолди. Артём металл эритадиган кўчма ўчоқда ишлар эди. Ҳозир унинг иккита боласи бор. Турмуши оғир кўринади, Артём бу ҳақда гапирмайди-ю, лекин шундай ҳам кўри-ниб турипти.

Бир-икки соат ака-ука бирга ишладилар. Кейин ажралишдилар. Павел айрилишдан ўтар экан, отини тўхтатиб вокзалга узоқ қараб қолди, сўнгра отини қамчилади ва ўрмон йўлидан елдек учиб ўтди.

Ҳозир йўловчилар учун ўрмон йўллари ҳам хатарсиз бўлиб қолди. Большевиклар катта ва кичик бандитларни йўқотиб, уларнинг уяларини ёндирдилар, районнинг қишлоқларида яшаш осойишта бўлиб қолди.

Қорчагин чошгоҳ пайтида Берездовга етиб келди. Райкомнинг зинапоясида Лида Полевих уни хурсандлик билан кутиб олди.

— Келар экансан-ку! Сенсиз зерикиб қолдик,— деди Лида ва унинг елкаларидан қучсқлаб уйга олиб кирди.

— Развалихин қайда?— деб сўради шинелини ечар экан, Қорчагин.

Лида истар-истамасгина жавоб берди:

— Билмадим, қаерда экан: ҳа, эсимга тушди. У эрта билан мактабга бориб, сенинг ўрнингга ижтимоёт дарсини ўтказаман, деган эди у, «бу — менинг асосий ва-зифам, Қорчагиннинг даҳли йўқ», дейди.

Бу янгилик Павелга ёмон таъсир қилди. Унга Разва-

лихин ёқмас эди. «Мактабда бу махлуқ нима қилар экан?» — деб ўйлади Павел, безовталаниб.

— Хўш, майли, нима гаплар бор, гапир. Грушевкага бордингми? Йигитларнинг ишлари қалай?

Полевих унга ҳамма нарсани ҳикоя қилиб берди. Корчагин диванга оёқларини узатиб, дам олар эди.

— ...Ўтган куни Ракетинани партия кандидатлигига қабул қилдилар. Бу, Поддубецдаги ячейкамизни яна кучайтиради. Ракина жуда яхши қиз, у менга жуда ёқади. Қўрдингми, ўқитувчилар орасида ҳам бурилиш бошланди, уларнинг баъзи бирлари тамомила бизнинг томонга ўтмоқда.

Баъзан, кечқурунлари Лисициннинг уйига уч киши тўпланиб, ярим кечагача қолиб кетар эдилар, булар — Лисициннинг ўзи, Корчагин ва район партия комитетининг янги секретари Личиков эди.

Етоқхонанинг эшиги берк, Анюта ва ижроия комитети раисининг хотини ухлаган; стол атрофида ўтирган уч киши бўлса кичкина бир китобни ўқимоқдалар. Лисицин ўқиш учун кечасигина вақт топа олар эди. Корчагин қишлоқлардан қайтиб келган кунларда кечаларини Лисицинникида ўтказар, Личиков билан Николайнинг анча илгари кетиб қолганини кўриб куйинар эди.

Поддубецдан: кечаси номаълум киши томонидан Гришутка Хороводько ўлдирилди, деган хабар келиб қолди. Корчагин буни эшитиши ҳамано ижроия комитетининг отхонасига қараб югурди, у оёғидаги оғриқни ҳам унутиб, физиллаб бир неча минут ичида у ерга етди, бир зумда отни эгарлади ва қамчилаганича чегарага қараб чопиб кетди.

Қишлоқ Советининг кенг уйда Гришутка ётарди. У кўкатлар билан безатилган ва устига қишлоқ Советининг байроғи ёпилган эди. Ҳукумат кишилари келгунча унинг олдига ҳеч кимни киргизмадилар. Эшик олдида чегарачи қизил аскар ва битта комсомол йигит турар эди. Корчагин ичкарига киргач, столга яқин бориб, байроқни кўтарди.

Гришутка бошини қийшайтириб ётарди; унинг ранги ўчиб, мумдай бўлиб сарғайиб ва катта очилган кўзларидан ўлим олдида чеккан азоби сезилиб турарди. Ўткир бир нарса билан мажоқланган бўйин томири арча шоҳи билан беркитилган эди.

Бева Хороводьконинг биттагина танҳо ўғли бўлган

Бу йигитга ким қўл кўтарипти? Хороводько тегирмончида батрак ва сўнгра камбағаллар комитетида ишлаб юрган эрини революцияда йўқотган эди.

Ўглининг ўлдирилганлиги тўғрисидаги хабар қари онани йиқитди, қўшни аёллар ярим ўлик бўлиб ётган хотинга қарашар, ўгли бўлса, ўз ҳалокатининг сирини яшириб, жим ётар эди.

Гришутканинг ўлими қишлоқни ғалаёнга солди. Комсомолнинг ёш раҳбари ва батракларнинг ҳимоячиси бўлган Гришутканинг дўстлари қишлоқда душманлардан кўра кўпроқ бўлиб чиқди.

Бу ўлимдан жуда қаттиқ ларзага келган Ракитина ўз бўлмасида ўтириб йиғлади ва ҳатто Корчагин унинг олдига кирганда бошини ҳам кўтармади.

— Ракитина, нима дейсан, уни ким ўлдирган экан?— деб секин сўради Корчагин, стулга оғир ўтирар экан.

— Анави тегирмончининг шерикларидан бошқа ким бўлар эди? Ахир, Гришутка у контрабандистларнинг бўғизидан бўғаётган эди-ку.

Гришуткани кўмиш маросимига икки қишлоқ аҳолиси тўпланди. Корчагин ўз батальонини олиб келди, ўз ўртоғига сўнги саломини бермоқ учун бутун комсомол ташкилоти йиғилди. Гаврилов қишлоқ Советининг майдонида икки юз эллик кишидан иборат бўлган чегарачилар ротасини сафлади. Видолашув маршининг қайғули садолари остида, қизил алвонга ўралган тобутни олиб чиқдилар ва уни граждандар уруши вақтида ҳалок бўлган большевик-партизанлар қабрлари ёнида қазилган майдонга қўйдилар.

Гришутканинг қони у доим мудофаа қилиб келган кишиларни жипслаштирди... Батрак ёшлар ва камбағаллар ячейкага ёрдам беришга ваъда қилдилар. Сўзга чиққанларнинг барчаси ғазаб билан ўртаниб, қотилларга ўлим жазоси беришни, уларни топиб, душмanning башарасини ҳар бир киши кўрсин учун, уни шу ерда, шу майдонда, шу қабрнинг олдида суд қилишни талаб этди.

Замбараклар уч марта бараварига гумбурлади ва янги кўтарилган қабрга арча шоҳларини узиб туширди. Худди шу кеч ячейка ўзига янги секретарь қилиб

Ракитинани сайлади. Қотилларнинг изи топилгани ҳақида ГПУ нинг чегара постидан Корчагинга хабар қилишди.

Бир ҳафтадан кейин шу ердаги театрда Советларнинг иккинчи район съезди очилди. Лисицин жиддий қиёфада туриб, ўз докладини тантанали равишда бошлади:

— Ўртоқлар, мен съездга катта қаноат билан айта оламанки, бир йил ичида биз ҳаммамиз бирлашиб жуда кўп иш қилдик. Биз районда Совет ҳокимиятини мустақамлаб олдик, бандитизмни таг-томири билан йўқотдик ва контрабандачиликнинг пайларини қирқдик. Қишлоқларда камбағалларнинг мустақам ташкилотлари ўсди, комсомол ташкилотлари ўн марта ўсди ва партия ташкилотлари кенгайди. Поддубецда ўртоғимиз Хороводькони ўлдирган кулаклар фош қилинди. Қотиллар — тегирмончи ва унинг куёви қамоққа олинди, яқинда губерна судининг сайёр сессияси томонидан суд қилинади. Президиум бир қанча қишлоқ делегацияларидан, бандит-террористларга энг олиё жазо бериш тўғрисида съезд қарорини чиқариш керак деган талабномалар олди.

Зал ҳайқириқлардан ларзага келди:

— Қувватлаймиз! Совет ҳокимиятининг душманларига ўлим!

Ен эшикда Лида Полевих пайдо бўлди. У Павелни бармоғи билан имлади.

Лида коридорда унга, «шошилинич» деб ёзилган пакетни берди. Павел очди.

«Берездов райкомолига. Копияси район партия райкомига. Ўртоқ Корчагин масъул комсомол ишига юборилмоқ учун губком бюросининг қарори билан райондан чақириб олинади».

Корчагин бир йилдан бери ишлаб юрган райони билан хайрлашди. Партия райкомининг сўнгги мажлисида икки масалани кўришди: биринчи — ўртоқ Корчагинни Коммунистлар партиясининг ҳақиқий аъзолигига ўтказиш; иккинчиси — Корчагинни район комсомол комитетининг секретарлигидан озод қилиш ва унга берилган характеристикани тасдиқлаш.

Лида билан Лисицин Павелнинг қўлини қаттиқ қи-

ғиб, дўстларча қучоқлашдилар. От ҳовлидан катта йўлга чиқар экан, ўнлаб тўппончадан ўқ узилиб, салют берилди.

БЕШИНЧИ БОБ

Трамвай гувиллаганича Фундуклеевская кўчасидан юқорига қараб чиқар эди. У театр олдида тўхтади. Бир тўда ёшлар ундан тушдилар, вагон яна юқорига қараб ўрмалашда давом қилди.

Панкратов кетда қолаётганларни қистар эди.

— Тезроқ, ўртоқлар! Кечикиб қолганимиз аниқ.

Окунев худди театр олдида унга етиб олди.

— Генька, эсингдами, уч йил бундан аввал биз бу ерга худди шу хилда келган эдик. Ушанда Дубава «ишчи оппозиция» билан бизга қайтган вақт эди. Яхши кеча бўлган эди. Бугун яна Дубава билан олишамиз.

Мандатларини эшик олдида турган контроль группасига кўрсатиб, ичкарига — залга кириб олганларидан сўнггина Панкратов Окуневга жавоб қайтарди:

— Шундай, Митя воқеаси яна шу ернинг ўзида такрорланди.

Одамлар: «жим-жим» дейишди. Тўғри келган жойга ўтиришди. Конференциянинг кечки мажлиси очилган эди. Минбарда бир аёл сўзламоқда.

— Худди ўзига етиб келибмиз. Утир, эшит, хотинчам нима дер экан, — деб пичирлади Панкратов. Окуневнинг қўлтиғига туртиб.

— ... Рост, дискуссияга жуда кўп вақтимиз кетди, ammo унга қатнашган ёшлар кўп нарса ўрганди. Биз ташкилотимизда Троцкий тарафдорларининг мажақланганлиги воқеасини жуда катта қаноат билан уқдириб ўтамыз. Улар бизга сўз бермадилар, ўз қарашларимизни тўла равишда айтиб беришга йўл қўймадилар, деб шикоят қила олмайдилар. Йўқ, қайтага аксинча бўлиб чиқди, бизнинг уларга эркин йўл бериб қўйганлигимиз, уларнинг партия интизомини бир қанча марта қўпол бузишларига олиб келди.

Таля ҳаяжонланар, сочлари юзига тушиб гапиришга халақит берар эди. У бошини орқага қаттиқ силкиди.

— Биз бу ерда, районлардан келган жуда кўп ўртоқларнинг сўзини эшитдик; уларнинг ҳаммаси ҳам троцкийчиларнинг методлари ҳақида гапирди. Бу кон-

ференцияда троцкийчиларга анча жой берилган. Уларни шаҳар конференциясида ҳам бир марта тингламоқ учун, районлар билатуриб мандат бердилар. Сўзга жуда кам чиққанлари учун биз айбдор эмасмиз. Ячейкаларда ва районларда тўла енгиллашлари уларни анча мулла қилиб қўйган бўлса керак. Ҳозир мана шу минбарга чиқиб, ҳали кечагина айтилиб турган гапларни такрорлаш қийин.

Партернинг ўнг бурчагидан чиққан қаттиқ товуш Талянинг сўзини бўлди:

— Биз ҳали яна гапирамиз.

Лагунина унга ўгирилди:

— Қани, Дубава, чиқиб гапир-чи, нима дер экансан,— деб таклиф қилди.

Дубава унга узоқ тикилиб қолди ва асабийланиб лабини бурди.

— Вақт келганда гапирамиз!— деб қичқирди у ва ўз районидаги кечаги оғир енгилишни эсга олди. Районда Дубавани яхши билар эдилар.

Залда кимлардир шивирлашиб қолди. Панкратов чидаб туrolмади:

— Нима, яна партияни силжитмоқчимисиз?

Дубава унинг товушини таниди ва шунинг учун бурилиб ҳам қарамади, лабини қаттиқ тишлаб, бўйнини эгди.

Таля давом этди:

— Троцкийчиларнинг партия интизомини қандай бузишларини яққол кўрсатиш учун Дубавани мисолга олса бўлади. У — бизнинг эски комсомол ходимимиз, уни кўп киши, айниқса аслаҳачилар яхши билади. Дубава— Харьков коммунистлар университетининг студенти, лекин у, уч ҳафтадан бери Шумский билан бирга бу ерда юрипти. Университетда дарслар қизгин кетаётган бир вақтда уларни бу ерга келтирган нарса нима? Шаҳарда улар бориб сўзга чиқмаган битта ҳам район йўқ. Тўғри, Михайло сўнгги кунларда ўзига кела бошлади. Уларни бу ерга ким юборган? Улардан бошқа бизда ҳар хил ташкилотлардан келган бир қанча троцкийчилар юришипти. Уларнинг ҳаммаси ҳам бир вақтлар бу ерда ишлаган ва ҳозир бўлса партия ичида кураш ўтини ёндирмоқ учун келганлар. Партия ташкилоти уларнинг қаерда эканини биладими? Албатта йўқ.

Конференция, троцкийчилардан сўзга чиқиб, ўз хато-

ларига иқдор бўлишларини кутган эди. Таля уларни иқдор бўлишга ундар ва минбардан эмас, балки ўртоқларча суҳбатда гапираётганга ўшар эди:

— Эсингизда борми, бундан уч йил бурун, шу ернинг ўзида Дубава собиқ «ишчи оппозиция» группаси билан бизга қайтган эди. Унинг сўзлари эсингиздами? У: «ҳеч қачон партия байроғини қўлдан туширмаймиз» — деган эди. Уч йил ўтмасдан туриб, Дубава уни қўлдан тушириб қўйди. Ҳа, мен айтаманки, қўлдан тушириб қўйди. Ахир, унинг «биз ҳали гапирамиз» дейиши, у ва унинг фикрлари ҳали ўз йўлларида давом этаётганларини кўрсатади.

Орқа томондан овоз:

— Туфта барометр ҳақида гапирсин, у уларнинг об-ҳаво олими, — деди.

Ҳаяжонланган товушлар кўтарилди:

— Ҳазилни бас қилинг!

— Жавоб беришсин: партия билан курашдан қайтадиларми, йўқми?

— Партияга қарши декларацияни ким ёзган, айтиб беришсин.

Ҳаяжон борган сари кучаяр, раислик қилувчи узоқ вақт кўнғироқ чалар эди.

Товушлар шовқинида Таянинг сўзлари эшитилмай қолди, аммо ғовир тез тинди ва Лагутинанинг товуши яна эшитила бошлади:

— Биз қўйи ташкилотлардан хатлар олиб турамиз, улар бизнинг томонда; бу нарса бизни хурсанд қилади. Бир мактубдан пичагина ўқиб беришга рухсат қилингиз. Буни Ольга Юренева ёзади. Ольгани бу ердагиларнинг кўпи танийди. У ҳозир округ комсомол комитетининг ташкилот бўлим мудирини бўлиб ишлайди.

Тая бир тўда қоғозлар ичидан бир варағини олди ва кўз югуртириб чиққач ўқиди:

«Кундалик иш ташланиб қўйилди; тўрт кундан бери бутун бюро районларда юрипти. Троцкийчилар курашни жуда ҳам қизитиб юборди. Кеча бутун ташкилотни ғазабга келтирган бир ҳодиса бўлиб ўтди. Оппозициячилар шаҳарнинг бирон ячейкасида ҳам кўпчилик овозни ололмаганларидан кейин, бирлашган куч билан округ план комиссияси ва маориф ходимлари союзининг ком-

мунистларидан иборат бўлган округ ҳарбий комиссариати ячейкасида жанг очишга қарор қилганлар. Ячейкада ҳаммаси бўлиб қирқ икки киши бор. Аммо бу ерга ҳамма троцкийчилар йиғилиб келган экан. Бу мажлисда партиёга қарши айтилган сўзларни биз ҳалигача бошқа ерларда сира ҳам эшитмаган эдик. Ҳарбий комиссариат ташкилотидаги троцкийчилардан бири чиқиб тўғридан-тўғри: «Агар партиё аппарати ўзи таслим бўлмаса, биз уни куч билан енгамиз» — деди. Оппозициячилар унинг бу гапларини олқишлар билан қарши олдилар. Шу вақт Корчагин сўзга чиқиб: «Партия аъзоси бўла туриб, сиз бу фашистга қандай қилиб чапак чалдингиз» деди. Корчагиннинг сўзини давом қилдиришга қўймадилар, стулларни тақиллатиб, бақирдилар. Бу безориликдан ғазабга келган ячейка аъзолари Корчагинни тинглашни талаб қилдилар. Павел гап бошлаши билан уни яна тўхтатдилар. Корчагин уларга қараб: «Сизнинг демократиянгиз ғалати экан-ку. Бари бир, мен гапирaveraман» деди. Уни, бир неча киши ушлаб олиб, минбардан судраб туширмоқчи бўлишди. Жуда хувук иш бўлди. Павел уларни итариб ташлар ва гапиришда давом қилар эди. Ниҳоят, уни саҳна орқасига тортдилар ва ён эшикдан зўр билан чиқариб юбордилар. Бир аблаҳ уриб унинг юзини қонатди. Тахминан бутун ячейка мажлисдан чиқиб кетди. Бу ҳодиса кўпларнинг кўзини очди...»

Таля минбардан тушди.

Сегал икки ойдан бери губерна партиё комитетининг агитпром мудирини бўлиб ишлар эди. У ҳозир президиумда, Токаревнинг ёнида ўтириб, шаҳар партиё конференцияси делегатларининг сўзларини тинглаб эди. Ҳозирча ҳали ҳам комсомол бўлиб турган ёшлар гапирар эди.

Сегал: «Улар бу йиллар ичида жуда кўп ўсиб кетипти» деган хулосага келди.

— Оппозиционерларнинг ҳоли танг, — деди Сегал Токаревга. — Ҳали оғир артиллерия ишга тушгани йўқ; троцкийчиларни ёшларгина пачоқлаяптилар.

Минбарга Туфта чиқди. Унинг минбарда пайдо бўлишини шовқин ва қулги билан қарши олдилар. Туфта бунга қарши норозилик билдирмоқ учун президиумга ўтирилди, аммо энди зал тинчланган эди.

— Бу ерда биров мени об-ҳаво олими деди. Уртоқлар, сиз кўпчилик бўлиб менинг сиёсий қарашларимни қандай масхара қилиясиз,— дея бехосдан танбеҳ бера бошлади у.

Бирданига бошланган қаҳқаҳа унинг сўзини кўмди. Туфта ғазабланиб, зални президиумга кўрсатди.

— Қанчалик кулсангиз ҳам, мен яна бир марта айтаман: ёшлар — барометр, бу ҳақда Ленин бир неча марта ёзган.

Зал бирданига жимиди.

— Нима деб ёзган?— залдан товуш келди.

Туфта қизишиб кетди.

— Октябрь қўзғолони тайёрланар экан, Ленин энг мустаҳкам ишчи ёшларни тўплаш, уларни қуроллантириш ва матрослар билан бирга энг масъул участкаларга юбориш ҳақида директив берди. Шу жойни ўқиб берай, истайсизми? Мен ҳамма цитаталарни карточкага олганман,— дея Туфта портфелини кавлай бошлади.

— Биз уни биламиз.

— Хўш, бирлик ҳақида Ленин нима деб ёзган эди?

— Партия интизоми ҳақида-чи?

— Ленин ёшларни қаерда эски гвардияга қарама-қарши қўйган?

Туфта калвасини йўқотиб қўйди ва бошқа мавзуга ўтди.

— Бу ерда Лагутина Юрневанинг мактубини ўқиб берди. Дискуссидаги баъзи бир тартибсизликлар учун биз жавобгар бўлолмаймиз.

Шумскийнинг ёнида ўтирган Цветаев жаҳл билан пичирлади:

— Аҳмоққа намоз ўқи, десанг — пешанасини ёради.

Шумский ҳам шундай жимгина жавоб берди:

— Рост, бу тентак бизни тоза қўлга туширди.

Туфтанинг ингичка, чинқироқ товуши қулоқларни қоматга келтиришда давом қилди.

— Агар сиз кўпчилик фракциясини ташкил қилган бўлсангиз, биз озчилик фракциясини тузишга ҳақлимиз.

Залда тўполон кўтарилди.

Туфта ғалаёнга келган нидо ва хитоблар остида қолиб кетди.

— Бу нима гап? Яна большевиклар, меньшевикларми?

— РКП парламент эмас.

— Улар ҳамманинг — Мясниковдан Мартовгача тортиб ҳамманинг гамини еяётирлар.

Туфта худди сузаётгандай қулочини ёзди ва тез-тез гапира бошлади:

— Ҳа, группировкалар эркинлиги керак. Бўлмаса биз, бошқача фикрда бўлганлар, ўз қарашларимизни ўтказиш учун шу қадар уюшқоқ ва маҳкам интизом остида бирлашган кўпчилик билан қандай қилиб кураша оламиз, ахир.

Залда шовқин кучаяр эди. Панкратов ўрнидан туриб қичқирди:

— Қўйинглар, гапини тамом қилсин, буни эшитиш фойдали. Туфта бошқалар индамай ўтаётган нарсалар ҳақида вайсаяпти.

Ҳамма жим бўлди. Туфта ишни бузиб қўйганини ўзи ҳам англади. Буни ҳозирча гапирмаслик керак эди. У асосий масаладан четга чиқди ва нутқини тамом қилар экан, тингловчиларни сўзга кўмиб ташлади:

— Сиз бизни ташкилотдан чиқариб, бир бурчакка тика оласиз. Бу нарса энди бошланяпти. Мени аллақачон губкомолдан чиқардилар. Ҳеч боқийси йўқ, тездан ким ҳақли эканини кўриб қолармиз,— деди-да, саҳнадан тушди.

Дубава Цветаевдан записка олди:

«Митяй, ҳозир чиқиб гапир. Рост, бу албатта, ишни ўзгартмайди, бу ерда бизнинг енгилишимиз турган гап. Туфтанинг сўзини тузатиш зарур. У ахир, аҳмоқ лақма-ку».

Дубава сўз сўраган эди, унга дарров сўз беришди. У саҳнага чиқиши билан, зал жимжит бўлди. У санҳага чиққандаги бу жимликнинг ўзи Дубавага совуқ таъсир қилди, энди унда ячейкаларда гапирганда бўлган аввалги жўшқинлик йўқ эди; кундан-кун ўти ўчиб борди ва у ҳозир, сув сепилган гулханга ўхшаб, аччиқ тутун чиқарарди. Бу тутун эса, очиқдан-очиқ енгилиш, эски дўстлар томонидан берилган раҳмсиз зарба ва ўзининг ноҳақ эканини иқроор қилишдаги қайсарлик, ўтакетган худбинлик эди. У кўпчиликдан янада узоқлашажагини билса ҳам, ҳеч нарсага эътибор қилмасликка қарор берди. У секин, лекин равшан гапирди:

— Менинг сўзимни бўлмасликни ва луқмалар ташлаб гашимга тегмасликни сўрайман. Сизлар кўпчилик-

сиз, фойдасиз эканини билсам ҳам, мен ўз позициямизни тўла равишда ифодалаб бермоқчиман.

У сўзни тамом қилиши билан залда граната портлагандай бўлди. Ҳамма унга қараб қичқира бошлади, ғазабли нидолар Дмитрийнинг юзига қамчидай тегар эди:

— Уят!

— Ажратувчилар бизнинг орамиздан йўқолсин!

— Бас! Ҳамма ёқни булғатиш етар!

Дмитрий саҳнадан тушгунча истехзоли кулгилар тўхтамади. Бу кулги уни ўлдирай деди. Агар ғазаб ва ғалаён билан қичқирсалар, у қаноат ҳосил қилган бўлар эди. Лекин ундан, қўшиқни баланд бошлаб қўйиб авжига чиқолмай қолган артистдан кулгандай кулдилар, ахир.

— Сўз Шумскийга!— деди раис.

Михайло ўрнидан турди:

— Мен сўзга чиқмайман.

Орқа қатордан Панкратовнинг йўғон товуши эшитилди:

— Менга сўз беринг!

Дубава Панкратовнинг руҳий ҳолатини унинг товушидан пайқади. Панкратов ўзини бирон киши қаттиқ ҳақорат қилган вақтдагина шундай гапирар эди. Минбарга қараб бораётган Игнатнинг сал букилган, узун қоматини тунд бир нигоҳ билан кузатар экан, Дубаванинг юраги ғаш бўлди. У Игнатнинг нима гапиришини билар эди. У кеча Соломенкада ўзининг эски дўстлари билан бўлган учрашишни эслади. Уртоқлари дўстларча суҳбатда уни оппозициядан ажратиб олишга уринган эди. Цветаев ва Шумский у билан бирга эди. Улар Токаревникида тўпландилар. У ерда Игнат, Окунев, Талля, Волинцев, Зеленова, Староверов ва Артюхинлар бор эди. Улар бирлики янгидан тиклашга ҳаракат қилганларида, Дубава кар ва соқов бўлиб туриб олди. Суҳбат қизиқ турган вақтда Цветаев билан чиқиб кетди ва бу билан у яна ўз қарашларининг хато эканига иқрор бўлишини хоҳламаганини кўрсатди. Шумский қолди. У ҳозир сўзга чиқишдан бош тортди. «Шумский нозик-ниҳол интеллигент-да! Уни албатта агитация қилавериб, йўлдан урганлар!» деб хаёл қилди Дубава. У бу шарманда курашда ўзининг барча дўстларидан ажралди. Коммунистлар университетида «қирқ олтилар» аризаси-

га бюрода қаттиқ қарши чиққан Жаркий билан бўлган эски дўстлик ҳам бузилди. Кейинчалик, низолар ўткирлашган бир вақтда, Жаркий билан бутунлай гаплашмай қўйди. Дубава Жаркийни ўз уйида, Аннанинг олдида бир неча марта кўрди. Анна Борхартнинг унга текканига бир йил бўлди. Анна билан Дубава алоҳида-алоҳида бўлмаларда турар эдилар. Анна Дубаванинг қарашлари билан келиша олмас ва шу сабабдан муносабати ўзгариб қолган эди. Дубава, Жаркий Аннанинг олдида кўп келадиган бўлиб қолгани учун ҳам, Аннанинг мен билан муносабати ёмонлаша борапти, деб ўйлар эди. Бу ерда рашк йўқ, аммо, Дубава гаплашмайдиган Жаркий билан Аннанинг дўст бўлиши унинг жаҳлини чиқарарди. У ўзининг бу фикрини Аннага айтди. Уртада катта гап-сўз бўлиб ўтди ва уларнинг ўрталари яна ҳам узоқлашди. Дубава бу ерга Аннага айтмасдан ҳам келган эди.

Унинг тез ўтаётган фикрларини Игнат бўлди.

— Уртоқлар!— деб Панкратов қатъий сўз бошлади. У минбарга чиқмади, балки суфлёр будкаси яқинида, сахнанинг лабида туриб олди:— Уртоқлар! Биз оппозициячиларнинг сўзларини тўққиз кун эшитдик. Мен очиқ айтаманки, улар бизнинг ҳамсафларимиз, революцион курашчилар, дўст ва курашдаги синфдош кишилар сингари гапирмадилар, уларнинг сўзлари зарарли, чидаб бўлмайдиган, гина ва туҳмат билан тўлган. Рост, ўртоқлар: туҳмат! Улар, биз большевикларни партиядо калтак билан иш юргизиш тартибининг тарафдорлари, ўз синфи ва революцион манфаатларига хонлик қилувчилар сифатида кўрсатмоқчи бўлдилар. Партиямизнинг энг яхши ва синалган отряди, шонли эски большевик гвардияни, РКП ни чиниқтирган ва тарбиялаганларни, подшо истибдоди турмаларда чиритганларни, ўртоқ Лениннинг раҳбарлиги остида жаҳон меньшевизми ва Троцкий билан раҳмсиз курашганларни булар партия бюрократизмининг намояндалари деб кўрсатмоқчи бўлдилар. Душман бўлмаган кишининг шундай сўзларни айтишга тили келадими? Ҳали, партия ва унинг аппарати бир бутун эмасми? Айтинг-чи, бу нима деган гап? Отряд душманлар билан ўралган бир вақтда ёш қизил аскарларни командирларга, комиссарларга ва штабга қарши қўзғолувчиларни биз нима деб атар эдик? Нима, агар мен бугун слесарь бўлсам, троцкий-

илар фикрича «яхши одам», аммо эртаси куни комитетнинг секретари бўлиб қолсам, мен «бюрократ» ва «аппаратчи» бўлиб қоламанми? Уртоқлар, бюрократизмга қарши бақриб, демократия деб юрувчи оппозициячиларнинг ичида бюрократлиги учун яқинда ишдан олинган Туфта, ўзининг «демократияси» билан соломенкаликларга машҳур бўлган Цветаев ёки Подольск районида танқидни бўққани ва маъмуриятчиликка берилиб кетгани учун губком томонидан уч марта ишдан олинган Афанасьев сингари одамларнинг бўлиши ажаб нарса эмасми? Ахир, партиёга қарши курашда бутун партиядан калтак еганларнинг бирлашганликлари ҳақиқат-ку. Троцкийнинг «большевизми» ҳақида эски большевиклар гапирарлар. Троцкийнинг большевизмга қарши кураш тарихини, унинг доимий равишда бир лагердан иккинчи лагерга кўчиб юрганлигини ёшлар балишлари зарур. Оппозицияга қарши олиб борилган кураш бизнинг қаторларимизни жипслаштирди, у ёшларни ғоявий жиҳатдан мустаҳкамлади. Большевиклар партиёси ва комсомол майда буржуа оқимларига қарши курашда чиниқдилар. Оппозициядаги тажанг ваҳимачилар бизга иқтисодий ва сиёсий ҳалокат ҳақида пайғамбарлик қиляптилар. Эртаги кунимиз бу пайғамбарликнинг нима эканини очиб ташлар. Улар бизнинг Токаревга ўхшаган кексаларимизни станокка юборишни ва уларнинг ўрнига партиёга қарши курашни бир қаҳрамонлик сифатида кўрсатмоқчи бўлган Дубава сингари бузуқ барометрни қўйишни талаб қилдилар. Йўқ, ўртоқлар, биз бундай қила олмаймиз. Кексаларнинг ўрни алмашинади, лекин уларнинг ўрнини ҳар бир қийинчилик вақтларида партиё йўлига қутуриб ҳужум қилмайдиганларгина эгаллайди, биз улуг партиямизнинг бирлигини бузишга йўл қўймаймиз, эски ва ёш гвардия ҳеч қачон бир-биридан ажралмайди. Майда буржуа оқимларига қарши омонсиз курашиб, Ленин байроғи остида биз янги ғалабаларга эришамиз!

Панкратов сўзини тугатиб, минбардан тушди. Уни жуда қаттиқ олқишладилар.

Эртаси кун Туфтаникида ўнга яқин киши тўпланди. Дубава гапирди:

— Биз бугун Шумский билан Харьковга жўнаймиз. Энди бизнинг бу ерда қиладиган ишимиз йўқ. Тарқалиб

кетмасликка ҳаракат қилингиз. Бундан сўнг қандай ҳодисалар юз беради, уни кутиб туришга тўғри келади. Равшанки, партиянинг Бутун Россия конференцияси бизни қоралайди. Аммо жазолар деб ўйлаш, менинг фикримча, ҳали эрта. Кўпчилик бизни яна бир марта ишда синаб кўришга қарор қилди. Ҳозир, айниқса конференциядан сўнг, курашни очиқ давом эттириш — партиядан ҳайдалиш деган гап: бу — бизнинг ҳаракат планимизга кирмайди. Бундан сўнг нима бўлади, ҳали айтиш қийин, бошқа гап қолмаганга ўхшайди,— деди Дубава ва кетмоқчи бўлиб ўрнидан турди.

Ориқ, лаблари юпқа Староверов ҳам ўрнидан қўзгалди.

— Митяй, мен сенга тушунмайман,— деди у, тутилиб ва соқовланиб.— Нима, конференциянинг қарори бизга мажбурий эмасми?

Цветаев жаҳл билан унинг сўзини бўлди:

— Расмий ёқдан — мажбурий бўлмаса, партия билетинг қўлдан кетади. Кўрамиз, шамол қаёққа юрар экан, ҳозирча тарқалишамиз.

Стулга ўтирган Туфта тинчсизланиб қолди. Уйқусизликдан кўзи қизарган тунд ва қонсиз Шумский, дераза олдида ўтириб, тирноғини чайнар эди. Цветаевнинг сўнгги сўзларини эшитгач, у, бармоғини оғзидан олиб, мажлисга қараб бурилди.

— Мен бундай найрангларга қаршиман,— деди ғаши келиб, секин,— мен шахсий конференциянинг қарори биз учун мажбурий, деб ҳисоблайман, биз фикрларимизни ёқладик, аммо конференциянинг қарорига бўйсунимиз керак.

Староверов унинг сўзини маъқуллаган бўлиб қаради-да:

— Мен ҳам шундай демоқчи эдим,— деб шивирлади.

Дубава Шумскийга қаттиқ тикилиб қолди ва масхара қилиб:

— Сенга ҳеч ким ҳеч нарсани таклиф қилаётгани йўқ. Ҳали губерна конференциясида «тавба қилишга» ҳам имкон бор,— деди.

Шумский ўрнидан ирғиб турди:

— Бу қандай муомала, Дмитрий! Очиқ айтаманки, сенинг сўзларинг мени сендан қочиради ва кечаги позицияларни ўйлаб қарашга мажбур қилади.

Дубава унга чаппа ўгирилди.

— Энди сенга шугина қолди. Бор, тавба қилавер, ҳали кеч эмас.

Дубава хайрлашиб, Туфта ва бошқаларга қўл узатди. Бир оздан кейин, Шумский ва Староверов ҳам чиқиб кетди.

Бир минг тўққиз юз йигирма тўртинчи йил жуда қаттиқ совуқ билан кирди. Ҳамма ёқни қор босган эди, январнинг иккинчи ямидан қаттиқ бўронлар бошланди.

Ғарби-жанубий темир йўлларни қор босиб қолган. Одамлар йиртқич табиат билан курашмоқда. Қор тозаловчи машиналар қор уюмларини пўлат парраклар билан кесиб, қорларни кураб, поездларга йўл очар эди. Қуюн ва бўрондан музлаб қолган телеграф симлари узилар ва ўн икки линиядан фақат учтаси: Ҳинд-Европа телеграф линияси ва иккита бевосита боғланиш линияси ишлар эди.

Биринчи Шепетовка станциясининг телеграф бўлма-сида фақат тажрибали қулоққагина англашиладиган учта «Морзе» аппарати сўздан сира тўхтамайди.

Телеграфчилар — ёш қиз-жувонлар бўлиб, ленталар узун, уларнинг ҳамкори бўлган чол уч юз километрдан ортиқроқ лента ишлатгани ҳолда, булар ҳали йигирма километр ҳам лента ишлатмаган эдилар. Чол, уларга ўхшаб, ленталарни ўқиб ўтирмайди. Қийин ҳарфлар ва жумлаларни бир-бирига қўшар экан, пешанасини тириштирмайди, у аппаратнинг тиқирлашига қулоқ солиб, ҳаммасини сўзма-сўз бланкага кўчириб боради. У, аппаратга қулоқ солиб: «Ҳаммага, ҳаммага, ҳаммага!» деган сўзларни қабул қилди.

Езиб олар экан, телеграфчи ўйлади: «Яна қор босуви билан кураш тўғрисидаги циркуляр бўлса керак». Ташқарида бўрон, шамол қор парчаларини ойнага уради. Телеграфчи назарида биров деразани тиқирлатгандай бўлди, у бошини кўтариб ойнадаги муз нақшга қаради. Ажиб япроқлар ва шохлардан иборат бўлган бу нафис нақшни ҳеч бир инсон қўли ясай олмас эди.

Бу манзара билан қизиқиб қолган чол, аппаратга қулоқ солишдан тўхтади ва деразадан кўзини олгач, ўтиб кетган сўзларни ўқимоқ учун лентани қўлига олди.

Аппарат хабар қилар эди:

«Иигирма биринчи январь, соат олтию эллик минутда...»

Телеграфчи ўқиб чиққанини тезгина ёзиб олди ва лентани ташлаб, қўлини чаккасига тираганича тинглади.

— «Кеча, Горкада вафот этди...»

Телеграфчи секин-секин ёзар эди. У умрида неча марта шодлик ва фожиали хабарларни тинглаган, ўзганинг гами ва бахтини энг биринчи марта билган. У кўпдан бери қисқа жумлаларнинг маъносини ўйлаб ўтирмайдиган ва тинглаш билан мундарижасини суриштириб ўтирмасдан беихтиёр қоғозга кўчирадиган бўлиб қолган.

Мана, ҳозир ҳам, кимдир, ўлган ва уни кимгадир маълум қиляптилар. Телеграфчи: «Ҳаммага, ҳаммага, ҳаммага!» деган сарлавҳани эсидан чиқарган эди. Аппарат тиқирлади: «В-л-а-д-и-м-и-р И л ь и ч», телеграфчи чол болғачанинг уришларини ҳарфга ўтказди. У ҳоргин ўтирар эди. Қаёқдадир Владимир Ильич деган ўлипти ва телеграфчи бугун кимгадир фожиали сўзларни ёзаяпти. Кимдир ожизлик ва алам билан йиғлайди. Чол учун бунинг ҳаммаси бегона, у — холис бир гувоҳ. Аппарат тиқирлаб нуқта, тире, яна нуқталар, яна тире қўяди, чол таниш товушлардан биринчи ҳарфни ёзди ва қоғозга кўчирди, — бу «Л» эди. Унинг кетидан, иккинчи ҳарф «Е» ни ёзди, унинг ёнига тезгина «Н»ни туширди ва дарров «И» ни қўшди ва сўнгги «Н» ҳарфини ўз-ўзидан пайқаб олди.

Аппарат паузада тиқирлади ва телеграфчи ўзи ёзиб олган сўзига кўз югуртиб чиқди:

— «ЛЕНИН».

Аппарат тиқирлашда давом қилди, лекин таниш исмга тасодифан қоқилиб қолган фикр, яна унга қайтди. Телеграфчи яна бир марта сўнгги сўзга қаради: «ЛЕНИН». Нима? Ленин? Бутун телеграмма кўз олдига келди. Телеграфчи бир неча минут қоғозга қараб қолди ва ўттиз икки йиллик иш даврида биринчи марта ўз ёзганига ишонмаган эди.

У сатрларга уч марта кўз югуртиб чиқди, аммо сўзлар қайсарлик билан қайтарилар эди: «Владимир Ильич Ленин вафот этди». Чол ўрнидан сақраб турди; буралиб ётган лентани кўтариб узоқ тикилиб қолди. Икки метрлик лента у ишонмаган нарсани яна тасдиқ-

лади! У оқариб кетган ҳолда, ёнидаги ҳамкор аёлларга бурилди ва улар унинг қўрқиб:

— Ленин ўлипти!— деган товушини эшитдилар.

Улуғ жудолик ҳақидаги хабар аппарат бўлмасининг очиқ турган эшигидан ташқарига, шамол тезлиги билан вокзалга етди, қор бўронига кириб, пўлат йўллар ва стрелкалар устида айланди; музли шабададай депонинг ярим очиқ темир дарвозаларидан отилиб кирди.

Депонинг биринчи ремонт траншеяси тепасида паровоз турар ва уни енгил ремонт бригадаси ремонтдан чиқарар эди. Чол Полентовский траншеяга, ўз паровозининг остига кириб, слесарларга бузуқ жойларни кўрсатар эди. Артём билан Захар Брузжак колосникларнинг қийшайган қопқоқларини ростлар эдилар. Захар, Артёмнинг болғасига тўғрилаб, панжарани сандонга қўйиб турар эди.

Захар сўнгги йилларда анчагина қариб қолди, кечинмалар пешаналарга чуқур ажин солипти, чакка сочларида оқ пайдо бўлипти, қомати букилипти, ичига кириб кетган кўзларида заифлик кўриниб турарди.

Депонинг очиқ турган эшигидан кимдир лип этиб ўтиб кетди. Темирга тегаётган болғаларнинг товуши биринчи қичқириқни эшиттирмади. Аммо ҳалиги одам, чопиб паровоз олдидагиларга яқин келиши билан, болғасини кўтариб турган Артём, уни пастга тушира олмай қолди.

— Уртоқлар, Ленин ўлипти!

Болға секин елкадан тушди ва Артёмнинг қўллари уни астагина цемент полга қўйди.

— Нима дединг?— деб Артём мудҳиш хабар келтирган кишининг калта пўстинидан тортди.

У эса, қорга беланган, ҳансираган ҳолда:

— Ҳа, Ленин ўлипти, ўртоқлар!— деб такрорлади.

Артём у одамнинг қичқирмаганидан даҳшатли бир ҳақиқатни англади ва юзига тикилди, бу — партия коллективининг секретари эди.

Одамлар траншеядан чиқдилар ва жим бўлиб, бутун дунёга машҳур одамнинг ўлими ҳақидаги хабарни тинглай бошладилар.

Дарвоза олдида эса паровоз қичқириб, ҳаммани чўчитиб юборди. Вокзалнинг нариги бурчагидан бошқа

паровозлар ҳам бирин-кетин қичқириб унга қўшилдилар.— Уларнинг кучли ва изтироб билан тўлган чақириқларига электр станциянинг шрапнель учишига ўхшаган юксак ва вижилловчи гудоги қўшилди. Киевга жўнашга тайёр турган пассажир поезднинг паровози — тезюрар гўзал «С» ўзининг жаранглаган товуши билан дод солди ва улардан ошиб тушди.

Шепетовка — Варшава орасида қатновчи Польша поездининг машинисти, гудокларнинг бу қадар қаттиқ қичқиришларининг сабабини билиб, бир минут қулоқ солиб турди, ундан сўнг қўлини секин кўтариб, гудок қопқоғини очадиган занжирни секин пастга тортди. ГПУ агенти кутилмаган бу воқеадан чўчиб тушди. Машинист энг сўнгги марта гудок бераётганини ва бундан сўнг бу машинада ишламаслигини билар эди. Аммо унинг қўли занжирдан узилмади ва паровознинг қичқириғи қути учган поляк йўловчилари ва дипломатларни юмшоқ диванлардан қўзғолишга мажбур қилди.

Депога одам йиғилди, одамлар тўрт дарвозадан ёғилиб келар эди. Катта бино одам билан лиқ тўлди ва мотам жимжитлигида биринчи сўзлар эшитилди.

Шепетовка округ партия комитетининг секретари, кекса большевик Шарабрин бундай деди:

— Уртоқлар! Жаҳон пролетариатининг доҳийси Ленин вафот этди. Партия оғир жудоликка тушди. Большевиклар партиясини тузган ва уни душманлар билан мураса қилмаслик руҳида тарбиялаган одам вафот этди. Синф ва партия доҳийсининг ўлими пролетариатнинг энг яхши ўғилларини бизнинг сафимизга чақиради...

Мотам маршининг садолари, юзларча яланг бошлар... Сўнгги ўн беш йил ичида бир марта ҳам йиғлмаган Артёмнинг ўпкаси тўлди ва қудратли елкалари силкинди.

Темирўлчилар клубининг деворлари одамларнинг тикилишига чидам бермайдигандай кўринар эди. Ҳовлида қаҳратон совуқ, дарвоза олдидаги шохлаб кетган иккита арчани қор ва муз босган, аммо қизитилган печканинг иссиғидан ва партколлектив мотам мажлисида қатнашишни истаган олти юз кишининг нафасидан зал димиқиб кетган эди.

Залда одатдаги шовқин, ўзаро гаплашишлар йўқ. Буюк қайғу-мусибат товушларни пасайтирган, одамлар

секин-аста сўзлашар ва юзларча кўзларда қайғули бир изтироб ёниб турар эди. Бу ерга тўпланган одамлар, гўё қаттиқ шамолда ўзининг синалган штурманини денгизга чўктирган пароходнинг экипажига ўхшар эди.

Бюро аъзолари ҳам шундай бир жимжитлик билан президиум столи теварагида ўз жойларини ишғол қилдилар. Кенг ягринли Сиротенко оҳистагина, қўнғироқни кўтарди, қитдек чалди ва уни яна столга қўйди. Шунинг ўзи кифоя эди, зални оғир бир жимжитлик босди.

Доклад тамом бўлиши билан коллективнинг масъул секретари Сиротенко ўрнидан турди. Мотам мажлиси учун фавқулодда гап бўлишига қарамасдан, унинг айтгани ҳеч кимни ажаблантирмади:

— Бир қанча ишчилар, ўттиз етти ўртоқ томонидан қўл қўйилган аризаларини қарашни мажлисдан сўраётдилар.— У аризани ўқиди:

«Ғарби — жанубий темир йўл Шепетовка станциясининг коммунист большевиклар партияси темир йўл коллективига.

Доҳийнинг ўлими бизни большевиклар қаторига чақиради ва бу кунги мажлисда бизларни текшириб, Ленин партиясига қабул қилишингизни сўраймиз.»

Бу қисқа ариза охирига икки қатор қўл қўйилган эди.

Сиротенко имзоларни ўқир экан, таниш исмлар залда тўпланганларнинг эсида қолсин учун, ҳар биридан сўнг бир неча секунд тўхтаб турар эди.

— Станислав Зигмундович Полентовский — паровоз машинисти, ўттиз олти йиллик ишлаб чиқариш стажига эга.

Зал гувиллаб маъқуллади.

— Артём Андреевич Корчагин — слесарь, ўн етти йиллик ишлаб чиқариш стажига эга.

— Заҳар Филиппович Брузжак — паровоз машинисти, йигирма бир йиллик ишлаб чиқариш стажига эга.

Залдаги гувиллаш ҳамон кўтарилар, стол олдидаги одам фамилияларни ўқишда давом қилар, залдагилар эса, темир-мазут орасида ишлаб етишган кадрларнинг номларини тинглар эди.

Аризага биринчи бўлиб қўл қўйган одам столга яқинлашиш билан зал тамом жимиди.

Кекса Полентовский уни тинглаб турганларга ўз ҳаёти тарихини ҳикоя қилар экан, ҳаяжонини боса олмади.

— ...Яна нима деяйин, ўртоқлар? Эски замонда ишчи одамнинг турмуши қандай бўлгани маълум. Асорат остида яшар ва қариганда қашшоқ бўлиб ўтар эди. Нима қилмоқ керак, иқрорманки, революция вақтида, мен ўзимни қари деб ҳисоблар эдим. Оила — тирикчилик қийнаб, мен партияга кириш йўлини пайқамай қолганман. Кураш вақтида душманларга ҳеч бир ёрдам бермаган бўлсам ҳам, жангга жуда кам кирар эдим. Тўққиз юз бешинчи йилда Варшава мастерскойларида забастовка комитетида ишлаб, большевиклар билан бирга бўлган эдим. У вақт ёш ва курашга ўч эдим. Ўтмишни эслаб ўтиришнинг нима ҳожати бор! Ильичнинг ўлими менинг юрагимни тилка-пора қилди, биз ўз дўстимиз ва ғамхўримизни мангуликка йўқотдик. Мен энди қарилик ҳақида гапирмайман!.. Мен сўзга уста эмасман, бошқа биронтаси чиройлироқ қилиб гапириб берар. Фақат бир нарсани тасдиқлайман, большевикларнинг йўли — менинг йўлим, мен фақат шу йўл билан кета оламан.

Машинистнинг оппоқ боши дадил чайқалди, у жавоб кутгандай бўлиб оппоқ қошлар тагидан кўзини олмасдан залга тикилди.

Паст бўй, оқсоч бу одамга отвод бериш учун ҳеч ким қўл кўтармади. Бюро, партиясизлардан ўз сўзларини айтишни сўраганда ва овозга қўйганда, битта ҳам бетараф чиқмади.

Полентовский стол ёнидан коммунист бўлиб қайтди.

Залда ўтирган ҳар бир киши ҳозир фавқулудда бир ҳодиса бўлаётганини англади. Ҳозиргина машинист турган ўринни Артёмнинг катта гавдаси эгаллади. Слесарь ўзининг узун қўлларини қаёққа қўйишини билмас ва узун қулоқли шапкасини ғижимлар эди. Этаги ишқаланган калта пўстини очиқ ва сарғимтир гимнастёркасининг иккита мис тугмали бежирим ёқаси слесарни худди байрамга ясангандай кўрсатар эди. Артём залга ўғирилди ва кўзи таниш аёлга тушди. Тикувчилар ишхонасидан келган кишилар ўртасида тошчақарнинг қизи Галина ўтирар эди. Галина уни кечиргандай бўлиб жилмайди, унинг табассумида маъқуллаш ва лаблар-

нинг бурчида яширишиб қолган бир маъно бор эди. Артём, Сиротенконинг:

— Артём, таржимаи ҳолингни сўзлаб бер!— деган товушини эшитди.

Артём Корчагин ўз сўзини жуда қийинлик билан бошлади, у катта мажлисларда гапириб ўрганмаган. У умрида юрагида йигилиб қолганларнинг ҳаммасини айтиб бера олмаслигини ҳозиргина сизди. Сўзлар жуда қийинлик билан тилга келарди, ҳаяжон гапиришга қўймас эди. У бундай бир ҳолни ҳеч қачон кўрган эмас. У ўз ҳаёти тамом ўзгараётганини, шу пайтда, бунгача давом этиб келган оғир турмушини маъноли қиладиган томонга қадам ташлаётганини аниқ тушунар эди.

— Биз онадан тўртта эдик,— деб гап бошлади Артём.

Зал жим. Олти юз киши узун бўйли, қирғий бурун, қора кўз, қундуз қош ишчига диққат билан қулоқ солар эди.

— Онам бойларнинг хизматини қилди, ошини пиширди. Отамни унча эслолмайман. У, онам билан муро-са қила олмаган. Кўп ичар экан. Биз онам билан бирга яшар эдик. У шунча кишини боқишга ожиз эди. Хўжайинлар унга ойида тўрт сўлковойдан пул ва овқат берар, у бўлса эртадан қора кечгача ўшаларнинг хизматини қилар эди. Бахтимдан бўлиб, икки қиш бошланғич мактабда ўқиганман, мени ўқиш-ёзишга ўргатганлар. Ун ёшга киришим билан онам мени темирчилик мастер-койига олиб бориб шогирдликка беришдан бошқа нажот топмаган. Маошсиз уч йил, фақат овқатим учун ишладим... Қорхонанинг хўжайини Ферстер деган бир немис эди. У, бошда мени — ёши кичкина, деб олмади. Лекин, мен бақувват бола эдим, онам ҳам икки ёш қўшиб айтди, мен ўша немисда уч йил ишладим, хўжайин менга ҳунар ўргатмас, доим уй-рўзгор ишларига ва арақ ташишга буюрар эди. Улгандай ичар эди... Мени кўмир ва темирлар олиб келишга ҳам буюрар эди... Хотини мени ўзининг қули қилиб олган эди. Унинг тувакларини тўқар, картошкаларини тозалар эдим. Ҳар бири тепкилар, кўпинча ҳеч бир сабабсиз тепкилар эди: хўжайкага бирон ишим ёқмадими (у эрининг мастлик қилаверганидан баджаҳл эди), одати-ча, савалайверар эди. Ундан қочиб кўчага чиқасан, аммо қаёққа борасан, арзингни кимга айтасан? Онам қирқ

чақирим нарида туради, уникида ҳам жой йўқ... Корхонада ҳам аҳвол яхши эмас, у ерда бутун ишни хўжайиннинг укаси бошқарарди. Аблаҳ мени масхара қилишни яхши кўрар эди. «Менга анови халқани олиб бер!» дейди — ва темирчилик ўчоғи ўрнашган бурчакни кўрсатади, мен бориб халқани қўлим билан ушлайман, у бўлса, ҳозиргина ўчоқдан қизитилиб олинган экан, ерда қоп-қора бўлиб ётарди-ю, аммо қўл тегиздингми — бармоғингни бутун этигача куйдиради. Сен оғриқдан доллайсан, у бўлса, қаҳқаҳа уриб, ҳузур қилиб кулади. Мен бу ҳолга чидай олмадим. Онамнинг олдига қочиб кетдим. У мени боқа олмади, қайтариб яна немисникига олиб келди, у олиб келар ва ялиниб йиғлар эди. Уч йилдан кейин менга темирчиликдан баъзи бир нарсаларни кўрсата бошладилар, лекин калтаклашлар ҳамон тўхтамади. Мен яна қочдим ва Староконстантиновага бордим. Бу шаҳарда колбаса мастерскойига ёлландим, ичак ювадиган бўлиб, бир ярим йилдан кўпроқ вақт итдай санқиб юрдим. Хўжайин корхонани бой бериб қўйиб, бизга тўрт ой учун бир тийин ҳам тўламасдан, йўқолиб кетди. Шундай қилиб, бу ғордан ҳам чиқдим. Поездга тушиб, Жмеринкага бордим, иш ахтариб кетдим. Толемга, бир депо ишчиси менинг ҳолимга ачинди. У, слесарликда баъзи нарсалар қўлимдан келганини билиб, мени ўзимнинг жияним деб, хўжайинлардан ишга олишларини сўради. Бўйимга қараб, мени ўн етти ёшда дедилар, мен слесарь шогирди бўлиб ишлай бошладим. Мен бу ерда тўққиз йилдан бери ишляпман. Аввалги турмушим ана шундай ўтган, бу ердагисини ҳаммаларингиз ўзингиз биласиз.

Артём шапкаси билан пешонасини артиб, оғир нафас олди. У ҳали энг муҳим нарсани, ҳеч кимнинг ҳам саволини кутиб турмасдан, ўзи учун энг оғир бўлган нарсани айтиши керак эди. У, қошларини чимириб, давом этди:

— Ҳар ким мендан нима учун революция бошида-ноқ большевиклар билан бирга бўлиб кетмаган эдинг, деб сўраши мумкин. Нима ҳам дея оламан? Ҳали ёшман, мен эндигина ўз йўлимни топиб олдим. Нимани ҳам яширайин? Биз бу йўлни пайқамай қолганмиз, биз буни ўн саккизинчи йилда, немисларга қарши иш ташлаган вақтимиздаёқ бошлашимиз керак эди. Матрос Жухрай бизлар билан бир неча марта бу ҳақда гаплаш-

ан эди. Мен фақат йигирманчи йилдагина қўлимга милтиқ олдим. Тўполонлар тамом бўлди, оқларни Қора денгизга улоқтириб ташлагач қайтиб келдик. Бу ерда бўлса, тирикчилик, бола-чақа... Мен рўзгор ишларига кириб кўмилиб қолдим. Лекин ўртоқ Лениннинг ўлими ва партиянинг ташлаган шиори муносабати билан мен ўз турмушимга кўз солдим ва нима етишмаганини англадим. Ҳокимиятимизни мудофаа қилишгина кифоя қилмайди, Совет ҳокимияти темир тоғ сингари маҳкам турсин учун, ҳаммамиз бир оила бўлиб Лениннинг ўрнини эгаллашимиз керак. Большевик бўлишимиз лозим, ахир партия ўзимизники-ку!

У ўз сўзининг ғайри табиий эшитилишидан ўнғайсизланиб, содда ва жуда самимий тамом қилди. Слесарь елкасидан юкни ағдаргандай, қоматини ростлади ва саволлар берилишини кутиб турди.

— Балки савол берадиганлар бёрдир?— деб Сиротенко жимжитликни бузди.

Одамлар ҳаракатга келди, аммо залдан дарров овоз чиқмади. Паровоздан тўғри келиб мажлисга кирган, қўнғизга ўхшаган қоп-қора кочегар шартта гапирди:

— Нимани сўраймиз? Уни танимаймизми? Қабул қилинсин.

Иссиқдан қип-қизариб кетган темирчи, йўғон Гиляка, шамоллагани учун хириллаб гапирди:

— Бундай одам қийинчиликдан қочмайди, мустаҳкам бўлади. Сиротенко, овозга қўй!

Комсомоллар ўтирган орқа қатордан биров ярим қоронғиликда, кўзга кўринмасдан, ўрнидан туриб:

— Ўртоқ Қорчагин айтсин-чи, нима учун у ерга бойланиб қолди, деҳқончилик уни пролетар психологиясидан узоқлаштириб қўймайдими?— деб сўради.

Залдан уни маъқулламаган енгил бир шов-шув кўтарилди ва кимдир норозилик билдирди:

— Соддароқ қилиб гапирсанг-чи! Гапни бураб гапирадиган жойини хўп топибсан-да...

Артём жавоб берди:

— Ўртоқлар, зарари йўқ! У менинг ерга бойланиб қолганимни тўғри айтади. Бу тўғри, аммо мен у билан ўзимнинг ишчилик виждонимни йўқотганим йўқ, ерга бойланиш бу кундан бошлаб тамом бўлди. Оилам билан депонинг яқинига кўчиб келаман, бу ерда тўғрироқ бў-

лади. Бўлмаса, у ер, мени нафас олишга қўймайдиган кўринади.

Артём кўтарилган қўлларга қарар экан, юраги яна ҳам гупиллаб кетди ва у қаддини ростлаб, қушдай учиб жойига келиб ўтирди. Орқадан Сиротенконинг:

— Бир оғиздан қабул қилинди,— деган товуши эшитилди.

Учинчи бўлиб президиум столи олдида Захар Бруз-жак пайдо бўлди. Полентовскийнинг эски ёрдамчиси, кўпдан бери машинист бўлиб келган камсухан Захар меҳнат билан ўтган ҳаёти ҳақида сўзлар экан, сўнгги кунларига келганда овози пасайди:

— Мен болаларимдан чала қолган ишни тамом қилишга мажбурман. Улар ўз ғамим билан бир чеккада қолиб йўқолиб кетишим учун ўлганлари йўқ. Мен уларнинг ўрнини тўлдирган эмас эдим, лекин доҳийнинг ўлими менинг кўзимни очди. Мендан ўтганларни сўраб ўтирмангиз, ҳақиқий турмуш янгидан бошланяпти.

Утмиши эсга тушиб Захарнинг кўнгли бузилди, ammo ҳеч ким қаттиқ савол бериб унинг кўнглини койитмади, одамлар қўлларини бирдан кўтариб партияга қабул қилишлари билан унинг кўзлари равшанланиб кетди ва оқараётган боши қайта эгилмади.

Депода ярим кечага қадар ўринбосарликка келувчиларнинг кўригини давом қилдирдилар. Партияга энг яхшиларини, умр бўйи текшириб келинган ва яхши билган одамларини қабул қилдилар.

Лениннинг ўлими юз мингларча ишчиларни большевик қилди. Доҳийнинг ҳалокати партия қаторларини бузмади. Узининг қудратли томирларини ерга чуқур ёйган дарахт шохларини қирққан билан қуримайди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Мусофирхона концерт залининг эшиги олдида икки киши турипти. Қистирма кўзойнак таққан узун бўйли кишининг енгига кизил бойланиб, «комендант» деб ёзилган.

— Украина делегатларининг мажлиси шу ердами?— деб сўради Рита.

Узун бўйли киши расмий жавоб берди:

— Шу ерда. Нима ишингиз бор эди?

— Кирсак бўладими?

Узун бўйли киши йўлни тўсди. У Ритани кўздан кечириб:

— Мандатингиз? Мажлисга ҳақиқий ва маслаҳат овозига эгаларнинг карточкалари билан киргизамиз,— деди.

Рита сумкасидан зарҳал билан ёзилган билетни чиқарди. Узун бўйли киши, «Марказий Комитет аъзоси» — деган сўзни ўқиркан, расмий муомиладан қайтиб мулойим бўлиб қолди.

— Марҳамат, киринг, чап томонда бўш жойлар бор.

Рита қатор стуллар олдидан ўтиб, бўш жойга ўтирди.

Делегатлар кенгаши тамом бўлмоқда эди. Рита раиснинг сўзига қулоқ солди. Товуш унга таниш эди.

— Демак, ўртоқлар, Бутун Россия съезди органларига ва делегациялар советига бизнинг делегациядан кирадиган вакиллар сайланиб бўлди. Съезд бошланишига яна икки соат бор. Съездга келган вакилларнинг рўйхатини яна бир марта ўқиб чиқишга рухсат этинг.

Рита Акимни таниди: у шошилиб одамларнинг фамилияларини айтар эди.

Қизил ва оқ мандат ушлаган қўллар унинг таклифини маъқуллаб кўтарилар эди.

Рита зўр диққат билан тинглар эди.

Мана, унга таниш бўлган бир фамилия чиқиб қолди: Панкратов.

Рита кўтарилган қўлга қаради, аммо ўтирганлар орасидан кўринмас эди. Исмлар кетма-кет ўқилмоқда. Яна бир таниш фамилия чиқиб қолди: «Окунев» ва дарҳол, унинг орқасидан «Жаркий»нинг номи чиқди.

Рита Жаркийни кўриб турипти, Жаркий унинг яқинида, ён билан ўтирипти. Ана, унинг унутилаёзган қиёфаси... Ванянинг ўзи, Рита уни бир неча йилдан бери кўрмаган эди.

Исмлар кетма-кет ўқилар эди, лекин бирданига уларнинг бири Ритани сескантириб юборди.

— Корчагин.

Узоқда бир қўл кўтарилиб тушди. Устинович ҳалок бўлган дўстига адаш бўлган бу одамни жуда ҳам кўргуси келарди. У қўл кўтарилган томонга қаради, лекин кўзига ҳамма бир хил бўлиб кўринар эди. Рита ўрнидан турди ва девор ёнидан олдинги қаторга қараб борди. Аким рўйхатни ўқиб бўлди. Сурилаётган стул-

лар тақирлар, делегатлар қаттиқ-қаттиқ сўзлашар, қаҳ-қаҳалар кўтарилар эди. Аким залдаги шовқинни босмоқ учун қичқириб:

— Кечикманглар!.. Большой театрга... соат еттига!.. — деди.

Одамлар эшик олдида уймаланиб қолди.

Рита бу тўполок ичида ҳозиргина номлари чиққанлардан ҳеч бирини топа олмаслигини билди. Энди Акимни кўздан йўқотмаслик ва у орқали бошқаларни топиш керак эди. Делегатларнинг сўнгги тўдасини олдидан ўтказиб, Рита Акимнинг олдига борди.

— Қани, Корчагин, биз қарилар ҳам кетдикми?— Рита орқадан келган товушни эшитди ва хотирда сақлаган ошна овоз жавоб берди:

— Кетдик.

Рита қайрилиб қаради. Унинг олдида узун бўйли қора мағиздан келган ёш йигит турар эди, у сариқ ранг гимнастёркада, белини кавказ камари билан боғлаган, кўк шим кийган эди.

Рита кўзларини катта очиб қаради ва Павел уни қучоқлаб: «Рита» деганда, бу одам Павел Корчагин эканини англади.

— Тирикмидинг?

Бу сўзлар Павелга ҳамма нарсани англади. Рита Павелнинг ҳалокати тўғрисидаги хабар хато эканини билмас эди.

Зал бўш қолди, очиқ деразадан шаҳарнинг қудратли қон томири бўлган Тверскойнинг шовқинлари эшитилар эди. Соат олтига занг урди. Бу, икковининг назарида, бундан бир неча минут аввалгина учрашганга ўхшар эди. Соат Большой театрга чақиряпти. Кенг зинапоядан эшикка қараб тушар эканлар, Рита Павелни яна бир марта кўздан кечирди. Павелнинг бўйи ундан тўрт эллик баланд эди. У ҳамон аввалгидай, фақат етилган ва вазмин бўлиб қолган эди.

— Мен ҳали сенинг қаерда ишлаётганингни ҳам сўрамабман.

— Округ комсомол комитетининг секретари бўлиб ишляпман. Дубава айтганича «аппаратчи»ман, — деди Павел кулимсираб.

— Уни кўрдингми?

— Кўрдим. Бу учрашув менда кўнгилсиз таъсир қолдирди.

Иккови кўчага чиқди. Автомобилларнинг гудоклари, оломоннинг говур-говури ҳамма ёқни тутган. Улар Большой театргача гапирмасдан, бир нарса ҳақида ўйлаб бордилар. Театрни жўшқин одамлар денгиздай ўраб олган. Денгиз театرنинг таниш деворларига қараб урилар, қизил аскарлар томонидан қўриқланган эшиклардан киришга ҳаракат қилар эди. Аммо қаттиқ қўллик соқчилар, фақат делегатларни ўтказар ва улар, мандатларини фахр билан кўрсатиб, икки томонни ўраб олган одамлар орасидан ўтиб борар эдилар.

Театрни ўраган денгиз — комсомоллар денгизи. Буларнинг ҳаммаси таклифномалар ололмаган, лекин нима бўлса ҳам сёздининг очилишини кўриб қолишга интилувчилар эди. Чаққон комсомоллар, делегатлар ўртасига кириб, мандатга ўхшаган қизил қоғозларни кўрсатар, баъзан худди эшик оғзигача келиб қолар эдилар. Баъзи бировлар эшикдан ҳам ўтиб олдилар. Лекин булар бу ерда делегатларни пастки ўринга, меҳмонларни юқори қаватга чиқариб турган Марказкомнинг навбатчи аъзосига ёки комендантга дуч келиб қолар эди. Унда, ташқаридаги «билетсизларнинг» димоғини жуда ҳам чоғ қилиб, уларни ташқарига чиқариб қўяр эдилар.

Театр, унга кирмоқчи бўлганларнинг йигирмадан бир хиссасини ҳам сиғдира олмас эди.

Рита билан Павел эшикка зўрға етиб олдилар, делегатлар тўхтамасдан келишда давом этар: уларни трамвай, автомобиллар ташир эди. Эшик олди тиқилинч. Қизил аскарлар (улар ҳам комсомоллар эдилар) жуда қийналишар эди, уларни девор тагигача суриб келиб қўйганлар. Эшик олдида қаттиқ қичқиринч эшитилар эди.

— Зўр бериб ҳаракат қилинглар, бауманчилар, зўр бериб ҳаракаг қилинглар!

— Д-а-ё-ш-шь...

Эшикдан Рита ва Корчагин билан бирга КИМ значоги таққан, кўзи ўткир бир ўспирин худди илон балиқдай шўнғиб кирди ва комендантга чап бериб, фойега ўтиб кетди. У кўз очиб юмгунча, делегатлар орасига кириб йўқолди.

— Шу ерда ўтириб тураминч,— деди Рита партерга киргач, «креслолар орқаси» деб аталадиган жойни кўрсатиб.

Улар бир бурчакда ўтиришди.

— Мен бир саволга жавоб олмоқни истайман,— деди Рита.— Бу ўтган кунларнинг иши бўлса ҳамки, сен менга айтарсан деб ўйлайман: нега сен ўша вақтда дарс машғулотимизни ташладинг ва ўртадаги дўстликни буздинг?

Павел кўришганларнинг биринчи минутадаёқ бу сўроқни кутган эди, лекин шундай бўлса ҳам хижолат қилди. Уларнинг кўзлари учрашганда Павел Рита бунинг сабабини билганини англади.

— Мен ҳамма нарсани сен ўзинг биласан деб ўйлайман, Рита, бунга уч йил бўлди, ҳозир мен фақат ўзимни айблай оламан, холос. Умуман, Корчагин ўз ҳаётида катта ва кичик хатолар қилган ва улардан бири сенинг сўраётганинг эди.

Рита кулимсиради.

— Бу яхши муқаддима, лекин мен жавобини ҳам эшитмоқчиман!

Павел секин гапириб кетди:

— Бунда менгина эмас. «Сўна» ва унинг революцион романтикаси ҳам айбли. Мард, руҳан ва иродаси кучли, қўрқмас, бизнинг ишимизга чинакам берилган революционерларни тасвир қилган китоблар менда ўчмас бир таъсир қолдирар ва ўшалардай бўлиш истагини туғдирар эди. Мен сенга бўлган ҳиссимни «Сўна»часига қаршиладим. Бу ҳозир менинг учун кулгили, аммо кўпроқ алам қилади.

— Демак, «Сўна»га ортиқча баҳо берилган экан-да.

— Йўқ, Рита, асосан ундай эмас! Ўз иродамни синаш учун бўлган уқубатли операция фожиаси итқитилиб ташланди, холос. Лекин, мен «Сўна»даги асосий хислат бўлган мардлик, чексиз чидам томонидаман, газабланишларга, уни ҳаммага ва ҳар кимга айтиб юрмасдан, чидай оладиган инсон типи томонидаман. Мен умумий иш олдида хусусий ишни ҳеч деб биладиган революционер образи томонидаман.

— Павел, бу сўзлар айтилиши керак бўлган вақтдан уч йил кейин айтилаётгани учун фақат таассуф қилишгагина тўғри келди,— деди ниманидир ўйланиб Рита ва кулимсиради.

— Рита, мен ҳеч қачон сенинг учун ўртоқдан ортиқ киши бўла олмас эдим. Бу шунинг учун бўлган таассуфми?

— Йўқ, Павел, ўртоқдан ортиқ ҳам бўла олар эдинг.

— Буни тузатиш мумкин.

— Салгина кечикилди, ўртоқ «Сўна»!

Рита ўз ҳазилидан жилмайди ва уни изоҳлади:

— Менинг кичкина қизчам бор. Унинг дадаси ҳам бор, у менинг яқин дўстим. Биз учов дўстмиз ва бу учлик ҳозирча чамбарчас боғланган.

У бармоғи билан Павелнинг қўлини туртди. Бу ҳаракат Павел учун ачиниш белгиси эди, лекин, у дарҳол ўз ҳаракатининг беҳуда эканини тушунди. Ҳа, Павел бу уч йил ичида фақат жисмоний жиҳатдангина ўсган эмас. Рита ҳозир унинг қийналаётганини билар, буни унинг кўзлари айтиб турар эди. Лекин, Павел кесатмасдан, рост гапни гапирди:

— Ҳар ҳолда менда ҳозиргина йўқотганимдан кўра кўпроқ хотира қолади.

Павел билан Рита ўринларидан туришди. Саҳнага яқинроқ жойдан ўрин олишга вақт етган эди. Улар Украина делегацияси ўрнашаётган креслоларга қараб юришди. Оркестр чалиб юборди. Катта қизил алвонлар кўзни қамаштирар, ярқировчи ҳарфлар:—«Келажак бизники» деб билдирарди. Партер, ложалар ва юқори қаватлар мингларча кишилар билан тўлди. Бу мингларча кишилар ҳеч қачон сўнмайдиган зўр кучга айланди. Катта театр, улуг индустриал авлод ёш гвардиясининг гулларини ўз деворлари ичига тўплади. Мингларча кўзлар... ҳар бир кўзда эса, саҳна пардасида ёниб турган «Келажак бизники» деган сўзнинг учқунлари порламоқда. Одамларнинг келиши ҳамон давом қиларди.

Яна бир неча минут ўтди, оғир барқут парда аста-секин очилди. Бу минутнинг ифода қилинмас, тантаналиги билан бир нафас ўзини йўқотган РКСМ Марказий Комитетининг секретари, ҳаяжонланиб, сўз бошлади:

— Бутун Россия Коммунист Ешлар Союзининг олтинчи съездини очиқ деб эълон қиламан.

Корчагин ҳеч қачон революциянинг улугворлиги ва қудратини, уни курашчи ва қурувчи сифатида бу ерга, большевизм ёш гвардиясининг ғалаба тантанасига юбориб, унга ҳаёт берган бу тасвирлаб бўлмас фахр ва шодликни бу қадар порлоқ ва бу қадар чуқур сезмаган эди.

Съезд ўз иштирокчиларининг вақтини эртадан то ярим кечгача олар эди. Павел Ритани фақат сўнги мажлисларнинг биридагина яна учратди. У Ритани бир тўда украиналиклар орасида кўриб қолди.

— Эртага съезд ёпилиши биланоқ мен жўнайман,— деди Рита,— билмадим, жўнагунча гаплаша оларми-канмиз? Шунинг учун бугун сенга кундаликларимнинг икки дафтарини ва битта кичкина мактуб тайёрлаб қўйдим. Кундаликлар ўтмишга оид. Уларни ўқиб чиқ, сўнгра почта билан қайтариб юбор. Ёзилганлардан, менинг сенга айтмай юрган нарсаларимни билиб оласан.

Павел унинг қўлини қисди ва Ританинг қиёфасини хотирда олиб қолиш учун қаттиқ тикилди.

Улар эртаси кун, айтилган маҳалда, ўрта эшик олдида учрашишди. Рита унга тугунча ва конвертга солинган мактубни берди. Бутун атроф одам билан тўла бўлганидан улар жуда сиполик билан хайрлашишди. Ританинг маҳзун кўзларида Павел меҳр ва бир оз ғам-ғусса борлигини аниқ кўрди.

Эртасига поездлар иккови икки томонга олиб кетди.

Украиналиклар бир неча вагонда кетар эди. Қорчагин киевликлар тўдасида эди. Кечқурун ҳамма ухлаган ва Окунев ҳам қўшни полкада хуриллар экан, Қорчагин чироққа яқинроқ сурилди ва мактубни очди.

«Азизим Павлуша!

Бу гапларни сенга шахсан айтишим ҳам мумкин эди, лекин бу ёзиб берганим яхшироқ бўлар. Мен фақат биргина нарсани истайман: сен билан съезд олдидан гаплашган нарсамиз сенинг ҳаётингда оғир бир из қолдирмаса экан. Мен биламан, ироданг кучли, шунинг учун айтганларингга ишонаман. Мен турмушга унақа расмиятчилик кўзи билан қарамайман. Баъзида, ондасонда, шахсий муносабатларда, яъни, бу муносабатлар ички чуқур ҳиссиёт билан боғланган тақдирдагина истисно қилиш мумкин. Сен бунга арзийсан, лекин мен бизнинг ёшлигимизнинг қарзини узиш истагидан воз кечдим. Мен сезяпманки, бу нарса бизга катта хурсандлик келтирмаган бўларди. Павел, ўзингга нисбатан бу қадар қаттиқ бўлиш керак эмас. Бизнинг турмушимизда фақат курашгина эмас, балки гўзал туйғунинг шодликлари ҳам бор-ку.

Сенинг қолган умрингда, яъни унинг асосий мундарижасида мен ҳеч қандай ташвишли бир нарса кўрмайман. Қўлларингни қаттиқ қисаман. Р и т а».

Павел ўйга чўмиб, мактубни йиртди, деразадан қўлини чиқарди ва шамол қоғоз парчаларини унинг бармоқлари орасидан юлиб кетаётганини сизди.

Эрта билангача икки дафтар ҳам ўқилиб, қоғозга ўралиб, бойланиб қўйилган эди.

Украиналикларнинг бир қисми Харьковда поезддан тушди, улар орасида Окунев, Панкратов ва Корчагин ҳам бор эди. Николай Аннаникида қолган Талаяни олиб келмоқ учун Киевга кетиши керак эди. Украина комсомолининг Марказкомига сайланган Панкратовнинг эса ўз ишлари бор эди. Корчагин Жаркий билан Аннани кўриб келмоқ учун улар билан бирга Киевга боришга қарор қилди. У Ританинг дафтарларини жўнатаман деб вокзалдаги почта бўлимида ҳаяллаб қолди ва қайта поездга чиққанда дўстлардан ҳеч бири йўқ эди. Трамвай уни Дубава билан Анна яшайдиган уйга олиб келди, Павел зинапоядан иккинчи қаватга чиқди ва чап томондаги Аннанинг эшигини қоқди. Ҳеч ким жавоб бермади. Тонг энди ёришган, Аннанинг ишга кетиб қолган бўлиши мумкин эмас эди. Павел: «у ҳали ухлаб ётгандир»,— деб ўйлади. Унинг ёнидаги эшик сал очилди ва уйқудан турган Дубава чиқди. Унинг ранги саргайиб кетган, кўзларининг таги кўкарган эди. Ундан бурқсиб пиёз ва арақ ҳиди келиб турар эди. Корчагин эшик тирқишидан каравотда ётган бир хотиннинг яланғоч семиз оёғи ва елкаларини кўрди.

Дубава буни сезиб қолди, оёғи билан туртиб эшикни ёпди.

— Хўш, сен ўртоқ Борхартникига келдингми?— деб бурчакка қараб хириллаб сўради Дубава,— у бу ерда йўқ. Сен ҳали билмайсанми?

Қовоғини солиб турган Корчагин уни синчиклагандай қаради:

— Мен буни билганим йўқ. У қаёққа кўчди?— деб сўради.

Дубаванинг жаҳли чиқди.

— Бу нарса мени қизиқтирмайди,— деди бўғилиб,— сен унинг кўнглини олгани келдингми? Жуда вақтида келибсан. У ҳозир банд эмас, ҳаракатингни қилиб қол. У сенга йўқ демайди. У менга бир неча марта сенинг унга ёққанингни (хотинлар буни бошқача қилиб айтадилар-ку) айтган эди. Пайти келганда фойдаланиб қол; фикран ҳам, жисман ҳам қўшилган бўласан.

Павел қизишиб кетди, лекин ўзини тутиб, деди:

— Ҳали шу аҳволга тушиб қолдингми, Митяй? Мен сени шундай разил бўларсан деб ўйламаган эдим. Сен ахир бир вақтлар туппа-тузук одам эдинг-ку Нега бу қадар ҳайвонлашиб кетдинг?

Дубава деворга суянди. У, цемент полда яланг оёқ туришдан совқотган бўлса керак, қунишди. Эшик очилиб уйқудан эндигина турган, юзлари шишиб кетган хотин чиқди.

— Жоним, нега бу ерда турибсан, бу ёққа кирсанг-чи...

Дубава, хотиннинг сўзини тамом қилишга қўймай, эшикни беркитиб, елкаси билан тираб олди.

— Яхши ишга қадам қўйибсан,— деди Павел,— уйингга шунақа одамларни киритсанг, бориб-бориб нима бўлади?

Дубава афтидан, музокаралар жонига тегиб, бақирди:

— Ҳали мен ким билан ётишимни ҳам сизлардан сўрар эканман-да? Менга ваъзхонлик қилганинг бас! Туёғингни шикиллат. Бор, Дубава ичади, фоҳишалар билан ётади, дегин!

Павел унга яқин борди ва ҳаяжонланиб гапирди:

— Митяй, бор, у хотинни чиқариб юбор, мен сен билан яна бир марта ва сўнгги марта гаплашмоқчиман...

Дубава қаттиқ ғазабга келди-ю, кириб кетди.

— Эҳ, аблаҳ!— деб пичирлади Корчагин ва секин-секин зинапоядан тушди.

Орадан икки йил ўтиб кетди. Кунлар ва ойлар ўтиб, жўшқин ва ранго-ранг ҳаёт, бундай қараганда бир хилда кўринган бу кунларни ҳамма вақт янги бир нарса билан тўлдириб, кечаги кундан бошқача қилар эди. Дунёда биринчи марта ўзининг бепоён ери ва унинг битмас-туганмас табиий бойликларига эга бўлиб олган бир юз олтмиш миллионлик буюк халқ уруш хароб қилган хўжалигини қаҳрамонона ва зўр меҳнат билан тиклар эди. Мамлакат мустаҳкамланар, кучга тўлар ва яқиндагина ташландиқ, жонсиз ва руҳсиз бўлиб ётган заводларнинг трубаларидан энди тутун чиқар эди.

Бу икки йил Корчагин учун жуда тез ўтиб кетди. У ҳатто буни сезмай қолди. У тонгни эриниб, эснаб қарши

оладиган ва худди соат ўн деганда ётиб ухлайдиган кишилардай яшай олмас эди. У яшашга шошилар ва бошқаларни ҳам шунга қистарди.

У кам ухларди. Павелнинг бўлмасида ярим кечагача чироқ ўчмаслигини, ундаги одамларнинг стол тепасида бош эгиб ўтирганларини жуда кўп кўриш мумкин эди. Улар ўқир эдилар. Икки йил мобайнида «Капитал»нинг учинчи томи ўрганилиб чиқилди. Капиталистик эксплуатациянинг энг нозик механикаси англашиларли бўлиб қолди.

Корчагин ишлайдиган округга Развалихин келиб қолди. Губком уни район комсомол комитети секретарлиги вазифасида фойдаланишни таклиф қилиб юборган эди. Корчагин сафарда эканида бюро Развалихинни райкомларнинг бирига юборди. Корчагин қайтиб келиб буни эшитди-ю, ҳеч нарса демади.

Бир ой ўтди, Корчагин Развалихин ишлайдиган районга бориб қолди. У, баъзи бир фактлар топди, улар ичида арақхўрлик, лаганбардорларни ўз атрофига тўплаш ва яхши болаларни қисишга доир фактлар бор эди. Корчагин бунинг ҳаммасини бюрога қўйди ва Развалихинга қаттиқ виговор беришни таклиф қилганларида, Корчагин бирдан гапириб қолди:

— Чиқарилсин ва қайтадан кириш ҳуқуқидан маҳрум қилинсин.

Бу таклиф ҳаммани ҳайрон қолдирди, чунки таклиф жуда ҳам қаттиқ кўринди. Аммо Корчагин такрорлади:

— Аблаҳ чиқарилсин, бу гимназистга одам бўлиш имконияти берилган эди. У эпақага келмади,— деб Павел Берездовдаги воқеа ҳақида гапириб берди.

— Мен Корчагиннинг айтганларига қарши қатъий нозилик билдираман,— деб бақирди Развалихин,— бу хусумат, шахсий ғаразчилик. Одамлар менга тўхмат қилишлари мумкин; Корчагин далиллар, ҳужжатлар, фактлар кўрсатсин. Мен ҳам Корчагин контрабанда билан шуғулланган эди, деб уйдирма айтишим мумкин — демас, уни чиқариш керакми? Йўқ, у ҳужжат кўрсатсин!

— Тўхтаб тур, ҳужжатни ҳам ёзамиз,— деб жавоб берди Корчагин.

Развалихин ташқарига чиқди. Ярим соатдан сўнг, Корчагин ўз таклифини ўтказишга муваффақ бўлди ва: «ёт унсур бўлгани учун комсомолдан чиқарилсин»— деган резолюция қабул қилинди.

Езда дўстлар кетма-кет отпускага чиқишар эди. Соғлиги ёмонроқ бўлганлар денгиз томонга жўнар эди. Езда ҳамма дам олиш хаёлида бўлар, лекин Қорчагин ўз оғайниларини жўнатар, санаторияларга йўлланмалар олиб берар, ёрдамлар уюштирар эди. Улар ранглари сўниқ, чарчаган, лекин хушвақт бўлиб жўнар эдилар. Уларнинг ишлари ҳам Қорчагиннинг бўйнига тушар ва у аравани қирга тортаётган яхши от сингари, уларнинг ишларини юргизар эди. Дўстлар қип-қизариб, хушвақт, кучга тўлиб қайтар, кейин бошқалар жўнар эди. Ез бўйи дам увиси, дам буниси отпускага чиқар, ҳаёт эса олға боришини қўймас, Қорчагиннинг эса, бирон кун ишдан қолишини тасаввур қилиб бўлмас эди.

Ез шундай ўтди.

Павел кузни ёмон кўрарди: куз ва қиш унга жуда кўп жисмоний азоб келтирарди.

Павел бу ёзни жуда сабрсизлик билан кутди. Кундан-кун кучдан кетаётганини ҳатто ўз-ўзига эътироф қилиш ҳам унга жуда оғир туюларди. Бунга икки чора бор: ё қизгин иш қийинчиликларига чидай олмаслигини иқрор қилиш, инвалид ҳисобланиш, ёки имкон борича постда қолиш. Павел иккинчисини сайлади.

Бир кун округ партия комитетининг бюросида эски подпольечи, ҳозир округ соғлиқни сақлаш бўлими мудри доктор Бартелик унинг ёнига ўтиб ўтирди.

— Аҳволинг ёмон кўринади, Қорчагин, даволаш комиссиясига ўзингни кўрсатдингми? Соғлигинг қалай? Кўрсатганинг йўқми? Лекин кўрсатиш керак, дўстим. Пайшанба куни кечқурун бор.

Павел банд бўлиб қолиб, комиссияга кела олмади. Аммо Бартелик уни унутмади ва бир кун кабинетига олиб келди. Докторлар диққат билан қарагандан сўнг (Бартелик асабий хасталиклар доктори сифатида шахсан қатнашди) шундай натижага келишди:

«Даволаш комиссияси, дарҳол отпуска бериб, Қримда узоқ муддат даволанишни ва ундан сўнг ҳам жиддий даволанишни давом қилдиришни зарур топади, йўқса оғир оқибатлар юз бериши шубҳасиз».

Бу хулосадан илгари латинчасига ёзилган бирталай ёзувлардан Қорчагин ўзининг энг катта касал оёғида эмас, балки марказий нерв системасининг оғир даражада бузилганида эканини англади.

Бартелик комиссиянинг қарорини бюро мажлисида

Ўтказганда, Корчагиннинг дарҳол ишдан озод қилинишига ҳеч ким қарши бўлмади, аммо Корчагиннинг ўзи комсомол округ комитетининг ташкилот бўлим мудирини Сбитневнинг отпускadan қайтганигача кутиб туришни гақлиф қилди. Корчагин комитетни кимсасиз қолдиришдан кўрқар эди. Бартеликнинг қарши бўлишига қарамасдан, бошқалар рози бўлишди.

Бутун умрида биринчи марта олинаётган отпускага уч ҳафта қолди. Евпатория санаториясига олинган йўланма стъл яшиги ичида ётарди.

Корчагин бу кунларда ишни қизитиб юборди. Округ комсомол комитетининг пленумини ўтказди ва хотиржам бўлиб кетиш учун, кучини аямасдан, ишларини саранжом қила бошлади.

Ана шу пайтда, истироҳат ва бир умр кўрмаган денгиз билан учрашиш арафасида, у сира кутмаган беҳуда, хунук бир ҳодиса юз берди.

Павел ишдан сўнг агитпроп бўлимига келди ва китоб жавони орқасидаги очиқ турган дераза олдига ўтиб, агитпроп бўлимининг кенгашини кутиб ўтирди. У кирганда бўлмада ҳеч ким йўқ эди. Бир оздан сўнг бир неча киши келди. Жавон орқасида бўлганидан, Павел уларни кўрмади, лекин биттасининг товушини таниди. Бу — округ халқ хўжалиги идорасининг мудирини, узун бўйли, ҳарбий қиёфалик, келишган Файло эди. Павел унинг арақхўрлик ҳаваскори ва ҳар бир хушрўй қизжувоннинг орқасидан санқувчи киши эканини неча марта эшитган эди.

Файло бир вақтлар партизанлик қилган ва вақти келиб қолганда, қаҳқаҳа билан, кунига ўнтадан махночиларнинг бошини олганини ҳикоя қилар эди. Корчагин уни ҳазм қила олмас эди. Бир кун бир комсомол қиз Павелнинг олдига келиб йиғлаган ва Файлонинг унга уйланишга ваъда қилиб, бир ҳафта бирга тургандан сўнг, ҳатто сўрашмай ҳам қўйганини йиғлай-йиғлай гапирган. Контроль комиссияси текширганида, Файло буни рад қилди, қизнинг ҳужжатлари йўқ эди, лекин Павел қизга ишонар эди. Корчагин қулоқ солиб турди. Бўлмага кирганлар унинг борлигини билмади.

— Хўш, Файло, ишларинг қалай? Қандай янгиликлар қилдинг?

Буни Файлонинг дўсти ва ундан сира қолишмайдиган Грибов сўради. Грибов — жуда қолоқ, билимсиз,

зеҳни паст бўлишига қарамасдан, нима учундир пропагандист ҳисобланар ва у, пропагандистлик номи билан гердаяр, доим буни пеш келтириб турар эди.

— Табрик қилишинг мумкин: кеча Қоротаевани қўлга туширдим. Ҳеч нарса чиқмайди деган эдинг, йўқ, дўстим, амин бўлки, мен тутган жойимни кесмасдан қўймайман,— деди ва бунга ифлос бир гапни ҳам қўшиб айтди Файло.

Қорчагин ўзида асабий бир қалтираш сезди — бу қаттиқ қизишиш аломати эди. Қоротаева — округ хотинқизлар бўлимининг мудури; у бу ерга Павел билан бир вақтда келган ва Павел биргаликда ишлаб бу ёқимли, коммунист аёл билан дўстлашиб қолган эди. Қоротаева мудофаа қилишни сўраб, ёхуд ҳимоя сўраб келган ҳар хотиннинг арзини диққат билан тингловчи шафқатли аёл эди. Комитет хизматчилари Қоротаевани жуда ҳурмат қилишар эди. Унинг эри йўқ эди. Файло, албатта, ўша ҳақда гапирар эди.

— Ёлгон гапираётганинг йўқми, Файло? У сен айтган одамга ўхшамайди-ку.

— Мен ёлгон гапираманми? Мени ким деб ўйлайсан? Мен ундан тузукроқларини ҳам қўлга туширганман. Қўлингдан келса, бас. Ҳар бири ўзига махсус муносабатни талаб қилади. Бирови бўладики, иккинчи кундаёқ таслим бўлади, лекин ҳеч нарсага арзимайди. Бировининг орқасидан бутун бир ой юриш керак бўлади. Энг муҳими — психологиясини билиб олиш керак. Ҳамма жойда ҳам алоҳида муомала лозим. Бу, оғайни, бутун бир илм; мен бу ишда профессорман. Ха-ха-ха-ха!..

Файло ўз-ўзидан хурсанд бўлиб мағрурланди. Бир тўда одам унинг ҳикоясини диққат билан эшитар эди. Улфатлар ҳикоянинг тафсилотини эшитишга сабрсизланар эди.

Қорчагин, юрагининг ғазаб билан ураётганини сезиб, муштумини қисиб ўрнидан турди.

— Қоротаевани қўлга туширишни ўйлаб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ эди, уни қўлдан чиқариб юборишни ҳам хоҳламас эдим. Грибов билан бир дюжина портвейндан гаров боғлашган эдим. Мен унинг атрофида айлана бошладим, бир марта, икки марта кирдим. Олайиб қарай бошлади. Айниқса менинг устимда ҳар хил гаплар бўлиб турипти—балки у ҳам эшитгандир... Қисқаси, ишлар жойида эмас. Мен шунда уни айлантириб ўраб боравер-

дим, ха-ха-ха!.. Сен биласан, урушда жуда кўп юрганман, қанча одамларни қирдим, қанча азоблар тортдим, лекин тузукроқ хотин топа олмадим, якка итдай яшайман. На бир эркалайдиган одам бор ва на яхши гапирадиган...— дейман унга. Шундай қилиб, мен шу хилда унинг бошини айлантиравердим. Қисқаси, заиф жойини топдим! Жуда кўп овора қилди, бир тупуриб ташлаб кетайин ҳам деб эдим, аммо, ахир бу ерда принцип масаласи бор. Принципни қўлдан бермаслик учун ундан қолмадим... Ниҳоят, қўлини ушлайдиган бўлдим. Уринганимга яраша — хотин деб қизга йўлиқибман, ха-ха! Эҳ, курумсоқ!

Файло ўзининг ифлос ҳикоясини давом эттирди.

Корчагин Файлонинг олдига қандай келиб қолганини яхши эслай олмади:

— Ҳайвон!— деб ҳайқирди Павел.

— Ҳайвон менми ёки бошқаларнинг гапини пойлаб эшитган сенми?

Павел яна бирон нарса айтди шекилли, Файло унинг ёқасига ёпишди:

— Мени ҳақорат қиладиган сенми?

Файло Корчагинга мушт туширди. Файло маст эди.

Корчагин дуб табуреткани кўтарди ва бир уриб Файлони ағнатди. Корчагиннинг чўнтагида тўппончаси йўқ эди, фақат шугина Файлонинг жонини сақлаб қолди.

Беҳуда ҳодиса ҳар ҳолда юз берди; Корчагин Қримга жўнаши керак бўлган куни партия суди олдида туриб жавоб берди.

Бутун партия ташкилоти шаҳар театрига тўпланган эди. Агитпроп бўлимининг бўлмасида рўй берган ҳодиса ҳаммани ўзига тортди ва суд турмуш-маишат тўғрисидаги ўткир тортишувга айланди. Турмуш, шахсий муносабат ва партия ахлоқи масалалари текширилаётган ишни кўмиб юборди. Ҳодиса бир сигнал бўлибгина қолди. Судда Файло ҳаёсизларча иржаяр, ҳаммани ўчакиштирар ва «Менинг ишимни халқ суди кўради, Корчагин менинг бəшимни ёргани учун мажбурий меҳнатга ҳукм қилинади» дер эди: у, сўроқларга жавоб беришдан қатъий равишда бош тортди.

— Нима, мени чайнамоқчимисиз? Кечирасиз, менга истаганингизча айб қўйишингиз мумкин. Агар, бу хотинлар менга қараб ғазабланаётган бўлсалар, бу уларга менинг аҳамият бермаганимдан. Бу иш аслида ҳеч ни-

мага арзимаёди. Агар бу воқеа ўн саккизинчи йилда юз берган бўлса эди, мен бу жинни Корчагиннинг масаласини ўзимча тўғрилаган бўлар эдим. Ҳозир бу ерда менсиз ҳам ҳал қила оладилар!— деб чиқиб кетди Файло.

Раис Корчагинга тўқиниш тўғрисида гапириб беришни таклиф қилганда, у секин гап бошлади, лекин ўзини зўрга тутиб тургани сезилиб турар эди.

— Бу жанжал менинг ўзимни тутолмаганим натижасида юзага келди. Бош билан ишлаш ўрнига мушт билан ишлаш вақти аллақачон ўтиб кетган эди. Шундай бир фалокат бўлиб ўтди, мен уни англаб олгунимча табуретка Файлонинг бошига бориб тегди. Сўнгги бир неча йил ичида мен бир мартагина шундай партизанлик қилиб қўйдим. Файло еган калтак, асосан, тўғри бўлса ҳамки, мен бундай ҳаракатни қоралайман. Файло — бизнинг коммунистик ҳаётимизда жирканч бир ҳодиса. Революционер-коммунистнинг айна замонда фоҳиш ҳайвон ва мурдор бўлишига мен тушуна олмайман ҳам. Бу ҳодиса бизни турмуш ҳақида гапиришга мажбур қилди ва бу бутун ишдаги бирдан-бир ижобий нарса.

Партия коллективи кўпчилик билан Файлони партиядан чиқаришга овоз берди. Сўроқда ёлгон гапиргани учун Грибовга огоҳлантириш билан қаттиқ виговор берилди. Бошқа иштирокчилар иқроқ бўлдилар, уларга танбеҳ берилди.

Бартелик Павел асабларининг аҳволи ҳақида гапирди. Партия терговчисининг Корчагинга виговор берилсин, деган таклифини мажлис қатъий рад қилди. Терговчи ўз таклифини қайтариб олди. Павел оқланди.

Бир неча кундан сўнг поезд Корчагинни Харьковга олиб кетди. Партия округ комитети унинг Украина комсомол Марказкоми ихтиёрига юбориш ҳақидаги ёлворилларига кўнди. Унга дуруст характеристика ёзиб берилди ва у жўнаб кетди. Аким — комсомол Марказкомининг секретарларидан бири эди. Павел унинг олдига кириб ҳамма нарсани айтиб берди.

Характеристикада «партияга жуда содиқ» деган сўзлардан сўнг, «Партияли бўлиш сифати билан бардошли фақат жуда айрим ҳодисалардагина ўзини йўқотиш даражасига чиқади. Бунга сабаб, унинг асаб системасининг оғир даражада бузилганидир» дейилган эди.

— Павел, шундай яхши ҳужжатда шу фактни ҳар ҳолда ёзиптилар. Хафа бўлма, бундай ҳодисалар, баъзан

жуда катта иродали одамларда ҳам бўлади. Қани жанубга жўна-чи. Куч йиғиб кел. Қаерда ишлашингни қайтганингдан кейин гаплашамиз.

Аким унинг қўлини қаттиқ сиқди.

Марказкомнинг «Коммунар» деган санаторияси. Ҳамма жойда гуллар очилган, фонтанлар отилиб ётади, корпуслар боғ томондан тоқзор билан ўралган. Ҳамма дам олувчилар ёзлик оқ китель ёки чўмилиш костюми кийиб олган. Еш аёл-врач, исм-фамилияларини ёзиб оляпти. Бурчакдаги корпусда кенг бўлма, тўшаклар кўзни қамаштиргандай оппоқ, тозалик ва жимжитликни ҳеч нарса бузмайди. Ваннага тушиб, чўмилиб, янги уст-бош кийган Қорчагин денгизга қараб жўнади.

Кўз илғаган қадар жойда пардозланган мрамарга ўхшаган тўқ, зангори, улугвор осуда денгиз қулоч ёйиб ётипти. Қайдадир, узоқдаги зангори туман ичида, унинг чегаралари йўқолади, порлаган қуёш унинг устига шуъла сочади. Эрталабки туман орасидан баланд тоғ чўққилари кўринади. Кўкрак, шифоли денгиз шабадаси билан нафас олади ва кўзлар кўм-кўк денгизнинг улуг тинчлигидан узила олмайди.

Эринчоқ тўлқин эркаланиб оёққа урилади ва қир-оқнинг олтин қумини ялайди.

Е Т Т И Н Ч И Б О Б

Марказий Комитет санаториясининг ёнида марказий поликлиниканинг катта боғи бор. «Коммунар» санаториясидагилар денгиздан қайтиб келаётганда ўша боғ орқали ўтар эдилар. Қорчагин у ерда, кул ранг оҳақтошдан ясалган девор олдидаги йўғон чинор соясида дам олишни яхши кўрар эди. Бу ерга одам жуда кам келарди. Бу ерда боғ, хиёбон ва йўлаклардаги қизғин ҳаракатни томоша қилиш, кечқурунлари катта курортнинг чарчатувчи говуридан нарида туриб музика тинглаш мумкин эди.

Қорчагин бугун ҳам шу ерга келди. Ҳузур қилиб, четан качалкага чўзилди, денгизда чўмилиш ва қуёшдан лоҳасланиб мудраб қолди. Паҳмоқ сочиқ ва Фурмановнинг ҳали ўқиб тамом қилинмаган «Исён» асари нариги качалкада ётар эди. У санаторияда дастлабки

вақтларда қаттиқ асабийланиш ва бош оғриқларидан қутула олмади. Профессорлар унинг мураккаб ва жуда кам учрайдиган хасталигини ўрганишда ҳамон давом қилар эдилар. Ҳадсиз тинглаб кўришлар, кўкрагига дукуллатиб уришлар Павелнинг жонига тегиб чарчатар эди. Иерусалимчик деган ғалати фамилияли орденатор, истараси иссиққина партияли аёл, Павелни ахтариб топар ва зўрға мутахассиснинг олдига боришга унатар эди.

— Ростини айтсам, жуда чарчатдинглар,— деди Павел,— бир гапни кунига беш марта қайтарасан киши, катта онам жинни эмасмиди, бобокалоним бод касали билан оғримаганмиди? Қим билади, нима билан оғриган экан. Мен уни кўрганам ҳам йўқ, ахир. Сўнгра ҳар қайсиси менинг, сўзак ёки ундан ҳам ёмонроқ бир нарса билан оғриганлигимни иқроқ қилдиришга уринади. Ростини айтсам, биронтасининг тепакалига солиб юборгим келади. Дам олишга қўйсангизчи. Агар мени бутун бир ярим ой ўрганиш билан овора бўлаверсалар жинни бўлиб қоламан.

Иерусалимчик кулар, ҳазил билан жавоб қилар ва бир неча минутдан сўнг, уни қўлтиқлаб, йўлда бирон қизиқроқ нарсани ҳикоя қилиб, хирургнинг олдига элтар эди.

Бугун кўрик бўлмайдиганга ўхшайди. Тушликка бир соат қолди. Павел мудроқ ичида, оёқ товушларини эшитди. «Ухлаб қолипти» деб ўйлаб кетақолар,— деди-да, кўзини очмади. Бу умиди беҳуда бўлиб чиқди: качалка ғижирлади ва кимдир ўтирди. Ёқимли атир ҳиди бу ўтирганнинг аёл эканини билдирар эди. Павел кўзини очди, унинг кўзига аввал кўринган нарса — кўз қамаштирувчи оқ кийим, майин чувак кийган, қуёшда қорайган оёқлар, сочини ўғил болаларники сингари қирқтирган кичкинагина бош, икки катта кўз ва сичқон боласиникига ўхшаган қатор ўткир тишлар эди. Аёл ийманиб жилмайди:

— Кечирасиз, сизга халақит бердим, шекилли?

Корчагин гапирмади, бу унча ҳам одобли иш бўлмаса-да, унда бу хотин туриб кетар деган умид бор эди.

— Китоб сизникими?

Аёл «Исён»ни варақлар эди.

— Ҳа, меники.

Бир минут жимжитлик.

— Ўртоқ, сиз «Коммунар» санаториясидамисиз?

Корчагин сабрсизланиб пичирлади: «Қаёқдан ҳам келиб қолди? Шу ҳам дам олиш бўлдими? Ҳозир нима билан оғриган эдингиз деб сўраб қолар. Кетиш керак». У қўпол жавоб берди:

— Йўқ.

— Мен у ерда, сизни кўрганга ўхшайман.

Павел ўрнидан турар экан, бир аёл орқадан майин товуш билан сўради:

— Дора, нега бу ерга келиб қолдинг?

Санаториянинг пляж костюмини кийган, қорайган, тўладан келган сариқ сочли аёл, качалканинг бир четига ўтирди. У Корчагинга кўз ташлаб олди:

— Ўртоқ, сизни қаерда ҳам кўрганга ўхшайман? Харьковда ишламайсизми?

— Ҳа, Харьковда.

Корчагин узун сўзни тўхтатишга қарор қилди.

— Қайси ишда?

— Ахлат ташувчи аравада,— деди ва уларнинг қаҳқаҳасидан ихтиёрсиз чўчиб тушди.

— Бунча ҳам тўнг бўлмасангиз, ўртоқ.

Улар шу йўсинда танишди. Харьков шаҳар партия комитетининг аъзоси Дора Родкина, Павел билан жуда қалин бўлиб кетгандан кейин, шу эсига тушганда, бунни кўп айтиб кулар эди.

«Таласса» санаториясининг боғида овқатдан сўнгги концертларнинг биридан келган Корчагин кутилмаганда Жаркий билан учрашиб қолди.

Шуниси қизиқки, уларни фокстрот учраштирди.

«Тун кечарди роҳат бағишлаб» деган ашулани жуда зўр завқ билан ижро этган семиз ашулачи хотиндан сўнг, икки киши саҳнага чиқди. Эракак — қизил цилиндр кийган, ярим яланғоч, ёнбошларида гулдор попиклар, аммо кўкрагида — кўз қамаштирадиган даражада оқ манишка ва бўйнида — галстук. Қисқаси, ваҳший одамга қилинган ёмон бир таҳлид. Аёл ясанган, устига жуда кўп нарса илиб олган. Булар, креслолар ва санаториядаги касалларнинг койкалари орқасида турган ҳўкиз бўйин непманлар оломони томонидан хурсандлик билан қарши олинди ва саҳнада фокстротга туш-

ди. Бундан ҳам хунук бир ҳолни кўз олдига келтириш мумкин эмас. Ярашмаган цилиндр кийган семиз мужик билан хотин бир-бирларига ёпишиб, ярамас шакллар ясаб эгилишар эди. Павелнинг орқасида семиз бир махлуқ пишиллар эди. Қорчагин кетмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт саҳнанинг олдидаги ўриндан биров турди ва ғазаб билан қичқирди:

— Фаҳшликни бас қил!

Павел дарҳол таниди: бу қичқирган — Жаркий эди.

Музикачилар куйни тўхтатди, скрипка, сўнгги марта гижиллаб, жим бўлди. Саҳнадаги ҳалиги икки киши буралишдан тўхтади, биров орқадан ғазаб билан ҳалиги одамга қараб қичқирди:

— Бу қандай нокаслик — ўйинни бузиш!

— Бутун Европа танца қилади-ку!

— Қабоҳат!

Коммунарлилар группасидан Череповцкий, уезд комсомол комитетининг секретари Серёжа Жбанов тўрт бармоғини оғзига суқиб қаттиқ-қаттиқ ҳуштак чалди. Бошқалар унинг ёнини олди ва ўйинчилар худди шамол учиргандай саҳнадан тушиб кетди. Абжир малайга ўхшаган, маҳмадона концерт бошқарувчи халойиққа труппанинг жўнаб кетишини арз қилди.

— Жўнаб қол! Қоранг ўчсин!— деди санатория халатини кийган бир йигитча ҳаммани кулдириб, концерт бошқарувчи саҳнадан тушиб кетгунча жиртак отиб турди.

Қорчагин биринчи қатордан Жаркийни топиб олди. Павелнинг бўлмасида узоқ ўтиришди. Ваня, партия округ комитетларидан бирида агитпроп бўлимининг мудири бўлиб ишлар эди.

— Уйланганимдан хабаринг борми? Тез кунда ё ўғилли, ё қизли бўламан,— деди Жаркий.

— Ҳали шундайми, кимга уйландинг?— деб Қорчагин ҳайрон бўлиб сўради.

Жаркий ён чўнтагидан сурат чиқариб Павелга кўрсатди.

— Танийсанми?

Суратдагилар Жаркий билан Анна Борхарт эди.

— Дубава қаерда?— деб сўради Павел, яна ҳайрон бўлиб.

— Дубава Москвада. Партиядан чиқарилгандан кейин коммунистлар университетидан кетди. Ҳозир Мос-

ква Олий техника мактабида ўқийди. Партияда қолдириптилар, деган миш-миш бор... лекин қолдириш керак эмас эди. У — заҳарланган одам. Игнатнинг қаерда эканини биласанми? У — ҳозир кемасозлик заводи директорининг ўринбосари. Бошқалардан унча хабарим йўқ. Бир-биримиздан жуда узоқлашиб кетдик. Мамлакатнинг турли бурчакларида ишлаймиз. Ҳар ҳолда, учрашиш ва ўтганларни эслаб ўтириш жуда кўнгилли,— деди Жаркий.

Бўлмага бир неча киши билан Дора кириб келди. Эшикни узун бўйли тамбовлик киши ёпди. Дора Жаркийнинг орденига қараб Павелдан сўради:

— Ўртоғинг партия аъзосими? Қаерда ишлайди?

Унинг нима демоқчи бўлганига тушунмасдан Корчагин Жаркийни қисқагина таништирди.

— Ундай бўлса, ўтирсин. Ҳозиргина Москвадан ўртоқлар келишди. Улар бизга партиядоғи сўнгги янгиликларни айтиб беради. Сенинг бўлмангга тўпланиб, ёпиқ мажлисга ўхшаган бир нарса қилиб олмоқчи бўлдик,— деди Дора.

Тўпланганларнинг, Павел ва Жаркийдан бўлак, ҳаммаси кекса большевиклар эди. Москва контроль комиссиясининг аъзоси Барташев: Троцкий, Зиновьев ва Каменев бошлиқ янги оппозиция ҳақида сўзлаб берди.

— Шундай нозик бир пайтда ҳаммамизнинг ўз жойимизда бўлишимиз зарур,— деб Барташев сўзини тасомлади,— мен эртага жўнайман.

Павелнинг бўлмасида бўлиб ўтган мажлисдан уч кун кейин, санатория муддатдан аввал бўшаб қолди. Муддати тўлмасдан Павел ҳам жўнаб кетди.

Комсомол Марказий Комитетида уни узоқ маҳтал қилишмади. Корчагин саноат округларидан бирига комсомол комитетининг секретари бўлиб тайинланди, бир ҳафтадан сўнг ташкилотнинг шаҳар активи унинг биринчи нутқини тинглади.

Кеч кузак кунларидан бирида Корчагин, аппаратнинг икки ходими билан бирга, округ партия комитетининг автомобилида узоқ районлардан бирига кетиб борар эди. Автомобиль ўрага ағнаб кетди.

Ҳамма майиб бўлди. Корчагиннинг ўнг оёғининг тиззаси мажақланиб кетипти. У бир неча кундан сўнг Харьков хирургия институтига келтирилди. Врачлар кенгаши,

шишиб кетган тизза ва рентген орқали олинган расмларни кўргандан сўнг, дарҳол уни операция қилишни лозим топди. Корчагин ҳам рози бўлди.

— Ундай бўлса эртага эрта билан,— деб консултацияни бошқарувчи профессор ўрнидан турди. Бошқалар ҳам унинг орқасидан чиқди.

Бир ўзига ёруғ, кичкинагина бўлма берилди. Камкўстсиз, озодалик ва у кўпдан унутиб юборган, хастахонанинг ўзига хос ҳиди. Корчагин атрофга қаради ва оппоқ дастурхон ёзилган тумбочка билан оқ табуреткани кўрди.

Санитарка кечки овқат олиб келди.

Павел қайтарди. У ёнбошлаб ўтириб, хат ёзар эди. Оёқдаги оғриқ ўйлашга қўймас ва овқат егиси келмас эди.

Тўртинчи мактуб ёзилиб бўлгандан сўнг, эшик секин очилди ва Корчагин ўз каравоти тепасида турган оқ халатли, оқ шапochкали хотинни кўрди.

Кечки қоронғилик ичида қоп-қора бўлиб кўринган унинг ингичка қошлари ва катта-катта кўзларини кўрди. Унинг бир қўлида портфель, иккинчи қўлида қалам ва бир варақ қоғоз бор эди.

— Мен сизнинг ординаторингиз бўламан,— деди у,— бугун навбатчиман. Баъзи нарсаларни сўрайман, истасангиз ҳам, истамасангиз ҳам ўз ҳақингиздаги ҳамма нарсани айтиб берасиз.

Аёл мулғойим жилмайди. Табассум «сўроқдаги» ёқимсизликни бир қадар сусайтирди.

Корчагин фақат ўз тўғрисидагина эмас, катта оналари ҳақида ҳам сўзлаб, бутун бир соат ҳикоя қилди.

Операция бўлмасига бир неча одам тўпланган, улар бурунларини дока билан боғлаб олганлар.

Хирургия асбоблари ялтирайди; торгина стол: унинг гагида каттакон таз. Корчагин стол устига ётганда, профессор қўлини юйиб бўлган эди. Орқадагилар шошилиб операцияга тайёрландилар. Корчагин бир кўз югуртириб чиқди, ҳамшира ланцет ва омбирларини ҳозирламоқда. Ординатор Бажанова унинг ярасини ечмоқда эди.

— Уртоқ Корчагин, у ёққа қараманг, у асабга ёмон таъсир қилади,— деди Бажанова секингина.

Бунга Корчагин:

— Доктор, сиз кимнинг асаби ҳақида гапиряп-сиз?— деб жавоб берди ва истеҳзо аралаш жилмайди.

Бир неча минутдан сўнг ниқоб унинг юзини бекитди. Профессор.

— Ҳовлиқманг, ҳозир хлороформ¹ берамиз. Бурун билан чуқур нафас олинг, сананг,— деди.

Бўғиқ товуш ниқоб остидан тинчгина:

— Хўп, оғзимдан чиқиб кетиши мумкин бўлган беадаб сўзлар учун ҳозирданоқ афв сўрайман,— деди.

Профессор ўзини кулгидан тия олмади.

Хлороформнинг биринчи томчилари қуйилиб нафас қайтарувчи жирканч бир ҳид тарқалди.

Корчагин чуқур нафас олди ва санай бошлади, аниқроқ санашга ҳаракат қилар эди. У ўз фожиасининг биринчи босқичига шундай қадам ташлади.

Артём конвертни деярли қоқ ўртасидан йиртди ва нима учундир, ҳовлиқиб хатни очди, биринчи сатрларга кўзи тушди ва кўзини олмасдан, тез ўқиб чиқди:

«Артём! Биз жуда кам ёзишамиз. Йилда бир, баъзан икки мартагина, холос. Гап миқдордами? Сен, Стёша ўсган ярамас муҳит билан алоқани узиш учун Шепетовкадан оилам билан Казитин² депосига кўчиб кетдим деб ёзасан. Мен у алоқаларнинг нима эканини англайман. Бу — Стёшанинг, унинг қариндошлари ва ҳоказоларнинг қолоқ, майда хусусий мулкчилик психологияси, Стёшага ўхшаган одамларни қайтадан тарбиялаш қийин, сен буни уддалай олмайсан деб ҳам қўрқаман, сен «қариган чоқда ўқиш мушкул» деб ёзасан. Лекин сенинг ўқишинг ёмон бораётгани йўқ. Артём ишлаб чиқаришдан чиқиб шаҳар советининг раислигига ўтишни қайсарлик билан рад этишда ҳақли эмассан. Сен ҳокимият учун курашганмидинг? Энди уни ол, ахир. Эртагаёқ шаҳар советини қабул эт ва иш бошлаб юбор.

Энди ўзим тўғримда. Менинг аҳвслим унча яхши эмас. Қасалхоналарга жуда кўп борадиган бўлиб қолдим. Мени икки марта операция қилишди. Жуда кўп қон кетди, кўп куч зое бўлди ва ҳали ҳеч ким бунинг охири қачон бўлишини айтгани йўқ.

¹ Ухлатадиган ва беҳуш қиладиган дори.

Мен ишдан узилиб қолдим. Узимга янги касб топиб олдим, бу — «хасталик». Жуда кўп азоблар чекапман, бунинг натижасида ўнг оёқнинг тиззаси қимирламайдиган бўлиб қолди. Баданимда бир неча чок пайдо бўлди, ниҳоят, врачларнинг сўнгги кашфиёти келиб чиқди: бундан етти йил бурун умуртқам заҳа еган экан, врачлар бу осонлик билан тузалмайди дейдилар. Сафга қайтиб келиш учун мен ҳамма нарсага чидашга тайёрман.

Мен учун турмушда сафдан чиқиб қолишдан кўра мудҳиш нарса йўқ. Бу тўғрида ҳатто ўйлай олмайман ҳам. Шунинг учун ҳамма нарсага розиман-у, аммо тузалмаяпман. Борган сари умид узилаётир. Биринчи операциядан сўнг, юра бошлашим биланоқ, ишга қайтдим, аммо тез кунда яна қайтариб шу ерга олиб келишди. Ҳозир Евпаториядаги «Майнак» санаториясига билет олдим. Эртага жўнайман. Артём, умидсизланма, мени ҳалок қилиш қийин-ку. Менинг ҳаётим уч кишининг ҳаётига тўла етади. Биз ҳали ишлаймиз, ака. Саломатлигингга эҳтиёт бўл, ўн пудлаб юк кўтарма. Унинг ременти сўнгра партияга жуда қимматга тушади. Бизга йиллар тажриба, ўқиш-билим беради. Бунинг ҳаммаси касалхоналарда меҳмон бўлиб юриш учун эмас. Қўлингни қисаман.

Павел Корчагин».

Артём қошини чимириб, укасининг мактубини ўқиб турган пайтда, Павел касалхонада Бажанова билан хайрлашар эди. Унга қўлини узатар экан, Бажанова сўради:

— Қримга эрта жўнайсизми? Бугун қаерда бўласиз? Корчагин жавоб берди:

— Ҳозир ўртоқ Родкина келади. Бугун кечаси ўшаларнинг уйида бўламан, у эрта билан мени вокзалга узатиб қўяди. ☺

Бажанова, Павелнинг олдига жуда кўп келиб турадиган Родкинани билар эди.

— Ўртоқ Корчагин, жўнаш олдидан менинг дадам билан учрашиш ҳақидаги ваъдангиз эсингизда борми? Мен сизнинг аҳволингиз ҳақида унга муфассал сўзлаб бердим. У сизни бир кўрсам, деган эди. Бугун кечқурун борсангиз бўлади.

Корчагин дарҳол рози бўлди.

Шу кун кечқурун Ирина Васильевна Павелни отасининг кенг кабинетига олиб кирди.

Машхур хирург, қизининг олдида Корчагинни диққат билан қараб чиқди. Ирина клиникадан рентген расмлари ва бутун анализларни олиб келган эди. Павел, отасининг латинча сўзларини эшитганда Ирина Васильевнанинг юзида пайдо бўлган сўникликни дарров пайқади. Корчагин профессорнинг катта ялтироқ бошига қаради, унинг зийрак кўзларидан бирон нарса уқмоқчи бўлди: лекин Бажанов ҳеч нима сездирмас эди.

Павел кийингандан сўнг, Бажанов у билан жуда самимий хайрлашди. У хулосаларни сўзлаб беришни қизига топшириб, қандайдир бир мажлисга жўнади.

Ирина Васильевнанинг жуда нафис дид билан ясалган бўлмасида Корчагин Бажанованинг сўзларини кутиб диванда чўзилди. Ирина сўзни қандай бошлаш ва нима дейишни билмай жуда қийналар эди. Отаси. Корчагиннинг организмдаги шишма процесснинг ҳалокатли жараёнини тўхтатишдан медицина ожиз, деди. Ҳатто у бу ишга хирургиянинг қотишишига ҳам қарши сўзлади: «бу ёш йигитнинг шол бўлиб қолиш хавфи бор, бунинг олдини ололмаймиз».

Ирина Васильевна ҳам врач, ҳам дўст бўлиши сифатида бунинг ҳаммасини унга айтиб беришни лозим топмади ва жуда эҳтиётлик билан, бор ҳақиқатнинг учини чиқарди.

— Уртоқ Корчагин, мен Евпаториянинг шифоли балчиқлари сизни соғайтиришига ишонаман, куздан ишга қайтарсиз деб ўйлайман,— деди.

Ирина Васильевна бу гапни айтар экан, икки ўткир кўз уни кузатиб турганини унутди.

— Сизнинг сўзларингиздан, яна тўғриси — сизнинг айтмаган гапларингиздан аҳвол жиддий эканини кўриб турибман. Эсингизда борми, сиздан ҳамма вақт мен билан очиқчасига гаплашишни сўраган эдим. Мендан яшириш керак эмас. Ҳушдан кетиб қолмайман, ўзимни ўлдирмайман ҳам. Лекин, мен нима бўлишимни ҳозирдан жуда билгим келади,— деди Павел.

Бажанова ҳазил билан ундан қутулди.

Шундай қилиб, бу кеч Павел ўзининг эртанги кунни ҳақидаги ҳақиқатни билмади. Хайрлашар экан, Бажанова секин айтди:

— Уртоқ Қорчагин, менинг сизга дўст эканлигимни унутманг. Ҳаётингизда ҳар хил ҳоллар юз бериши мумкин. Агар ёрдамим ёки маслаҳат керак бўлиб қолса, ёзинг. Қўлимдан келган ҳамма чорани қиламан.

Ирина чарм пальто кийган узун бўйли Павелнинг ҳассага суяниб, подъезддан извошга қараб бораётганини деразадан кўриб турди.

Яна Евпатория. Жазирама иссиқ жануб. Зар дўппи кийган, қорайган, қичқироқ одамлар. Автомобиль пассажирларни ўн минут ичида «Майнак» санаториясининг кул ранг оҳактошдан қилинган икки қаватли биносига элтади.

Навбатчи врач келганларни бўлмаларга жойлаштиряпти.

— Уртоқ, сиз қайси ташкилотнинг путёвкеси билан келгансиз,— ўн биринчи бўлма олдида тўхтар экан, у Қорчагиндан сўради.

— Украина коммунист большевиклар партия Марказкоми путёвкеси билан.

— Унда биз сизни шу ерда, ўртоқ Эбнер билан бирга ўрнаштирамиз, у немис: рус билан ҳамхона бўлишни орзу қилган эди,— деб врач изоҳлади ва бўлма эшигини қоқди.

Бўлмадан рус тилида дудуқлашиб гапирилган жавоб эшитилди:

— Кириг.

Бўлмага Қорчагин чамадонини қўйди, каравотда ётган қўнғир соч, кўк гўзал кўзлари ўйнаб турган одамга қаради. Немис Павелни хуштабассум билан қаршилади.

— Гут морген, геноссен. Мен салом демоқчиман,— деди ва ўзини тузатган бўлиб бармоқлари узун ориқ қўлини Павелга узатди.

Бир неча минутдан кейин Павел унинг каравоти олдида ўтирар эди. Улар «халқаро тилда» қизғин суҳбат қилар эдилар, бунда сўзлар ёрдамчи роль ўйнар, англашилмайдиган иборалар имо-ишоралар воситаси билан тахминан тушунилар, умуман, ёзилмаган эсперанто¹нинг барча воситалари ишлатилар эди. Павел энди Эбнернинг немис ишчиси эканини билар эди.

1923 йилдаги Гамбург қўзғолонида Эбнер ўқ еган.

¹ Эсперанто—халқаро тил.

ҳозир ўша эски яра очилиб, уни йиқитипти. У, азобнинг зўрлигига қарамасдан, ўзини дадил тутарди ва шу билан дарров Павелнинг ҳурматини қозонди.

Қорчагин бундай яхши ҳамроҳга учрашини хаёл қилмаган эди. Бу, эртадан-кечгача ўз касалини гапириб, оҳ тортиб ўтирмайди. Аксинча, у билан бирга бутун қийинчиликларни эсдан чиқарасан киши.

Павел: «Афсуски, немисчани билмайман-да» деб қўйди.

Боғнинг бурчагида бир неча качалка, бамбукдан ясалган стол, иккита коляска турипти. Хасталар, «Коминтерн Ижрокоми» деб ном қўйган беш киши, ҳар хил даволанишлардан сўнг бутун кунни шу ерда ўтказар эди.

Бир коляскада Эбнер ёнбошлаб ётади. Иккинчисида — юриш ман қилинган Қорчагин, қолган уч киши: вазмин эстон Вайман — Қрим республикаси савдо халқ комиссарлигининг ходими, Марта Лауринь — қора кўз, ўн саккиз яшар қизга ўхшаган ёш латиш хотин ва Леденев — сибирлик, чакка сочлари оқарган, узун бўйли, дов одам. Дарҳақиқат, бу ерда беш миллат: немис, эстон, латиш, рус ва украин бор эди. Марта билан Вайман немис тилини билар ва Эбнер улардан таржимон сифатида фойдаланар эди. Павел ва Эбнерни бир бўлмада туриш иноқлаштирди; Марта билан Вайманни бир тилни билиш, Қорчагин билан Леденевни — шахмат яқинлаштирган эди.

Иннокентий Павлович Леденев келганга қадар санаторияда Қорчагин шахмат «чемпиони» ҳисобланар эди. У бу номни биринчилик учун бўлган жиддий кураш натижасида Ваймандан тортиб олди. Вайман енгилди. Бу ҳол, оғир табиат эстонни мувозанатдан чиқарди. Анча вақтгача Қорчагинга кек сақлаб юрди. Лекин тез вақт ичида санаторияда узун бўйли чол пайдо бўлди, у эллик ёшда бўлишига қарамасдан, жуда ёш кўринар эди. Чол Қорчагинни ўйинга чақирди. Қорчагин дадил, фарзининг олдидан юрди. Леденев марказий пиёдаларни ишга солиш билан жавоб берди. «Чемпион» аталгани учун Павел ҳар бир янги келган шахматчи билан ўйнаши керак эди. Ўйинларни томоша қилиш учун ҳамма вақт жуда кўп одам тўпланар эди. Тўққизинчи юришда Қорчагин Леденевнинг секин-секин силжувчи пиёдалари уни босиб келаётганини кўрди. Қорчагин рақибни хавф-

ли эканини сезди: Корчагин бу ўйинга чакки парвосизлик билан киришган эди.

Бутун уриниш ва кучанишларга қарамасдан, уч соатлик курашдан сўнг, Павел таслим бўлди. У ўзининг ютқизишини атрофдагилардан илгарироқ кўрди ва рақибига қаради. Леденев оталарча хуштабассум қилди. Аниқки, унинг энгилаётганини Леденев ҳам кўриб турар эди. Яшириш мумкин бўлмаган бир истак ва ҳаяжон билан Корчагиннинг энгилишини кутиб турган эстон ҳали ҳеч нарса сезмаган эди.

— Мен доим сўнгги пиёда қолгунча таслим бўлмайман,— деди Павел, Леденев фақат ўзи тушунган бу гапни тинглаб, маъқуллаб бош ирғитди.

Корчагин Иннокентий Павлович билан беш кун мобайнида ўн марта ўйнади, етти марта ютқизди, икки марта ютди ва бир марта ўйин дуранг бўлиб тамом бўлди.

Вайман ўзида йўқ хурсанд бўлиб деди:

— Эй раҳмат, ўртоқ Леденев. Тоза жойига қўйдингиз. Уни шундай қилиш керак. Биз, кекса шахматчиларни энгиб келиб, охири ўзи ҳам бир чолга бой бериб қўйди. Ха-ха-ха...

— Хўш, ютқизиш шунақа алам қиладими?— деди Вайман кушандасини ачитиб.

Корчагин «чемпион» номини олди, лекин бу ўйинчилик шарафи ўрнига унинг учун жуда қимматбахо ва дўст бўлиб қолган Иннокентий Павловичдай одамни топди. Корчагиннинг шахматдаги энгилиши тасодифий эмас эди. У шахмат ўйинини юзаки билар эди. У, шахмат ўйинининг бутун сирларини билган устага ютқизди.

Корчагин Леденев партияга кирган йилда туғилган. Улар иккови ҳам большевикларнинг ёш ва кекса гвардиясининг типик намояндалари эдилар. Бирида катта ҳаётий ва сиёсий тажриба, подполье, подшо турмалари ва сўнг — катта давлат хизмати йиллари, иккинчисинда — оташин ёшлик ва бир неча одамнинг умрига тенг келадиган атиги саккиз йиллик кураш. Улар иккови ҳам — ёш ва кекса ўтли юрак эгалари, лекин икковининг ҳам соғлиғи барбод бўлган эди.

Кечқурунлар Эбнер ва Корчагиннинг бўлмаси клубга айланади. Бутун сиёсий янгиликлар шу ердан тарқалади. Кечалари ўн биринчи бўлмада гала-говур кўтари-

лар эди. Одатдагидай Вайман бирон одобсиз латифа айтмоқчи бўларди. У бундай нарсаларни жуда яхши кўрар эди. Лекин дарҳол Марта билан Қорчагиннинг ҳужумига дуч келарди. Марта уни нозик ва ўткир истеҳзо билан чимчилаб олишга уста эди. Агар бу ҳам қор қилмаса, ишга Қорчагин аралашар эди.

— Вайман, ахир сўраб кўрсанг-чи, эҳтимол, бизга сенинг бу аскияларингнинг сира кераги йўқдир... Мен умуман тушунмайман: шу гапларнинг нимаси ёқади сенга?..— деди Қорчагин безовталаниб.

Вайман қалин лабларининг таноби қочиб, кўзлари ўтирганларга кулгансимон қараб чиқди.

— Бош сиёсий оқартув бўлимида ахлоқ инспектураси ташкил қилиш ва Қорчагинни бош инспекторликка тавсия этиш керак бўлар. Мартанинг йўли бошқа, унинг аёллик оппозицияси бор. Қорчагин бўлса-чи, у маъсум бир гўдак, комсомол гўдаги бўлиб кўринмоқчи бўлади. Бунинг устига, мен тухумнинг товуққа дарс берганини жуда ёмон кўраман.

Коммунистик ахлоқ ҳақида бўлган шунча қизгин тортишувдан сўнг, одобсиз латифалар тўғрисидаги масала принципиал муҳокамага кўйилди. Марта бу ҳақдаги фикрларни Эбнерга таржима қилиб берди.

— Одобсиз латифалар айтиш унча ҳам яхши эмас. Мен Павелга қўшиламан,— деб Адам Эбнер ўз фикрини айтди.

Вайман бой беришга мажбур бўлди. У билганича ҳазил-мазах қилар, аммо энди латифалар сўйламас эди.

Қорчагин Мартани комсомол қиз ва ёши ҳам ўн тўққизда бўлса керак, деб ўйлар эди. Бир кун Қорчагин ўзининг Марта билан бўлган бир суҳбатида унинг ўн еттинчи йилдан бери партия аъзоси, ёши ҳам ўттиз бирда, латиш компартиясининг актив ходимларидан эканини билиб, жуда ҳайрон қолди. Ўн саккизинчи йилда оқлар уни стишга ҳукм қилган ва бундан сўнг у, бошқа ўртоқлар билан бирликда, Совет ҳукумати томонидан маҳбусларга алиштирилиб олинган эди. У ҳозир «Правда»да ишлар ва айни замонда олий ўқув юртини тугатар эди. Қандай қилиб яқинлашиб қолганлиқларини Қорчагиннинг ўзи ҳам сезмади, лекин кичкина латиш аёл Марта Эбнернинг олдига кўп келиб турар ва беш улфат билан ажралмас бўлиб қолган эди.

Подпольечи Эглит ҳам латиш эди, у муғомбирона бир ҳазил билан:

— Марта, шўрлик Озол Москвада қандай қилиб юрган экан? Ахир, бундай қилиш яхши эмас-да,— деб Мартадан кулар эди.

Эрта билан, қўнғироқ чалинишидан бир минут олдин санаторияда хўроз қичқиради. Эбнер худди хўрознинг ўзгинаси эди. Санатория ходимларининг санаторияга кириб қолган хўрозни топиш учун уринишлари натижа бермади. Эбнер бундан жуда завқланар эди.

Қорчагин ой охирида ўзини жуда ёмон сеза бошлади. Врачлар уни ётқизиб қўйишди, бу ҳол Эбнерни жуда хафа қилди. У, ҳеч қачон умидсизланмайдиган, тетик, қувноқ бу йигитни, жўшқин кучга эга бўлган, лекин соғлигини шу қадар барвақт йўқотиб қўйган ёш большевикни жуда яхши кўриб қолган эди.

Марта, врачлар Қорчагинни фожiali бир келажак кутаётир дейдилар, деб Эбнерга тушунтиргандан сўнг, у жуда ҳам ёмон ҳаяжонга тушди.

Санаториядан кетгунча врачлар Қорчагинга юришни ман қилишди.

Павел тортаётган азобини атрофдагилардан яшириб юрди, фақат Мартагина унинг сўлгин, руҳсиз юзларидан буни сезиб олди. Кетишга бир ҳафта қолганда Павел Украина Марказкомидан хат олди, хатда унинг отпускази яна икки ой узайтирилгани ва санаториянинг хулосасига биноан, унинг ҳозирги аҳволи билан ишга қайтиши мумкин эмаслиги хабар қилинган эди.

Хат билан бирга пул ҳам юборилган эди.

Павел бу биринчи зарбани бир замонлар Жухрай боксга ўргатгандаги зарбалар сингари қабул қилди: у, ўша вақтларда ҳам йиқилар, лекин дарҳол ўрнидан турар эди.

Кутилмаган бир вақтда онасидан ҳам хат келиб қолди. Кампир Евпаторияга яқин жойдаги порт шаҳрида у билан жуда эски замондан бери дўст бўлган Альбина Кюцам турганини, ўн беш йилдан бери у билан кўришмаганини ёзган ва уларни кўриб келишни ўғлидан ялиниб сўраган эди. Тўсатдан келган бу хат Павелнинг ҳаётида катта роль ўйнади.

Бир ҳафтадан сўнг санаториядаги дўстлари Қорчагинни яхшилаб пристанга кузатдилар. Хайрлашар экан, Эбнер Қорчагинни худди ўз укасидай маҳкам қучоқлаб

ўпти. Марта кўринмай қолди. Павел у билан хайрлаша олмасдан жўнаб кетди.

Эртаси куни эрталаб Корчагинни пристандан олиб келган фойтон, кичкина боғ ичига ихчамгина қилиб солинган уй олдига келиб тўхтади ва Корчагин ҳамроҳини Кюцамларнинг шу ерда яшаш-яшамасликларини билиш учун сўрашга юборди.

Кюцамларнинг оиласи беш кишидан: Альбина Кюцам — она, семиз, кекса қора кўзларида оғир, кишини эзувчи бир қараш ва қари юзидан қачонлардир гўзал бўлгани кўриниб турган хотин, унинг Леля ва Тая номли икки қизи, Лелянинг ўғилчиси ва тўнғизга ўхшаган семиз, ёқимсиз чолдан иборат эди.

Чол — кооперативда ишлар, кичик қиз — Тая қора иш қилар ва тўнғич қиз — Леля илгари машинистка бўлиб, ҳозир арақхўр ва хулиган эридан ажралган, отасиникида ишсиз ўтирар эди. У, кунларини уйда ўтказар, ўғли билан овора бўлар ва рўзғор ишларида онасига қарашар эди.

Булардан бошқа, Кюцамларнинг яна Жорж деган ўғиллари ҳам бўлиб, у ҳозир Ленинградда эди.

Кюцамларнинг оиласи Корчагинни жуда яхши кутиб олди. Фақат чолгина, меҳмонни ёқтирмай: олайиб қараб қўйди.

Павел Альбинага ўз оиласининг кечирган кунларини сабр билан ҳикоя қилар ва сўз орасида уларнинг ҳолаҳволларини ҳам сўраб қўяр эди. Леля йигирма икки ёшда. Қўнғир сочлари соддагина қилиб қирқилган, очиқ кенг юзли Леля Павел билан тез орада дўстлашиб қолди ва тортинмасдан уни бутун оилавий сирлар билан таништира бошлади. Корчагин Лелянинг сўзларидан чол бутун оиланинг жонини олувчи золим, қўпол, барча ташаббус ва ироданинг энг кичик кўринишларини ҳам маҳв этувчи эканини билиб олди. Қайсар, ҳар бир майда нарсага ҳам ўчакишувчан чол, оилани мангу ваҳима ҳолида сақлар ва натижада — болаларнинг жуда ҳам ёмон кўришини, йигирма беш йилдан бери унинг истибдоди билан курашиб келган хотинининг эса чуқур нафратини қозонган эди. Қизлар доимо онасининг ёнини олар ва оиладаги узлуксиз жанжал уларнинг турмушини заҳарлар эди. Бениҳоя майда ва катта аламлар билан тўлган кунлар ана шундай ўтар эди.

Оиладаги иккинчи хунук одам — Жорж эди. Леля-

нинг айтишига қараганда, у — ўтакетган олифта ва мақтанчоқ одам, яхши ейиш, яхши кийинишни севадиган, ичкиликдан қайтмайдиган бир махлуқ. Тўққиз йиллик мактабни тамом қилиб, онасининг энг эркаси бўлган Жорж, ундан пойтахт шаҳарига бориш учун пул талаб қилипти.

— Мен университетга бораман. Леля узугини сотсин, сен бисотингни сот. Менга пул керак, пулни қаердан топсангиз, ўзингиз биласиз: менга бари бир,— депти у.

Жорж онасининг ундан ҳеч нарсани аямаслигини яхши билар, бундан ноинсофларча фойдаланар экан. Сингилларини бўлса, ўзидан паст кўриб, менсимас экан. Чолдан юлқиб олинган бутун пулларни ва Таянинг ишлаб топганларини она унга юборар, у бўлса имтиҳон беролмай қолганидан, амакисиникида турар ва бутун умрини айш-ишратда ўтказар, пул юбор, деб телеграмма юборавериб онасини қийнар экан.

Кичкина Таяни Қорчагин кечаси кўрди. Она эшик олдида туриб, унга меҳмон келгани ҳақида шивирлади. Павел билан саломлашар экан, у уялибгина қўлини узатди ва таниш бўлмаган йигит олдида кичкина қулоқларигача қизариб кетди. Павел унинг қадоқли гадирбудур қўлларини тез қўйиб юбормади.

Тая ўн саккиз ёшдан ўтган эди. У гўзал эмас, лекин унинг катта қора кўзлари, мўғулча ингичка қошлари, чиройли бурни, соф ва қип-қизил лаблари уни жозибадор кўрсатар эди, унинг тигиз кўкраги йўл-йўл ишчи блузкаси тагида сиқилаётгандай кўринарди.

Опа-сингил иккита кичкина-кичкина бўлмада яшар эди. Таянинг бўлмасида, торгина темир каравот, ҳар хил майда-чуйда нарсалар қўйилган комод, унинг устида кичкина ойна, деворда ўттизтача расм ва откриткалар бор эди. Дерзада тўқ қизил герань ва оқимтир пушти астра гули ўтқазилган иккита тувакча турар эди, докадан қилинган парда кўк тасма билан тортилиб қўйилган эди.

— Тая ўз бўлмасига эркак зотини киритмас эди, сизни эса киритаёпти,— деб Леля сингилсидан кулди.

Эртаси кун кечқурун чойни чол-кампирлар олдида ичишди. Тая ўз бўлмасида туриб, уларнинг гапига қулоқ солар эди. Кюцам стакандаги қандни жадал кавлар ва кўзойнаги тепасидан рўпарасида ўтирган меҳмонга олайиб қарар эди.

— Ҳозирги замон оила қонунларини ёмон кўраган,— деди у,— хоҳласа — уйланади, хоҳласа — қўйвоади. Тўла озодлик.

Чол қалқиб йўталди. Нафасини ростлаб, Леляни ўрсатди.

— Мана, бир оғиз ҳам айтмасдан, бир хотинбозни топди, бир оғиз айтмасдан, чиқиб ҳам кетди. Энди бўла, ҳам уни боқ, ҳам бировнинг боласини, расвогарчиник-ку бу!

Леля ерга киргундай бўлиб қизаринди ва ёшга тўлган кўзларини Павелдан яширди.

— Сизнингча, Леля ўша ҳашарот билан бирга яшаши керакмиди? — деди Павел чақнаб турган кўзларини чолдан олмай.

— Теккандан кейин, билиб тегсин-да.

Сўзга Альбина аралашди. У ўзини зўрға тутиб, шартта-шартта гапирди:

— Ҳай, чол, бировнинг олдида ҳар нарсани гапираверасанми? Бундан бошқа гап қуридимиз сенга?

Чол унга қараб ўқрайди.

— Мен нима деяётганимни ўзим биламан. Қачондан бери менга гап ўргатадиган бўлиб қолдингиз?

Павел туни билан Кюцамлар оиласи тўғрисида ўйлаб ётди. Бу ерга тасодифан келиб қолган Павел, ихтиёрсиз равишда оила можаросининг иштирокчиси бўлиб қолди. У она ва қизларга бу зулмдан қутулишга ёрдам қилиш ҳақида ўйлар эди. Унинг шахсий ҳаёти бирон тadbир кўришга тўсиқ бўлар, ҳал этилмаган масалалар унинг ўз олдида ҳам турар ва ҳозир бирон қатъий чора кўриш ҳаммадан ҳам қийин эди.

Фақат битта чора бор: бу — оилани ажратиш — она ва қизларнинг чолниқига қайтиб келмайдиган бўлиб чиқиб кетиши эди. Аммо бу осон эмас. У, бу оилавий революция билан машғул бўлишдан ҳозир ожиз. Бир неча кундан кейин унинг жўнаши лозим ва балки бу одамлар билан ҳеч қачон кўришмас ҳам. Бу кичкина пастак уйнинг чангини осмонга чиқариб ўтирмасдан ўз ҳолича қолдириб кетаверса қалай бўлар экан? Аммо чолнинг жирканч башараси уни ташвишга солар эди. Павел бир қанча режа қуриб кўрди, лекин ҳаммаси ҳам бажарилмас бўлиб чиқди.

Эрта якшанба эди. Корчагин шаҳардан қайтиб келиб,

уйда ёлғиз Таяни учратди. Бошқалар қариндошлариникига меҳмонга кетган эканлар.

Павел Таянинг бўлмасига кирди ва чарчаганидан стулга ўтирди:

— Сен нега ҳеч қаёққа бормайсан?— деб сўради Таядан.

— Боргим келмайди,— деб у секин жавоб берди.

У ўзининг тунги режаларини эслади ва уларни текшириб кўрмоқчи бўлди.

Бирор киши халақит бермасин деб шошилиб, тўғридан-тўғри гап бошлади.

— Тая, менга қара, энди бир-биримизни сансираб гаплаша қолайлик, такаллуфнинг бизга нима кераги бор? Мен тез кунда кетаман. Мен сизлар билан энг ёмон бир вақтда, ўзимнинг ҳам аҳволим чатоқ бир пайтда учрашиб қолдим: бўлмаса ишни бошқачасига буриб юборар эдик. Агар бу учрашиш бир йил илгари бўлганда эди, ҳаммамиз бирга жўнаб кетган бўлар эдик. Сенга ва Леляга ўхшаган одамларга иш топилар эди. Чол билан орани очиқ қилиш керак, уни одам қилиб бўлмас. Лекин бу ҳозир мумкин эмас. Мен ҳали ўзим нима бўлишимни билмайман, ана шунинг учун ноиложман. Энди нима қилмоқ керак? Мен бир амаллаб яна ишга кирарман. Врачлар менинг тўғримда алланималар деб ёзиптилар ва ўртоқлар ҳам тамом тузагунча даволашнишга мажбур қиялптилар. Хўш, биз буни у ёқда тўғрилаймиз... Мен онам билан ҳам хат ёзишиб кўраман. Бу аҳволдан қутулиш чорасини кўрармиз. Ҳар ҳолда, сизни бу аҳволда қолдирмайман. Фақат бир гап бор. Тая: сизларнинг турмушингизни, шу жумладан сенинг турмушингни ҳам тамом бошқа йўлга солиш керак бўлар. Шунга сенда куч, истак борми?

Тая қуйи солинган бошини кўтарди ва секин жавоб берди.

— Истак бор, лекин куч борми-йўқми, буни билолмайман.

Жавобдаги бу қатъиятсизлик Қорчагинга англашиларли эди.

— Ҳечқиси йўқ, Тая! Бу ёғини тўғрилаймиз, истак бўлса бас. Менга қара, оилангни жуда ҳам яхши кўрасанми?

Тая тўсатдан берилган бу саволга тезгина жавоб бермади.

— Онамга жуда раҳмим келади,— деди ниҳоят,— отам уни умр бўйи азоблади, энди, Жорж унинг жонини оляпти. Унга жуда раҳмим келади. У, мени Жоржни яхши кўргандай яхши кўрмаса ҳамки, мен...

Бу кун улар узоқ гаплашдилар ва бошқалар келмасдан бир оз аввал Павел ҳазиллашиб:

— Ажабо, чол қандай қилиб сени бировга эрга бериб юбормади экан,— деди.

Тая чўчиб кетиб, қўл силтади.

— Мен эрга тегмайман. Эрга теккан Лелянинг ҳоли шуми? Сира ҳам тегмайман, қуриб кетсин.

Павел кулимсиради:

— Онангга ёстиқ бўласанми? Агар бирон яхши йигит учраб қолса-чи, унда нима бўлади?

— Тегмайман. Ҳаммаси ҳам теккунча яхши.

Павел унинг елкасига қўлини қўйди.

— Тўғри, эрсиз ҳам яхши яшаш мумкин, албатта. Лекин сен йигитларни жуда ҳам ёмон кўриб қолибсан. Яхшики, мени куёв гумон қилаётганинг йўқ. Бўлмаса балого қолар эдим,— деди ва муздай қўли билан уятчан қизнинг қўлини дўстларча силади.

— Сенга ўхшаганлар ўзларига бошқача хотин излайди. Уларга бизнинг нима керагимиз бор?— деди секингина Тая.

Бир неча кундан сўнг Корчагин Харьковга жўнаб кетди. Уни Тая, Леля ва Альбина, унинг синглиси Роза вокзалга узатиб чиқишди. Хайрлашар экан, Альбина ундан, ёшларни унутмаслик ва уларга бу ўрадан чиқиб олишда ёрдам қилишга сўз олди. Павел билан худди туғишган одамлардай хайрлашдилар, ҳатто Таянинг кўзида ёш ҳам бор эди. Павел Лелянинг қўлидаги оқ рўмолча ва Таянинг йўл-йўл блузкасини анчагача деразадан кўриб борди.

У Харьковда, Дорани безовта қилмаслик учун, дўсти Петя Новиковникига тушди, бир оз дам олиб Марказкомга борди. Аким келгандан кейин, иккови ёлғиз қолиш биланоқ, дарҳол ишга юборишни илтимос қилди. Аким бунга рози бўлмай, бош чайқади.

— Бўлмайди, Павел. Бизда даволаш комиссияси ва партия Марказий Комитетининг қарори бор, унда: «Касали оғир бўлганидан, ишга қайтишга йўл қўймасдан, даволаниш учун невропатология институтига юборилсин» дейилган.

— Аким, ёзсалар, ёзиптилар-да. Мен сендан сўрайман, ишлашга имкон бер. Давохоналарда санқиб юравериш билан фойда чиқмайди.

Аким рад этди.

— Биз қарорни бузолмаймиз. Павел, ўзинг ўйласанг-чи, ахир, бу — сенинг ўзинг учун яхши-ку.

Аммо Қорчагин шу қадар қаттиқ талаб қилдики, Аким ўз сўзида маҳкам туrolмай, ниҳоят рози бўлди.

Қорчагин эртасигаёқ, Марказком секретариатининг махфий бўлимида ишлай бошлади. У, қайтадан кучга кирмоқ учун иш бошлашнинг ўзи кифоя деб ўйлар эди. Лекин хато қилганини биринчи кундаёқ англади. Учинчи қаватдан қўшни ошхонага овқатга тушиш жуда қийин бўлганидан, Қорчагин овқат емасди, ўз бўлимида саккиз соатлаб ўтириб қоларди. Бунинг устига, кўпинча, баъзан қўли ва ёки оёғи карахт бўлиб, баъзан бутун танаси ҳаракатсиз қолар, ҳарорати ошар эди. Баъзан ишга бориш керак бўлганда бирданига ўрнидан туролмасди. Бу ҳол ўтгунча, у ишдан бутун бир соатга кечикаётганини билиб, безовталанар эди. Ниҳоят, ишдан кечикишлари учун уни огоҳлантириб қўйишди ва у ўз ҳаётида энг мудҳиш бўлган нарсанинг — сафдан чиқиб қолишнинг бошланаётганини англади.

Аким яна икки марта ёрдам қилди — бошқа ишга ўтказди, аммо муқаррар бўлган ҳол юз берди: Павел икки ойдан кейин оёқдан қолди. У, Бажанованинг хайрлашаётганда айтган сўзларини эслади ва унга хат ёзди. Бажанова ўша куниеқ етиб келди. Павел ундан энг асосий масалани — клиникага ётиш шарт эмас эканлигини билди.

— Демак, иш жойида, даволанишнинг ҳам ҳожати йўқ, — деб ҳазиллашган бўлди Павел, лекин у ҳазил бўлиб чиқмади.

Кучга кирар-кирмас, Павел яна Марказкомга келди. Бу сафар Аким омонсиз эди. Клиникага ётиш тўғрисидаги унинг қатъий таклифларига қарши Қорчагин секин жавоб берди:

— Ҳеч қаяёққа бормайман. Бу — фойдасиз, жуда обрўли манбалардан суриштириб билдим. Менга бир йўл қолган, у ҳам бўлса — пенсия олиш ва ишдан чиқиш. Лекин менга бу номер ўтмайди. Сиз мени ишдан кеткизолмайсиз. Ҳаммаси бўлиб йигирма тўрт ёшга кирдим ва меҳнат инвалиди дафтарчасини ушлаб, ҳеч бир фой-

да бермаслигини билганим ҳолда, касалхонама-касалхона санқиб юриб, умримни ўтказа олмайман. Сиз, менга тўғри келадиган бир иш беришингиз керак. Мен уйда ҳам ишлай оламан ёки бирон идорада ишлашим мумкин... Лекин, кирди-чиқди қозғоғларига номер қўядиган мирзаликни эмас. Мен ўзимни сафдан чиқиб қолгандай сезмаслигим учун, иш юрагимга бирон озиқ бероладиган бўлиши керак.

Қорчагиннинг товуши борган сари ҳаяжонлироқ, янграб чиқар эди.

Аким яқиндагина ўт бўлиб ёниб юрган бу йигитни ҳозир қандай сезгилар ҳаракатга келтираётганини тушунар эди. У, Павелнинг фожиасини, ўзининг қисқа умрини партиёга бағишлаган Қорчагин учун курашдан узилиб, фронт орқасида қолиб кетиш қанчалик даҳшатли ҳол эканини тушунар эди. Аким қўлидан келган ҳамма нарсани қилмоқчи бўлди.

— Павел, қўй, хафа бўлма. Эрта секретариат бўлади. Сенинг ҳақингда масала қўяман. Қўлимдан келган ҳамма нарсани қилишга сўз бераман.

Қорчагин аранг ўрнидан турди ва қўлини унга узатди:

— Аким, наҳотки сен, ҳаёт мени бир бурчакка чиқариб, пачоқлаб ташлар деб ўйлай оласан? Ҳали мана бу ерда юрагим уриб турар экан,— деб куч билан Акимнинг қўлини ўз кўкрагига тортди ва Аким, унинг юраги тез-тез ураётганини аниқ сездим,— мени ҳеч ким партиядан узоқлаштира олмайди. Фақат ўлимгина мени сафдан чиқаради. Буни эсингда тут, оғайни!

Аким жим бўлди. Аким, бу чиройли айтилган бир гап эмас, балки оғир ярадор бўлган жангчининг ҳайқирғини эканини жуда яхши билар эди. Аммо бу хилдаги кишиларда бундан бошқа сўз ва сезгининг бўлмаслигини англаб эди.

Икки кундан кейин Аким Павелни кўриб, унга марказий газета редакциясида масъул ишда ишлашга имкон берилишини, лекин бунинг учун унинг адабий соҳада фойдаланиш имкониятини синаш керак бўлганини билдирди. Редколлегияда Павелни редакция ишининг қийинлиги тўғрисида огоҳлантиргандай қаршиладилар. Редактор ўринбосари, эски подполъечи, Украина марказий контроль комиссиясининг аъзоси бўлган бир аёл унга бир неча савол берди:

- Уртоқ, маълумотингиз қалай?
- Бошланғич мактабда уч йил ўқиганман.
- Партия сиёсий мактабларида бўлмаганмисиз?
- Йўқ.

— Ҳеч нарса эмас, бусиз ҳам журналистлар чиқади. Сизнинг тўғрингизда ўртоқ Аким гапириб берди. Сизга фақат шу ердагина ишлаш учун иш беришимиз шарт эмас, уйга ҳам беришимиз ва умуман сизга мувофиқ шариоит туғдиришимиз мумкин. Лекин ҳар қалай бунинг учун кенг маълумот керак; айниқса адабиёт ва тил соҳасида.

Бу гапларнинг ҳаммаси Павелга енгилишдан дарак бериб турар эди. Ярим соатлик суҳбатда маълумотнинг камлиги аниқланди ва ҳалиги аёл Павел томонидан ёзилган мақолада ўттизгача стиль чатоқликлари ва кўп имло хатоликларини қизил қалам билан чизиб чиқди.

— Уртоқ Қорчагин! Сизда қобилият зўр. Ўз устингизда қаттиқ ишлаш билан, сиз келажакда яхши адабий ходим бўла оласиз, ҳали ҳозир чала саводсиз. Мақолангизда рус тилини билмаганингиз кўриниб турипти. Бу—табiiй, сизда ўқиш учун фурсат бўлмаган, лекин таасуфки, биз сиздан фойдаланолмаймиз. Яна такрорлайманки, сизда қобилият зўр. Агар мундарижасини ўзгартмасдан, сизнинг мақолангиз ишлаб чиқилса, жуда яхши мақола бўлади. Бизга бошқаларнинг мақолаларини ишлай оладиган кишилар керак.

Қорчагин ҳассага суяниб ўрнидан турди. Унинг ўнг қоши қаттиқ чимирилди.

— Зарари йўқ, мен сизнинг фикрингизга қўшиламан. Қаёқдан адабиётчи бўлай ахир! Мен яхши кочегар ва туппа-тузук монтёр эдим. Отда яхши чопар эдим, комсомол ишини бошлар эдим. Лекин, сизнинг фронтингизда мен яхши жангчи бўлолмайман.

Хайрлашиб чиқиб кетди.

Коридордаги муйилишда у йиқилиб кетишига сал қолди. Уни қандайдир бир портфелли хотин ушлаб қолди.

— Уртоқ, сизга нима бўлди? Рангингиз ўчиб кетибди!

Бир неча секунддан сўнг Қорчагин ўзига келди. Сўнгра астагина хотинни итарди ва яна ҳассага суяниб юриб кетди.

Шу кундан бошлаб Қорчагиннинг ҳаёти пастга қараб кетди. Ишлаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

У, куннинг кўп қисмини каравотда ётиб ўтказадиган бўлиб қолди. Марказком ишдан озод қилди ва Бош социал страхование идорасидан пенсия тайинлашни сўради. Унга меҳнат инвалиди дафтарчаси билан пенсия ҳам бирга берилди. Марказком унга пул ва истаган шаҳарига кетиш ҳуқуқи билан шахсий ҳужжатларини ҳам топширди. Мартадан хат келди. У Павелни меҳмон бўлиб келиш ва дам олиб кетишга чақирган эди. Павел усиз ҳам, Иттифоқ Марказий комитетидан ҳаракат талаб қилмайдиган иш сўраш умиди билан Москвага боришга тайёрланар эди. Лекин Москвада ҳам даволанишни таклиф қилдилар ва уни яхши касалхонага жойлашга сўз бердилар. У рад қилди.

Марта ва унинг ўртоғи Надя Петерсоннинг квартирида туриб, Павел ўн тўққиз куннинг қандай ўтганини сезмай қолди. У бутун кунлари ёлғиз қолар эди. Марта билан Надя эрта кетиб, кеч келишар эди. Мартанинг китоби жуда кўп ва Павел уларни бир бошдан тўхтамасдан ўқир эди. Кечқурунлари бўлса, Мартанинг дугоналари ва баъзи бир ўртоқлари келишар эди.

Порт шаҳаридан хатлар келар эди. Кюцамлар оиласи уни чақирар эди. Уларнинг турмуши кундан-кун оғирлашиб борар эди. У ерда улар Павелнинг ёрдамини кутар эдилар.

Бир кун эрталаб Гусятников тор кўчасидаги тинч квартирадан Қорчагин ғойиб бўлди. Поезд уни жанубга, рутубатлик куздан, денгизга, Жанубий Қримнинг иссиқ қирғоқларига олиб жўнади. У деразадан симёғочларнинг чопиб ўтишини кузатар эди. Қошлари қаттиқ чимирилган ва қора кўзларида матонат яширинган эди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Қирғоқдаги бетартиб тош уюмларига денгиз тўлқинлари шалоплаб урилади. Узоқ Туркия томонидан эсаётган денгиз шамоли юзни ялаб ўтади. Темир-бетон девор билан денгиздан ажратилган лиман қирғоқда иланг-биланг бўлиб туради. Довон денгизга келиб тақалган. Шаҳар атрофларининг ўйинчоққа ўхшаб кўринган оқ уйлари узоқ баландликка, тоғларга юксалиб чиқиб кетган.

Шаҳар четидаги эски парк жимжит. Кўпдан бери тозаланмаган йўлкаларни ўт босиб кетган ва куз сарғайтирган хазон тўкилмоқда.

Извошчи пирсиён чол Қорчагинни шаҳардан олиб келди ва бу ажойиб одамни аравадан туширар экан, сабри чидамай, гап бошлади:

— Нега бу ерга келдинг? Бу ерда баришняя йўқ, театр ҳам йўқ. Қашқирдан бошқа ҳеч нарса йўқ... Бу ерда нима қиласан? Тушунмайман. Жаноб ўртоқ, юр кетайлик!

Қорчагин кира пулини берди, чол қайтиб кетди.

Паркда ҳеч ким йўқ. Павел денгиз бўйидаги баландликда бир скамейкани топиб, юзини қуёшга товлаб ўтирди. Павел бу ерга, бу жимжитликка, ҳаётнинг қай хилда бўлиб қолгани ва бундан кейин нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлаш учун келди. Хулоса чиқариш ва бир қарорга келиш пайти етган эди.

Унинг бу шаҳарга иккинчи марта келиши билан Кюцамлар оиласидаги қарама-қаршилик жуда кескинлашди. Чол унинг келганини эшитиб, қутуриб кетди ва катта жанжал кўтарди. Ўз-ўзидан маълумки, чолга қаршилик кўрсатишга раҳбарлик қилиш Қорчагиннинг зиммасига тушди. Чол кутилмаганда хотини ва қизларининг қаттиқ зарбасига учради, Қорчагиннинг иккинчи келишининг биринчи кунидеяқ уй, бир-бирига нафрат ва ғазаб кўзи билан қарайдиган икки бўлакка ажралди. Кексалар бўлмасининг эшиги маҳкам бекитилган ва ён бўлма-лардан битта кичкинаси Қорчагинга ижарага берилган эди. Чол ижара пулини олдиндан олди ва ажралиб чиққан қизлар тирикчилик учун мендан пул сўрамаслар, деб тинчлангандай ҳам бўлди.

Альбина, баъзи дипломатик мулоҳазалар билан чол бўлмасида қолди. Чол, ёмон кўрадиган кишисига кўзи тушмасин учун, ёшларнинг бўлмасига ҳеч кирмас эди. У ўзининг ҳукмронлигини кўрсатиб, ҳовлида худди паровоздай бўкирар эди.

Чол кооперативга ишга кирмасдан бурун икки касб билан шуғулланар, этикдўзлик ва дурадгорлик қилар, омборга мастерской қилиб, бўш вақтларида даромад топар эди. Қорчагиннинг жонига тегиш учун, ўз станогини худди унинг деразаси тагига олиб келиб қурди ва тақиллатиб миҳ қоқиб, бундан ўзи завқ оладиган бўлди. У Қорчагиннинг ўқишига ҳалал бераётганини яхши билар эди.

— Тўхтаб тур, сени бу ердан шундай суриб чиқарайки...— деб ғудурларди у ўз-ўзига.

Узоқ уфқда пароход тутуни қора булутдай ёйилган,

Чайка галалари денгизга урилиб, қулоқни қоматга келтиргудай қичқиришяпти.

Қорчагин бошини ушлаб, чуқур хаёлга толди. Унинг болалигидан сўнгги кунгача бўлган бутун ҳаёти кўз олдидан бир-бир ўтди. У ўзининг йигирма тўрт йиллик умрини яхши ўтказдими ё ёмонми? У, холис судья сифатида ўзининг бутун ҳаётини йилма-йил варақлаб, умрининг у қадар ҳам ёмон ўтмаганини қансат билан таъкидлади. Аммо бебошликдан, ёшликдан ва кўпинча билмаганликдан қилинган хатолар ҳам оз эмас эди. Энг муҳими — қайноқ кураш кунларида ғафлатда қолиб кетмади, ҳокимият учун бўлган қаттиқ тўқнашишда ўз ўрнини топди ва революциянинг қизил байроғида унинг ҳам бир неча томчи қони бор.

У кучдан қолмагунча сафдан чиқмади. Ишдан чиқиб қолгани учун ҳозир у фронтда юролмади ва унга биргина фронт орқаси — касалхоналаргина қолган. Варшава атрофига лавадек бостириб кирган пайтда жангчининг ўқ еб ерга, отнинг тагига йиқилиб тушгани ҳали унинг эсида. Ўртоқлар дарҳол ярадорни боғладилар-да, санитарларга топшириб, ўзлари душманни қувиб етиш учун илгарига қараб чоғиб кетдилар. Бир жангчининг ҳалок бўлиши эскадронни олға босишдан тўхтатмади. Улуғ иш учун бўлган курашларда шундай бўлган ва шундай бўлиши керак. Рост, истиснолар ҳам бўлган. У араваларда оёқсиз племётчиларни ҳам кўрган, улар душманга офат, уларнинг пулемётлари душманга ўлим ва ҳалокат олиб борар эди. Темирдай қаттиқ чидам ва ўткир кўзлари билан улар полкларнинг фахри бўлиб қолар эдилар. Лекин бундайлар кам учрар эди.

Павел ҳозир тод-мор бўлган, яна сафга қайтишга умиди қолмаган бир замонда, нима қилмоғи керак? Ахир, Бажанова уни келажакда ҳозиргидан мудҳишроқ бир ҳол кутишига иқрор бўлди-ку... Нима қилмоқ керак? Бу ечилмаган масала унинг олдида хавfli бир қора соя бўлиб қолди.

У энг қимматли нарсадан — курашиш қобилиятидан маҳрум бўлган экан, яшашнинг нима маъноси бор? У ўзининг ҳозирги куни ва қувончсиз эртасини нима билан оқлаши керак? Уни нима билан тўлдирмоқ лозим? Шунчаки еб, ичиб, нафас олиб ётавериш керакми? Ўртоқларининг кураш ичида илгарилашларининг ожиз томошабини бўлиб қолиш керакми? Отрядга юк бўлиб қолиш-

ми? Нима, унга хиёнат қилган тинни маҳв этсинми? Юракка қараб бир ўқ узиш, бошқа чора йўқ. Туппа-тузук яшай олдинг, ўз вақтида ўлиш ҳам қўлингдан келсин. Жон талвасасини истамаган жангчини ким қоралар экан?

Чўнтагидаги муздак браунингни ушлаб кўрди, бармоқлари одатдагича тўғри тепкисига борди. Тўппончани секин олди.

— Шундай кунга тушиб қолишинг — кимнинг хаёлига келган эди?

Тўппончанинг оғзи унинг кўзига нафрат билан қарагандай кўринди. Павел тўппончани тиззасига қўйиб жаҳл билан сўкинди.

— Бу — бўлмағур бир қаҳрамонлик, ука! Ўзини отиш ҳар қачон ҳар бир вақтда ҳар қандай тентакнинг ҳам қўлидан келади. Бу, қийинчиликдан қутулиш учун бўлган энг қулай ва энг қўрқоқ чора. Яшаш қийинми — ўзингни от! Шу ҳам гапми? Сен турмушдаги бу қийинчиликни енгишга уриниб кўрдингми? Темир ҳалқани узиб, ундан чиқиш учун бутун чораларни қилиб кўрдингми? Сен Новгород-Волинск агрофига кунига ўн етти марта ҳужумга борган ва ҳеч нарсага қарамасдан, уни олган вақтларни унутдингми? Тўппончани йиғиштириб қўй, буни ҳеч қачон ва ҳеч кимга айта кўрма! Турмуш мушкул бўлиб қолган вақтларда ҳам яшай бил! Уни фойдали қила ол!

У ўрнидан туриб, йўлга томон кетди. Ўткинчи, тоғли бир одам аравасида уни шаҳарчага олиб борди. Чорраҳалардан бирида у битта маҳаллий газета сотиб олди. Унда шаҳар партия коллективи мажлиси ҳақида эълон бор эди. Павел уйга ярим кечаси қайтди. Активнинг катта мажлисида кутилмаганда сўнгги марта нутқ сўзлади.

Тая ухламаган эди. Қорчагиннинг кечикиши уни хавотир қилди. Унга нима бўлди экан? Қаерда қолди? Тая унинг авваллари доим ўйнаб турадиган кўзларида бугун қаттиқ ва совуқ бир нарса сездди. Павел ўзи тўғрисида жуда кам гапирар, лекин Тая, унинг қандайдир бир бахтсизликни бошдан кечираётганини сезар эди.

Онасининг бўлмасидаги соат расо иккига жом ураётган пайтда эшик тақиллади. Тая жакетини елкасига ташлаб, эшик очгани чиқди. Лея ўз бўлмасида ухлар, уйқусираб алланималар сўзлар эди.

Корчагин даҳлизга кириш билан, унинг келганига хурсанд бўлган Тая пичирлади:

— Жуда хавотир бўлиб ўтирувдим.

— Тая, то ўлгунимча менга ҳеч нарса бўлмайди. Ле-ля ухлаб қолдими? Сира уйқум келмаяпти. Бугун бўлиб ўтган бир нарсани сенга айтиб бермоқчиман. Юр, сенинг бўлманга кирайлик, йўқса Леляни уйғотиб қўйишимиз мумкин,— деди у пичирлаб.

Тая иккиланди. У, ҳали Павел билан кечаси бирга ўтириб гаплашадими? Агар онаси билиб қолса, нима дейди? Лекин, буни Павелга айтиш мумкин эмас, унинг хафа бўлиб қолиши эҳтимол. У нима демоқчи экан? Шуларни ўйлаб уйга қараб юрди.

— Гап бундай, Тая,— деб Павел бўғиқ товуш билан гап бошлади. Улар, қоронғи уйда тўғрима-тўғри жуда яқин ўтирдилар. Тая унинг нафас олишини сезиб турар эди.— Турмуш шундай изга тушаётптики, бунга ўзим ҳам ҳайронман. Мен бу кунларнинг ҳаммасини ёмон ўтказдим. Дунёда бундан сўнг қандай яшаш масаласи менинг учун аниқ эмас эди. Менинг ҳаётимда ҳеч қачон бундай қоронғи кунлар бўлган эмас. Аммо мен бугун «сиёсий бюронинг» мажлисини ўтказдим ва жуда катта аҳамиятга эга бўлган қарор қабул қилдим. Буни сенга айтаётганим учун ажабланма.

У сўнгги ойда бошдан кечирган бутун ҳодисаларини, бугун шаҳар четидаги паркда ўйланилган кўп нарсаларни Таяга айтиб берди.

— Аҳвол шундай. Асосий масалага кўчаман. Оиладаги жанжал эндигина бошланяпти. Бу ерда соф ҳавога чиқиш, бу уядан узоқроқ кетиш керак. Ҳаётни янгидай бошлаш лозим. Мен бу жанжалга бир аралашдимми, уни охиригача олиб бормай қўймайман. Ҳозир сенинг ҳам, менинг ҳам хусусий турмушимиз ҳафагазак бир ҳолда. Мен уни ёнғинга ташлашга қарор бердим. Бу нима деган сўз? Англайсанми? Сен — менинг дўстим, хотиним бўласанми?

Тая ҳозиргача уни чуқур бир ҳаяжон билан тинглаб эди. Сўнгги сўз уни чўчитиб юборди.

— Тая, мен бугуноқ жавоб беришингни талаб қилмайман. Яхшилаб ўйлаб кўр. Юришмасдан-туришмасдан туриб, тўғридан-тўғри бундай нарсани айтиш, сенга албатта ғалати туюлади. Буларнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Мен сенга қўл узатаётирман. Мана, қизча! Агар бу сафар

ишонсанг, алданмайсан. Менда сенинг учун керак бўлган нарса жуда кўп ва сенда ҳам шундай. Мен шундай қарор қилдим: бизнинг иттифоқимиз сен чинакам бизнинг ҳақиқий одамимиз бўлиб вояга етгунингча иттифоқлигича қолади, мен сени шундай одам қила оламан, йўқ эса, мен сариқ чақага ҳам арзимаган бир одамман. Биз унгача иттифоқни бузмаймиз. Вояга етдингми — ихтиёр ўзингда. Ким билади, мен жисмоний жиҳатдан тамом хароб бўлишим мумкин, сен шуни эсингда тутки, мен у вақтда сенинг йўлингни тўсмайман.

Бир оз жимликдан сўнг, Павел меҳр ва муҳаббат билан давом этди:

— Мен ҳозирданоқ сенга дўстлик ва муҳаббатимни таклиф этаман.

У Таянинг қўлини қўйиб юбормас ва Таядан розилик жавобини олгандай хотиржам эди.

— Мени алдамайсанми?— деди қиз.

— Тая, сўз билан исбот қилиб бўлмайди. Сен фақат менга ўхшаган кишиларнинг ўз дўстларига хиёнат қилмасликларига ишонсанг бас... Дўстларим ўзлари менга хиёнат қилмасалар бўлгани.

— Мен бугун сенга ҳеч нарса айтолмайман,— деб жавоб берди Тая,— бунинг ҳаммаси шунчалик кутилмаган нарсаки...

Корчагин ўрнидан турди.

— Тая, бор ёт, ҳадемай тонг отади.

Корчагин ўз бўлмасига чиқди, ечинмасдан ётди ва боши ёстиққа тегиши билан уйқуга кетди.

Корчагиннинг бўлмасида, дераза олдидаги столда, партия кутубхонасидан келтирилган тўда-тўда китоблар, газета тўпламлари ва бир неча ёзилиб тўлдирилган блокнотлар, уй эгасининг каравоти, иккита стул турипти. Таянинг бўлмасига чиқадиган эшикда қора ва қизил байроқчалар билан тўлган Хитойнинг катта харитаси осилган. Корчагин партия комитетидагилар билан гаплашиб қўйди. Улар Павелни парткабинетдан адабиёт билан таъминлашга ва бундан ташқари китоблар билан таъминлашга шефлик қилиш учун шаҳардаги энг катта порт кутубхонасининг мудирини боғлаб қўйишга сўз беришди. Тез кунда Павел у ердан тўда-тўда китоблар ола бошлади. Унинг, овқатга жиндай вақт ажратиб, эртадан қора кечгача ўқиш ва ёзишдан тинмаганини Леля ҳайрон бўлиб кузатар эди. Улар оқшомни ҳам

ма вақт учови бирга унинг бўлмасида ўтказар, Қорчагин ўқиганларини қизларга сўзлаб берар эди.

Чол ярим кечадан сўнг, ҳовлига чиққанида чақирилмаган меҳмон бўлмасининг дарпардаларидан тушиб турган чироқ ёғдусини ҳар вақт кўрар эди. Чол, оёғининг учи билан секин-секин юриб дераза олдига келар ва ёриқ орасидан, стол устида бошини эгиб ўтирган Павелни кўрарди.

«Ҳамма ухлаб ётипти, бу бўлса, туни бўйи чироқ ёкиб чиқади. Уйда худди хўжайинга ўхшаб юради. Қизлар ҳам ўшани дейдиган бўлиб кетди» деб чол ёмон ҳаёлларга борар ва дераза олдидан кетарди.

Сўнгги саккиз йил ичида Қорчагин биринчи марта бу қадар кўп бўш вақтга эга бўлган, биронта ҳам вазифаси бўлмаган ҳолда яшар ва китобларни ташналик билан ўқир эди. У, суткасига ўн саккиз соатлаб ишлар эди. Таянинг у кунги айтган гапи бўлмаганда, ким билсин, бу ҳол унинг соғлигига қанчалик таъсир қилар эди.

— Мен комодни бошқа жойга олиб қўйдим. Энди сенинг бўлмангга эшик очилади. Мен билан гаплашгинг келган вақтларда, Лелянинг бўлмасига кириб юрмасдан, тўғри ўтишинг ҳам мумкин.

Павел севиниб кетди. Тая қувнаб жилмайди, гап бир жойга қўйилган, иттифоқ тузилган эди.

Ярим кечалари бурчакдаги бўлмадан тушадиган чироқ нури чол кўзидан йўқолди ва она Таянинг кўзларида яширин бир севинч сеза бошлади. Ички ўтдан порлаб турган унинг кўз таглари уйқусиз кечалардан салгина кўкарган эди. Қичкина уйда гитара товуши ва Таянинг қўшиқлари кўп эшитиладиган бўлиб қолди.

Тая ўзида уйғонган хотинлик туйғусини ота-онасидан яширишга мажбур бўлганидан қийналар эди. У, ҳар бир товушдан чўчиб тушар ва ҳамма вақт унга онасининг оёқ товушлари эшитилгандай бўлар эди. Нима учун кечалари бўлмангнинг эшигини илгаклаб қўядиган бўлдинг, деб сўраб қолсалар, нима деб жавоб бераман деб қийналар эди. Қорчагин буни сезди ва уни эркалаб тинчлантирган бўлди:

— Нимадан қўрқасан? Ахир, суриштириб келганда, бу ернинг хўжайини сен билан мен-ку. Тинчгина ухла. Бизнинг турмушимизга кириш учун ўзгаларга эшик ёпиқ.

Тая бошини унинг кўкрагига қўйиб, севгилисини қу-

чоқлаганича уйқуга кетди. У узоқ вақт Таянинг нафас олишига қулоқ солди, унинг тинч уйқусини бузишдан қўрқиб, қимирламади. Унга, ўзининг ҳаётини ишониб топширган бу қизга нисбатан бўлган чуқур меҳр уни чулғаб олган эди.

Таянинг кўзларидаги ёнган ўтнинг сабабини энг аввал унинг опаси сезди ва шу кундан бошлаб улар орасида бегоналик ҳисси пайдо бўлди. Буни она ҳам билди. Тўғриси — пайқади ва хавотир бўлиб қолди. У Корчагиндан буни кутмаган эди.

— Тая унга муносиб эмас, — деди онаси бир кун Леляга, — бунинг оқибати нима бўлади?

У ҳар хил фикрлар билан безовталанар, лекин Корчагин билан шу ҳақда сўзлашишга ботинмас эди.

Корчагиннинг бўлмасига ёшлар келадиган бўлиб қолди. Баъзан кичкина бўлма жуда торлик қилар эди. Чолнинг қулоғига гўё асал арилар тўдасининг гувиллаши эшитилгандай бўлар эди. Улар бир неча марта бир-галлашиб қўшиқ айтишди:

Бизнинг денгиз кимсасиздир.
Туни-куни шовиллар...

Павелнинг энг яхши кўрган қўшиғи ҳам айтилди:

Ёш билан тўлмишдир бепоён дунё...

Павел пропагандага оид иш беришни талаб қилиб хат ёзгандан кейин партия комитети Корчагинга мана шу ишчи партия активи тўгарагини берган эди. Павелнинг кунлари шундай ўтар эди.

Корчагин яна рулни икки қўллаб ушлаб олди ва бир неча қалтис эгри чизиқлар бўйлаб ҳаракат қилган турмуш яна янги мақсадга қараб бурилди. Бу, ўқиш ва адабиёт орқали ишга қайтиш хаёли эди.

Лекин ҳаёт ҳар куни янгидан-янги тўсиқлар қўяр ва Павел уларнинг пайдо бўлишини, мақсадга қараб илгарилашишни қанчалик кейинга силтар экан, деган ташвиш билан қаршилар эди.

Кутилмаганда, толеи паст студент Жорж хотини билан Москвадан келиб қолди. У адвокат қайнатасникига тушди ва баъзан онасининг бор-йўғини қоқиб олиш учун келиб турадиган бўлди.

Жоржнинг келиши оиладаги муносабатларни яна ҳам ёмонлаштирди. Жорж ўйлаб турмасданоқ, отаси-

нинг томонига ўтди ва хотинининг советга қарши кайфиятдаги оиласи билан бирликда, нима қилиб бўлса ҳам, Қорчагинни уйдан ҳайдаб чиқариш ва Таяни ажратиб олишга ҳийла-найранглар қура бошлади.

Жоржнинг келганига икки ҳафта ўтгандан сўнг, Леля яқин районлардан бирига хизматга кирди. У, онаси ва ўғли билан ўша ёққа жўнаб кетди. Қорчагин билан Тая денгиз бўйидаги узоқ шаҳарчага кўчишди.

Артём укасидан жуда кам хат олар эди. У, шаҳар совети столида таниш букик хат билан ёзилган сариқ конвертни кўриш билан одатдаги хотиржамликни йўқотар ва мактубни қайта-қайта ўқир эди. Артём ҳозир конвертни очар экан, яширин бир меҳр билан ўйлади:

«Эй, Павел укам! Қани энди яқинроқда бўлсанг, маслаҳатларинг билан мени қўллаб юборар эдинг».

«Артём, сенга бошдан кечир: анларни айтиб бермоқчиман. Бундай хатларни сендан бошқа ҳеч кимга ёзма-сам керак. Сен мени яхши биласан ва ҳар бир сўзимни англайсан. Кураш фронтида ҳаёт менинг сиҳатимни бузишда давом қилмоқда.

Зарба устига зарба ейман. Бир зарбадан ўнгарилмасдан янги, ундан кўра ҳам шафқатсизроқ зарбага учрайман. Энг мудҳиши шуки, мен уларга қаршилик кўрсата олмайман. Чап қўлим шал бўлиб қолди. Бу — жуда оғир эди, лекин бунинг орқасидан оёқлар ҳам ишдан чиқиб қолди. Бусиз ҳам уйдан чиқолмасдим, ҳозир каравотдан стол олдига зўр машаққат билан силжийдиган бўлиб қолдим.. Эҳтимол, бундан ҳам баттарроқ бўларман. Эртага нима бўлишимни билмайман.

Ҳозир уйдан чиқмайман, денгизнинг бир қисминигина деразадан кўриб тураман. Таним хизмат қилишдан бош тортса, большевиклик юрагим тўхтовсиз равишда меҳнатга, сизга гомон, бутун фронтларда ҳужум этувчилар армияси сафига, штурмнинг темир сели қанот ёзган майдонга қараб интилса, бундан ҳам мудҳишроқ фожиа бўлиши мумкинми?

Мен ҳамон дўстлар сафига, ишга қайтарман, штурмчи колонналарда менинг ҳам найзам пайдо бўлар деб ишонаман. Менинг ишонмаслигим мумкин эмас, бундай

қилишга менинг ҳақим йўқ. Партия ва комсомол, мени қаршилиқ кўрсатиш санъатига ўн йил ўргатди ва тарбия қилди.

Менинг ҳозирги турмушим — ўқишдан иборат: китоб, китоб, янада китоб. Артём, жуда кўп иш қилинди. Классик бадий адабиётнинг барча яхши намуналари ишланиб чиқилди. Сиртқи Коммунистлар Университетининг биринчи курсининг ишларини тамом қилиб топширдим. Кечқурунлар — партияли ёшлар тўғарагини олиб бораман. Ташкилотнинг амалий ишлари билан бўлган алоқа ана шу ўртоқлар орқали бажарилмоқда. Ундан сўнг Тая, унинг ўсиши, илгари силжиши ва муҳаббати. Биз иноқ яшаймиз. Бизнинг экономикамиз мураккаб эмас — менинг ўттиз икки сўм пенсиям-у, Таянинг иш ҳақидан иборат. Тая ҳам партияга қараб, менинг йўлимдан бораётир; уй хизматчиси бўлиб ишлар эди, ҳозир ошхонада идиш-товоқ ювадиган бўлиб хизмат қиляпти (бу шаҳарда sanoat йўқ).

Ўтган куни Тая катта шодлик билан менга хотин-қизлар бўлимининг делегатлик карточкасини кўрсатди. Бу унинг учун бир парча оддий қоғоз эмас, мен унда янги одамнинг яралишини кузатиб бораман ва қўлимдан келганча ёрдам қиламан. Вақт келарки, катта завод, ишчилар коллективи уни камолга етказар. Биз ҳозир шу ерда эканмиз, у бирдан-бир тўғри йўл билан борапти.

Таянинг онаси икки марта келиб кетди. Она, ўзи сезмасдан, Таяни орқага, майда-чуйдалардан тузилган тор, шахсий, ўзининг хусусий қобиғига биқинган турмушга қараб тортаяпти. Мен Альбинага унинг ўз кунларининг қоралиги, қизининг йўлида кўланка бўлиб ётмаслиги кераклигини тушунтиришга ҳаракат қилдим. Лекин унинг фойдаси бўлмади. Сезаманки, она қачон бўлса ҳам қизнинг йўлига, янги турмуш йўлига ғов бўлади, у билан курашишга тўғри келар.

Қўлингни сиқаман. Уканг Павел.»

5-сонли санатория Старая Мацестада эди. Қояни кесиб очилган майдончада уч қаватли тош бино қад кўтарган. Атроф ўрмон, пастга қараб илон изи йўл тушиб кетади. Унинг деразалари очиқ, шабада пастдан олтингурурт манбалари ҳидини олиб келади. Қорчагин хонасида ёлғиз ўлтирипти. Эртага янги ўртоқлар кели-

шади, у ҳам қўшнилик бўлиб қолади. Ташқаридан оёқ товушлари ва кимнингдир таниш овози эшитилди. Бир неча киши сўзлашмоқда. Аммо у бу йўғон овозни қаерда эшитган эди? Қорчагин хотирасининг бор кучини ишга солиб, миясининг бир бурчагида яшириниб ётган, аммо унутилмаган исми топди. «Бу Леденев Иннокентий Павловичнинг ўзгинаси, худди ўша.» Бунга қатъий ишонч ҳосил қилган Павел уни чақирди. Бир минутдан сўнг, Леденев Павелнинг ёнида ўлтирар ва хурсандлик билан Павелнинг қўлини қисар эди.

— Ҳа, Улмасвой, саломат бормисан? Хўш, қандай яхши гаплар бор? Ия, рости билан ётиб олмоқчимисан? Бўлмапти. Сен мана мендан ибрат ол. Врачлар мени ҳам отставкага чиқариб қўйишмоқчи эди, мен бўлсам атайин маҳкам турибман,— деди-да, соддадиллик билан кулиб қўйди Леденев.

Қорчагин бу кулгуда яширин ачиниш ва қайғу аломатлари борлигини пайқади.

Икки соатча қизғин суҳбат қилишди. Леденев Москва янгиликларидан гапириб берди. Қорчагин партия томонидан қабул қилинаётган муҳим қарорлар, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, қишлоқни қайта қуриш борасидаги қарорлар тўғрисидаги янгиликларни биринчи мартаба Леденевдан эшитди, у ҳар бир сўзни зўр иштиёқ билан тинглар эди.

— Мен бўлсам сени ўз Украинангда, бирор жойда шунинг ҳаракатида юргандирсан деб ўйлаган эдим. Ваҳоланки, аҳвол бундай экан. Майли, хафа бўлма, менинг аҳволим бундан ҳам баттар эди, ўрнимдан бутунлай туролмай қолай деган эдим, лекин мана кўриб турибсан, соғайиб боряпман. Биласанми, ҳозир асло бамайлихотир яшаб бўлмайди, ҳеч бўлмайди! Менинг шундай бир ожиз томоним бор: ҳар замонда бир оз дам олсаммикан деб ўйлаб қўяман. Ахир, ёшим анчага бориб қолди, ҳозир ўн-ўн икки соатдан ишлаш одамга оғирлик қилипти. Шундай деб ўйлайсан-у, ишларни бир оз енгиллаштириб қўймоқчи ҳам бўласан, ҳар кун аҳвол ана шу. Ишларни «енгиллаштира бошлайсан-да», бунга шундай ҳам киришиб кетасан, уйга соат ўн иккисиз қайта олмайсан. Машинанинг ҳаракати қанча тез бўлса — филдирак шунча тез айланади, бизда эса ҳаракат кундан-кун тезлашяпти, орқада қолмаслик учун биз чолларнинг ёшлардек яшашимизни талаб қилмоқда.

Леденев кенг пешонасини силаб қўйди-да, оталарча меҳрибонлик билан:

— Қани, энди ўз ишларингдан гапириб бер-чи, — деди.

Леденев Қорчагиннинг кўрган-кечирганлари ҳақидаги ҳикоясини тингларкан, Павел унинг кўзларидан, жонли қарашларидан ўз қиссасининг унга ёқаётганини сезиб турарди.

Сершоҳ дарахтларнинг соясидаги айвонча бурчагида бир тўда даволанувчилар ўтиришипти. Кичкинагина стол ёнида ўлтириб олиб, қуюқ қошларини чимириб Хрисанф Чернокозов «Правда» ўқир эди. Унинг қийиқ ёқали қора кўйлаги, эскигина кепкаси, офтобдан қорайган юзи, кўпдан бери қирилмаган соқоли, ботиқ мовий кўзлари — буларнинг ҳаммаси унинг шахтёрлар авлодидан эканини кўрсатиб турарди. У раҳбарлик ишларига чақирилиб қўлидан шахтёрлик болғасини ташлаганига роса ўн икки йил бўлган бўлса ҳам, шахтадан ҳозиргина чиққандек туюлар эди. Бу унинг ўзини тутишидан, сўзларидан яққол сезилиб турарди.

Чернокозов — партия райкоми бюросининг аъзоси ва айни вақтда ҳукумат аъзоси. Унинг куч-қувватини қаттиқ дард емирмоқда эди—у оёқ гангренасига мубтало бўлганди. Чернокозов ўзини ярим йилча кўрпа-ёстиқ қилиб ётишга мажбур қилган ногирон оёғини кўргани кўзи йўқ эди.

Унинг қаршисида хаёл билан папиросини тутатиб Жигирева ўлтирипти. Александра Алексеевна Жигирева ўттиз еттида, ўн тўққиз йилдан бери партия аъзоси. «Шурочка-металлистка», уни Питер подпольесида шундай аташарди, ўша ёшлик чоғидаёқ Сибирь сургунининг азобларини татиб кўрган эди.

Стол ёнидагиларнинг учинчиси — Паньков. У ўзининг чиройли, келишган бошини энгаштириб немисча журнал ўқиб ўлтирар ва онда-сонда бурни устидаги каттакон кўз ойнагини тўғрилаб қўярди. Бу ўттиз ёшли паҳлавоннинг бўйсунушдан бош тортган оёғини зўр-базўр кўтариб босишини кўриш гоят оғир эди. Михаил Васильевич Паньков редактор, ёзувчи, Наркомпрос ходими, Европани яхши билади, бир қанча чет тилларда гаплаша олади. Кўп билимлардан хабардор

бўлган бу кишини ҳатто жуда вазмин бўлган Чернокозов ҳам ҳурмат қиларди.

— Ҳамхонанг ҳам шу киши бўлса керак, а?— деб секингина сўради Жигирева Чернокозовдан ва бош иргитиб Қорчагин ўлтирган коляскани кўрсатди.

Чернокозов газетадан кўз узди, унинг юзи бирдан ёришиб кетди.

— Ҳа, бу Қорчагин. Сиз, Шура у билан танишиб олишингиз керак. Касаллик уни шу аҳволга солиб қўйди, бўлмаса бу йигит оғир участкаларда жуда кўп асқатарди. У комсомолнинг дастлабки авлодидан. Бинобарин, агар биз бу йигитга ёрдам берсак,— у ҳали кўп иш қилади. Мен бунга қатъий қарор қилдим.

Паньков ҳам унинг гапига қулоқ солиб ўтирарди.

— Касали нима?— яна боягидек секингина сўради Шура Жигирева.

— Йигирманчи йилларнинг таъсири. Умуртқасида жароҳати бор. Мен бу ердаги врач билан гаплашган эдим, биласанми, улар контузия уни фалаж қилиб қўяди деб қўрқишяпти. Қара-я, шу кам экан!

— Мен ҳозир уни олиб келаман, — деди Шура.

Уларнинг танишлиги шу тарзда бошланди. Павел Жигирева билан Чернокозовнинг ўзи учун яқин ва қимматли кишилар, кейинроқ касаллик йилларида энг яқин суянчиқларига айланишини ҳали билмас эди.

Ҳаёт аввалгича давом этарди. Тая ишлар, Қорчагин ўқишни давом қилдирарди. У, тўғарак ишига энди киришай деганда, янги бир фалокат билинтирмасдан етиб келди. Иккала оёғи шал бўлди. Ҳозир унга фақат ўнг қўлигина бўйсуняпти. Павел фойдасиз уринишлардан сўнг, ҳаракат қилиш қобилиятидан маҳрум бўлганини англаб, лабларини қон чиқарлик даражада қаттиқ тишлади. Тая ўзининг ғам-ғуссасини ва ёрдам қилишига ожизликдан келган ҳасрат-надоматини ундан мардларча яширар эди.

Павел бўлса, ўзини айбдор сезгандай жилмайиб, бир кун гапириб қолди:

— Тая, бизнинг ажралишимиз керак. Ахир, бундай бўлиб қолишни шартлашмаган эдик-ку. Қизча, мен бугун буни яхшилаб ўйлаб кўрай.

Тая уни гапиришга қўймади. Йигидан сақланиш

қийин эди. У Павелнинг бошини кўирагига қаттиқ босди ва қичқириб йиғлаб юборди.

Артём укасининг бошига янги фалокат тушганини эшитди ва бу тўғрида онасига ёзди. Мария Яковлевна бутун ишини ташлаб, уларникига етиб келди. Учовлари бирга яшай бошлашди. Кампир билан Тая жуда иноқ туришди.

Қорчагин ўқишни давом эттирди.

Серёгин қиш кечаларидан бирида Тая ўзининг биринчи хушхабарини — шаҳар советига аъзолик билетини олиб келди. Қорчагин шу вақтдан бошлаб уни кам кўрадиган бўлиб қолди. Тая, санатория кухнасида идиш-товоқ ювиб бўлганидан кейин, хотин-қизлар бўлимига, шаҳар советига югурар ва чарчаб, толиқиб кечқурун янги таассуротлар билан тўлиб, қайтиб келар эди. Уни партия кандидатлигига қабул қилиш кунлари яқинлашмоқда эди. У бунга катта ҳаяжон билан тайёрланарди. Шу чоғ янги бир фалокат чиқиб қолди, хасталик ўз ишини қилди. Қорчагиннинг ўнг кўзи чидаб бўлмас даражада ловиллаб оғриб, бу оғриқ чап кўзга ҳам ўтди. Павел турмушда кўрликнинг нима эканини биринчи марта англади, унинг бутун атрофи қора бир чойшап билан ёпилгандай кўринар эди.

Ўзининг енгилмаслиги билан мудҳиш бўлган нарса унинг йўлини тўсар эди. Она билан Тая ғамга ботди. Павел оғир осудалик билан шундай қарорга келди:

«Кутиш керак. Агар ҳақиқатан ҳам бундан сўнг илгарилаш имконияти йўқ бўлса, агар ишга қайтиш учун қилинган ҳамма уринишларни кўрлик барбод қилган бўлса, унда ўзингни тамом қилиб қўяқолиш керак».

Қорчагин дўстларига хат ёзди. Дўстлар ҳам чидам билан курашни давом эттиришга чақириб хат ёздилар.

Унинг учун жуда мушкул бўлган бу кунларда Тая ҳаяжонланиб, шодланиб янги хабар келтирди:

— Павел, мен партия кандидати бўлдим.— Павел ячейканинг ўз сафига янги ўртоқни қабул қилганлиги тўғрисида Таянинг ҳикоясини тинглар экан, ўзининг ҳам партияга қараб қўйган биринчи қадамларини эслагди.

— Шундай қилиб, ўртоқ Қорчагина, биз икковимиз бир бўлиб коммунистлар фракциясини ташкил қиламиз,— деди Павел унинг қўлини сиқиб,

Эртаси кун Павел бир кириб чиқишини сўраб, район комитетининг секретарига хат ёзиб юборди. Кечқурун, лойга ботган автомобиль уларнинг уйи олдида тўхтади ва соқоли энгагидан қулогигача ўсиб кетган кекса латиш Вольмер Корчагиннинг қўлини сиқиб силкитди:

— Аҳволинг қалай? Сен нега бу қадар шалпайиб қолдинг?— Урнингдан тур, қани биз ҳозир сени юргизиб юборамиз,— деб кулди.

Райком секретари, кечки кенгаш мажлисини ҳам унутиб Павелнинг олдида икки соат ўтириб қолди. У, Павелнинг ҳаяжонли сўзини тинглар экан, бўлмада у ёқдан-бу ёққа юрар эди, ниҳоят:

— Тўғарак тўғрисида гапиришни қўй. Дам олишинг, сўнгра кўзингни қаратишинг керак. Эҳтимол, ҳали тузатиш мумкиндир. Москвага борсанг қалай бўлар экан-а? Ўйлаб кўр,— деди.

Корчагин унинг сўзини кесди.

— Менга одамлар керак, ўртоқ Вольмер, одамлар! Мен танҳо яшай олмайман. Ҳозир, айниқса зарур. Менга ҳамроҳ ёшларни йиғиб бер. Улар қишлоқда сўллик қилаётирлар, улар колхоз торлик қилади деб, коммунага қараб ўзларини ураётирлар. Ахир, комсомолларга қараб турмасанг, улар ҳаммани бошқараман деб қалтис ишлар қилиб қўйишлари мумкин. Мен ўзим ҳам шундай эдим, биламан.

Вольмер тўхтади.

— Сен буни қайдан билдинг? Бу янгиликни бугунгина райондан келтиришди-ку.

Корчагин кулимсиради.

— Хотинимни биларсан? Кеча партиёга қабул қилишди. Ўша айтиб берди.

— А, Корчагина, идиш ювадиган аёлми? У ҳали сеннинг хотинингми? Ҳа, мен билмабман ҳам,— деди ва озгина ўйлаб туриб, Вольмер пешонасига урди,— биласанми, сенга кимни юборамиз?— Лев Берсеневни. Бундан яхши ўртоқ йўқ. Ҳатто табиатларингиз ҳам мос келади. Ҳа, айтгандай, Лев сенга радио ҳам қуриб беради, у радионинг профессори. Мен уникида кечалари соат иккигача ўтириб қолиб, радио тинглайман. Ҳатто хотиним, хавфсираб ҳам қолипти: сен чол, кечалари қаёққа санқийдиган бўлиб қолдинг?— дейди. Корчагин кулимсираб ундан сўради:

— Берсенев деганинг ким у?

Вольмер, юравериб чарчагандан кейин, стулга ўтирди ва Берсенев ҳақида ҳикоя қилиб берди:

— Берсенев нотариус бўлиб ишлайди. Аммо, унинг нотариуслиги менинг балериналигимга ўхшаган бир гап. Лев яқиндагина каттакон бир ходим эди. Бир минг тўққиз юз иккинчи йилдан бери революцион ҳаракатга қатнашиб келган. Октябрдан бери партияди. Граждандлар уруши вақтида армия миқёсида ишлаган, иккинчи отлик армияда революцион трибуналлик қилган; Кавказда оқларни қиришда қатнашган ва Царицинда ҳам, жанубий фронтда ҳам бўлган. Узоқ Шарқда республика олий ҳарбий судида катта ишларда бўлган. Жуда кўп азобларни кўрган одам. Уни сил касали ишдан чиқарган, Берсенев бу ерга Узоқ Шарқдан келган. Кавказда губерна суди раиси, ўлка судининг раиси ўринбосари бўлиб хизмат қилган. Охирда, ўпкаси ишдан чиқиб қолпти. Ҳозир, ўлиб қоласан, деб қўрқитиб, бу ерга юбориптилар. Фавқулодда нотариусимизнинг тарихи ана шу. Бу — тинч иш, ишлаб юрипти. Бу ерда унга секингина битта ячейкани бердик, сўнгра райкомга киргиздик. Сиёсий мактабни тутқиздик, сўнгра контрол комиссияга тўғриладик. У ҳамма чатоқ ишларни текширадиган масъул комиссияларнинг ўзгармас аъзоси бўлиб ишлайди. Бундан ташқари, у — овчи. Раднони жуда ҳам яхши кўради. Унинг бир ўпкаси бўлмаса ҳамки, касал эканига ишониш қийин. Куч-қуввати ошиб-тошиб ётипти. Эҳтимол, бир кун, бирон жойда, райкомдан судга чопиб кетаётиб ўлиб қолар.

Павел кескин савол билан унинг сўзини бўлди:

— Нега сиз уни бу қадар ишга кўмиб ташладингиз? Бу ерда аввалгидан кўра кўпроқ ишлайдиган кўринади-ку!

Вольмер кўзини қисиб қаради:

— Агар сенга ҳам, тўғарак ва яна бирон нарса бериб қолсак, вақти келганда Лев ҳам: «Нега уни ишга кўм-япсиз?» деб қолар. Ҳолбуки, унинг ўзи: «Касал бўлиб беш йил музлаб ётгандан кўра, бир йил қизгин ишда умр ўтказиш яхшироқ» дейди. Одамларни социализм қургандан сўнгина эҳтиёт қила оладиганга ўхшаймизда.

— Бу тўғри. Мен ҳам беш йил музлаб ётишдан кўра, бир йил умр кўришга овоз бераман, лекин биз бу ерда ҳам куч сарф қилишда жинояткорона сахийлик

қиламиз. Мен англадимки, бунда қаҳрамонликдан кўра бебошлик ва масъулиятсизлик кўпроқ, мен ўз соғлигимга бу қадар марҳаматсиз қарашга ҳақсиз эканимни эндигина тушуна бошладим. Бунда қаҳрамонлик йўқ экан, агар ўзимга нисбатан шу қадар раҳмсиз бўлмаганимда, эҳтимол, мен яна бир неча йил яшай олар эдим. Қисқаси, сўлликнинг болалик касали — менинг аҳволим учун асосий хавфлардан бири бўлиб чиқди.

«Мана, ўзи айтиб турипти-ю, лекин уни оёққа турғазиб кўр-чи, ҳамма нарсани унутади» деб ўйлади Вольмер, лекин индамади.

Эртасига кечқурун Лев Павелникига келди. У ярим кечадагина кетди. Лев янги дўстиникидан, бундан кўп йиллар бурун йўқотган укасини топиб олгандай бўлиб чиқиб кетди.

Эрта билан кимлардир томга чиқиб, радио мачтасини мустаҳкамлаб қўйдилар. Лев ўтмишдан қизиқ-қизиқ ҳикоялар сўйлаб, радио қисмларини монтаж қилди. Павел уни кўрмас, аммо Таянинг айтиб беришидан, унинг сариқ соч, мовий кўз, келишган, ҳаракатда жўшқин, яъни худди танишувнинг биринчи минутадаёқ Павелнинг ўзи кўз олдига келтиргандай эканини билди.

Оқшом пайти бўлмада ўчга лампочка ёқилди. Лев тантанали равишда Павелга наушникни узатди. Эфирда тарғибсиз гала-говур ҳукм сураб эди. Порт радиотелеграфлари қушлардай чугурлашар, қайдадир, яқингина денгизда бўлса керак, пароход радиоси ишлар эди. Буларнинг шовқини ичидан варнометрнинг галтаги дадил ва ишонч билан қичқирган овозни топди:

— Диққат, эшитингиз, Москвадан гапираммиз!

Кичкина аппарат ўз антеннаси билан дунёнинг олти миш станциясини тутди. Павелни четга чиқариб ташлаган турмуш пўлат мембрана орқали унинг бўлмасига кирди ва Павел унинг қудратли нафасини сизди.

Ҳориган Берсенев унинг кўзларининг чақнаётганини кўриб кулимсиради.

Катта уйдагилар ухламоқда. Тая уйқусираб нима-лардир пичирлайди. У чарчаб, совқотиб, уйга жуда кеч қайтди. Павел уни жуда кам кўради. Тая ишга қаттиқроқ киришган сари, бўш оқшомлари озая бошлади ва Павел Берсеневнинг сўзларини эслатди:

«Агар большевикнинг хотини партиядош бўлса, улар жуда кам кўришадилар. Бунинг иккита фойдаси бор: бир-бирини зериктирмайди ва жанжаллашишга ҳам вақт қолмайди!»

Нима, у қаршилик қилармиди? Буни кутиш керак эди. Тая ўзининг бутун кечаларини унга бағишлаган кунлар ҳам бўлган. У вақтда муносабат илиқроқ, меҳр ҳам кўпроқ эди. Аммо, у вақтда у ўртоқ ва хотин эди, холос, ҳозир бўлса — у, тарбияланувчи ва партиядош бўлиб олди.

Павел, Тая ўсган сари унга кам вақт бағишлашини англаб ва бу муқаррар, деб қабул этар эди.

Павелга тўғарак берилди.

Уй кечкурунлар яна сершовқин бўлиб қолди. Ёшлар билан бирга ўтказилган соатлар Павелга тетиклик берар эди.

Қолган вақтларда онаси уни овқатлантириш учун зўрға радиодан ажратар эди.

Радио унга кўрлик маҳрум этган нарсани — ўқиш имкониятини берар эди. Павел ўзининг ўқишга бўлган бу зўр интилишида танни ёндираётган қаттиқ оғриқни ҳам, кўзларидаги ёнгини ҳам, унга нисбатан раҳмсиз ва қўпол бўлган турмушни ҳам унутар эди.

Радио Магнитостройдан ҚИМ байроғи остида Корчагинлар ўрнини босган ёш авлоднинг қаҳрамонликлари ҳақидаги хабарни келтирганидан кейин Павел ўзини жуда ҳам бахтиёр санади.

Бўрилар галасига ўхшаган қаттиқ қор бўронлари, Урал буюғлари кўз олдидан ўтди. Шамол ғувиллайди ва тунда, комсомолнинг иккинчи авлодидан ўсиб етишган отряд, бўронда, дуга фонарларининг ёруғида гигант корпусларнинг томини ойна билан ёпмоқда, жаҳон аҳамиятига эга бўлган комбинатнинг дастлабки жиҳозларини қор ва совуқдан асрамоқда. Бир вақтлар Киев комсомолларининг биринчи авлоди бўрон билан олишиб яратган ўрмондаги қурилиш жуда ҳам узоқ бўлиб кўринди. Мамлакат улғайди, одамлар вояга етди.

Днепрдаги сув пўлат тўсқинларини бузиб ўтиб, машиналар ва одамларни босиб тошипти. Комсомоллар янгидан табиатнинг бебошлиги билан курашга ташланиб, уйқусиз ва истироҳатсиз ўтган икки кунлик қаттиқ олишувдан сўнг, сувни темир тўсқинларга қараб қайтарганлар. Бу катта курашда комсомолларнинг янги

авлоди илгариди борди: Павел қаҳрамонларнинг исмлари орасидан Игнат Панкрагов деган ошно исмни жуда катта шодлик билан эшитди.

ТУҶҶИЗИНЧИ БОБ

Улар бир неча кун Москвада, бир идора архивининг омборида туришди. Идора бошлиғи Корчагинни махсус бир клиникага жойлашга ёрдам берди.

Павел кучли тана ва ёшлик эгаси бўлган вақтдагина дадил бўлиш анча енгил ва осон иш эканини, аммо ҳозир турмуш темир исканжа билан сиқаётган вақтда дадил бўлиш шараф иши эканини эндигина тушунди.

— Павел, жўнаш олдидан онамдан хат олдим, отамни кооперативдан бўшатган эмишлар, у ҳозир бир қурилишда дурадгор бўлиб ишлар экан,— деди Тая.

Корчагиннинг архив омборида ўтказган вақтига бир ярим йил ўтди. У ўн саккиз ой давомида қаттиқ ва тасвир қилиб бўлмайдиган азоб чекиб ётди.

Клиникада профессор Авербах унинг кўзини очниш мумкин эмаслигини очиқ айтди. Қим билсин, шиш қайтгандан кейингина, хирургия кўз қорачиқларини операция қилишга эҳтимол уриниб кўрар. Шишни қайтариш учун хирургларга қаратишни таклиф қилдилар.

Унинг розилигини сўрашди, Павел врачлар лозим топган ҳар бир нарсани қилиб кўришга рухсат этди.

Операция столларида ўтказилган соатларда, ништарлар безни олиб ташлаш учун бўйинни тилар экан, унга ўлим уч марта ўзининг қора қанотларини тегизиб ўтди. Лекин Корчагиннинг жони қаттиқ эди. Тая, ўз дўстини даҳшатли кутиш соатларидан сўнг мурдадай сўниқ, лекин тетик ва одатдагидай тинч ва мулойим кўрар эди.

— Қўрқма, жоним. Мени ҳалок этиш унча ҳам осон иш эмас. Мен ҳали яшайман ва ҳеч бўлмаганда арифметик саноклар билан иш кўрадиган медицина илоҳларининг жонига тегаман. Улар менинг аҳволим ёмон эканини айтишда тамом ҳақлидир-у, лекин мени ишга юз процент яроқсиз деб ҳужжат ёзишда янглишадилар. Ҳали кўрамиз.

Павел қатъий бир йўл танлади ва шу билан у янги турмуш қурувчиларнинг қаторларига қайтишга қарор қилди.

Қиш чиқди, баҳор деразаларни очди. Қонсизланган Қорчагин сўнгги операциядан омон чиқди ва бундан сўнг касалхонада ётаверишда давом эта олмаслигини англади. Шунча ойни одамларнинг чеккан азоблари ичида, фарёдлар орасида ва маҳкум этилганларнинг йиғилари олдида ўтказиш унинг учун хусусий азобларига чидашдан кўра қийинроқ кўринди.

Янгидан операция қилиш тўғрисидаги таклифга у совуқ ва кескин жавоб берди:

— Бас. Шу ҳам етар. Мен фан учун қонимнинг бир қисмини бердим, қолгани бошқа нарса учун ўзимга керак.

Шу куниеқ Павел Марказий Қомитетга хат ёзди ва бундан сўнгги санқиш фойдасиз экани ва хотинининг шу ерда ишлаётганини кўрсатиб, Москвада қолишга ёрдам қилишни сўради. У биринчи марта ёрдам сўраб партияга мурожаат қилди. Унинг хатиға жавобан Москва совети унга битта бўлма топиб берди ва Павел бундан сўнг сира ҳам қайтиб келмаслик истаги билан касалхонани ташлаб чиқди.

Кропоткин кўчасининг тинч бир бурчагидан берилган оддийгина бўлма унинг учун энг гўзал нарса бўлиб кўринди ва кўпинча Павел тунлари уйғониб кетиб, касалхонанинг орқада — жуда узоқда қолиб кетганига ишонмас эди.

Тая партия аъзолигига ўтди. Ишга жиддий қаровчи Тая, ўзининг шахсий ҳаётидаги бутун фожиаларга қарамасдан, зарбдорлардан қолишмади. Коллектив, камсухан бу хотинга ўз ишончини кўрсатди: Тая фабком аъзолигига сайланди. Большевикка айланаётган ўртоғи билан фахрланиш Павелнинг оғир аҳволини енгиллаштирар эди.

Командировкага келган Бажанова Павелни келиб кўрди. Узоқ гаплашиб ўтирдилар. Павел яқин келгусида жангчилар қаторига қайтиш учун танлаган йўли тўғрисида жўшқинлик билан сўзлади.

Бажанованинг кўзи Қорчагиннинг чакка сочларида пайдо бўлган оққа тушиб қолди ва секин:

— Кўп нарсаларни бошдан кечирганингиз аниқ. Лекин ҳали сизда сўнмас ташаббус порлаб турипти. Яна нима керак? Ишга бошлашга қарор қилган ва унга беш йил тайёрланган бўлсангиз, жуда соз қилибсиз. Лекин қандай ишлай оласиз?— деди.

— Эртага менга картондан қирқилган чизиқли қоғоз олиб келишади. Мен усиз ёза олмайман. Сатрлар бир-бирининг устига қўшилиб кетади. Узоқ ўйладим ва йўлини топдим, картондан қирқилган йўллар менинг қаламимнинг тўғри сатрдан чиқишига қўймайди. Ёзилганларни кўрмасдан туриб ёзиш қийин, лекин имкондан хориж эмас. Мен бунга ишондим, жуда кўп вақтгача ҳеч нарса чиқмади. Аммо энди секин-секин ёза бошладим, ҳар бир ҳарфни жуда пухталиқ билан ёзаман ва жуда яхши чиқяпти.

Павел ишлай бошлади.

У Қотовскийнинг қаҳрамон дивизиясига бағишланган повесть ёзмоқчи бўлди. Асарнинг номи ўз-ўзидан келиб қолди:

«Бўрон болалари».

Шу кундан бошлаб унинг бутун ҳаёти китоб яратишга бағишланди. Саҳифалар секин, сатрма-сатр юзага келарди. У образларга маҳлиё бўлиб, жуда ҳам равшан сезилиб турган унутилмас картиналарни қоғозга ўтказишга муваффақ бўлолмас, сатрлар, ўт ва эҳтиросдан маҳрум ҳолда, сўниқ чиқар экан, у биринчи марта ижод дарди билан ёниб, бутун нарсаларни унутарди.

Павел бутун ёзганларини сўзма-сўз ёд билиши керак эди. Ипнинг учини йўқотиш ишни сусайтирарди. Онаси ўғлининг машғулотига ваҳима билан қарар эди.

Павел иш жараёнида бутун-бутун саҳифалар, баъзан бутун бобларни ёддан ўқир ва баъзан онасига ўғли жинни бўлиб қолгандай кўринар эди. Павел ёзиб турган вақтда она унинг олдига келолмас, фақат полга тушиб кетган саҳифаларни йиғиб олар экан, ботинолмай шундай дер эди:

— Павел, бирон бошқа иш билан шуғуллансанг бўлар эди, болам. Ахир, тинмай ёзаверасанми...

Павел онанинг ташвишланганига хандон уриб кулар ва ҳали ўзининг «бутунлай жинни» бўлмаганига кампирни ишонтиришга урнар эди.

Ёзмоққа қарор қилган китобининг уч боби тамом бўлди. Павел фикр олиш учун уни Одессада яшовчи собиқ котовскийчиларга юборди ва тез кун ичида асар маъқуллангани ҳақида хат олди. Аммо қўлёзма қайтишда почтада йўқолиб қолди. Олти ойлик меҳнат барбод бўлди. Бу унинг учун жуда катта бир бахтсизлик бўлди. Копиясини қолдирмасдан, қўлёзмани юбориб

қўйганига жуда ҳам ачинди. Бу ҳақда Леденевга сўзлади.

— Нега бунчалик бепарволик қилдинг? Хафа бўлма, энди қайғиришнинг фойдаси йўқ. Бошқатдан ёзақол.

— Иннокентий Павлович! Олти ойлик меҳнат йўқолди, ахир. Бу — кунига тинмасдан саккиз соатдан ишлаш деган гап! Кўрдингизми, паразитларни? Лазнати-лар!

Леденев уни тинчитишга ҳаракат қилди.

Бутун ишни қайтадан бошлашга тўғри келди. Леденев қоғоз топиб берди. Ёзилганларни машинкада бостиришга ёрдам қилди. Бир ярим ойдан сўнг биринчи боб янгидан тикланди.

Алексеевлар оиласи у билан бир квартирада яшарди. Уларнинг катта ўғли Александр шаҳарнинг комсомол райкомларидан бирида секретарь бўлиб ишларди. Александрнинг фабзаучни тамом қилган ўн саккиз яшар Галя деган синглиси бор эди. Галя — қувноқ қиз, Павел онасига, Галя билан сўзлашиш ва унга «секретарь» бўлиб ишлаб, ёрдам қилиш тўғрисида розилик сўрашни топширди. Галя жон деб рози бўлди. Галя жилмайиб кириб келди. Павелнинг повесть ёзаётганини эшитиб:

— Ўртоқ Корчагин, мен сизга жоним билан ёрдам қиламан. Бу, отамнинг квартирларни тоза тутиш тўғрисидаги зериктирадиган циркулярларини ёзиш эмас-ку, ахир, — деди.

Шу кундан бошлаб, адабий иш икки барабар тезлик билан илгари кетди. Бир ой ичида шунча кўп нарса қилиндики, ҳатто Павелнинг ўзи ҳам ҳайрон қолди. Галя ўзининг жонли қатнашуви ва хайрихоҳлиги билан унинг ишига ёрдам қилди. Унинг қалами қоғоз устида секин шивирлаб ўтар, Павелнинг муваффақиятига шодланиб, у ўзига ёқиб қолган нарсаларни қайта-қайта ўқир эди. Бу уйда Павелнинг ишига ишонган бирдан-бир киши — Галя эди. Бошқалар эса, бундан ҳеч нарса чиқмас, Павел бекорчилигини бирон нарса билан тўлдириш учунгина кучаняпти, деб ўйлар эдилар .

Командировкага кетган Леденев Москвага қайтди ва биринчи бобларни ўқиб кўриб:

— Давом этавер, дўстим, ғалаба бизники. Ўртоқ Павел, ҳали сен катта шодликлар кўрасан. Мен сенинг сафга қайтиш тўғрисидаги орзу-хаёлингнинг тезда юза-

га чиқишига қаттиқ ишонаман. Умидсизланма, жон ўғлим!— деди.

Чол хурсанд бўлиб чиқиб кетди: у Павелни кучга тўлган ҳолда учратган эди.

Галя келиб турар, унинг қалами қоғоз устида шивирлар ва унутилмас ўтмиш ҳақидаги сўзларнинг сатрлари борган сари ўсар эди. Павел ўйга ботиб қолган вақтларда, хотиралар ҳукми остида қолиб кетар ва Галя унинг киприкларининг пириллаганини, фикрларининг ўзгариши акс этиб, кўзларининг қимирлашини кўзатиб борар ва тоза, ғуборсиз кўз қорачиқларидаги ҳаёт аломатларини кўриб, унинг кўр эканига ишонмай қолар эди.

Иш тамом бўлгандан сўнг, Галя шу кун ичида ёзилганларни ўқиб берар, Павел диққат билан қулоқ солиб, қовоғини солар эди.

— Уртоқ Қорчагин, нега қовоғингиз солиқ? Яхши ёзилипти-ку!

— Йўқ, Галя, ёмон.

Муваффақиятсиз чиққан саҳифалардан кейин, Павел ўзи ёза бошлар эди. Тор чизиқли қоғоз билан кишанланган Павел баъзан чидай олмасдан, қоғозни стиб ташлар ва унинг кўзини тортиб олган турмушга чексиз алам билан қаламларни синдирар, лабларини қаттиқ тишлар ва унда қон томчилари пайдо бўлар эди.

Иш охирига етганда, мудрашни билмаган ирода исканжаларидан ман қилинган ҳислар одатдагидан кўра кўпроқ отилиб чиқа бошладилар. Ғам, оддий инсон туйғулари, ҳар бир кишида яшашга ҳақли бўлган қайноқ ва нафис ҳислар фақат Павелгагина ман қилинган эди.

Агар Павел уларнинг биронтасига таслим бўлганда, иш фожиа билан тугаган бўлар эди.

Тая фабрикадан оқшомлари қайтар ва пичирлаб Мария Яковлевна билан жиндак гаплашарди-да, уйқуга кетар эди.

Энг сўнгги боб ёзилиб бўлди. Галя Қорчагинга романи бир неча кунда ўқиб берди.

Эртага қўлёзма Ленинград область комитетининг маданий-тарғибот бўлимига жўнатилади. Агар у ерда китоб учун «ҳаётга йўлланма» бериб, нашриётга ўтказсалар — унда...

Юрак ҳовлиқади. Унда... Йиллар бўйи оғир ва қат-

тиқ меҳнат билан қозонилган янги турмуш бошланади.

Китобнинг тақдири Павелнинг тақдирини ҳал қилади. Агар қўлёзма бекор қилинса-чи, бу — Павелнинг ҳам энг сўнгги оқшоми бўлади. Агар муваффақиятсизлик қисмангина бўлиб, ўз устида ишлашни давом эттириш билан йўқотиш мумкин бўладиган бўлса, у дарҳол янги ҳужумни бошлайди.

Она оғир бойламни почтага элтди. Интизорлик кунлари бошланди. Қорчагин ҳали умрида ҳеч қачон шу кунлардагидай уқубатли сабрсизлик билан хат кутган эмас эди. Павел эртадан кечгача почтани кутиб ўтирар, аммо Ленинграддан хабар йўқ эди.

Нашриётнинг жим бўлиб кетиши жуда хагарли эди. Мағлубият сезгиси кундан-кунга ўса борди, Қорчагин китобнинг тамом рад қилиниши — унинг ўзининг ҳалок бўлиши эканига иқрор бўлди. Унда дунёда ортиқ туриш мумкин эмас. Яшашга ҳеч нарса қолмаган эди.

Шундай минуларда, денгиз бўйидаги шаҳар чети парки эсига келар ва яна-яна ўша масала қўзғолар эди.

— Сен темир ҳалқани узиб чиқиш учун, сафга қайтиш, ўз ҳаётингни фойдали қилиш учун бутун чораларни қилиб кўрдингми?

Павел бунга ўзи жавоб берарди:

— Ҳа, бутун чорани кўрдим, шекилли!

Кўп кунлар ўтиб, ортиқ кутиб чидаб бўлмайдиган ҳолга келинган бир кунда, ҳаяжони ўғлиникидан кам бўлмаган она, уйга киратуриб бақирди:

— Ленинграддан хат!!!

Бу — область комитетидан келган телеграмма эди. Варақага бир неча сўз ёзилган эди. «Повесть жуда маъқулланди. Босишга киришаётирлар. Ғалаба билан қутлаймиз».

Юракнинг уриши тезлашди. Ҳақиқатга айланган муқаддас хаёл шу! Темир ҳалқа узилди ва Павел Қорчагин яна — энди янги қуроли билан — дўстлар сафига ва ҳаётга қайтди.

НИКОЛАЙ ОСТРОВСКИЙ

Николай Алексеевич Островский 1904 йил 29 сентябрда Волинский губернасининг Острож уездидаги Вилия қишлоғида туғилди. Унинг отаси солодовщик,* онаси эса кухарка бўлиб ишлар эди. Улар биринчи жаҳон урушининг бошида фронтдан қочиб Шепетовкага бордилар. Бу ерда Островский икки синфлик мактабга кирди, лекин мактабда узоқ ўқий олмади. Ҳамма нарсани билишга қизиқадиган бу бола, «дин дарси»да ҳар хил саволлар беравериб, ўзидан муаллимнинг кўнглини қайтариб қўйди ва бу нарса бўлажак ёзувчининг 1915 йил баҳорида мактабдан ҳайдалишига сабаб бўлди.

Уларнинг оиласи жуда камбағал эди. Ун икки яшар Островский ошхонада сув қайнатувчи бўлиб ишлади. Кейин складда кочегарга шогирд ва электромонтёрга ёрдамчи бўлиб ишлади. Аммо, иш нақадар оғир бўлишига, вақтни кўп олишига, чарчашига қарамай, у бутун бўш вақтларида зўр бериб китоблар ўқиди. Айниқса, Жуованьолининг «Спартак», Войничнинг «Сўна»си ва Степняк-Кровчинскийнинг «Андрей Кожухов» деган асарини севиб ўқирди.

1919 йилда Островский комсомолга кирди ва тезда кўнглили бўлиб фронтга кетди, Котовский ва Будённый армияларида жанг қилди ва оғир ярадор бўлди.

Қизил Армиядан бўшаб келгандан сўнг Островский ВЧК органларида хизмат қилди. Бандитларга қарши курашда қатнашди. Киевга ўтти ташиш учун қилинаётган тор изли темир йўл қурилишида иштирок этди, 1924 йилда Коммунистлар партиясига аъзо бўлиб кирди.

* Солодовщик — пиво заводида пиво турпини тайёрловчи.

Гражданлар урушининг оғир йилларида Островскийнинг саломатлиги ёмонлашиб қолди. Бод касали зўрайди, умуртқа суяклари қотиб қолиб, ёш коммунистни тўшакка ётқизиб қўйди. Лекин партиёга фойда етказиш йўлидаги жўшқин нияти орқасида, касалликка ҳам қарамай, сиёсий ишларни давом эттирди. Унинг уйига тўпланадиган ёшлар ўртасида иш олиб борди ва ўзи ҳам тинмай ўқиди.

Энди бутунлай кўр бўлиб қолган Островский 1930 йилнинг ноябрида «Пўлат қандай товланди» романини ёза бошлади. Бу — унинг меҳнаткашлар бахт-саодати учун олиб борган курашининг давоми эди. Дарди азоб беришга қарамай, у ўзининг оташин, мардона ва порлоқ қалбининг бутун кучини шу курашга бағишлади.

«Пўлат қандай товланди» романининг биринчи қисми 1932 йилда босилиб чиқди. Ёзувчи Николай Островскийнинг номи, унинг китобини севиб ўқиган ва унга тўғри баҳо бера олган кенг китобхонлар оммаси ўртасида тезда машҳур бўлиб кетди.

1935 йилда Островский Ленин ордени билан мукофотланди. Островский шу муносабат билан ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган мактубида:

«Шафқатсиз касаллик мени йиқитиб қўйди. Лекин мени чала-савод ўспирин ишчидан совет ёзувчиси қилиб ўстирган Ленин партиясига берган қурол билан мен душманга қарши янада қаттиқ зарбалар бераман» деди.

Шу 1935 йилнинг ўзидаёқ, Островский «Бўрон болалари» деган янги романини ёза бошлади ва ҳаётининг сўнгги кунигача шу роман устида ишлади.

Николай Алексеевич Островский 1936 йил 22 декабрда Москва шаҳрида вафот қилди.

Курашчи ёзувчининг асарлари адабиётимизнинг энг яхши ютуқларидан бўлиб, улар Улуғ Ватан уруши жангларида совет жангчиларига илҳом берди, бу ажойиб асарлар коммунизмнинг галабаси учун курашда ишгирок қилмоқда, шу жамиятнинг ёш актив қурувчилари учун ибрат мактаби бўлиб қоламоқда.

Островский Н.
«Пулат қандай тобланди». Икки қисмдан
иборат роман. Ҳамид Олимжон тарж. Т., «Еш
гвардия».
1970. 404-бет. Тиражи 45000.
Островский Н. Как закалялась сталь.
Роман.

7-3-2

На узбекском языке

Николай Островский
КАК ЗАКАЛЯЛАСЬ СТАЛЬ

Р о м а н

Рассом В. Будаев

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1970 г.

Редактор М. Саломов

Расмлар редактори К. Назаров

Техн. редактор Л. Шишкина

Корректорлар М. Рустамов ва Н. Амирова

Босмахонага берилди 4/XII-1969 й. Босишга рухсат
этилди 9/X-1970 й. Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи
12,625. Шартли босма листи 21,21. Нашр листи 21,79
Тиражи 45000. Қоғоз № 2. Шартнома № 79—66.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Ёш гвардия“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг
босмахонаси. Тошкент. „Правда Востока“ кўчаси, 26.
Заказ № 1847. Баҳоси 79 т.